Леонід Залізняк

ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНИ X - V ТИС. ДО Н. Е.

Київ 1997

Інститут археології НАН України
Інститут українознавства Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка

Леонід Залізняк

ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНИ X – V ТИС. ДО Н. Е.

Київ – 1998

Книга підготовлена в Інституті українознавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка в рамках програми "Україна в системі освіти, науки і культури".

Книга є спробою наукової реконструкції грандіозних і далекосяжних за своїми історичними наслідками для світової історії соціально-економічних та етнокультурних процесів, які розвивалися на українських теренах з кінця льодовикової доби до початку формування найдавніших світових цивілізацій. Підсумовуються результати сторічних досліджень українських та зарубіжних археологів-первісників. Залучаючи дані археології, палеозоології, геології, етнографії, антропології, мовознавства та інших дисциплін автор відтворює своєрідний суспільний устрій, спосіб життя, господарство, культуру мисливців кам'яної доби. Особлива увага приділена складним етнокультурним процесам, що в зазначений час мали місце на українських теренах. В решті-решт вони призвели до формування на півдні України найдавніших скотарських народів, пращурів індоєвропейської мовної сім'ї. Звідси праіндоєвропейці заселили гігантські обшири євразійського степу від Монголії та Індії на сході до атлантичного узбережжя Європи на заході.

Книга написана доступною для освіченого читача мовою. Розрахована не тільки на науковців археологів та істориків, але й викладачів та вчителів історії, студентів, краєзнавців, всіх хто цікавиться найдавнішим минулим України.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор Д.Я. ТЕЛЕГІН

Видавець	***Микола ЛЯШЕНКО***
Редактор	***Наталка ПРОХОРЕНКО***
Художник	***Леонід ЗАЛІЗНЯК***
Коректор	***Ольга КРИВЕНКО***
Набір та верстка	***Ганна ЗАЛІЗНЯК***
	Дмитро ГАСКЕВИЧ

Залізняк Л.Л.
Передісторія України X-У тис. до н. е. — К., 1998

ISBN 966-7419-08-8

© «Бібліотека українця» 1998
© Залізняк Леонід, 1998

Зміст

ВСТУП **4**

1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ УКРАЇНИ **5**

2. ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ **17**

3. ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ — ДВА ЕТАПИ РОЗВИТКУ МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА **32**

4. УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА ТА ПИТАННЯ ДЕМОГРАФІЇ **38**

1. НАЙДАВНІШІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА 38
2. СТРУКТУРА МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ ЗА ДАНИМИ ЕТНОГРАФІЇ 40
3. УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ 43
4. ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ПИТАННЯ ДЕМОГРАФІЇ 53

5. МОДЕЛІ ГОСПОДАРСЬКОЇ АДАПТАЦІЇ ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ **60**

1. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВІСНОСТІ ЧЕРЕЗ ЕТНОАРХЕОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ 60
2. КЛАСИФІКАЦІЯ МОДЕЛЕЙ АДАПТАЦІЇ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ 62
3. МИСЛИВЦІ НА МАМОНТІВ 67
4. МИСЛИВЦІ НА ПІВНІЧНИХ ОЛЕНІВ 74
5. СТЕПОВІ МИСЛИВЦІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ 78
6. МИСЛИВЦІ ПРИЛЬОДОВИКОВИХ ГІР 85
7. МИСЛИВЦІ ГІРСЬКИХ ЛІСІВ 86
8. ЛІСОВІ МИСЛИВЦІ 89
9. РИБАЛКИ ТА МИСЛИВЦІ РІЧКОВИХ УЗБЕРЕЖ 94
10. МИСЛИВЦІ РАННЬОГОЛОЦЕНОВОГО ЛІСОСТЕПУ 99
11. СИСТЕМА ГОСПОДАРСЬКОЇ АДАПТАЦІЇ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ НА МЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ 106

6. ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В X – V ТИС. ДО Н. Е. **112**

1. ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ 112
2. СХІДНИЙ ГРАВЕТТ 116
3. ПІЗНЬОМОЛОДОВСЬКА КУЛЬТУРА 122
4. ОСОКОРІВКА 124
5. ШАН-КОБА 128
6. КРАСНОСІЛЛЯ 133
7. СВІДЕР 138
8. ПІСОЧНИЙ РІВ 145
9. ЗИМІВНИКИ 150
10. КУДЛАЇВКА 159
11. ШПАНСЬКА КУЛЬТУРА 165
12. МУРЗАК-КОБА 169
13. КУКРЕК 173
14. ГРЕБЕНИКИ 181
15. ЯНІСЛАВИЦЯ 185
16. ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА 192
17. ПЛАТІВСЬКИЙ СТАВ 198
18. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ 199
19. ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В X – V ТИС. ДО Н. Е. 207
20. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У КАМ'ЯНУ ДОБУ 218

7. ІСТОРИЧНІ ДОЛІ МЕЗОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ **226**

1. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНА 226
2. УКРАЇНА ТА ПРОБЛЕМА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ 248

ПІСЛЯМОВА **266**

SUMMARY **273**

ЛІТЕРАТУРА **277**

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ **302**

Вступ

Україна займає ключову позицію на культурно-історичній карті Східної Європи. Як відомо, історичні процеси на Європейському континенті відбувалися під постійним, прогресивним впливом Середземномор'я, яке у первісні часи значно випереджало в історичному розвитку території, що лежали на північ від нього. Поширення новацій із Середземномор'я на схід Європи відбувалося через терени України. Тому саме тут з'явилися найдавніші у Східній Європі людські істоти, перші неолітичні землероби, постали найстарші східноєвропейські держави. Цим пояснюється небувале багатство археологічних пам'яток України. Зокрема, подібної кількості і різноманіття етнокультурних мезолітичних спільнот, представлених на українських землях тисячами стоянок, не знає жоден інший регіон Східної Європи.

Численні мезолітичні пам'ятки України є предметом інтенсивних наукових досліджень з кінця минулого сторіччя. Зараз маємо всі підстави стверджувати, що Україна у мезолітичному відношенні — найбільш досліджений регіон не тільки Східної Європи, а всього колишнього Радянського Союзу. Тут виділено близько 15 етнокультурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту. Це свідчить, з одного боку, про складність етноісторичного розвитку України за кам'яної доби, а з другого, — про значний розмах і результативність досліджень мезоліту в регіоні. Про значні досягнення українських мезолітознавців говорить той факт, що за останні два десятиліття ними підготовлено і видано більше 20 монографічних досліджень і сотні статей [Черниш, 1953, 1973, 1975, Даниленко, 1969, 1986, Мацкевой, 1977, 1991, Красковский, 1978, Телегін, 1982, 1985, Станко, 1982, Зализняк, 1984, 1986, 1989, 1991, 1995, 1997, Смольянинова, 1990, Оленковский, 1991, 1992, Бибиков, Станко, Коен, 1994, Нужний, 1992, Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995].

Переважна більшість перерахованих монографій присвячена періодизації стоянок фінального палеоліту та мезоліту окремих регіонів України. Лише книга Д.Я.Телегіна 1982 р. узагальнює відому на той час інформацію про культурно-історичні процеси на теренах усієї України в X-V тис. до н. е. Однак це дослідження Д.Я.Телегіна має два суттєві недоліки. По-перше, дане узагальнення в наш час не може вважатися всеохоплюючим, оскільки не враховує численні матеріали, отримані українськими вченими за останні 15 років, що пройшли після виходу книги. По-друге, згадана монографія присвячена культурно-хронологічній періодизації мезоліту України і майже не торкається проблем способу життя, економіки та соціального устрою суспільств мезолітичної доби.

Отже, назріла нагальна потреба у всебічному розгляді фінальнопалеолітичної та мезолітичної епох України, який би охоплював не тільки традиційні для археологів питання культурної періодизації мезоліту регіону, але й торкався, наскільки це можливо, складних соціально-економічних проблем первісного суспільства мезолітичної доби. Предмет і методика таких досліджень дещо виходять за рамки археологічної науки у сферу етнографії, палеогеографії, антропології, палеозоології та інших дисциплін. Тобто, ця книга є спробою дослідити первісне суспільство території України доби мезоліту за допомогою методів та даних комплексу різних історичних та суміжних з ними наукових дисциплін. Як відомо такий системний підхід до вивчення первісності властивий окремій галузі історичної науки — історії первісного суспільства. Цим пояснюється дещо нетрадиційна для археології назва книжки, яка, на думку автора, більше відповідає змісту і суті праці.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ УКРАЇНИ

Вперше мезолітичні матеріали з території України стали відомими у кінці XIX ст. Вони походили з поверхневих зборів на Волині, Київщині, в басейнах Західного Бугу та Сіверського Дінця [Кибальчич, 1880, Беляшевский, 1887, Федоровский, 1902]. Ці дослідження стимулювалися виставками археологічних матеріалів, які організовували на час археологічних з'їздів, зокрема XI, що відбувся 1899 р. у Києві. Перші печерні стоянки Криму [Сюрень II та Кизил-Коба) відкрив 1879 р. К.С.Мережковський.

Первинне накопичення джерел продовжилося на початку XX ст. На Сіверському Дінці М.В.Сібільов (1926-1930) зібрав велику кількість виразних мікролітичних комплексів крем'яних виробів (Дробишеве, Пришиб, Петровське 4, 10, 28 та ін.), а С.А.Локтюшов розкопав 1926 р. на Луганщині стоянку Рогалик-Якимівський з архаїчними трапеціями.

Виразні мезолітичні колекції зібрані в середині 20-х рр. в долині р.Тетерів М.Мушкет [1928, 1929] та Десни С.Баран-Бутовичем [1929]. У цей же час М.Я.Рудинський провів плідні розвідки на Лівобережній Україні, відкривши на Полтавщині місцезнаходження Біла Гора та Охтирка [1928]. На Середній Десні 1925 р. він же відкрив, обстежив та увів у науковий обіг матеріали фінальнопалеолітичних стоянок у гирлі річки Смячка та мезолітичних Кудлаївка і Пісочний Рів [Рудинський, 1926], які і зараз становлять основу джерелознавчої бази мезоліту Подесення.

У 1925-1927 рр. І.Ф.Левицький ретельно дослідив багатошарову стоянку в урочищі Піщане під Народичами на півночі Київщини [Левицький, 1931]. Слід відзначити високу професійну майстерність вченого, який, незважаючи на несприятливі для культурного шару стоянки геологічні умови піщаної дюни, зафіксував складну стратиграфію нашарувань.

З 1926 по 1929 р. Г.А.Бонч-Осмоловський розкопував багатошарові стоянки Шан-Коба, Фатьма-Коба, Сюрень II, Кукрек, матеріали яких стали основою періодизації фінального палеоліту та мезоліту Криму. 1927 р. у гроті Фатьма-Коба було досліджено мезолітичне поховання [Бонч-Осмоловский, 1934]. У цей же час на високогірних яйлах Криму відкрито значну кількість мезолітичних стоянок з культурним шаром, зруйнованим природними факторами. Серед них стоянка Балін-Кош Ай-Петринської яйли, на якій різними дослідниками в різний час зібрана найчисленніша в Криму колекція мікролітичного кременю доби мезоліту. На особливу увагу заслуговують знайдені тут уламки орнаментованих кам'яних "чуринг" [Бадер, 1940, Степаненко, 1977] (Рис. 1).

На Західній Волині плідні пошуки мезолітичних пам'яток у міжвоєнні часи провели польські вчені. 1923-1924 рр. Ян Брик відкрив стоянки Сапанів та Гаї Лев'ятинські на р.Ікві, Хільчиці на Західному Бузі [Bryk, 1928]. Пізніше в 30-х рр. С.Круковський [1939] плідно досліджував чисельні свідерські стоянки біля озера Нобель на Верхній Прип'яті. Колекції кременю з Нобелю, які зараз зберігаються у Варшаві, були еталонними при виділенні свідерської культури.

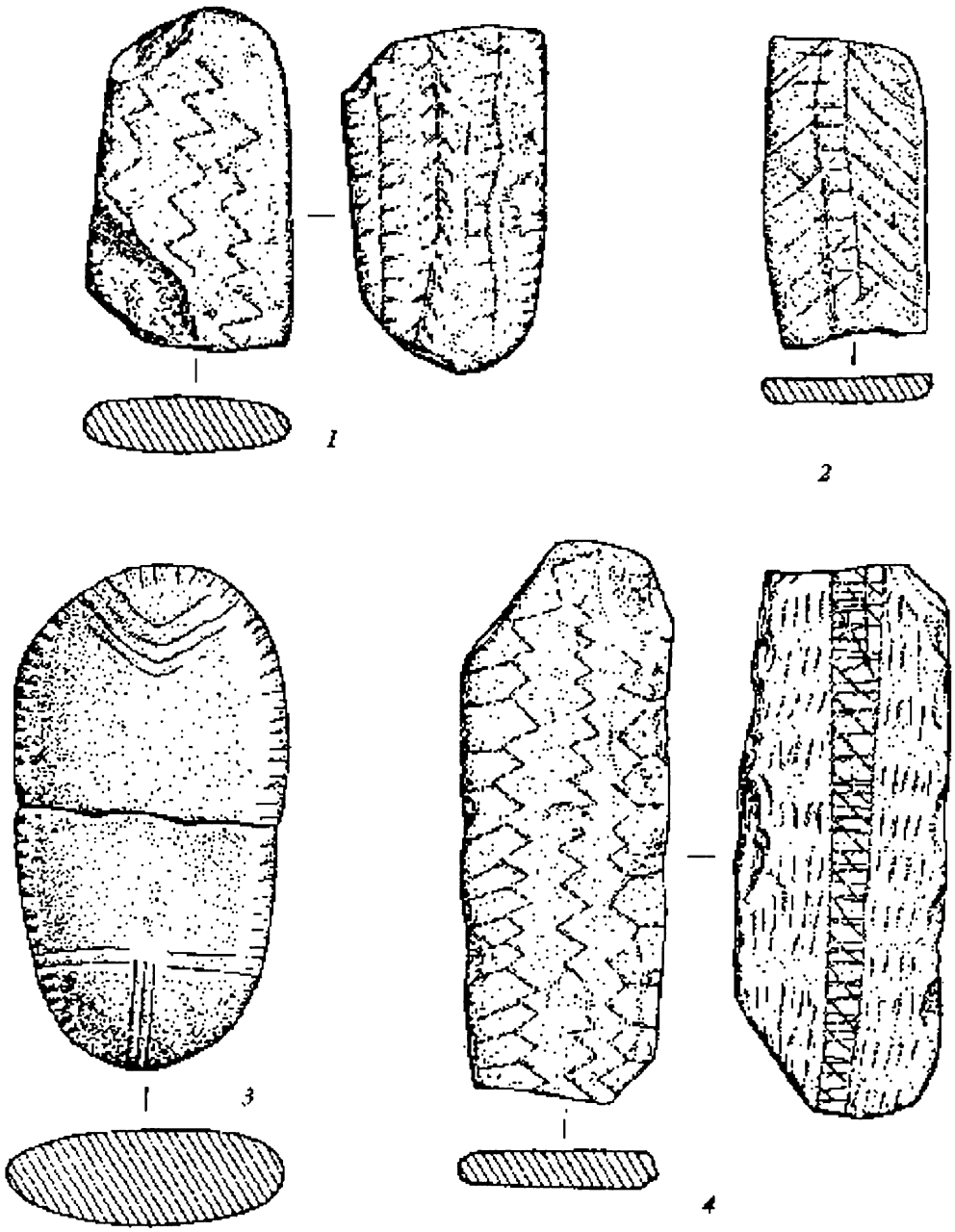

Рис. 1. Балін-Кош. Кам'яні "чуринги".

Слід зазначити, що первинне накопичення археологічних матеріалів мезоліту України було невід'ємною складовою частиною глобального процесу формування джерелознавчої бази мезоліту всієї Європи. Ще наприкінці XIX ст. досліджені грот Мас д'Азіль і стоянка Тарденуа у Франції. На початку XX ст. були відкриті такі знамениті археологічні пам'ятки, як грот Романеллі в Італії, стоянки Маглемезе в Данії, Дювенсі Німеччини, Свідре Вельке Польщі, Капсій Північної Африки та Натуф Близького Сходу. Вони лягли в основу перших наукових періодизаційних схем мезоліту Європи та Середземномор'я, які були розроблені у міжвоєнний період. На цей же час припадають перші спроби територіально-хронологічного поділу мезолітичних пам'яток України на основі типологічного аналізу відомих на той час матеріалів.

Особливе значення для розуміння мезоліту всієї Східної Європи взагалі і України зокрема має відома стаття П.П.Єфіменка 1924 р. В її основу було покладено ретельний порівняльний аналіз форми мікролітів з різних територій, як найбільш мінливої і показової категорії мезолітичних знарядь. Дослідник виділив три великі територіально-типологічні групи стоянок Східної Європи: південно-

руську, західноруську та окську. Цей поділ зберіг свою актуальність до наших часів. Він ліг в основу всіх наступних схем культурно-територіального поділу мезоліту Східної Європи.

До південноруської групи П.П.Єфіменко відніс колекції з різноманітними геометричними мікролітами кримських яйл та басейну Дінця. Західноруська група пам'яток охоплювала басейни Вісли, Німану та Полісся, вирізняючись розвиненим мікронабором, який пов'язує її з мезолітом Балтії. Підкреслюючи неоднорідність кожного з виділених трьох регіонів Східної Європи, П.П.Єфіменко відзначив відносну своєрідність мезоліту басейну Десни в межах західноруської групи [Ефименко, 1924, с. 216, 217].

М.Я.Рудинський в узагальнюючих працях 1928 та 1931 рр. підсумував період первинного накопичення археологічних матеріалів в Україні та накреслив завдання на майбутнє. Розвиваючи запропоновану П.П.Єфіменком схему, дослідник виділив у межах мезоліту України дві провінції: південно-східну та північно-західну. Розглядаючи їх на тлі європейського мезоліту, він генетично зв'язав першу з Капсієм Середземномор'я, а другу з Тарденуазом Польщі. В останньому він бачив елементи "прибалтійського Маглемезе", а також Свідеру. Підкреслюючи виразну своєрідність мезоліту Чернігівщини М.Я.Рудинський виділив тут "зону малого транше", яку пов'язав через території Білорусії та Литви з Маглемезе Західної Балтії [Рудинський, 1931, с. 162].

Концепція стадіальності, яка цілковито панувала у світовій археології перед другою світовою війною, була визначальною для багатьох узагальнюючих праць того часу. Вона яскраво проявилася у відомій статті Г.А.Бонч-Осмоловського "Підсумки вивчення кримського палеоліту" 1934 р. Спираючись на систематизацію матеріалів досліджених ним багатошарових стоянок Шан-Коба, Фатьма-Коба, Кукрек, Сюрень II виділено дві послідовні стадії кам'яної доби Криму — азильську і тарденуазьку. Цей поділ лишається визначальним для всіх наступних періодизацій фінального палеоліту та мезоліту півострова. Показово, що свідерські матеріали Сюрені II були віднесені до пізнього Азілю, а Кукрек дослідник розглядав як окремий, ранній культурно-хронологічний етап розвитку кримського Тарденуазу, який в цілому асоціювався з мурзаккобинськими матеріалами за сучасною шкалою. Фактично Г.А.Бонч-Осмоловський створив основу сучасної періодизації мезоліту Криму. Саме ним визначені особливості головних культурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту Криму: шанкобинської, мурзаккобинської, кукрекської, Свідеру Криму [Векилова, 1966, с.144]. До запропонованого дослідником культурного поділу кримського мезоліту за останні 60 років вдалося додати лише одну нову культуру - шпанську.

Важливою особливістю розвитку науки у передвоєнний час були значні досягнення у вивченні складних соціально-економічних проблем первісності. 1936 р. в Англії побачила світ знаменита книга Грехема Кларка "Мезолітична людність Північної Європи", а 1938 р. в СРСР вийшла друком фундаментальна монографія П.П.Єфіменка "Первісне суспільство", роль яких для вивчення первісної історії Східної Європи важко перебільшити.

Стадіальне розуміння первісної історії лишалося пануючим в узагальнюючих працях повоєнного часу. Так, Є.Ю.Кричевський у своїй статті 1949 р. розглядав мезоліт України як єдину культуру, яка пройшла кілька глобальних хронологічних фаз розвитку. Однак архаїчні стадіально-схематичні уявлення про розвиток матеріальної культури потроху поступалися новій для свого часу концепції локальності. Величезне різноманіття накопичених на цей час археологічних решток наочно показало відсутність синхронних змін єдиної матеріальної культури з плином часу. Виявилось, що одночасово в різних регіонах Європи мешкали носії різних культурних традицій. Повоєнному періоду властиве виділення великої кількості археологічних культур, типів пам'яток та їхніх хронологічних етапів. Мезолітична карта континенту виявилась напрочуд строкатою.

Значний внесок у розуміння мезолітичної епохи зробив М.В.Воєводський статтею "Мезолітичні культури Східної Європи", яка була надрукована 1950 р. вже

після смерті автора. Дослідник розвивав згадану тричленну схему мезоліту Східної Європи П.П.Єфіменка. Але ні П.П.Єфименко, ні М.Я.Рудинський не намагалися дати соціально-економічну характеристику виділеним ними трьом територіальним групам мезоліту. М.В.Воєводський першим ставить питання про наявність племінного устрою в мезоліті. Дослідник відмовився від єдиної свідерської стадії мезоліту Європи. Він виділив західносвідерську та східносвідерську області, які в цілому відповідають західноруській та окській групам мезоліту П.П.Єфіменка. Крим та степове Лівобережжя М.В.Воєводський відніс до окремої культурної області півдня Східної Європи. Він же першим написав про окремі культури східноєвропейського мезоліту [1950].

"На основі єдиної матеріальної культури пізнього палеоліту виникла низка культур та культурних областей мезоліту з різним інвентарем, характер якого зумовила виробнича традиція в певних природних умовах. За матеріалами Десни, Криму та Прибалтики можна прослідкувати формування цієї традиції у невеликих районах. Територія деснянської та кримської культур приблизно дорівнює території неолітичних культур Східної Європи — районів, без сумніву, заселених окремими племенами. Це свідчить про виникнення племінної організації в мезоліті..." [Воеводский, 1950, с. 119]. У цей же час російський дослідник О.Я.Брюсов [1952] виділив окремі культури в неоліті півночі Східної Європи, інтерпретуючи їх як сліди мешкання окремих племен.

Пізніше ці погляди розвивав О.О.Формозов [1959], який розкопував стоянку Пісочний Рів у 1940, 1945-1947 рр. під керівництвом М.В.Воєводського [Воеводский, Формозов, 1950]. До згаданих культур він додав свідеро-тарденуазьку, надпорозьку та донецьку, в яких бачив "племена, що формуються".

О.О.Формозов також був прибічником тричленного поділу мезоліту Східної Європи. Він виділяв північну та південну області мезоліту, підкреслюючи специфіку їхньої культурно-генетичної орієнтації: "Сама послідовність розвитку мезоліту в Литві та Білорусі інша, ніж на півдні СРСР, але така ж, як у Прибалтиці" [Формозов, 1959, с. 78-79]. Північна область, за О.О.Формозовим, складається з двох груп пам'яток: західноруської та окської. Дослідник запропонував три головні археологічні територіальні підрозділи (культура, область, зона) етнокультурного поділу пам'яток, якими переважна більшість мезолітознавців Східної Європи користується і в наш час.

С.М.Бібіков, як учень Г.А.Бонч-Осмоловського, брав активну участь у відкритті та розкопках відомих багатошарових печерних стоянок Криму Шан-Коба, Фатьма-Коба, Мурзак-Коба [Бибиков, 1940, Бибиков, Станко, Коен, 1994]. 1936 р. Є.В.Жировим за участю С.М.Бібікова в гроті Мурзак-Коба розкопано унікальне парне поховання чоловіка та жінки доби мезоліту (Рис. 2). У повоєнний час протягом 1956-1959 рр. останній досліджував грот Фатьма-Кобу [Бибиков, 1966]. Розвиваючи думки свого вчителя, дослідник вважав трапеції та сегменти зі струганою спинкою головним маркером кримського неоліту [Бибиков, 1940]. Вагомим теоретичним внеском С.М.Бібікова у розуміння мезолітичної доби є розробка концепції кризи мисливського господарства [Бибиков, 1950, 1969, 1979].

О.О.Векілова — відома дослідниця мезоліту Криму, яка у 1954, 1955 рр. розкопувала відкриту Г.А.Бонч-Осмоловським печерну стоянку Сюрень II. Матеріали останньої стали основою для виділення свідерської стадії кам'яної доби Криму [Векилова, 1966, Schild, 1966, Залізняк, Яневич, 1987]. Нею ж була видана і науково інтерпретована колекція стоянки Кукрек, яка досліджувалася протягом 1926, 1927 рр. Г.А.Бонч-Осмоловським [Векилова, 1966]. Саме ця публікація знаменувала собою введення в науковий обіг такої яскравої культури півдня України, як Кукрек, та виразних свідерських матеріалів з гроту Сюрень II.

Д.О.Крайнов [1938, 1960] розкопав у Криму печерні стоянки Заміль-Коба 1, 2 і Таш-Аір, а А.Д.Столяр [1961] — Алимівський Навіс. Як вже зазначалося у повоєнний час концепція локальності стає домінуючою в мезолітознавстві Європи. Культурно-хронологічна періодизація пам'яток була пріоритетним напрямом мезо-

літичних досліджень. В усіх регіонах, в т. ч. в Україні, на основі типолого-статистичного аналізу виробів виділена велика кількість культур, типів пам'яток, їхніх хронологічних етапів. В Україні ця робота проводилася в трьох основних мезолітичних центрах: львівському, одеському та київському.

Львівську групу дослідників кам'яної доби довгий час очолював О.П.Черниш. 1946 р. він дослідив і видав друком багатошарову пізньопалеолітичну стоянку Володимирівка на р.Синюха, верхні шари якої вірогідно датуються фінальним палеолітом [Черниш, 1953]. Однак головним досягненням вченого є розкопки у 50-60-х рр. багатошарових палеолітичних пам'яток долини Середнього Дністра — Молодове I, V, Кормань IV, Атаки, Бабин, Вороновиці, Оселівка та ін. [Черниш, 1961, 1973, 1975, 1977, 1982, 1987]. Дослідник був прибічником концепції стадіальності у розвитку матеріальної культури. На його думку, в Подністров'ї від мустьє до мезоліту розвивалася єдина молодовська культура, яка послідовно проходила окремі фази, зафіксовані в численних культурних шарах дністровських стоянок. Дані геології, радіовуглецевого аналізу, палеозоології, археології свідчать, що найвищі шари цих пам'яток, об'єднані нещодавно у пізньомолодовську культуру [Палеолит СССР, с.216-218, 240], датуються фінальним палеолітом. О.П.Черниш [1975, с. 132] виділяв дністровську мезолітичну культуру, яка, на його думку, мала чотири послідовні фази розвитку: молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку.

Р.Т.Грибович був помічником О.П.Черниша у багаторічних розкопках палеолітичних стоянок Подністров'я. Однак його особисті наукові інтереси були пов'язані з розкопками свідерських пам'яток біля озера Нобель на Верхній Прип'яті [Грибович, 1980, 1987].

Л.Г.Мацкевий у 60-ті рр. досліджував стоянки Керченського півострова — Фронтове, Лугове, Олексіївка, на матеріалах яких ним розроблена періодизація мезоліту та неоліту Східного Криму [Мацкевой, 1977]. З початку 70-х рр. він вів інтенсивні розвідки та розкопки мезолітичних пам'яток Західної України. Підсумок цим польовим дослідженням підвела монографічно видана періодизація мезоліту Західної Волині, Верхнього Подністров'я, Карпат [Мацкевой, 1991].

Справжнім фундатором мезолітознавства Північно-Західного Надчорномор'я по праву вважається П.Й.Борисковський, який у 50-ті та на початку 60-х рр. відкрив відомі стоянки Гребеники, Гіржеве, Довжанка, Познанка та ін. [Борисковский, 1964, 1967, 1975]. Його справу продовжив В.Н.Станко, який з 60-х рр. є лідером одеської групи дослідників кам'яної доби. Ним відкрита і розкопана значна кількість стоянок, найбільш відомі з яких Білолісся, Гіржеве, Мирне, Абузова Балка, Царинка. Матеріали цих досліджень лягли в основу виділених В.Н.Станко гребениківської культури, пам'яток типу Білолісся, кукрекських стоянок Одещини, та запропонованої ним періодизації мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я [Станко, 1965, 1967, 1971, 1972, 1976, 1977, 1980, 1991].

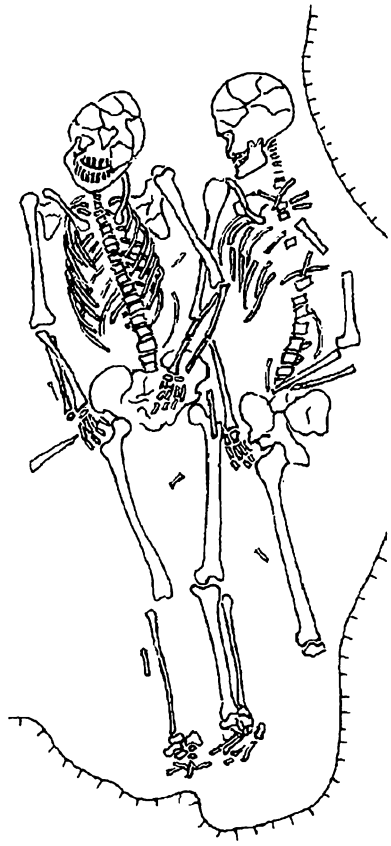

Рис. 2. Мурзак-Коба. Мезолітичне поховання.

Особливо масштабними і плідними були розкопки на великій площі стоянки Мирне, матеріали якої разом з їхньою соціально-економічною інтерпретацією та періодизацією фінального палеоліту та мезоліту Північного Надчорномор'я, були видані монографічно [Станко, 1982]. Дослідник є співавтором колективної монографії, присвяченої фінальному палеоліту та мезоліту гірського Криму [Бибиков, Станко, Коен, 1994].

Значний внесок у вивчення мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я зробили одеські краєзнавці А.М.Кремер [1960] та В.І.Красковський [1962, 1965, 1967, 1976, 1978], які відкрили десятки мезолітичних місцезнаходжень, в тому числі Доброжани, Барабой, Кантемир, Карпово, Цибулівка, Катаржино та ін.

С.А.Дворяниновим відкрита найзахідніша кукрекська стоянка в Нижньому Подунав'ї Трапівка [1972], а також видано кілька невеликих, але важливих праць, присвячених теоретичним проблемам фінального палеоліту Півдня України [Дворянинов, 1978, Дворянинов, Сапожников, 1975].

С.П.Смольянинова з початку 70-х рр. проводила плідні польові роботи в степовому Побужжі, де поряд з пізньопалеолітичними стоянками нею досліджені такі відомі фінальнопалеолітичні та мезолітичні пам'ятки, як Івашково VI, Царинка, Абузова Балка, Познанка та ін. [Смольянинова, 1976, 1978, 1985]. Ці матеріали разом з їх культурно-хронологічною інтерпретацією видані окремою книжкою [1990].

І.В.Сапожніков, досліджуючи пізньопалеолітичні пам'ятки Одещини, зробив значний внесок у розуміння господарства та способу життя степових палеолітичних мисливців на бізонів Надчорномор'я [Дворянинов, Сапожников, 1975, Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995]. Слід згадати успішні пошуки І.В.Сапожніковим мезолітичних пам'яток на Нижньому Дністрі [Сапожников, Сапожникова, 1992] та багаторічні розкопки стоянки Велика Аккаржа.

Г.В.Сапожнікова на основі трасологічного аналізу плідно вивчала функції крем'яних знарядь, і перш за все мікролітів, як визначальної категорії виробів для мезолітичної доби [Сапожников, Сапожникова, 1986].

Г.В.Григор'єва [1983, 1992] успішно працювала над вивченням проблеми найдавніших мікролітів у Північно-Західному Надчорномор'ї.

Київський центр мезолітичних досліджень у повоєнний час успадкував давні традиції українського мезолітознавства, закладені ще у 20-30 рр. М.Я.Рудинським, І.Ф.Левицьким, А.В.Добровольським, П.П.Єфіменком, які продовжували працювати в Інституті археології в Києві і після другої світової війни.

І.Ф.Левицький 1931, 1946 рр. здійснив масштабні розкопки багатошарової стоянки в Осокорівській балці у Надпорожжі [Левицький, 1949]. М.Я.Рудинський [1949] дослідив і видав матеріали стоянки на острові Кізлевім у Надпорожжі. А.В.Добровольський [1949] досліджував мезолітичну стоянку Ігрень 8 у гирлі р.Самари. Значний вплив на формування київської школи мезолітознавців у повоєнний час справили П.П.Єфіменко, С.М.Бібіков, І.Г.Шовкопляс, В.М.Даниленко.

Почавши свою археологічну діяльність ще у 30-ті роки співробітником мелітопольського краєзнавчого музею, В.М.Даниленко працював після війни в Інституті археології АН УРСР у Києві. Він не вивчав спеціально проблем мезоліту, а цікавився цією добою як підгрунтям неоліту. Мезолітичні шари розкопаного ним багатошарового кукрекського поселення Кам'яна Могила дослідник відніс до безкерамічного неоліту [Даниленко, 1969, 1986]. Разом з тим слід відзначити глибоке розуміння вченим складних історичних процесів, які протікали у Східній Європі за кам'яної доби.

На сторінках фундаментальної монографії В.М.Даниленка "Неолит Украины" [1969] висловлені глибокі думки, які пізніше блискуче підтвердилися польовими дослідженнями нової генерації археологів. І на сьогодні залишається актуальною накреслена В.М.Даниленком схема розвитку мезоліту Північно-Західної України: "На Волині можна говорити про послідовну зміну таких етнокультурних ланок: свідер – хвалібоговиці – пізній тарденуаз атлантичного типу. Останній закономірно змінюється культурою з макро-мікролітичним кременем маглемезько-ертебельського типу". Неолітизація Полісся, за В.М.Даниленком, відбулася під південним кукрекським впливом на місцеву "протонеолітичну культуру прибалтійсько-маглемезького типу" [Даниленко, 1969, с. 30]. Значний внесок дослідника в розуміння мезоліту півдня України. Зокрема В.М.Даниленко заклав основу періодизації мезоліту Надпорожжя, прослідкувавши послідовну зміну фінальнопалеолітичних комплексів з мікрограветтами типу нижніх шарів Осокорівки індустрією з великими

трапеціями Осокорівки 3в, потім типу Сурський У і нарешті пізньомезолітичними типу Василівки [Даниленко, 1969, с.24].

Ю.Г.Колосов під керівництвом С.М.Бібікова у 50 – 60 рр. інтенсивно досліджував мезолітичні стоянки Криму. Він брав активну участь у розкопках Фатьма-Коби у 1956-1959 рр. Паралельно ним досліджені гроти Кара-Коба, Водопадний, відкриті стоянки Ала-Чук, Су-Ат, Балін-Кош, Родникове та ін. В останні роки Ю.Г.Колосов розкопував багатошарову стоянку з шаром шанкобинської культури у гроті Скелястий на р.Альма. На Керченському півострові ним виявлені стоянки Фронтове, Лугове, Ленінське [Колосов, 1957, 1962]. Ним же видані головні фінальнопалеолітичні пам'ятки Надпорожжя Осокорівка, Дубова Балка, Ямбург [1964]. Відома спроба систематизації Ю.Г.Колосовим [1971] мезолітичних стоянок України. В узагальнюючій праці з мезоліту України він модифікує відому тричленну схему культурно-територіального поділу мезоліту Східної Європи, запропоновану 1924 р. П.П.Єфіменком. Ю.Г.Колосов бачить у межах України чотири великі групи пам'яток: кримську, степову-надчорноморську, дніпро-донецьку та волинську [1971].

С.В.Смирнов видав друком і зробив спробу культурно-хронологічної інтерпретації більшості фінальнопалеолітичних комплексів порожистої частини Дніпра [1973]. Важливим є теоретичний висновок дослідника про можливість наявності кількох етнокультурних спільнот у межах єдиної господарської зони пізньопалеолітичних мисливців на бізона степового Надчорномор'я та Надазов'я [Смирнов, 1973, с. 156-159].

Д.Я.Телегін як дослідник формувався у повоєнні часи під впливом таких відомих фахівців первісності, як П.П.Єфіменко, М.Я.Рудинський, І.Ф.Левицький, В.М.Даниленко. У 1950, 1951 рр. разом з І.Ф.Левицьким він досліджував відкриті у 20-х рр. М.В.Сибільовим мікролітичні комплекси Середнього Дінця і розкопував стоянку Минівський Яр [Левицький, Телегін, 1956]. У Надпорожжі Д.Я.Телегін розкопав відкритий О.В.Бодянським мезолітичний могильник Василівка III [Телегін, 1957, 1962]. У цей же час досліджені стоянки Перетічок та ДВС в околицях Києва [Телегін, 1956]. Слід відзначити значний внесок Д.Я.Телегіна в створенні джерелознавчої бази мезоліту України. Особливо важливими були тривалі розкопки мезолітичних жител на стоянці Ігрень 8 на східній околиці Дніпропетровська та дослідження стоянки Ласпі 7 на південному узбережжі Криму [Телегін, 1982, с. 90-92, 108-112]. Невеликі за обсягом дослідження проведені ним на ключових фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'ятках України — Смячка, Нобель, Корма, Кам'яна Могила, Рогалик, Кукрек та ін. Ця велика джерелознавча праця увінчалася публікацією зводу мезолітичних пам'яток України [Телегін, 1985]. Головна ж заслуга Д.Я.Телегіна перед українським мезолітознавством - це розробка першої культурно-хронологічної періодизації мезоліту всієї України [Телегін, 1973, 1982].

Взагалі 60-70 рр. відзначилися появою численних періодизацій окремих регіонів Східної Європи — Польщі [Kozlowski, 1972, Schild, 1975, Wieckowska, 1975], Литви [Римантене, 1971], Південно-Східної Балтії [Кольцов, 1977], України [Телегін, 1966, 1973, 1982]. Причому розрізняються дві послідовні фази цих досліджень. Якщо в 60 рр. дослідники виділяли окремі територіальні групи пам'яток, до яких нерідко включалися різнокультурні комплекси, то пізніше все чіткіше вимальовувались окремі культурні єдності.

Класичний приклад цих закономірностей дають культурно-хронологічні узагальнення Д.Я.Телегіна. Так, в його оглядах мезоліту України 1966 та 1973 рр. слідом за П.П.Єфіменком, М.Я.Рудинським, М.В.Воєводським, О.О.Формозовим виділено дві зони. У 1966 р. в межах південноруської зони дослідник виділив три окремі територіальні групи пам'яток: волинсько-донецьку, приазовсько-кримську степову та гірсько-кримську. На Західній Волині Д.Я.Телегін бачив "область свідеро-хвалибоговицької культури", пов'язану з мезолітом Балтії.

1973 р. Д.Я.Телегін розвинув і поглибив свою попередню схему культурно-територіального поділу мезоліту України. В межах північної, названої в роботі донецько-прип'ятською, зони дослідник розрізняв донецьку, деснянсько-сожську

та волинську територіальні групи пам'яток. До південної, надчорноморсько-каспійської зони увійшли, крім чотирьох територіальних груп стоянок (дніпро-прип'ятської, надпорозько-лівобережної, гірсько-кримської та фрумушицької), дві археологічні культури — гребениківська та пам'ятки кукрекського типу.

Наполеглива, багаторічна праця над культурною періодизацією мезоліту України увінчалася 1982 р. публікацією узагальнюючої монографії. В ній учений виділяє вже не територіальні групи, а близько 20 своєрідних культур та типів пам'яток, що розвивалися в межах двох хронологічних етапів мезоліту України — раннього та пізнього. В культурно-територіальному сенсі ці спільноти були включені до південної азово-чорноморської та північної полісько-лісостепової зон мезоліту України. В межах азово-чорноморської зони виділено вісім мезолітичних культур та типів пам'яток. Серед них гірськокримська культура з двома етапами (шанкобинським та мурзаккобинським), стоянки типу Білолісся, Рогалик-Осокорівка, Ненаситець, Моспине, Сюрень, а також гребениківську та кукрекську культури. До полісько-лісостепової зони віднесено 9 окремих культурних спільнот: дніпро-прип'ятська та донецька культури і пам'ятки типу Нобель, Смячка, Народичі, Кудлаївка, Минівський Яр, Пісочний Рів, Оселівка. Дослідник зробив спробу розглянути ці культурні спільноти на тлі європейського мезоліту [Телегін, 1982, с. 223-225].

Працюючи над періодизацією мезоліту всієї України, Д.Я.Телегін стимулював регіональні дослідження, спрямовуючи молодь на вивчення кам'яної доби окремих регіонів чи культурних спільнот. Так, В.О.Степаненко почав вивчати кукрекські пам'ятки півдня України, Л.Л.Залізняк — мезоліт Полісся, О.Ф.Горелік – мезоліт басейну Сіверського Дінця. В.О.Степаненко опрацював і видав величезний крем'яний комплекс стоянки Балін-Кош гірського Криму [1977].

Л.Л.Залізняк з початку 70-х рр. проводив розвідки та розкопки у Київському Поліссі, дослідивши стоянки Раска, Рудня, Кухарі, Таценки, Мартиновичі, Броди, Рудий Острів, Бородянка 3в, 4, Протереб, Тетерів 3, Лазарівка та інші. Матеріали були опубліковані, а на їхній базі розроблена періодизація мезоліту Південно-Східного Полісся [Залізняк, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1984].

У 1981-1982 рр. дослідник вів польові роботи на Середній Десні, розкопавши стоянки в гирлі р.Смяч (Смячка XIV, Бор, Бугри), Пісочний Рів, Покровщина, групу пам'яток під Новгород-Сіверським (Студенок, Мураги, Попове Озеро) та ін. Ці матеріали стали підгрунтям періодизації мезоліту Новгород-Сіверського Полісся [Залізняк, 1984, 1986]. Паралельно з дослідженнями в Поліссі він розкопував під проводом Д.Я.Телегіна стоянки Ігрень 8 у Надпорожжі та Ласпі 7 у Криму.

З 1983 по 1990 рр. Л.Л.Залізняк працював у Рівненському та Волинському Поліссях, де відкрив багато нових і дослідив вже відомі фінальнопалеолітичні та мезолітичні стоянки: вузли свідерських пам'яток Нобель, Переволока, Омит, Лютка, Березно, Сенчиці, Данилово, Любязь, Мульчиці, Красносілля та ін.; кудлаївські стоянки Криниця, Поляни, Рудня, Люботинь 3 та ін.; пам'ятки яніславицької культури Сенчиці 5а, 5д, Переволока 2, Непірець, Рудня Іа, Балаховичі та ін. Ці матеріали разом з раніше досліджуваними крем'яними комплексами були використані при розробці періодизації фінального палеоліту та мезоліту усього Полісся, які були розглянуті на тлі кам'яної доби Європи і видані монографічно [Зализняк, 1989, с. 3-90, 1991, с. 3-52, 1995, р.17-46, 1997, р.3-61].

Паралельно з польовими дослідженнями у Західному Поліссі Л.Л.Залізняк з 1984 р. працює над складними соціально-економічними проблемами первісності. Розвиваючи ідеї етноархеологів та етнографів Л.Бінфорда, Г.Кларка, В.Р.Кабо, В.А.Шнірельмана та інших, дослідник запропонував методику реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип комплексним методом з використанням не тільки археологічних, але й етнографічних даних [Зализняк, 1991, с. 57-65]. Вона дозволяє вирішувати такі складні проблеми первісності як структура економіки, річний господарський тип, соціальний устрій, демографія первісного суспільства тощо.

Демонструючи запропоновану методику на практиці, Л.Л.Залізняк реконструював спосіб життя фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997], які мешкали у відповідні періоди кам'яної доби не тільки в Поліссі, а по всій помірній зоні Європи. Запропонована дослідником методика реконструкції первісності універсальна. Цим зумовлене її використання іншими українськими археологами для реконструкції моделі господарської адаптації плейстоценових степових мисливців на бізона Надчорномор'я (О.О.Кротова, І.В.Сапожников, Г.Є.Краснокутський), мисливців гірських лісів Криму (О.О.Яневич).

Д.Ю.Нужний у 70-х рр. брав участь у дослідженнях Поліської мезолітичної експедиції, в складі якої відкрив яніславицьку стоянку Прибірськ 3 [Залізняк, Нужний, 1987]. Пізніше наполегливо шукав і досліджував зруйновані водосховищем Дніпрогесу пам'ятки Надпорожжя — Поповий Мис, Ігрень 8, Лоханська III, Ворона та ін. [Нужний, 1989]. Дослідник поставив питання про існування в ранньому мезоліті лісостепового Подніпров'я пам'яток типу острів Сурський V [Нужний, 1986].

Однак головні зусилля науковця спрямовані на всебічне вивчення визначальної для мезолітичної доби категорії виробів — мікролітів. Питанням функції, типології, трасології, історії розвитку мікролітів взагалі та мікронабору конкретних стоянок кам'яної доби України зокрема присвячені численні статті та монографія Д.Ю.Нужного [1979, 1984, 1988, 1989, 1990, 1992]. Аналіз крем'яної індустрії стоянок, зокрема їхнього мікронабору, проведений дослідником, відзначається скрупульозністю. Це пояснюється значним досвідом Д.Ю.Нужного в експериментальному виготовленні знарядь з кременю та кістки, а також у трасологічному аналізі крем'яних виробів.

О.О.Яневич з кінця 70-х рр. цілеспрямовано досліджує пізньопалеолітичні, мезолітичні та неолітичні пам'ятки Криму. Він суттєво розширив джерелознавчу базу мезоліту півострова, провівши успішні польові роботи на відкритих стоянках Іванівка, Вишенне I, II, Мис Троїці, Су-Ат III, Дамчі-Кая, Ала-Чук та ін., а також на багатошарових печерних стоянках Аджі-Коба, Шпан-Коба, Буран-Кая [Яневич, 1984 а, б, 1992]. Суттєвий внесок О.О.Яневич зробив до культурно-хронологічної систематизації мезоліту Криму [Яневич, 1987]. Зокрема, ним розроблена періодизація кукрекських пам'яток півострова [1987], виділена та інтерпретована нова шпанська культура Криму [1993], а також пам'ятки типу Вишенне II [1992], суттєво поповнені знання про свідерську людність Криму [Залізняк, Яневич, 1987]. Особливу увагу дослідник приділяє питанням реконструкції моделі господарської адаптації населення гірського Криму у фінальному палеоліті та мезоліті [Яневич, 1987, 1990, Залізняк, Яневич, 1987].

О.О.Кротова, вивчаючи пізній палеоліт Приазов'я та Донбасу, дослідила фінальнограветтські стоянки Янісоль, Говоруха [Кротова, 1986, с. 58, 59], а також мезолітичні пам'ятки Петропавлівка, Минівський Яр. Слід відзначити значний внесок дослідниці в розуміння господарсько-культурного типу, способу життя фінальнопалеолітичних мисливців українського степу [Кротова, 1988, 1994].

В.Ю.Коен під проводом В.І.Непріної брав участь у розкопках відомої ранньомезолітичної стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Однак його культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки, як окремого культурного явища фінального палеоліту [Коен, 1992], не підтвердилася подальшими дослідженнями. Головний інтерес В.Ю.Коена спрямований на фінальний палеоліт та мезоліт гірського Криму. Свої погляди на його періодизацію дослідник виклав у колективній монографії, присвяченій публікації та науковій інтерпретації давно розкопаних Г.А.Бонч-Осмоловським та С.М.Бібіковим багатошарових печерних стоянок Шан-Коба, Фатьма-Коба, Мурзак-Коба [Бибиков, Станко, Коен, 1994].

Значний внесок у вивчення мезоліту України зроблено окремими вченими, які мешкають в обласних центрах України. Маються на увазі Д.С.Цвейбель та О.А.Файнвейц з Донецька, В.Ф.Петрунь з Одеси, М.П.Оленковський із Херсона, О.Ф.Горелік з Луганська, І.М.Гавриленко з Полтави.

Д.С.Цвейбель дослідила і видала великий крем'яний комплекс Крем'яна Гора [1984]. О.А.Файнвейц відкрила біля міста Моспіно стоянку донецької культури [Горелік, 1984, с. 12, 13]. Фаховий геолог В.Ф.Петрунь довгі роки успішно веде археологічні розвідки, а також геологічне обстеження та петрографічний аналіз крем'яної сировини пам'яток кам'яної доби України, в т. ч. мезолітичних стоянок Одещини (Гіржеве, Білолісся та ін.) [Петрунь, 1967, 1971].

О.Ф.Горелік з 70 рр. плідно працює в галузі мезоліту Донбасу та басейну Сіверського Дінця. Ним обстежені всі раніше відомі стоянки регіону і відкрито та досліджено багато нових: хутір Шевченко, Пелагіївка 3, Ольхова 2, 5, Горіхове-Донецьке, Тепла, Зимівники 1, 2, 3, група пам'яток біля хутора Рогалик та багато інших. Його, як правило, значні за розмірами статті містять не тільки вичерпну публікацію здобутих комплексів, але й глибоку їх культурно-хронологічну інтерпретацію [Горелік, 1979, 1984 а, б, в, 1986, 1987]. Саме О.Ф.Горелік дослідив і дав попередню інтерпретацію епонімній стоянці зимівниківської культури [Горелік, 1984]. Дослідник по праву вважається провідним спеціалістом з мезоліту Східної України. Останнім часом він успішно розкопує стоянки осокорівської культури біля хутора Рогалик на Луганщині і готує присвячену результатам цих досліджень монографію, де крім традиційних питань культурної періодизації розглядаються соціально-економічні проблеми первісності [Горелик, 1993].

М.П.Оленківський з Херсона є провідним спеціалістом з палеоліту та мезоліту Нижнього Подніпров'я. Право на це він здобув завдяки багаторічним, плідним дослідженням стоянок кам'яної доби регіону, які розпочалися ще у 70-ті рр. Зокрема, М.П.Оленківський відкрив і дослідив фінальнограветтські стоянки Сомова Балка, Дмитрівка, Куштаєва Балка, стоянки осокорівської (Леонтіївка, Дрімайлівка), зимівниківської (Анастасіївка), кукрекської (Сергіївка) культур, а також численні мікролітичні стоянки Нижньодніпровських пісків [Оленковский, 1980, 1983, 1984, 1989, 1992]. Результати цих досліджень разом з періодизацією пізнього палеоліту та мезоліту Нижнього Подніпров'я подані в монографічному дослідженні [Оленковский, 1991]. Ним же виданий звід мезолітичних пам'яток Нижнього Подніпров'я [1992].

І.М.Гавриленко відкрив і разом з іншими дослідниками розкопав стоянку В'язівок 4а під Лубнами. Це одна з найкращих мезолітичних пам'яток України, на якій завдяки сприятливим геологічним умовам збереглися численні житлові та господарчі об'єкти, фауністичні рештки, численні крем'яні та кістяні знаряддя і навіть витвори первісного мистецтва. Матеріали цієї стоянки стимулювали виділення нової зимівниківської культури Лівобережної України, а також суттєво поглибили наші знання про економіку та спосіб життя мезолітичного населення лісостепів Лівобережної України [Гавриленко, Коен, 1989, Неприна, Гавриленко, Супруненко, 1992, Залізняк, Гавриленко, 1995, 1996].

Значний внесок у вивчення кам'яної доби України зроблено О.В.Бодянським, А.П.Савчуком, В.К.Пясецьким, В.І.Красковським, М.М.Клапчуком, Г.В.Охріменком, М.І.Тарасенком, В.О.Маньком, яких дехто вважає краєзнавцями. З таким визначенням важко погодитися. Враховуючи високу фахову підготовку, ці дослідники є справжніми професійними археологами, які з певних обставин працювали поза межами археологічних установ. Однак їхня велика безкорислива праця суттєво вплинула на розвиток мезолітознавства в Україні.

О.В.Бодянський розпочав свою археологічну діяльність в складі експедиції Дніпрогес у кінці 20-х рр., коли нею ще керував Д.І.Яворницький. О.В.Бодянський вважав його своїм учителем. У роки війни гребля Дніпрогесу в м.Запоріжжі була підірвана, а водосховище спущене. Це дало можливість досліднику зібрати великі колекції кременю на пляжах водосховища та відкрити численні стоянки кам'яної доби. Пізніше їх досліджували В.М.Даниленко, М.Я.Рудинський, С.В.Смирнов та інші. У повоєнний час О.В.Бодянський в якості лаборанта Інституту археології АН УРСР проводив регулярні пошуки пам'яток археології в Надпорожжі. По берегах водосховища ним зібрані такі відомі комплекси, як Сурський V, Ямбург, Капустяна

Балка, Кізлевий та Шулаїв. Однак О.В.Бодянський знаний серед фахівців перш за все відкриттям відомих могильників Волоське, Василівка I та Василівка III, пізніше розкопаних, виданих та інтерпретованих В.М.Даниленком [1955], А.Д.Столяром [1959] та Д.Я.Телегіним [1962].

А.П.Савчук відкрив, зібрав та видав кілька цікавих мезолітичних комплексів по р.Трубіж на Київщині: Загай I, Селище, Коржі та інші [Савчук, 1974, 1975].

В.І.Красковський з Одеси, як згадувалося вище, відкрив і дослідив велику кількість мезолітичних пам'яток на Одещині. Ці матеріали були видані окремою брошурою [Красковский, 1978].

В.К.Пясецький з Рівного є фаховим геологом, який у 70-90 -ті роки відкрив, а потім і розкопав велику кількість пам'яток мустьє (Рихта, Точильниця, Здолбунів), пізнього палеоліту (Горбулів, Бармаки), неоліту (Рівне), доби бронзи. Ним відкриті, досліджені і видані яніславицькі стоянки біля оз.Корма, Стаханове та Кропив'янка на р.Ірша, численні свідерські стоянки Волині [Пясецький, 1975, 1979, Пясецький, Залізняк, 1980].

Г.В.Охріменко, вчитель історії з Волині, плідно працює над дослідженням неоліту регіону. Паралельно ним відкрита, обстежена і опублікована значна кількість пам'яток фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур Волині: красносільської (Великий Мідськ), свідерської (Люб'язь, Лютка, Мульчиці, Черськ, Розничі, Велика Глуша, Самари), кудлаївської (Балаховичі, Великий Мідськ), яніславицької (Рудня) та інші [Залізняк, Охріменко, 1985].

М.М.Клапчук здійснював пошуки пам'яток кам'яної доби у Прикарпатті. Біля містечка Делятин ним відкрито, досліджено і видано кілька цікавих свідерських комплексів — Горішній Майдан I, Красна 3 та ін. [Клапчук, 1980, 1983].

М.І.Тарасенко у 70-ті роки досліджував стоянку Рогалик на Луганщині, де знайшов сланцеву плитку зі схематичним зображенням жінки (Рис. 11) [Телегин, Тарасенко, 1983, Горелик, Манько, 1993].

В.О.Манько дослідив, опублікував та науково інтерпретував одну з найяскравіших пам'яток зимівниківської культури — стоянку Сабівку на Луганщині [Манько, 1993, Горелик, Манько, 1990].

Паралельно з пошуками пам'яток кам'яної доби та їхньою культурно-хронологічною періодизацією в Україні здійснювалися дослідження складних проблем первісності, які виходять за межі власне археологічної науки, торкаючись соціально-економічних питань первісної історії. У цьому плані відзначимо відому фундаментальну монографію П.П.Єфіменка [1938, 1953], дослідження С.М.Бібіковим [1950, 1969] проблеми кризи мисливського господарства, В.М.Даниленком [1969] проблем неолітичної революції у Східній Європі, І.Г.Шовкоплясом соціального устрою пізньопалеолітичного суспільства на основі аналізу планіграфії розкопаних в Україні на значній площі стоянок Мізин, Добранічівка, Радомишль, Межиріч [Шовкопляс, 1965, 1971, 1977, Пидопличко, 1969, 1976].

Якщо у 60-70 рр. більшість дослідників мезоліту України концентрували свою увагу на вирішенні питань культурно-хронологічної періодизації пам'яток регіону, то з середини 80-х рр. все більшу роль починають відігравати дослідження соціально-економічних проблем кам'яної доби. Як згадувалося раніше, Л.Л.Залізняк запропонував нову методику реконструкції способу життя первісних мисливців через їх господарсько-культурний тип із залученням даних етнографії [1987, 1990, 1991]. Ним же реконструйовані моделі господарської адаптації мисливців на північного оленя [1989, 1995] та лісових мисливців мезоліту [1991, 1997]. Над реконструкцією господарсько-культурного типу степових мисливців на бізона плідно працюють О.О.Кротова [1988, 1994], Г.Є.Краснокутський [1992], В.Н.Станко [1982], І.В.Сапожніков [1992]. О.О.Яневич реконструює моделі господарської адаптації гірських мисливців Криму [Яневич, 1990, Залізняк, Яневич, 1987]. Д.Ю.Нужний [1992] приділив велику увагу технологічному аспекту розвитку мікролітичної техніки кам'яної доби.

В цілому мезолітична наука в Україні підкорялася закономірностям, властивим усьому європейському мезолітознавству, яке пройшло кілька історичних

етапів розвитку. Кінець XIX – початок XX ст. — це доба первинного накопичення матеріалів. Пізніше, паралельно з безперервним поповненням джерелознавчої бази, у 20-30 рр. були здійснені перші спроби культурно-хронологічної періодизації. Слідом за виділеними у кінці XIX ст. Азилем і Тарденуазом Франції у міжвоєнний час була дана дефініція Свідеру Польщі, Лінгбі, Аренсбургу, Гамбургу Німеччини, Капсію Північної Африки, Натуфу Близького Сходу. У цей же час з'явилася узагальнююча праця П.П.Єфіменка щодо культурних груп мезоліту Східної Європи. Перші серйозні соціально-економічні розробки кам'яної доби теж припадають на 30-ті рр. [Clark, 1936, Ефименко, 1938]. У 60-70 рр. в основному завершується робота по створенню стрижня культурно-хронологічного поділу мезоліту Європи. В Україні кінець цього "періодизаційного" етапу знаменувався виходом серії монографій, присвячених систематизації та публікації мезолітичних пам'яток регіону [Мацкевой, 1977, 1991, Телегін, 1982, 1985, Станко, 1982, Зализняк, 1984, 1986, 1989, 1991, 1995, 1997].

В цей же час соціально-економічні дослідження кам'яної доби продовжувала традиційно сильна в цій галузі англо-американська археологічна школа. Традиції Г.Кларка та Г.Чайлда підхопили і розвинули представники процесуальної або нової археології, які нерідко звали себе етноархеологами — Л.Бінфорд, Д.Бірдселл, Г.Фрізон, Т.Прайс, Р.Лі, Т.Хассан та ін. Їхні ідеї поступово поширилися в Європі, а також в СРСР та сучасній Україні [Массон, 1976, Кабо, 1979, 1986, Шнирельман, 1986, Зализняк, 1987, 1989, 1991, 1995, 1997]. Саме з цими процесами у світовій науці пов'язане згадане пробудження інтересу до соціально-економічних проблем кам'ної доби, що простежується в Україні з середини 80-х рр. Однак вважати зроблені українськими дослідниками спроби реконструкції первісних суспільств простим копіюванням методів американських етноархеологів невірно, оскільки запропонована ними етноархеологічна методика реконструкції первісності вперше була застосована саме в Україні [Зализняк, 1989, 1991].

Виразна персоніфікація запропонованої історії розвитку мезолітичної науки в Україні, на думку, автора є виправданою. Адже рушійною силою наукової діяльності переважної більшості згаданих вчених був безкорисливий ентузіазм, на якому завжди трималася справжня наука. Заслуга дослідження не тільки окремих пам'яток, але й цілих мезолітичних регіонів України нерідко належить окремим ентузіастам. І це не виняток, а скоріше норма для світової археології, яка і в наш час все ще лишається персоніфікованою наукою.

Отже, мезолітична наука в Україні існує вже більше 100 років, протягом яких вона розвивалася як органічна складова європейського мезолітознавства. Кількома поколіннями дослідників створена потужна джерелознавча база мезоліту регіону. Добі мезоліту присвячено багато сотень статей та більше 20 монографій. Все це зробило Україну найбільш дослідженим у мезолітичному відношенні регіоном Східної Європи. Назріла необхідність в узагальнюючій праці, в якій картина культурно-хронологічної систематизації етнокультурних спільнот на широкому тлі європейського мезоліту була б поєднана з реконструкціями способу життя, соціального устрою та господарства мезолітичної людності різних природно-географічних зон України. Це дослідження є спробою всебічного аналізу первісного суспільства території України доби фінального палеоліту та мезоліту із залученням сучасних методів наукового аналізу первісності.

Праця написана протягом 1991 – 1995 рр. у м. Києві у відділі археології кам'яної доби Інституту археології НАН України і підготовлена до друку в Інституті українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка. Автор глибоко вдячний усім співробітникам Інституту археології, які тією чи іншою мірою сприяли підготовці та виходу книги: Д.Я.Телегіну, С.В.Смирнову, О.О.Кротовій, І.Д.Потєхіній, Д.Ю.Нужному, О.О.Яневичу, М.І.Ієвлеву, Д.М.Ступаку. Велику роботу з макетування монографії провели Г.М.Залізняк та Д.Л.Гаскевич.

Розділ 2

Природне середовище

Життя мисливського суспільства було жорстко детерміноване природним оточенням, річним природним циклом і, перш за все, екологією та поведінкою об'єкта промислу. Первісна людина всебічно пристосовувалася до навколишнього середовища, утворюючи з ним екологічну систему, яка знаходилась у динамічній рівновазі. Тому обов'язковою умовою всякої реконструкції первісності є науковий екскурс в тогочасне природне оточення.

Територія України є південно-західною частиною Східноєвропейської рівнини. В межах України виділяється три головні фізико-географічні зони: Полісся, узвищення Центральної України, Надчорномор'я. Поліська зандрова низовина є східною частиною смуги європейських зандрових низин, що простяглася у широтному напрямку від Англії до Середньоруської височини. Тому в Поліссі розвивалися природно-ландшафтні процеси, аналогічні тим, що мали місце на Англійській, Німецькій, Польській низинах, в басейні Німану, тобто в Південній Балтії. Природні особливості степових рівнин Надчорномор'я та Надазов'я тісно пов'язували їх з півднем, з Великим Середземномор'ям. Відповідний напрямок етнокультурних зв'язків демонструють численні археологічні культури України рубежу плейстоцену та голоцену. Так, археологічні спільноти Полісся здавна тяжіли до Балтії, а Надчорномор'я – до Подунав'я, Балкан, Кавказу, Прикаспію. Лесові плато лісостепової Центральної України мали власну природно-ландшафтну специфіку.

Переважна більшість великих річок України тече у південному напрямку. Їхні долини пов'язують три згадані великі фізико-географічні провінції між собою. Вздовж річкових долин відбувалися міграції фауни, флори, первісного населення між Поліссям, лісостепом та Надчорномор'ям. Окремими природно-ландшафтними регіонами України зі своєрідними шляхами розвитку природи є Карпати та Кримські гори. Згадані загальні особливості фізичної географії України значною мірою визначали історичні процеси на її території в усі часи, в тому числі у фінальному палеоліті та мезоліті.

Важливим природним фактором, який безпосередньо впливав на розселення первісних мисливців кам'яної доби, було поширення родовищ кременю. В Україні відомо сім регіонів з виходами на поверхню крем'яної сировини, придатної для виготовлення крем'яних знарядь. Це Волинь, Житомирщина, Новгород-Сіверщина, Верхній Дністер, район Канева на Дніпрі, Дінець та передгірний Крим (Рис. 3). Цим родовищам кременю відповідають скупчення пам'яток кам'яної доби на території України.

На Волині, в басейні Верхньої Прип'яті та її притоків відомі значні за площею відслонення конкрецій високоякісного темно-сірого туронського кременю у первинних крейдяних та вторинних моренних родовищах. Цей тип кременю поширений також у басейні Західного Бугу, в Східній Польщі, на Верхньому Німані. Він був сировинною базою західнополіської та німанської провінцій фінального палеоліту і мезоліту Східної Європи.

На Житомирщині відомі численні відслонення морен риського зледеніння, які містять конкреції зернистого кременю жовтих та світло-сірих відтінків. Невеликі гальки цієї сировини зустрічаються в алювії річок Уж, Тетерів, Ірша,

Здвиж, Ірпінь Київського Полісся, які беруть початок на Житомирщині. Тому його використовувала для виготовлення знарядь не тільки мезолітична людність Житомирського, але і Київського Полісся.

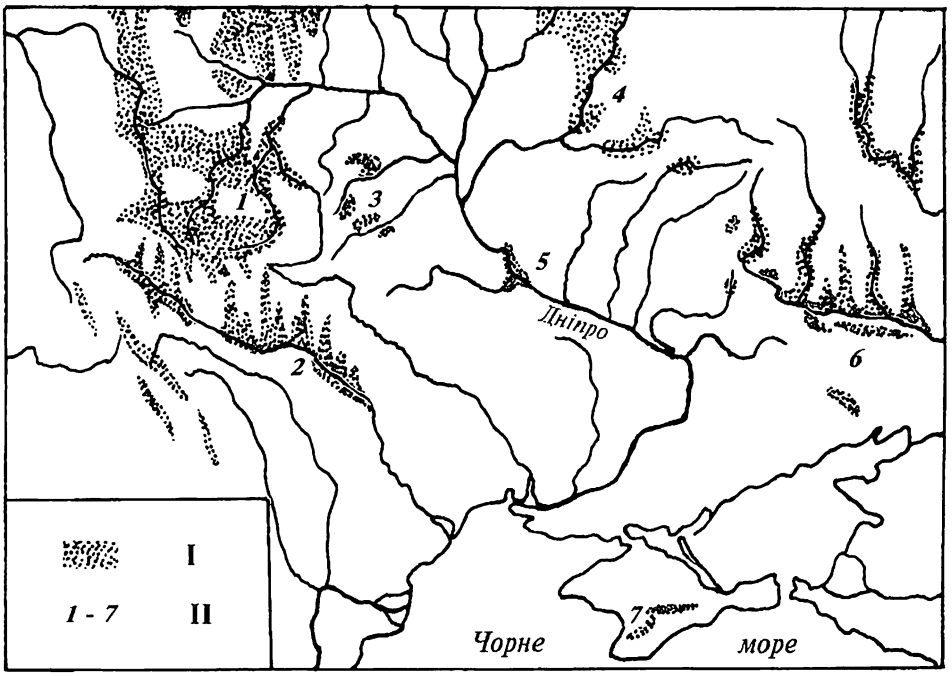

Рис. 3. Родовища кременю в Україні. 1- волинське, 2- дністровське, 3- житомирське, 4- деснянське, 5- трахтемирівське, 6- донецьке, 7- кримське.

У крейдяних відкладах Новгород-Сіверського Полісся, які виходять на поверхню на дні глибоких балок та ярів, що прорізають високий правий берег Середньої Десни, у великій кількості зустрічаються великі конкреції темно-сірого з численними маленькими білими плямами деснянського кременю. Родовища аналогічної сировини відомі за межами України на Верхній Десні, Сожу, Верхньому Дніпрі. У всіх згаданих регіонах маємо численні фінальнопалеолітичні та мезолітичні стоянки, мешканці яких використовували для виготовлення знарядь цей плямистий кремінь.

В долинах Верхнього Дністра, його лівих притоків та у верхів'ях Пруту відомі численні відслонення світлого, досить зернистого кременю, гальки якого зустрічаються по Дністру, Пруту і Південному Бугу аж до узбережжя Чорного моря. Якщо кам'яна доба Верхнього Подністров'я базувалася на конкреціях дністровського кременю з первинних родовищ, то первісна мезолітична людність Північно-Західного Надчорномор'я збирала сировину на галечниках долин Пруту, Дністра та Південного Бугу.

Під Каневом у відслоненнях підошви високого правого берега Дніпра виходять на поверхню крейдяні відклади з конкреціями темного, майже чорного кременю, з характерною жовтою підкіркою. Гальки цього кременю річищем Дніпра поширювалися далеко на південь. Тому він служив головною сировиною як на пізньопалеолітичних та мезолітичних стоянках Середнього Подніпров'я (Межиріч, Добранічівка, Гінці, Семенівка, Загай I, В'язівок 4 а, Велика Андрусівка), так і на мезолітичних та неолітичних Надпорожжя (о. Сурський, Ігрень 8, Кізлевий, Поповий Мис, Шулаїв та ін.).

Багаті первинні поклади темно-коричневого крейдяного кременю високого гатунку виходять на поверхню у басейні Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі. На цих родовищах базувалася не тільки крем'яна індустрія численних стоянок Донбасу, але й деяких пам'яток Лівобережного Подніпров'я.

Людність кам'яної доби Криму експлуатувала багаті корінні родовища крейдяного сірого кременю передгір'їв Кримських гір.

Фінальний палеоліт почався близько 14 тис. років тому, коли відступаючий на північ льодовик звільнив від криги Південну Прибалтику. На європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Арденн, Рудних гір та Карпат поширилися холодні, сухі прильодовикові степи, у флорі яких домінувала рослина Drias octopetula, а в фауні — північний олень. Тому нерідко фінальний палеоліт палеогеографи звуть дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився він близько 10 тис. років тому внаслідок різкого потепління клімату на межі плейстоцену та голоцену.

У льодовикову добу щит криги, що досягав над Скандинавією потужності кількох кілометрів, пульсував в залежності від змін клімату. У вологі і холодні періоди льодовик просувався далеко на південь, а в теплі, сухі — відступав у північному напрямку. Тому смуга землі вздовж південного краю льодовика являла собою мертву пустелю, зриту льодовиком, що то відступав, то насувався знову. Пульсуючі переміщення краю льодовика знищували рослинність, залишаючи гряди уламків принесених льодовиком гірських порід, піску, глини. Ці пагорби льодовикового походження перемивалися льодовиковими талими водами. Як наслідок, значні території Північної Європи вкривалися піщаними відкладами — зандрами. Так, біля південного підніжжя льодовика сформувалася зона зандрових рівнин зі своєрідними природно-ландшафтними умовами, що охоплювали безкраї низини від Великобританії до верхів'їв Волги. Типовою зандровою рівниною є Полісся, що займає північ України та південь Білорусії.

Зандрова зона Європи приблизно відповідає моренному поясу риського та вюрмського зледенінь. Немалу роль в її формуванні відіграв вітер. Холодне, важке повітря з крижаного щита рухалося на південь на місце легких і теплих повітряних мас Середземномор'я. Тому з льодовика на південь постійно дули сильні, холодні і сухі вітри. Вони зривали дрібний пил з непокритих рослинністю зандрових рівнин біля підніжжя льодовика і несли його на південь. Часті пилові бурі — характерна особливість клімату прильодовиків'я. Віддаляючись від льодовика, вітри слабшали і пил випадав на поверхню землі, поступово формуючи лесові відклади. За час зледеніння в Центральній та Південно-Східній Європі накопичилися леси потужністю до кількох десятків метрів [Величко, Морозова, 1969, с. 588]. Особливо потужні леси відкладалися південніше Полісся в смузі сучасних лісостепів.

Отже, в кінці льодовикової доби в Європі склалися дві головні природно-географічні зони — зандрова і лесова. Кордон між ними дуже виразний. Прикладом може служити південний рубіж зандрової Поліської низовини Північної України. Лесові відклади потужністю до 20 м вкрили лісостепову зону України від Полісся на півночі до надчорноморських степів на півдні.

Низинні заболочені поліські рельєфи, значною мірою складені різними водно-льодовиковими відкладами та перевіяними вітром пісками, на півдні різко переходять у підвищення, де під шаром чорнозему залягає багатометрова товща прильодовикового лесу. Лес, як продукт розкладу різних гірських порід, має складний хімічний склад. Тому грунти, що сформувалися на лесах, багаті різними мікроелементами і відзначаються особливою родючістю. Зокрема, саме в цьому секрет родючості українських чорноземів. Суттєва різниця між фізико-географічними умовами Полісся та лесових плато України зумовила той факт, що південна межа Полісся, починаючи з кінця плейстоцену і до наших днів, була дуже стабільним природно-ландшафтним рубежем, який чітко відбивався на етнокультурній карті з палеолітичних часів (Рис. 36, 50, 62).

Прильодовикові природно-кліматичні умови не мають прямих аналогій ні в сучасних тундрах, ні в альпійських луках. Вони дещо нагадують холодний, різко континентальний і сухий клімат центральних районів сучасної Чукотки. В кінці плейстоцену в прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні кліматичні умови, які характеризувалися низькими температурами, сухістю та різкою континентальністю клімату. У тілі льодовика були скуті значні маси води. Внаслідок цього в максимум похолодання рівень світового океану знизився на 130 м. Прибережні ділянки океанів стали сушею, а багато морів зникло. На місці

північної частини Чорного та Азовського морів були поширені холодні степи, прорізані глибокими долинами Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю. У фінальному палеоліті рівень Чорного моря був на 60 м нижче сучасного. І лише на межі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. років тому він піднявся, затоплюючи значні ділянки надчорноморського степу.

Під час найбільшого похолодання біля 20 тис. років тому північні моря та океани вкрилися кригою до 45° північної широти. Це значить, що крига вкривала Атлантичний океан до північного узбережжя Іспанії і до широти Монреаля, а Тихий — до Японії. Поверхня криги за своїми кліматоутворюючими факторами наближається до суші. На відміну від поверхні води, крига дуже мало зволожує атмосферу, віддзеркалюючи сонячні промені [Величко, 1973].

Таким чином, північна півкуля в добу максимального похолодання за кліматоутворючими факторами наближалася до гігантської суші, що в значній мірі зумовило сухість та континентальність прильодовикового клімату. Замість вологих і теплих повітряних мас з Атлантики, які зараз приносять основну кількість опадів у Європу, дув холодний і сухий північно-східний вітер з льодовика. Встановився холодний, сухий, континентальний клімат з великими сезонними контрастами температур, з холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі в максимум похолодання річна норма опадів не перевищувала 200-300 мм, що відповідає нормі опадів сучасних напівпустель, а середня температура зими дорівнювала –30°С [Палеогеографія.., с.136].

Вздовж південного краю льодовика тяглися пустельні зандрові поля, вкриті пісками, валунами, моренами, прильодовиковими озерами. За 200 км південніше льодовика починалися холодні прильодовикові лісостепи та степи. Вони поширювалися на південь до Чорного моря, Карпат, Альп, Піренеїв. У фінальному палеоліті південний край вічної мерзлоти на території України проходив по лінії Балта — Дніпропетровськ — Слов'янськ.

Сухість клімату зумовила незначну хмарність і дуже велику кількість сонячних днів [Герасимов, Величко, 1974, с. 13]. Прильодовикові степи лежали набагато південніше сучасних тундр. Отже, сонце стояло над ними значно вище і кут падіння променів був більшим. Світовий день, як і довжина літа, були значно довшими, а зими коротшими, ніж у сучасній тундровій зоні [Clark, 1975, p. 48].

Велика кількість сонячної енергії, отримуваної поверхнею землі, стимулювала процес фотосинтезу рослин. Однак постійні холодні північні вітри з льодовика, промерзання грунту і холодний, сухий, континентальний клімат перешкоджав розвитку деревної рослинності, усуваючи таким чином природного конкурента трав. Лесовий пил, принесений вітром від підніжжя льодовика, змішуючись зі снігом, сприяв його швидкому таненню, підживлюючи грунт, стимулюючи ріст трав. Все це зумовило надзвичайно інтенсивний розвиток трав'яного покриву в холодному прильодовиковому степу [Верещагин, 1979, с. 106, Герасимов, Величко, 1974, с. 136].

Рослинний світ прильодовикових холодних степів являв собою унікальне сполучення арктичних, альпійських та степових форм. Широко були представлені степові трав'янисті рослини — полини, лебедові, ефедри. З кущових рослин поширилася карликова береза, арктична верба. Деревоподібна береза, а південніше сосна утворювали в долинах річок, у захищених від вітру балках невеликі гайки деревної рослинності.

Бурхливий розвиток трав сприяв зростанню поголів'я травоїдних. Засушливий клімат прильодовикових степів зумовив зберігання травою своїх поживних якостей навіть узимку. Адже суха трава не перегнивала під осіннім дощем, як у сучасних кліматичних умовах. Вона була легко доступна травоїдним у зимовий час внаслідок незначної потужності снігового покриву. З причини сухості клімату в прильодовикових степах, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт та озер, а значить, і мошок, комарів, мух, що дуже заважають випасу травоїдних у наші часи [Формозов, 1969, с. 71, Зализняк, 1989, с. 110].

Сприятливі умови для стадних травоїдних спричинили високу біомасу прильодовикового степу, яка у 3-5 разів перевищувала біомасу сучасних тундр та степів і сягала біомаси сучасних африканських саван [Массон, 1976, с. 28, Hassan, 1981, p. 204]. Це і було підгрунтям розквіту прильодовикової мисливської економіки.

Відомо, чим більша роль відкритих просторів (степів, тундр) у ландшафті, тим численніші стада утворюють травоїдні. Наприклад, стада північних оленів влітку в тундрі нараховують до кількох десятків тисяч голів (Рис. 4). Мігруючи на зиму на південь у зону тайги, ці стада розпадаються на невеликі групи з кількох тварин. Травоїдні степів та тундр (коні, бізони, сайгаки, кулани, тундрові олені та ін.) ведуть стадний спосіб життя, а тварини закритих лісових ландшафтів (лось, благородний олень, кабан та ін.) — індивідуальний, нестадний.

Рис. 4. Грот Тейет (Франція). Зображення стада мігруючих оленів.

Стадний спосіб життя має перевагу перед нестадним, бо окремим тваринам не треба слідкувати за безпекою від нападу хижаків. Однак чим численніші стада, тим скоріше вони витоптують та поїдають траву, і тим більш рухливий спосіб життя вимушені вести тварини. Щоб не вмерти з голоду, стадні травоїдні повинні постійно пересуватися, міняючи пасовиська в пошуках їжі [Формозов, 1969, с. 70].

Оскільки прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, то стадність травоїдних у цей час була дуже високою. Ці обставини, як і різко континентальний клімат з великими перепадами між літніми і зимовими температурами, були причинами дуже рухливого стадного способу життя прильодовикових травоїдних, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані. Травоїдні мамонтового фауністичного комплексу (мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, кулан, північний олень, вівцебик тощо), які населяли холодні тундростепи, весною мігрували численними стадами на північні прильодовикові пасовиська, а восени, рятуючись від наступаючих холодів, відходили на сотні і тисячі кілометрів південніше у передгірні райони Європи та в надчорноморські степи [Зализняк, 1989].

Мисливці прильодовикових відкритих просторів вели багато в чому подібний спосіб життя, зумовлений подібністю методів та термінів промислу різноманітних стадних ссавців. Цьому сприяла гіперзональність, тобто відносна однорідність природної обстановки прильодовиків'я. Разом з тим, у кінці плейстоцену в межах прильодовикової зони досить виразно простежується кілька природно-ландшафтних підзон з певною специфікою клімату, флори та фауни [Палеогеографія..., карта 11, с. 113].

Верхній Дніпро та басейн Десни займали соснові ліси. Південніше Прип'яті між Дніпром та Случчю росли змішані сосново-березові ліси з домішками дуба та в'яза. Волинь була вкрита сосново-березовими, а Прикарпаття — темнохвойними (ялина, смерека) лісами з домішкою сосни та берези. В Карпатах поширилися альпійські луки та гірські тундри, в Криму — широколисті ліси з домішками сосни. Південніше Десни, Полісся, Волині, до Чорного моря, лежали безкраї прильодовикові степи, вкриті густими степовими та луговими травами. На півночі Лівобережжя поширилися березові переліски. Соснові гайки з широколистою домішкою росли серед безкраїх степів у розлогих балках підвищених регіонів півдня України (Донбас, Надпорожжя, Нижній Дністер, Прут) [Величко, 1973]. Надазов'я, Нижнє Подніпров'я, Присивашшя, Північний Крим займали сухі степи з сосновими перелісками на Нижньодніпровських пісках.

Відповідно до цієї ландшафтної диференціації території України кінця палеоліту В.І.Бібікова та Н.Г.Білан [1979, с. 6-8] виділяли кілька фауністичних комплексів. На Середньому Дніпрі домінував мамонт (Рис. 5), на Десні та Волині — мамонт та північний олень, на Дністрі — північний олень та кінь, на Південному Бузі — північний олень, у надчорноморських степах — бізон, у Надпорожжі — бізон та північний олень, у Криму — сайгак.

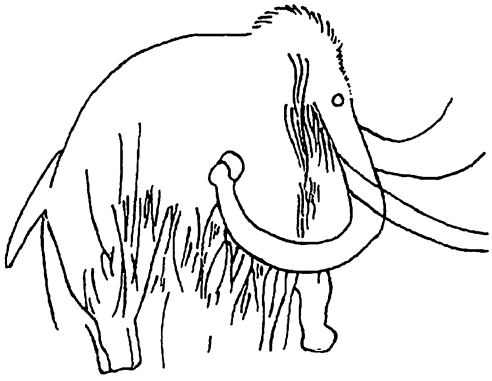

Рис. 5. Грот Фон де Гом (Франція). Зображення мамонта.

Узагальнюючи сказане, доходимо висновку, що в межах України в кінці палеоліту було три головні фауністичні підзони: мамонтова середньодніпровська, бізонова степова надчорноморська та рангіферова дністро-бузька. У прильодовикових горах (Карпати, Крим) мешкали як нестадні лісові травоїдні, так і стадні тундростепові. Відповідно до природної специфіки 20-14 тис. років тому на теренах України розвивалися чотири різні первісні суспільства: мисливці на мамонтів, бізонів, північних оленів та мисливці прильодовикових гір. Кожне з них відзначалося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурами.

Потепління в кінці льодовикової доби призвело до зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Завірюхи та ожеледиці взимку зумовлювали періодичну нестачу кормів і масовий мор травоїдних. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни і масової загибелі тварин від переохолодження [Верещагин, 1979, с. 179].

У цей час почалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі і холодні вітри з льодовика змінилися вологими західними вітрами з Атлантики. З таненням грунтової криги багатий кормами холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену і заболочену низькопродуктивну тундру, зарослу мохом, осокою, з міріадами комарів та мошок, які заважали випасу копитних [Верещагин, Барышников, 1985, с. 29]. Прогресуюче потепління спричинило заростання тундростепів березово-сосновими лісами.

Всі ці фактори стали головною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів та інших представників мамонтового фауністичного комплексу і небувалого поширення північного оленя, добре пристосованого до існування в умовах сучасних вологих і сніжних тундр. Тому самий кінець пізнього палеоліту (фінальний палеоліт) отримав назву "доби північного оленя", який у цей час став основою існування людини у прильодовиковій Європі [Палеогеографія..., 1982, с. 136, Зализняк, 1989, с. 110, 1990, с. 4-13] (Рис. 6).

Рис. 6. Стоянка Кеслерлох (Швейцарія). Зображення оленя на роговій платівці.

Прогресуюче потепління в кінці плейстоцену — на початку голоцену не було поступовим, а носило стрибкоподібний характер, зумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. Простежено кілька потеплінь, які змінювалися похолоданнями. Причому, якщо потепління ставали інтенсивнішими, то сила похолодань слабшала. Так, у фінальному плейстоцені слабке потепління Беллінг змінилося дуже холодним періодом Дріас II, за яким настало інтенсивне потепління Аллеред. Потім почалося похолодання Дріас III. Потужне Половецьке потепління на початку голоцену змінилося коротким похолоданням у кінці Пребореалу [Хотинский, 1977, с. 40], а потім новим потеплінням в Бореалі, яке сягнуло максимуму в Атлантикумі (Табл. 1).

Таблиця 1. Періодизація фінального палеоліту та мезоліту України.

Приблизні межі періодів (р. до н. е.)	Геологічні періоди	Кліматичні періоди		Археологічні періоди
		Холодні	Теплі	
	Голоцен		Атлантикум	Неоліт
6 000			Бореал	Мезоліт
7 200			Пребореал	
8 100	Плейстоцен	Дріас III		Фінальний палеоліт
8 900			Аллеред	
9 800		Дріас II		
10 000			Беллінг	
10 400		Дріас I		
11 300				

На величезних просторах Північної Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи, тісно пов'язані зі згасанням льодовикових явищ у Скандинавії [Хотинский, 1977, с. 57, 184]. Фази відступу льодовика зумовили каскад кліматичних змін, на які реагувала рослинність регіону, докладно вивчена Бліттом-Сернандером ще у кінці XIX ст. на палінологічних матеріалах Балтії [Blitte, 1896].

Зауважимо, що вплив пульсацій скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно суттєвіше, ніж довкілля Надчорномор'я. На думку деяких дослідників, степова природно-ландшафтна зона Надчорномор'я взагалі мало змінилася з моменту свого формування у кінці третинного періоду [Станко, 1982, с. 86].

Перше суттєве поширення сосново-березових лісів у фінальному палеоліті Європи пов'язане з коротким потеплінням Беллінг. Планетарний характер мало Аллередське потепління, під час якого ложе Балтійського моря звільнилося від льодовика, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піренеїв, Альп, Карпат. Поліська низовина також заросла густими сосново-березовими лісами. Південніше поступово збільшувалася роль сосни та широколистих порід, які чергувалися зі степовими біотопами. Останні панували на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти поширилися далеко на південь у Надчорномор'я та Донбас, де в Аллереді почав формуватися грунтовий горизонт [Герасименко, 1993, с. 34].

Нове похолодання Дріас III пов'язане з черговим наступом льодовика, який близько 8900 р. до н. е. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро. Його рівень був на 30 м вищий від рівня світового океану, а за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого і живили цю прісноводну водойму.

Різке похолодання призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III спричинили повсюдне поширення шару деревного вугілля, який у помірній смузі Європи перекриває аллередський грунт [Prahistoria.., s. 181, Зализняк, 1989, с. 112]. В середній смузі Європи, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі та холодні тундростепи з численною популяцією північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі, на Верхньому Дніпрі переважали прильодовикові березово-соснові лісотундри та ліси [Палеогеография.., карта II].

Палінологічні дослідження дріасової стоянки свідерської культури Нобель на Верхній Прип'яті дали підстави Г.А.Пашкевич зробити висновок, що ландшафт Західного Полісся визначали розріджені соснові та березові ліси з ділянками холодного степу [Грибович, 1977, с. 132]. Холодний і сухий континентальний клімат був властивий також для Житомирського Полісся, рослинність якого нагадувала західносибірський лісостеп з невеликою кількістю берези, сосни та пануванням степової трав'янистої рослинності [Пашкевич, 1963, с.59, 60].

Південніше Полісся аж до Чорного моря та Кримських гір тяглися безкраї прильодовикові степи з сосново-березовими перелісками в річкових долинах та балках і густим трав'яним покривом [Палеогеография..., карта II].

Кінець льодовикової епохи пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою. Відхід Скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильодовикових озер Скандинавії показав, що сталося це 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. Тут досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, тепле море, яке різко пом'якшило клімат Європи. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбереж. У цей час простежується трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився за відносно короткий час на 30 м, внаслідок чого були затоплені значні ділянки Північного Надчорномор'я та Надазов'я.

Через деградацію льодовика зникла зона високого тиску над Скандинавією. Саме скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко континентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики [Хотинский, 1977, с. 183].

Все це спричинило різке потепління клімату в Північній Європі і знаменувало початок голоцену. Більшість вчених пов'язують його з постанням Іолдієвого моря, яке,судячи за найдавнішим засоленим шаром стрічкових глин Балтії, сталося близько 8123 р. до н. е. Хронологічні рамки існування Іолдієвого моря збігаються з Пребореалом. Однак відхід льодовика зумовив ізостатичне підняття земної кори Скандинавського півострова. Як наслідок, піднялося і дно проток, які з'єднували Іолдієве море з океаном. Так близько 7000 р. до н.е. утворилося Анцилове озеро, хронологічні рамки існування якого відповідають Бореалу. Біля 6000 р. до н. е. внаслідок прориву перемички в районі Датських проток рівень Анцилового озера впав на 13 м і зрівнявся з рівнем океану. Ця подія знаменувала формування Литоринового моря, яке існувало в Атлантичний період голоцену. У Південній Балтії простежені сліди кількох трансгресій Літоринового моря [Долуханов, 1969].

Пребореальний період характеризується потужним Половецьким потеплінням спочатку і деяким похолоданням у кінці. У цей час у помірній зоні Європи інтенсивно деградують перигляціальні ландшафти, зникають представники флори та фауни відкритих прильодовикових просторів. Прохолодний клімат, заболочені грунти внаслідок відтанення вічної мерзлоти створили сприятливі умови для

поширення березово-соснових лісів у середній смузі Європи [Хотинский, 1977, с. 40]. У Пребореалі холодолюбні сосново-березові ліси з ділянками реліктового тундростепу в Пребореалі займали північ України (Полісся, Волинь, Поділля). Південніше помітно зростала роль сосни. Надчорноморську низину вкривав степ з невеликими перелісками сосни та берези в пониженнях рельєфу. Великий масив соснових лісів вкривав нижньодніпровські піски, які простяглися на 150 км вздовж лівого берега Дніпра. В цілому природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену в степовій зоні були незначні порівняно з Поліссям та Волинню.

У бореальний період відбувалося подальше потепління клімату. Однак останній залишався ще досить сухим і прохолодним через рештки льодовика в горах Скандинавії. У змішаних лісах північної України сосна, чим далі більше, тіснила березу. Південніше Полісся набули поширення різні широколисті породи, перш за все ліщина. Деяке похолодання та аридизація клімату в кінці періоду зумовили певну деградацію лісостепової зони і просування на північ степових ландшафтів [Спиридонова, 1991, с.138].

Атлантичний період вважається кліматичним оптимумом голоцену. Зникнення решток льодовика в Скандинавії призвело до різкого потепління і остаточного встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Європою. Теплі, вологі циклони з Атлантики та підняття грунтових вод через трансгресію Літоринового моря створило сприятливі умови для поширення широколистих лісів у Європі. Тундрова зона на півночі, в Атлантикумі, заросла тайгою, а масиви широколистих порід по долинах річок поширилися аж до Чорного моря.

Поряд з дубом, буком, грабом, липою та ліщиною в Поліссі зберігаються сосново-березові ліси. Адже бідні піщані та болотисті грунти цього регіону сприяють росту сосни і берези. Зате родючі лесові грунти лісостепу зумовили розквіт широколистих лісів у середній смузі України, між Поліссям на півночі та Надчорноморською низиною на півдні. Широколисті породи дерев утворюють лісові масиви в долинах річок Надчорномор'я, витіснивши степ на підвищені, вододільні ділянки. Атлантичне потепління зумовило поширення широколистих лісів (берест, липа, дуб) також у Донбасі, де в цей час навіть формувалися лісові грунти [Герасименко, 1993, с. 35]. Справжні степи в Атлантикумі збереглися лише вздовж вузької смуги чорноморського узбережжя, в Присивашші та у Північному Криму [Артюшенко, 1970].

Відповідно до розвитку природно-ландшафтної ситуації у ранньому голоцені відбулися суттєві зміни у фауні території України. Зі зникненням холодних прильодовикових лісотундр закінчилася доба північного оленя. На зміну останньому з поширенням ранньоголоценових лісів у помірній зоні Європи приходять лісові нестадні копитні: лось, тур, благородний олень, кабан, косуля.

Прохолодний клімат та березові ліси раннього голоцену сприяли росту чисельності популяції лося. Тур, як тварина лісостепу та узлісь, теж поширився в Пребореалі через наявність в середній смузі реліктів відкритого тундростепу, а у Надчорномор'ї — лісових біоценозів вздовж степових річок. Благородний олень, кабан, косуля — мешканці широколистих лісів. Тому пік їх поширення припадає на час максимального потепління і зволоження клімату та зумовленого ним розквіту широколистих лісів у Атлантикумі.

Судячи з палінології та фауни бореальних стоянок лісостепової України (Ігрень 8, В'язівок 4а), у ранньому голоцені тут поширилися листяні ліси з відповідною лісовою фауною, які перемежовуються зі степовими біоценозами на вододілах і підвищеннях. Культурний шар стоянки В'язівок 4а під Лубнами на Сулі залягав у лісовому грунті, що сформувався в умовах вологого і теплого клімату і містив кістки благородного оленя, кабана, тура, лося, бобра, риб, а також коня. Аналогічна фауна відома з бореальної стоянки Ігрень 8 під Дніпропетровськом, яка існувала в умовах листяних лісів долини Дніпра.

В теріофауні Надчорномор'я у кінці плейстоцену панував бізон (Рис. 7), який, судячи з фауни стоянок Рогалик та Білолісся в Аллереді та Дріасі III, поступається плейстоценовому коню.

На межі плейстоцену та голоцену в надчорноморських степах зникали стадні тварини — бізон, сайгак, гідрунтиновий осел. На зміну широкопалому плейстоценовому коню приходить тарпан. Поширення лісових масивів в долинах річок та в степових балках зумовило зростання поголів'я нестадних лісових тварин (тура, благородного оленя, кабана, косулі) [Бибикова, 1975, 1978]. Однак у сухих степах Північного Криму та Керченського півострова, судячи з фауни мезолітичних стоянок Фронтове та Ленінське, в ранньому голоцені, як і раніше, домінували степові стадні копитні (кінь, осел, бізон, сайгак) при наявності мешканця прирічкових лісів благородного оленя [Мацкевой, 1977, с. 15-17].

Дещо здрібнілий нащадок плейстоценового бізона зубр, очевидно, мешкав на території України і в ранньому голоцені. Інакше важко пояснити збереження решток популяції зубрів до історичних часів у лісових масивах Полісся та Кавказу. Проблема зубра значною мірою зумовлена складністю диференціації палеозоологами фауністичних решток бізона, зубра і тура між собою.

Рис. 7. Стоянка Ла Мадлен (Франція). Зображення бізона на кістяній платівці.

Значні природно-ландшафтні зміни сталися на межі плейстоцену та голоцену в Карпатах і Кримських горах. Пізньольодовикове похолодання спричинило небувале розширення зони високогірних альпійських луків за рахунок звуження і деградації зони передгірних лісів. Тому нижній кордон полонин у Карпатах [Гладилин, Пашкевич, 1977] та яйл у Криму [Малеев, 1984] проходив на 1000 м нижче від сучасного. Просторі високогірні луки майже змикалися з рівнинними прильодовиковими лісотундрами, були чудовими літніми пасовиськами для прильодовикових стадних копитних: північних оленів, коней, бізонів, куланів, сайгаків. Однак навіть у найхолодніші періоди в гірських долинах зберігалася смуга гірських лісів з лісовою нестадною фауною: гігантський та благородний олені, кабан, косуля.

Внаслідок ранньоголоценового потепління смуга передгірних лісів різко розширилася як за рахунок альпійських луків, так і рівнинного тундростепу. Якщо в ранньому голоцені в горах росли холодолюбні хвойні ліси, то з Атлантикуму тут поширився змішаний ліс з теплолюбними широколистими породами. У Карпатах це бук, дуб, граб, а в Кримських горах — дуб, клен, горобина. У гірському Криму в цей час стадні травоїдні поступаються місцем лісовим нестадним. Якщо у фауні пізньопалеолітичних стоянок гірського Криму (Сюрень I) домінують стадні копитні (осел, сайгак, кінь), то під час аллередського та ранньоголоценового потеплінь їхня чисельність скоротилася до 15% фауни (нижні шари Шан-Коби та Фатьма-Коби). Одночасово різко збільшилося поголів'я лісових нестадних копитних (благородний олень, кабан, косуля), які під час атлантичного потепління стають основою промислу мешканців гірського Криму [Бибикова, 1985].

Загальний напрямок розвитку природних процесів на межі плейстоцену та голоцену — це перехід від однорідних гіперзональних перигляціальних безлісих ландшафтів до сучасних різко диференційованих ландшафтних зон. Внаслідок потепління та зволоження клімату відбувся інтенсивний розвиток лісової рослинності і становлення трьох головних рослинних зон помірного поясу Європи — лісової, степової та тундрової [Долуханов, 1977, с. 14].

Зона лісів помірної смуги розвинулася на початку голоцену з лісових рефугіумів, які зберігалися у пригніченому суворим кліматом стані в найхолодніші періоди зледеніння в середній смузі перигляціальної зони. Іншими словами, лісова зона Європи розвинулася внаслідок і в процесі ранньоголоценового потепління з

прильодовикової лісотундри. Як зазначалося, в межах України лісотундрові ландшафти у фінальному плейстоцені були поширені в Поліссі. Безмежні холодні відкриті прильодовикові простори з гіперзональною флорою та фауною виявилися розірваними лісовою зоною, що формувалася в ранньому голоцені, на північну тундрову та південну степову провінції. Таким чином, ранньоголоценові тундри та степи в природно-ландшафтному сенсі були реліктами перигляціальних відкритих просторів плейстоцену. Тваринний та рослинний світ голоценових тундрової та степової зон можна розглядати як збіднений перигляціальний комплекс [Вангенгейм, 1976, с. 25].

Слід зазначити, що у ранньому голоцені різко зросла роль лісової рослинності в усіх природно-ландшафтних зонах, а не тільки в помірній смузі Європи, де в цей час формувалася лісова зона. На початку голоцену роль лісових біоценозів з нестадною лісовою фауною невпинно підвищувалася на південь від Полісся, в Надчорномор'ї, у Криму. Однак лише від початку атлантичного потепління, близько 6000 року до н. е., тут поширилися значні масиви теплолюбних змішаних та широколистих лісів [Станко, 1982, с. 86]. Тобто, сучасний український лісостеп сформувався лише в середньому голоцені. До цього часу (у фінальному плейстоцені та ранньому голоцені) на південь від вкритого березово-сосновими лісами Полісся до Чорного моря простирався степ з невеликими перелісками вздовж річкових долин та степових балок.

Природно-ландшафтна зональність, як і її перебудова на межі плейстоцену та голоцену, безпосередньо визначали спосіб життя первісних мисливців фінального палеоліту та мезоліту. Фізико-географічна та природно-ландшафтна специфіка різних регіонів України зумовила різноманітну топографію стоянок та стратиграфію їхніх культурних шарів.

На зандровій Поліській низині стоянки, як правило, розміщені на мисах піщаної борової тераси або на невисоких дюнних підвищеннях заплави річок. Органічні матеріали, фауністичні рештки в піщаних відкладах не зберігаються. Тому культурний шар містить майже винятково вироби з кременю. Залягає він у жовто-бурому піску підгрунтя, на глибині від 20 до 70 см від поверхні. Підгрунтя перекриває 20-сантиметровий шар сірого гумусованого піску (грунт) і підстилає білий стерильний пісок із залізистими ортштейнами (Рис. 8, а, б). Розсів кременю по вертикалі значний, іноді від поверхні до нижнього краю підгрунтя. Однак фінальнопалеолітичні матеріали (Березно 6, 14, 15, Нобель, Раска), як правило, тяжіють до нижнього горизонту підгрунтя (Рис. 8, а), а мезолітичні — до верхнього [Зализняк, 1984, с.26, 50] (Рис. 8, б).

У Новгород-Сіверському Поліссі матеріали ранньоголоценової пісочнорівської культури залягали на краю досить високої лесової тераси правого берега Десни, у шарі світлої, лесоподібної супесі, перекритої темним гумусованим шаром з багатими археологічними матеріалами останніх двох тисячоліть (Рис. 8, в). Супісь з мезолітичними матеріалами лежала на ранньоголоценових ортштейнах. На думку геологів, вона виникла внаслідок делювіального змиву з плато в ранньому голоцені [Зализняк, 1986, с.109].

Матеріали мезолітичної молодовської культури Верхнього Дністра, за О.П.Чернишем, лежали в основі бурого суглинку голоценового підгрунтя (Оселівка, Молодове I, шар I, Атаки VI) або у верхніх горизонтах підстилаючого плейстоценового лесоподібного суглинку (Молодове V, шар I, Іа). У верхній частині голоценового підгрунтя залягали матеріали пізньомезолітичної стоянки Фрумушика [Черниш, 1975, с. 102, 132, 136] (Рис. 9, а).

У лісостеповому Подніпров'ї та Лівобережжі у голоценових розрізах простежено два гумусованих горизонти: верхній сучасний з матеріалами I – II тис. н. е. та значно потужніший нижній ранньо- та середньоголоценовий. Їх розділяє малогумусований шар, який, судячи з археологічних матеріалів, відкладався в умовах сухого клімату енеоліту-бронзи. На бореальних стоянках В'язівок 4а та Ігрень 8 котловани напівземлянкових жител були впущені з середнього рівня нижнього горизонту голоценового грунту [Залізняк, Гавриленко, 1995, с.97] (Рис. 8, д, е).

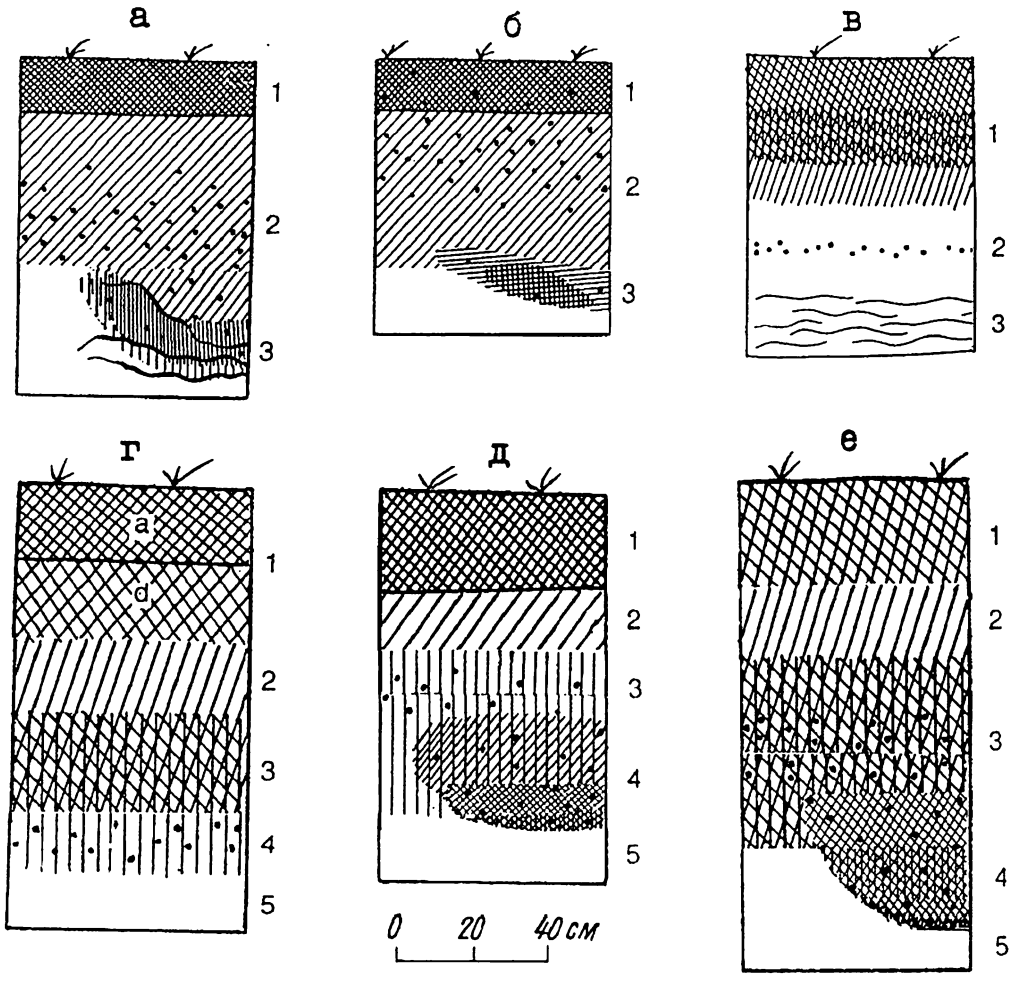

Рис. 8. Стратиграфія фінальнопалеолітичних та мезолітичних стоянок України.

а - Березно 6, 14, 15 (Свідер). 1- темно-сірий піщаний грунт, 2- жовто-буре піщане підгрунтя з кременем, 3- вуглисте заповнення кострища з ортштейнами, 4 - стерильний пісок.

б - Рудий Острів, Бородянка 3 В, Корма I (Яніславиця). 1- темно-сірий піщаний грунт, 2- жовто-буре піщане підгрунтя з кременем, 3- вуглисте заповнення кострища, 4- білий, стерильний пісок.

в - Пісочний Рів. 1- гумус з матеріалами I тис. до - II тис. н.е., 2- супісь з кременем, 3- ортштейни низу голоценового грунту.

г - Мирне (Гребеники). 1- грунт (а- дерн, d- гумусований суглинок), 2- суглинок світло-сірий, 3- суглинок коричневий (атлантичний грунт), 4- піщаний культурний шар, 5- світло-коричневий плейстоценовий суглинок.

д - В'язівок 4 а (Зимівники). 1- гумусований орний шар, 2- світло-сірий легкий суглинок, 3- темно-бурий стовбчастий суглинок (грунт середнього та раннього голоцену) з кременем, 4- темне заповнення житла, 5- світлий стерильний лессоподібний плейстоценоновий суглинок.

е - Ігрень 8 (Кукрек). 1- темний гумусований пісок (сучасний грунт), 2- світло-сірий пісок, 3- чорний гумусований пісок (грунт середнього та раннього голоцену), 4- темно-сіре від попелу заповнення житла з кременем мезолітичного часу, 5- білий стерильний пісок.

Крем'яні вироби стоянок зимівниківської культури (Зимівники, Сабівка) залягали в нижній частині голоценового підгрунтя [Горелик, 1984, с.127] (Рис. 9, б).

Культурний шар переважної більшості степових стоянок Північно-Західного Надчорномор'я зруйнований через несприятливі геологічні умови. Разом з тим, на ранньоголоценовій стоянці Мирне вдалося простежити залягання мезолітичного культурного шару між плейстоценовими суглинками та атлантичним грунтом [Станко, 1982, с.7, 8] (Рис. 8, г).

Привертає увагу певна відповідність стратиграфії стоянки Мирне та згаданих мезолітичних пам'яток лісостепового Подніпров'я — Ігрень 8 та В'язівок 4а. На всіх цих пам'ятках зафіксовано два голоценові грунти (верхній середньовічного та новітнього часу і нижній атлантичний), розділені світлим прошарком з матеріаD-лами IV-II тис. до н. е. (Рис. 8, г, д, е).

Рештки похованих у могильниках Надпорожжя (Волоське, Василівка I, III) лежали у верхньому горизонті плейстоценового лесу. Відсутність слідів ям свідчить,

що поховали покійних до початку формування голоценового грунту [Телегін, 1982, с.213] (Рис. 9, г-е).

Складна і різноманітна стратиграфія простежена в печерних стоянках гірського Криму. Фінальнопалеолітичні матеріали лежать серед прошарків жовтої глини водного походження та великого щебеню, що свідчить про досить вологий, помірний клімат Аллереду. Мезолітичні горизонти формувалися в менш вологому кліматичному режимі. Вони містять прошарки дрібного щебеню і велику кількість черепашок Helix (Рис. 9, з), які є свідченням відносно теплого і м'якого клімату раннього голоцену.

На відкритій стоянці Кукрек, розташованій на гірському перевалі в Криму, типові крем'яні матеріали кукрекської мезолітичної культури залягали на глибині близько 2 м. Їх перекривали кілька шарів гравію, серед яких простежено глинистий прошарок шоколадного кольору з нечисленними, але показовими знахідками крем'яних виробів мурзаккобинської культури [Векилова, 1966, с.148, Телегін, 1982, с.102] (Рис. 9, ж).

Слід зазначити виразну нерівномірність розміщення фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток на карті України (Рис.36, 50, 62). Скупчення стоянок чи навпаки, їх відсутність у певному регіоні значною мірою зумовлювали природно-ландшафтні особливості останнього. Картографування пам'яток кам'яної доби демонструє їхню концентрацію в горах Криму, в басейні Дінця, у Надпорожжі, на Одещині, Подністров'ї, в Поліссі. Разом з тим, в центральній лісостеповій смузі України від Верхнього Дністра на заході до Верхнього Дінця на сході відомі лише поодинокі мезолітичні стоянки (В'язівок 4а під Лубнами, Велика Андрусівка під Кременчуком).

Більшість згаданих скупчень стоянок розташовані в багатих на родовища кременю регіонах. Однак Надпорожжя, Одещина, Київське Полісся не мають якісного кременю, хоча стоянок тут досить багато. Тобто, крім наявності крем'яної, сировини на географію розселення мисливських колективів кам'яної доби впливали інші природні фактори.

Зокрема, давно помічене розташування стоянок епохи каменю в долинах річок з широкими заплавами. Особливо ця закономірність властива рівнинному мезоліту, стоянки якого концентруються в місцях розширення річкових заплав. Схоже, що такий вибір місць розселення був зумовлений специфікою лісового мисливсько-рибальського господарства. Про це свідчить і концентрація величезної кількості фінальнопалеолітичних та мезолітичних стоянок на зандрових низинах від Англії до Верхньої Волги (Англійська, Північно-Німецька, Польська, Поліська низовини, Ютландія, басейни Німану та Верхньої Волги). Очевидно, що низинні лісові простори з великою кількістю річок та озер середньої смуги Європи були особливо привабливими в господарському відношенні для мисливських колективів пізньокам'яної доби.

Багаті на стоянки зандрові низовини на півдні різко межують з лесовими плато, де відомі лише поодинокі пам'ятки згаданого часу. Тобто стоянки майже відсутні не лише в лесовій зоні України, а й у всій лісостеповій смузі Східної Європи — від Південної Польщі на заході до Середньої Волги на сході. У цій лесовій зоні концентрація мезолітичних стоянок спостерігається лише в долинах великих річок, що прорізають лесові плато. Не випадково на широких, вкритих лісом заплавах лісостепових річок Сіверський Дінець, Трубіж, Дніпро нижче Києва, Верхня Вісла досліджені скупчення мезолітичних пам'яток, генетично пов'язаних із спільнотами лісових мисливців та рибалок Поліської та Польської низовин.

Іншими словами, переважна більшість згаданих стоянок північної частини лесової смуги України фактично є південною периферією світу лісових мисливців зандрової зони Європи. На південь вони просувалися тією мірою, якою лісові ландшафти зандрових низин поширювалися з півночі в лесову зону долинами річок, створюючи умови для ведення лісового мисливського господарства.

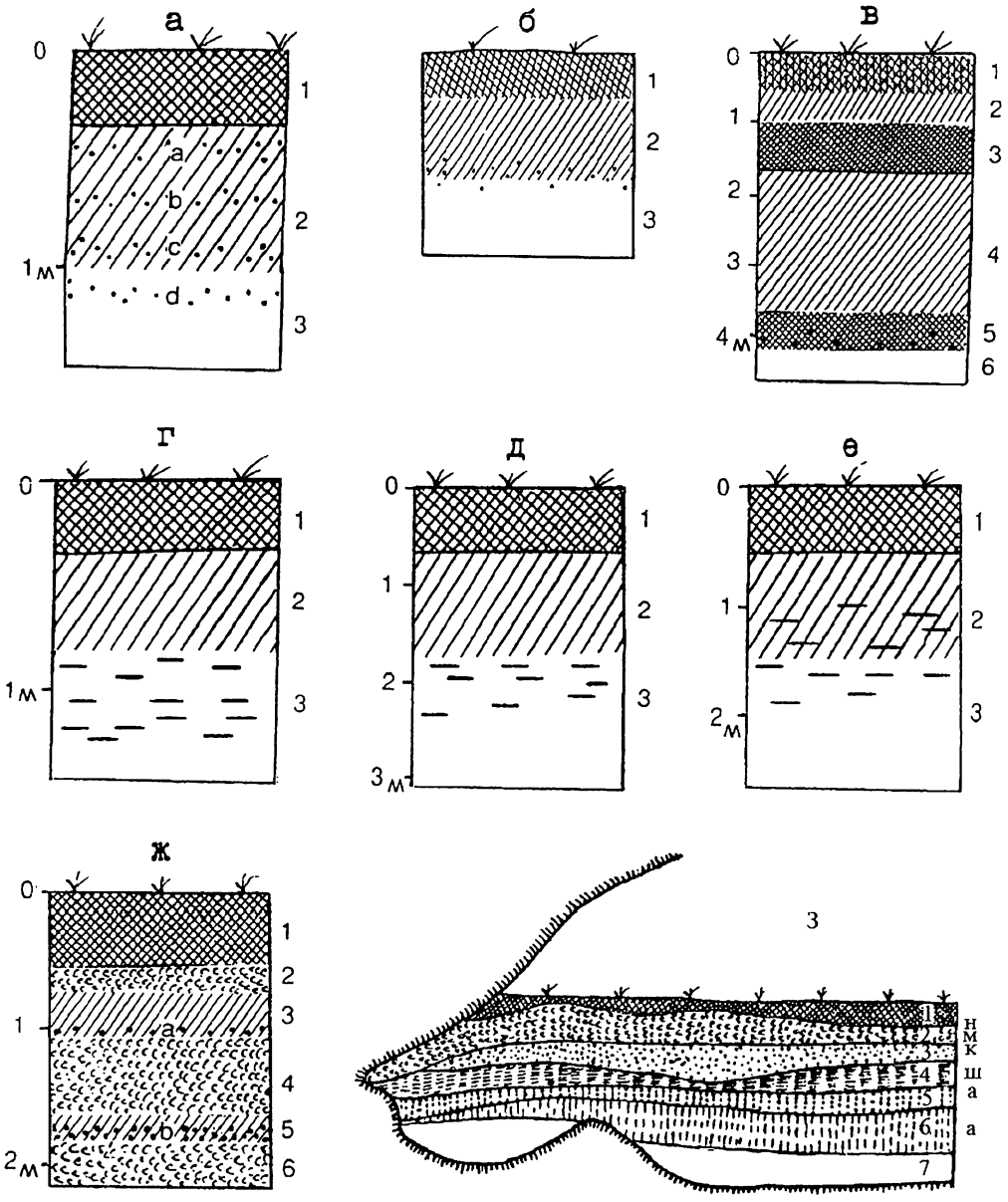

Рис. 9. Стратиграфія фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток України.

а - Молодово І. 1- чорнозем, 2- гумусований суглиок ранньоголоценового підгрунтя з кременем, 3- лесоподібний суглинок. Культурний шар стоянки Фрумушика (а), Атаки УІ, Кормань ІУ, шар А (b), Оселівка І та верхні шари Молодово І (с), Молодово У, шари І та Іа (d).

б - Зимівники. 1- чорнозем, 2- суглинок гумусований з кременем, 3- лесоподібний суглинок.

в - Леонтіївка. 1- сучасний грунт, 2- сірий суглинок, 3- грунт з матеріалами катакомбної культури, 4- бурожовтий суглинок, 5- темний аллередський грунт з кременем у нижній частині, 6- жовтий лесоподібний суглинок.

г - Волоський могильник, д - Василівка І, е - Василівка ІІІ. 1- чорнозем, 2- гумусований суглинок підгрунтя, 3- лесоподібний суглинок з похованнями.

ж - Кукрек. 1- гумус, 2,4,6 - вапнякова галька, 3,5 - глинисто-піскуваті прошарки шоколадного кольору з культурними шарами мурзаккобинської (а) та кукрекської (в) культур.

з - Печера Шан-Коба. 1- гумус, 2- жовта глина з щебенем, 3- сіра глина з мушлями Helix, 4- щебінь з сірою глиною, 5- глина коричнева, 6- глина сіра зі щебенем, 7- глина жовта. Шари культур: а- шанкобинської, ш- шпанської, к- кукрекської, м -мурзаккобинської, н- неолітичної

З півдня на північ долинами річок зі степового Надчорномор'я просувалися мисливці гребениківської та кукрекської культур. У надчорноморських степах вони мешкали вздовж степових річок, полюючи в прирічкових заростях на турів та інших копитних. Самі ж лесові плато середньої смуги України в ранньому голоцені, схоже, не приваблювали мезолітичних мисливців. Очевидно, саме цим пояснюється нечисленність стоянок у лісостеповій Україні. Разом з тим, слід враховувати і певні труднощі пошуків пам'яток кам'яної доби у лісостеповій смузі з її потужними

голоценовими чорноземами, вкритими густою рослинністю, що заважає утворенню відслонень і виявленню пам'яток за під'ємним матеріалом.

Мезолітична людність гірського Криму полювала на копитних гірських лісів та кримських яйл, де концентрується більшість мезолітичних стоянок півострова (Рис. 10). За топографією мезолітичні пам'ятки Криму діляться на відкриті стоянки високогірних яйл та багатошарові печерні пам'ятки, розташовані переважно у верхів'ях річок, що прорізають середню (другу) гряду Кримських гір. Окремі пізньомезолітичні пам'ятки досліджені на південному узбережжі півострова (Ласпі 7, Мис Трійці). Велика група стоянок пізнього мезоліту та неоліту досліджена в степовому Присивашші та на Керченському півострові (Рис. 10).

Отже, такі природні фактори, як наявність родовищ кременю та природно-ландшафтне середовище, через первісну мисливську економіку безпосередньо впливали на розселення мезолітичної людності, що закарбувалося на карті мезолітичних спільнот України (Рис. 37, 51, 62).

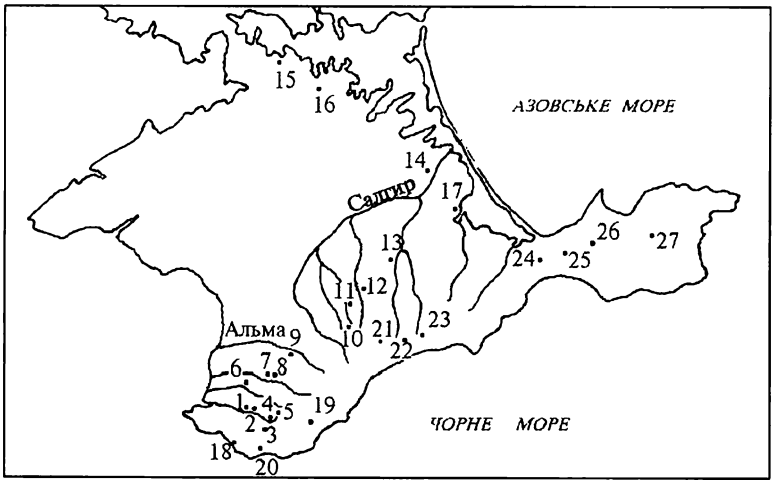

Рис. 10. Фінальнопалеолітичні та мезолітичні пам'ятки Криму.

1–Мурзак-Коба, 2–Кара-Коба, 3–грот Водопадний, 4–Шан-Коба, 5–Фатьма-Коба, 6–Сюрень, 7–Алимівський навіс, 8-Таш Аїр, 9–Грот Скелястий, 10–Шпан-Коба, 11–Кукрек, 12–Буран Кая, 13–Вишенне, 14–Іванівка, 15–Ішунська, 16–Долинська, 17–Олексіївська Засуха, 18–Ласпі 7, 19–Балін-Кош, 20–Мис Трійці, 21–Аджі-Коба, 22–Су-Ат III, 23–Дамчі-Кая, 24–Фронтове, 25–Лугове, 26–Ленінське, 27–Олексіївка.

Розділ 3

Пізній палеоліт і мезоліт — два етапи розвитку мисливського господарства

Пізній палеоліт і мезоліт, як історичні епохи, звичайно визначаються фахівцями через специфіку їх економіки і перш за все через своєрідність мезолітичного мисливського господарства порівняно з пізньопалеолітичним.

Пізній палеоліт — епоха колективного, спеціалізованого полювання на великих, стадних травоїдних в умовах відкритих безлісих прильодовикових просторів. Мезоліт — доба індивідуального, неспеціалізованого полювання з допомогою лука на нестадних травоїдних закритих лісових ландшафтів [Долуханов, Хотинский, 1974, с. 211, 212, Зализняк, 1984].

Отже, відмінність пізньопалеолітичної прильодовикової економіки від мезолітичної зумовлена значною мірою специфікою природного середовища помірної зони Європи в льодовикову добу порівняно з післяльодовиків'ям.

Низькі температури, сухість та різка континентальність клімату прильодовикової Європи кінця плейстоцену спричинили деградацію деревної рослинності та бурхливий розвиток трав. Чудові пасовиська зумовили велику біомасу природного оточення за рахунок високої щільності травоїдних. Останні в умовах безлісих просторів вели стадний спосіб життя, обов'язковим атрибутом якого були постійні пересування великих мас тварин у пошуках пасовиськ та внаслідок сезонних міграцій. Стадність та рухливість травоїдних тим вищі, чим у більш відкритих ландшафтах вони мешкають [Формозов А.Н., 1969, с. 70].

Господарська стратегія мешканців прильодовикової зони будувалася на мисливському контролі постійних шляхів сезонних міграцій стадних травоїдних. Стадний спосіб життя і великі перепади між літніми та зимовими температурами спричинили масові сезонні міграції травоїдних весною на північ, а восени на південь. Колективний масовий забій стадних ссавців мамонтового фауністичного комплексу під час весняної і особливо осінньої міграцій був основою існування мисливських суспільств прильодовиків'я.

Стоянки влаштовувалися на міграційних шляхах тварин, оскільки транспортування м'яса на значні відстані виключалося через відсутність транспортних засобів та великі обсяги мисливської здобичі. Тому прильодовикові мисливці жили на місцях полювання, харчуючись м'ясом, що було тут здобуте, іноді аж до нової сезонної міграції травоїдних [Зализняк, 1987, 1988]. Через те, що шляхи осінніх та весняних міграцій північного оленя, мамонта та бізона, як правило, були різними, мисливцям доводилося не менше ніж двічі на рік міняти місця стоянок. Разом з тим, постійність шляхів сезонних міграцій стадних травоїдних спричинила періодичне повернення мисливців на місця своїх минулорічних стійбищ. Цим пояснюється розташування пізньопалеолітичних пам'яток кущами типу Костенки-Боршівського, Пушкарівського, Надпорозького, Молодовського тощо та їх багатошаровість [Зализняк, 1987, 1989 б].

Прильодовикове мисливське господарство могло функціонувати лише в умовах відкритих ландшафтів, тому що найважливішим його елементом була зумовлена ними стадність фауни.

Зволоження та значне потепління клімату на межі плейстоцену та голоцену внаслідок деградації скандинавського льодовика призвело до швидкого заростання холодних тундростепів сосново-березовими лісами. Як наслідок відбулася зміна стадної степової фауни на нестадну лісову і зумовлене цим різке зниження біомаси промислових тварин оточуючого людину середовища. Адже щільність нестадних травоїдних у кілька разів менша порівняно зі щільністю стадних тварин. Так, продуктивність сосново-березових лісів раннього голоцену була в 3-5 разів меншою, ніж прильодовикових тундростепів пізнього плейстоцену, і становила 500-1000 кг на 1 км^2 [Массон, 1976].

Різке зменшення біомаси природного оточення вимагало інтенсифікації мисливської економіки і більш ефективних способів здобичі тварин, а заміна стадної фауни на нестадну — принципово нових способів ведення мисливського господарства. Обидві ці задачі були вирішені шляхом широкого застосування лука, який був настільки ефективною зброєю, що це зробило індивідуальне полювання достатньо продуктивним, щоб стати основою первісної економіки в мезоліті.

Разом з тим, індивідуальне полювання з луком та стрілами продуктивне лише в умовах закритих ландшафтів, в яких лісова рослинність та нерівності рельєфу дозволяють мисливцю непомітно наблизитися на відстань пострілу до тварини. Тому поширення цих знарядь полювання в помірній зоні Європи у мезоліті як територіально, так і хронологічно в цілому збігається із заростанням безлісих прильодовикових просторів ранньоголоценовими лісами. Причому лук поширюється в цей час не тільки в лісовій, але і в степовій, тундровій зонах, а також у горах, де роль лісових біоценозів також різко зростає.

Оскільки прильодовикова Європа виявилась найбільш вивченим регіоном пізнього плейстоцену та голоцену, то в умовах панування стадіальної концепції розвитку кам'яної доби простежена тут зміна колективного спеціалізованого полювання на стадних тварин індивідуальним промислом нестадних була екстрапольована і на інші, нельодовикові території.

Однак археологічні дані свідчать, що на територіях, розташованих за межами льодовикової зони на грані плейстоцену та голоцену не було різкого переходу від колективного полювання на стадних травоїдних до індивідуальної мисливської діяльності, оскільки роль закритих ландшафтів з нестадною фауною тут була достатньо високою і в плейстоцені. Тому неправомірно переносити процеси, що проходили у прильодовиковій зоні Європи на нельодовикові території, де "мезолітизація" первісної економіки розпочалася значно раніше. Лук з'явився тут можливо з появою Homo sapiens, про що свідчать наконечники стріл у формі геометричних мікролітів на пізньопалеолітичних пам'ятках Великого Середземномор'я та Південної Європи.

Отже, специфіка мисливського господарства в умовах відкритих та закритих ландшафтів найкраще вивчена на прикладі економіки пізньопалеолітичного та мезолітичного населення помірної зони Європи. Однак ці два типи ландшафтів були навколишнім середовищем первісних мисливців, від появи перших людей до недавнього минулого. Тому можна говорити про два дуже давні типи мисливської економіки. Один з них розвивався у відкритих, інший — у закритих ландшафтах [Зализняк, 1987, с. 59, 60, 1990].

До мисливців відкритих просторів належать моделі господарської адаптації прильодовикових мисливців на мамонтів, тундрових мисливців на північних оленів, мисливців прильодовикових гір, степових мисливців на бізонів та коней (Рис. 11). Ці первісні суспільства багато в чому подібні між собою внаслідок однотипності економіки, що базувалася на колективному промислі стадних травоїдних. Модель адаптації степових мисливців на бізонів та тундрових мисливців на північного оленя була зафіксована етнографами у недалекому минулому. Це дає підстави залучати етнографічні дані про мисливців тундри та американських прерій для реконструкції способу життя пізньопалеолітичних мешканців прильодовикової смуги Європи.

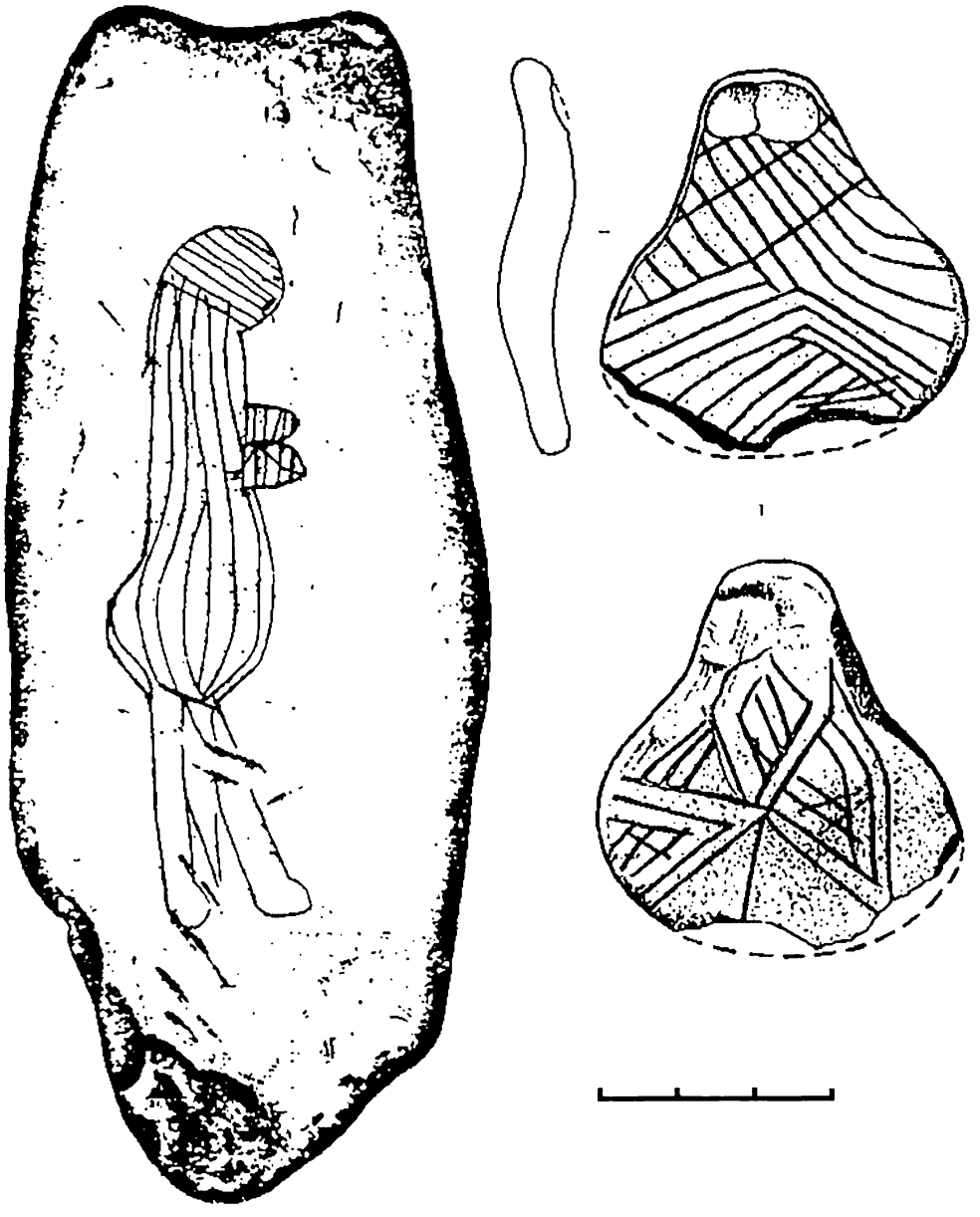

Рис. 11. Зображення жінки на сланцевих плитках зі стоянки степових мисливців Рогалик II на Луганщині за М.І.Тарасенком та О.О.Гореліком.

В основі господарства мисливців закритих просторів лежало неспеціалізоване полювання на нестадних копитних. До них належать не тільки мезолітичні мешканці лісів помірної зони Європи, але й усі мисливські суспільства, які функціонували в лісових та гірських ландшафтах, мешкаючи південніше прильодовикових тундростепів плейстоцену. Археологічні дані дозволяють віднести зародження неспеціалізованого мисливського господарства, що базується на промислі нестадних тварин у лісі та в горах, до часу формування людини.

Прильодовикове спеціалізоване полювання на стадних травоїдних, очевидно, явище пізнього порядку. Його становлення пов'язане з освоєнням холодних відкритих тундростепів неспеціалізованими мисливцями та збирачами закритих лісових ландшафтів у процесі їх просування на північ. Як відомо, це сталося досить пізно, оскільки прильодовикову зону з її суворими природно-кліматичними умовами можна було залюднити лише на досить високому рівні розвитку суспільства. Потрібні були не лише досконалі житла та одежа, але й висока соціальна організація суспільства, необхідна для колективного полювання на великих ссавців — мамонтів, носорогів, бізонів, коней, оленів тощо. Остаточне формування і найбільше поширення прильодовикової мисливської економіки відбулося наприкінці палеоліту, коли в умовах холодного і сухого клімату максимально розвинулася зона

перигляціальних тундростепів, а саме близько 17-20 тис. років тому.

У прильодовиковому мисливському господарстві лук був малоефективним, по-перше, через значні розміри травоїдних мамонтового фауністичного комплексу, а по-друге, через специфіку полювання з луком методом скраду та засідок у лісі, якого не було в перигляціальній зоні. З цих причин запозичений з півдня лук набув масового поширення у прильодовиковій зоні лише у фінальному палеоліті, перш за все для зимового полювання на північного оленя скрадом у лісотундрі. Саме взимку тундровий олень веде нестадний спосіб життя у лісотундрі, де є умови для індивідуального полювання скрадом за допомогою лука [Зализняк, 1989]. Етнографічні аналоги фінальнопалеолітичним мисливцям на північного оленя (нганасани, тундрові юкагири, ескімоси карібу та інші мисливські народи лісотундри) використовували лук головним чином для зимового індивідуального полювання на оленя в лісотундрі. Полювання з луком та стрілами у відкритій тундрі непродуктивне [Расмуссен, 1958, с. 62].

Навички індивідуального полювання з луком значною мірою зумовили історичну долю фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя Європи. Мається на увазі людність, яка в останнє тисячоліття плейстоцену мешкала на безкраїх низинах від Рейну на заході до Верхнього Дніпра на сході і лишила пам'ятки свідерської, аренсбурзької та красносільської культур. Ці найпівнічніші мешканці фінального палеоліту Європи відіграли провідну роль у залюдненні європейської Півночі, яка на початку голоцену звільнилася від льодовика і вкрилася тайгою. Завдяки навичкам полювання з луком у лісі свідерським та аренсбурзьким мисливцям вдалося адаптуватися до нового лісового оточення, освоїти безкраї лісові обшири від Скандинавії до Північного Уралу і перейти на новий мезолітичний етап розвитку [Зализняк, 1989, с.80-89].

Поширення луків та стріл знаменувало собою якісний стрибок у розвитку виробничих сил людності прильодовикової Європи. Однак значною мірою він був стимульований не тільки їх прогресивним саморозвитком, але і природними змінами, зокрема поширенням лісів з нестадною дичиною.

Ріст виробничих сил суспільства при переході від палеоліту до мезоліту проявився в подальшому розвитку мікролітичної техніки обробки кременю в зв'язку з поширенням луку та стріл. Використання луків, як основного знаряддя полювання в мезоліті, зумовило потребу мисливських колективів у великій кількості наконечників стріл, що стимулювало подальший розвиток мікролітичної техніки обробки кременю. Виникнувши у пізньому палеоліті як спосіб виготовлення вкладенів до наконечників дротиків, мікролітична техніка досягла розквіту у мезоліті. В цей час було налагоджено масове виробництво універсальних наконечників стріл — мікролітів [Бонч-Осмоловский, 1934]. У переважній більшості випадків, коли вдавалося визначити функцію мікролітів, вони виявлялися наконечниками стріл або оснащенням вістер іншої метальної зброї.

Система змін у виробничих силах суспільства в мезоліті була спрямована на інтенсифікацію експлуатації природного середовища з метою отримання максимальної кількості їжі. Це завдання вирішувалося, з одного боку, поширенням луків та стріл, а з іншого — посиленням господарської експлуатації всіх доступних екологічних ніш. Тому господарство мезолітичних мешканців помірної смуги Європи, на відміну від пізньопалеолітичного, стає неспеціалізованим, багатоцільовим. Крім полювання на різних тварин, суттєву роль у ньому грало рибальство, полювання на птицю, збиральництво.

Новий спосіб ведення мисливсько-збиральницького господарства виявився настільки ефективним, що дозволив первісній людині не тільки адаптуватися в новому природному середовищі, але й на певний час забезпечив мисливські колективи постійним джерелом харчування. Це спричинило значний ріст чисельності населення раньоголоценової Європи, що стимулювалося наявністю незаселених обширів на півночі континенту, яка саме звільнилася від льодовика. Про це свідчить збільшення кількості пізньомезолітичних пам'яток порівняно з ранньо-

мезолітичними. Зрозуміло, що ріст щільності населення у пізньому мезоліті став можливим внаслідок того, що всі вільні території на цей час були вже залюднені і інтенсивна міграція на північ припинилася. Археологічні дані свідчать, що на кінець мезоліту людство заселило навіть узбережжя Льодовитого океану.

Удосконалення методів полювання та підвищення ефективності мисливської зброї, разом з ростом чисельності та густоти населення, підірвали харчові ресурси природного оточення, ріст експлуатації якого був обмежений коефіцієнтом його біомаси. Посилення господарської експлуатації довкілля досягло межі, за якою замість збільшення кількості продуктів харчування вона давала зворотний ефект, скорочуючи поголів'я тварин. Удосконалення методів ведення мисливського господарства перестало задовольняти зростаючі потреби суспільства в їжі. Настала остаточна криза мисливської економіки, яка втратила здатність бути основою існування суспільства [Бибиков, 1950, 1957, 1966, с. 22, 1979, с. 297, Зализняк, 1981, 1984, с. 3-5].

Всю палеолітичну історію людства можна розглядати як низку криз привласнюючої економіки, що періодично виникали і долалися суспільством. Збільшення щільності населення, зменшення поголів'я промислових тварин під впливом природних змін чи мисливської діяльності людей та інші причини неодноразово створювали умови, за яких ведення мисливського господарства традиційними методами переставало задовольняти потреби людей в їжі. Наступала чергова криза мисливського господарства.

Але густота населення була така мала, а біомаса оточення настільки велика, що нестача їжі усувалася міграцією надлишків людності на вільні землі або підсиленням експлуатації природного середовища шляхом удосконалення методів та знарядь полювання, тобто подальшого розвитку продуктивних сил мисливського суспільства. Прогрес техніки обробки кременю в пізньому палеоліті фактично був наслідком зусиль по подоланню кризових явищ у мисливському господарстві через удосконалення знарядь і методів його ведення [Зализняк, 1984, с. 4].

Принципова різниця кризи мисливського господарства в мезоліті полягає в тому, що вона носила остаточний характер. Ніяке удосконалення знарядь та методів полювання не давало змоги суспільству подолати її. Адже експлуатація природного оточення, жорстко обмежена коефіцієнтом його біомаси, досягла межі. Освоєння людиною наприкінці мезоліту всіх незаселених раніше територій, які були придатні для життя, виключало можливість переселення надлишків населення на вільні мисливські угіддя. Первісне суспільство опинилося перед неминучою перспективою переходу до принципово нового методу отримання продуктів харчування — до відтворюючого господарства.

Сама мікролітична техніка епохи мезоліту, як вищий етап обробки кременю, несла в собі ознаки кризи і скорої загибелі привласнюючої економіки. У розквіті всякого явища зріють і розвиваються сили, які ведуть його до кризи, краху та вимирання. Вичерпавши можливості техніки обробки кременю, первісне суспільство стало перед необхідністю оволодіння принципово новими матеріалами для виготовлення знарядь праці, якими могли бути тільки метали. Однак опанування металургії та металообробки неможливо на базі привласнюючої економіки. Необхідна для цього спеціалізація потребує розподілу праці, який можливий лише на базі відтворюючого господарства.

Мезоліт — це найвища фаза мисливського господарства, в надрах якої зароджується, зріє і проявляється його остаточна криза. Основою мезолітичного господарства було неспеціалізоване індивідуальне полювання за допомогою луків та стріл на нестадних травоїдних закритих ландшафтів. Археологічною ознакою мезоліту є повсюдне поширення луків, що фіксується масовими знахідками мікролітичних наконечників стріл — мікролітів [Зализняк, 1984, с. 5, 1987, с. 70, 1989б, с. 79]. Ця історична доба в помірній зоні характеризується певною індивідуалізацією способу життя, яка виразилася в частковому господарському та побутовому усамостійненні сім'ї від общини завдяки поширенню ефективної індиві-

дуальної мисливської зброї — луків та стріл.

Отже, лук та криза мисливського господарства — найважливіші і найсуттєвіші ознаки мезоліту, як епохи. Однак обидві вони не властиві мисливській економіці відкритих просторів, зокрема прильодовикових. Криза мисливського господарства не могла розвинутися в умовах прильодовикових холодних тундростепів і степів з їх дуже високою біомасою. Тим більше, що така високоефективна мисливська зброя, як лук та стріли, не могла посісти панівне місце серед мисливської зброї мешканців прильодовиків'я через труднощі в їх застосуванні в умовах відкритих ландшафтів, а також через великі розміри тварин мамонтового фауністичного комплексу.

Лук та стріли — найважливіший елемент мисливського господарства закритих ландшафтів. Низька біомаса останніх при високій ефективності луків, як мисливської зброї, в умовах росту чисельності населення та відсутності можливості його переселення на незаселені території, стала причиною виникнення кризи мисливського господарства саме в закритих ландшафтах. Кризові явища, перш за все, вразили мисливське господарство гірських лісів Близького Сходу ще у фінальному палеоліті. В степах і напівпустелях Євразії кризові явища, очевидно, поширилися дещо пізніше, під впливом соціально-економічних процесів, що виникли у мисливському господарстві закритих гірських та лісових просторів.

Перехід до відтворюючого господарства помірної зони Європи носив затяжний характер і проходив у лісовій і степовій зонах по-різному. Особливе значення в цьому процесі відіграло поширення керамічного посуду, що значною мірою було зумовлено збільшенням у харчовому раціоні людини рослинної їжі і, перш за все, зерен злакових у результаті розвитку збиральництва, а потім землеробства. Оскільки зерна злаків вживалися в їжу переважно у вигляді каш, виникла потреба у водотривкому, жаростійкому посуді для їх приготування. Без нього неможливе і тривале зберігання врожаю збіжжя. Ще однією важливою причиною поширення кераміки була настійна потреба максимальної утилізації продуктів полювання (варіння м'яса, кісток), рибальства, а також їх консервації для створення запасів їжі [Бибиков, 1979, с. 297, 298].

Скорочення поголів'я великих лісових копитних наприкінці мезоліту змусило лісових мезолітичних мисливців перейти до рибальства, що призвело до поступового поширення в неоліті лісової зони Європи моделі господарської адаптації осілих рибалок. Цьому сприяло зволоження та потепління клімату під час кліматичного оптімуму 6-8 тис. тому, що створило в лісовій зоні Європи сприятливі умови для розвитку рибальства. Експлуатація водоймищ давала відносно постійне джерело харчування, однак прив'язувала людність до берегів річок та озер. Разом з тим, поширення керамічного посуду, який дозволив максимально утилізувати, а також зберігати продукти рибної ловлі, полювання, збиральництва, та розвиток рибальства пом'якшили кризу привласнюючої економіки в лісовій зоні і подовжило її на кілька тисячоліть.

Гострішої форми криза мисливського господарства набула в степах, де займатися рибальством у широких масштабах не було можливості. Це стало важливою передумовою швидкого поширення землеробства і особливо скотарства на півдні Східної Європи в неоліті та енеоліті.

Розділ 4

Устрій суспільства та питання демографії

1. НАЙДАВНІШІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Мисливські суспільства пізнього палеоліту та мезоліту є продуктом тривалого розвитку людства. Їхнє становлення тісно пов'язане з процесом антропогенезу і, перш за все, формуванням людини сучасного типу Homo sapiens. Щоб зрозуміти складні соціально-економічні механізми функціонування мисливського суспільства Homo sapiens, слід бодай коротко нагадати деякі важливі особливості головних етапів соціогенезу [Семенов, 1966, с. 447-516, Семенов, 1986, с. 73-130, Смирнов, 1983]. На завершальних етапах він проходив і на українських теренах, оскільки перші пралюди з'явилися тут близько 1 млн. років тому.

Розвиток виробництва був рушійною силою перетворення зоологічного стада в людське суспільство. Зрозуміло, що в ході цієї трансформації виробнича діяльність, як соціальний процес, входила в конфлікт із зоологічними інстинктами і, перш за все, з найсильнішим з них — інстинктом відтворення собі подібних. Не буде перебільшенням сказати, що становлення людського суспільства значною мірою залежало від розв'язання протиріч, що виникали між членами первісного колективу в процесі виробництва їжі та інших засобів існування, з одного боку, та продовження роду, — з другого, на користь виробництва. Іншими словами, визначальним фактором у процесі формування суспільства було винесення функцій продовження роду за межі первісного виробничого колективу і введення його в соціальні рамки.

Ю.Б.Семенов вважає, що появі власне суспільства Homo sapiens 40 тис. років тому передували два етапи розвитку первісного стада: стадо архантропів, або пітекантропів (1 млн. – 100 тис. років тому), та праобщина палеоантропів, або неандертальців (100 – 40 тис. років тому). Для обох характерно поєднання в одному колективі соціальної функції виробництва з біологічною функцією продовження роду [Семенов, 1966].

Стадо архантропів характеризувалося необмеженими (проміскуїтетними) статевими стосунками. Розвиток первісного мисливського колективного господарства вимагав від членів колективу все більшої організованості та згуртованості. Однак проміскуїтет всередині групи пралюдей породжував конфлікти на грунті статевого суперництва, тим самим заважаючи господарчій діяльності колективу.

Конфлікт між виробництвом їжі та інших засобів існування та відтворенням собі подібних був спочатку подоланий перетворенням необмежених проміскуїтетних статевих відносин (а значить, і пов'язаних з ними конфліктів) із постійно діючих у періодично виникаючі. Біля 100 тис. років тому виникла праобщина палеоантропів, що відрізнялася від стада архантропів появою статевих виробничих табу — заборон статевих стосунків у період активної господарської діяльності. Однак продовження роду вимагало періодичного зняття статевих табу, тобто певних періодів проміскуїтетних відносин. Фактично, колектив пралюдей періодично на деякий час перетворювався на зоологічне стадо.

У праобщині палеоантропів слідом за статевим був обмежений і харчовий інстинкт, який призводив до бійок за їжу і навіть канібалізму. Виникають харчові табу — обмеження проявів харчового інстинкту (заборона канібалізму в середині колективу, зобов'язання ділитися їжею з усіма його членами тощо) [Семенов, 1966, с. 311, ИПО, 1986, с. 75-82].

Введення статевих та харчових заборон стало могутнім стимулом розвитку первісного виробництва, було ще однією перемогою соціального над біологічним, великим кроком від зоологічного стада до людського суспільства.

Суттєвою перешкодою на шляху перетворення праобщини палеоантропів на людське суспільство була її ендогамність (внутрішньошлюбність). Це значить, що шлюбні стосунки зав'язувалися в межах єдиного колективу неандертальців, переважна більшість якого були кровними родичами. Отже, праобщина палеоантропів була консолідованою, самодостатньою групою, яка для свого існування не потребувала контактів із сусідами. Вірогідно, останні взагалі не вважалися людьми, про що свідчать рештки людоїдства на багатьох стоянках неандертальців (наприклад, у печері Крапіна в колишній Югославії).

Однак кровозмішування в праобщинах неандертальців мало негативні біологічні наслідки. Їх популяція втратила біологічну пластичність, тобто припинився біологічний розвиток пралюдей у напрямку власне людини, яким був Homo sapiens. Розвитку первісного мисливського господарства починає загрожувати не тільки статеве суперництво всередині праобщини, але й припинення еволюції неандертальця. Тобто, уповільнилася трансформація його організму в бік людини, що є необхідною біологічною передумовою становлення людського суспільства [Семенов, 1966, с. 462-472].

Конфлікт між соціальним та біологічним, між первісним виробництвом та відтворенням собі подібних остаточно завершився винесенням останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина палеантропів. Підкорення найсильнішого біологічного інстинкту продовження роду соціальним потребам знаменувало становлення власне людського суспільства. Ендогамна (внутрішньошлюбна) праобщина неандертальців перетворилася в екзогамну (зовнішньошлюбну) общину Homo sapiens. Шлюби всередині останньої суворо заборонялися і укладалися лише з членами сусідніх общин.

Припинення конфліктів на базі суперництва за шлюбних партнерів усередині трудового колективу було могутнім поштовхом у розвитку колективного первісного господарства. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, що стало могутнім стимулом процесу антропогенезу. Все це стало біологічною передумовою формування Homo sapiens – людини сучасного типу (Рис. 12) і становлення найдавнішого власне людського суспільства [Семенов, 1966, с. 503-516] .

З кінця палеоліту головною ланкою суспільства стала екзогамна община, яка концентрувала в собі, перш за все, економічні функції. Інші соціальні підрозділи (сім'я, плем'я), що відповідали за відтворення та виховання потомства, були підпорядковані соціально-економічним інтересам общини, забезпечуючи виконання останньою виробничих функцій.

Рис.12. Мисливець пізнього палеоліту.

2. СТРУКТУРА МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ ЗА ДАНИМИ ЕТНОГРАФІЇ

Через фрагментарність археологічних матеріалів складні проблеми устрою, функціонування, демографії первісних суспільств вирішуються головним чином за даними етнографії. Соціальна структура належить до базових, визначальних ознак суспільства, які, перш за все, залежать від рівня соціально-економічного розвитку людства. Тобто, суспільства одного історичного типу повинні мати подібну соціальну структуру. Інакше кажучи, всі вищі мисливські суспільства, від пізнього палеоліту до сучасності, як стародавні, так і етнографічні, незалежно від природних умов та господарсько-культурного типу, мали схожий устрій [Birdsell, 1968, p. 235-239, Binford, 1968, p. 247, Кабо, 1968, с. 240, 265, Шнирельман, 1986, с. 425-444, Зализняк, 1989, с. 153-155, Зализняк, 1991, с. 130-136]. Познайомимось з головними підсумками багаторічних досліджень соціальної структури етнографічних мисливських колективів.

Якщо община мисливців і збирачів є, перш за все, виробничим об'єднанням і виконує економічні функції, то головною соціальною функцією сім'ї було відтворення та виховання потомства [Кабо, 1968, Бахта, Сенюта, 1972, с. 80].

Сім'я первісних мисливців та збирачів звичайно нараховувала близько 5-7 осіб. Її демографія пояснюється значною мірою репродуктивними можливостями жіночого організму в умовах рухливого життя первісних суспільств. При відсутності транспорту і бродячому способі життя жінка могла народити і виховати протягом репродуктивного періоду не більше 7 дітей [Birdsell, 1968, p.236]. У функції жінки входило транспортування домашнього скарбу при частих змінах місць стоянок. Тому вона не могла водночас ростити, годувати і переносити більше 1 немовляти. Отже, перерва між пологами повинна бути не менш 3-х років. Якщо за цей період народжувалось дві дитини, то одна з них була приречена на загибель. Етнографія свідчить, що у багатьох первісних мисливців мав місце інфантицид, як єдиний ефективний спосіб регулювання народжуваності. Оскільки суспільство було зацікавлене в максимальній кількості мисливців-годувальників, то інфантицид поширювався переважно на щойно народжених дівчаток [Balikci, 1968, p. 81, Шнирельман, 1986, с. 441].

Зростання чисельності людей також стримувалося відсутністю спеціального дитячого харчування, що подовжувало період лактації, під час якого здатність жіночого організму до зачаття суттєво знижується. Всі ці фактори зумовили досить довгу перерву між пологами у жінок бродячих мисливців та збирачів, яка тривала від 3 до 5 років [Шнирельман, 1986, с. 438].

Сім'ї первісних мисливців, як правило, патрилокальні [Арутюнов, 1982, с. 65]. Адже чоловік з дитинства повинен був вивчати промислові угіддя, щоб успішним полюванням забезпечувати їжею родичів. На відміну від чоловіків, жінки у мисливських суспільствах не були прив'язані своїми соціальними функціями до родових угідь. Жінки вели домашнє господарство, шили одяг, дивилися за дітьми, займалися збиральництвом, транспортували майно під час далеких переходів. Сім'я досить довго могла господарювати самостійно, мешкаючи в окремому житлі далеко від родичів.

Однак, навіть господарюючи окремо від своєї общини, сім'я добувала їжу на мисливських угіддях, які належали не їй одній, а всім сім'ям общини, членом якої вона була. Повна економічна самостійність сім'ї в первісному суспільстві неможлива з причини низького рівня розвитку продуктивних сил. Крім того, будучи мінімальною за чисельністю одиницею, що поєднувала відтворюючі та виробничі функції суспільства, окрема сім'я мисливців та збирачів недостатньо життєздатна [Price, 1973, p. 467]. У випадку загибелі одного з дорослих членів сім'ї небезпека загрожувала всьому сімейному колективові внаслідок глибокого статевого розподілу праці. Сім'я не може існувати без батька, як годувальника, чи матері, яка спеціалізувалася на пошитті одягу та взуття, була господаркою житла та вогню.

За допомогою різних соціальних механізмів община забезпечувала виживання окремих сімей у важких умовах життя первісних мисливців. Проблема нерегулярного

надходження їжі, як суттєвий недолік привласнюючої економіки, була вирішена об'єднанням сімей мисливців в общину та зрівняльним розподілом їжі між її членами. Тому головною економічною ланкою первісного суспільства була не сім'я, а община. Економічною основою існування людини в цей період було колективне полювання силами общини, що зумовлювало общинну, а не сімейну власність на мисливську територію.

Чисельність общини (або локальної групи — за термінологією зарубіжних дослідників) мисливців та збирачів коливалася в межах 15-50 осіб [Hassan, 1981, p.52], складаючи в середньому 25-30 осіб [Steward, 1936]. Приблизно таку чисельність мали близько 70 % усіх відомих етнографам мисливських общин від тропічних джунглів до тундри. Висновок про повсюдне поширення в мисливських суспільствах общин середньою чисельністю 25-30 осіб (5-7 малих сімей) визнають більшість дослідників [Birdsell, 1968, p.235, 239, Binford, 1968, p.247, Price, 1973, p.267, 268, Hassan, 1981, p.51, 86, 92, Шнирельман, 1986, с.430, Зализняк, 1989, с.146 – 150].

Причини постійної чисельності общин первісних мисливців аналізував Т.Хессен. Він звертає увагу на повсюдне поширення у приматів груп чисельністю 15-25 мавп, які за розмірами наближаються до общин первісних мисливців [Hassan, 1981, p.58]. Дослідник пояснює цю закономірність необхідністю об'єднання кількох самців для захисту стада. Для успішного забезпечення їжею та самозахисту община повинна нараховувати мінімум 12 дорослих чоловіків та жінок. Оскільки дорослих у суспільствах мисливців та збирачів близько 40% їхнього складу, то загальна чисельність общини повинна бути близько 27 осіб. Оптимальна за чисельністю мисливська група — 4 чоловіки. Враховуючи співвідношення дорослих мисливців до решти статево-вікових груп первісного суспільства, доходимо висновку, що об'єднання з метою ведення сумісного мисливського господарства (община) повинно нараховувати близько 28 осіб [Hassan, 1981, p. 52-62]. Збільшення чисельності мисливців робить полювання більш продуктивним, але може бути досягнуте лише за рахунок збільшення кількості членів общини, що обмежено харчовими ресурсами регіону.

Соціологічні дослідження свідчать, що група 20-50 осіб найбільш комфортна для індивідуума в психологічному сенсі. Мінливість общини мисливців та збирачів проявляється в можливості відокремлення і приєднання окремих сімей до общинного колективу. Це знімало негативний вплив внутрішніх конфліктів на стабільність мисливської общини [Hassan, 1981, p. 57].

Отже, 5-7 сімей — мінімальна група, що дозволяє общині ефективно виконувати свої соціальні функції. З іншого боку, малочисельність такого колективу давала можливість прогодуватися на відносно невеликих мисливських територіях, збільшення яких стримувалось обмеженими транспортними можливостями, необхідними для освоєння значних за розміром мисливських угідь [Birdsell, 1968, p. 234]. Ріст чисельності мисливської общини стримувався відсутністю достатньо розвиненої системи управління, необхідної для керівництва великим колективом.

В сприятливий сезон община об'єднувалася в єдиному стійбищі для колективних полювань та рибної ловлі. При нестачі їжі община розпадалася на окремі сім'ї та невеликі їх групи. З метою максимального освоєння угідь ці господарчі групи, що складалися з 1-4 сімей, певний час самостійно мандрували по мисливських угіддях общини в пошуках їжі [Price, 1973, p. 460].

Таким чином, постійні розміри общин мисливців та збирачів, більшість яких в середньому нараховували 25-30 осіб, передумовлені складним комплексом соціально-економічних факторів, а не лише обмеженими харчовими ресурсами мисливських угідь. Біомаса природного середовища зумовлювала щільність первісної людності, а її сезонні коливання — розмір господарчих груп, на які розпадалась община для експлуатації природних ресурсів у конкретний сезон.

Універсальність первісної общини, що мала однотипний устрій в різних мисливських суспільствах незалежно від оточуючого середовища, пояснюється тим, що вона була головним стійким елементом первісної адаптивної системи. Суспільства з

привласнюючою економікою, на відміну від суспільств з відтворюючим господарством, взаємодіяли з середовищем, перш за все, через активну соціальну адаптацію, а не через технологічний контроль над природним оточенням. Випрацьована тисячоліттями організація общини, що базувалася на органічному поєднанні усталеності та пластичності, дозволяла динамічно реагувати на коливання харчових ресурсів середовища шляхом зміни чисельності господарчих груп, ступеня їхньої рухливості, способів добування їжі тощо, разом з тим зберігаючи общину, як основну соціально-економічну ланку первісності [Кабо, 1981].

Первісна община через свою екзогамність для нормального відтворення потомства повинна була постійно контактувати з сусідніми з метою обміну шлюбними партнерами. Такі спільноти екзогамних общин, поєднані шлюбними стосунками, в літературі нерідко звуть племенами [Артамонов, 1949, с. 8, Косвен, 1951, с. 101, Монгайт, 1967, с. 56]. В.І.Равдонікас писав: "Окремий рід не може існувати без інших родів, з якими його пов'язують екзогамні шлюбні стосунки. Тому роди завжди поєднуються в племена" [Равдоникас, 1939, с. 209].

Однак К.Маркс, Ф.Енгельс, Л.Морган розглядали плем'я як орган політичної надбудови, яка мала свою систему влади та управління. Оскільки ніяких органів управління в об'єднаннях екзогамних общин мисливців та збирачів мезоліту не було, то вірогідно мають певну рацію і дослідники, які пропонують називати ці спільноти не племенами, а протоетносами [Шнирельман, 1982, с. 102, Генинг, Павленко, 1984, с. 87]. Визнаючи переконливість аргументів прибічників термінів "протоетнос", зазначимо, що дискусія носить значною мірою термінологічний характер. Адже не піддається сумніву основний зміст поняття "плем'я мисливців та збирачів", як об'єднання екзогамних общин з метою регулярного обміну шлюбними партнерами. Це дає вагомі підстави користуватися для позначення останнього загальноприйнятим терміном плем'я.

Концентрація людності в місцях скупчення харчових ресурсів, природні перепони, а головне, обмежені можливості пішого пересування були ізолюючими факторами для груп сусідніх, споріднених шлюбними стосунками общин. Через нестабільність привласнюючого господарства в давнину повсюдно існували механізми взаємодопомоги сусідніх дружніх общин. Наприклад, відомі випадки запрошення членів споріднених общин для збору плодів в урожайні роки. Чоловік користувався правом на полювання в родових угіддях общини, звідки родом його мати або дружина. В той же час він забов'язаний допомагати їжею найближчим родичам цієї общини [Генинг, 1970, с. 47, 74]. Разом з необхідністю обміну шлюбними партнерами, всі ці фактори призводили до зближення сусідніх общин та консолідації племені.

Якщо первісна община екзогамна, то плем'я переважно ендогамне [Кабо, 1975, с. 138]. Д.Бірдселл наводить дані, що для нормального відтворення потомства загальна чисельність колективів, що обмінювалися шлюбними партнерами, повинна бути близько 500 осіб. У такому випадку плем'я було майже ендогамним і лише 14% шлюбів укладалося за його межами [Birdsell, 1968, p. 237-239]. Заборона шлюбів з найближчими родичами дуже ускладнювала процес відтворення потомства в ендогамних колективах менше 200 осіб, роблячи їх нежиттєздатними.

Внаслідок тісних мовних контактів всередині племені формувався племінний діалект. Однак при збільшенні чисельності племені до 1000 і більше осіб зв'язок між найбільш віддаленими общинами племені через відсутність транспорту ускладнювався. Починався розпад племінного діалекту на кілька нових. Судячи з австралійських матеріалів, становлення діалекту відбувається в групах, які нараховують не менше 250-375 осіб. Тобто, 250 і 1000 чоловік — це нижня і верхня межа "діалектного племені", за Д.Бірдселлом [Birdsell, 1968, p. 232, 233]. Таким чином, 500 осіб (тобто близько 20 общин по 25 осіб у кожній) — оптимальна величина племені піших мисливців та збирачів, зумовлена специфікою відтворення та лінгвістичних процесів у первісному мисливському суспільстві, з одного боку, та відсутністю ефективних транспортних засобів, з іншого.

Суспільства мисливців та збирачів звичайно знаходяться у збалансованому стані з навколишнім середовищем, зберігаючи стабільну чисельність людності. Разом з тим, спостереження етнографів свідчать, що в період первинного заселення території ця демографічна рівновага порушувалась. Відбувався швидкий ріст населення, який різко уповільнювався при досягненні щільності 20-50% від теоретично можливої [Шнирельман, 1986, с. 434]. Таким чином, мисливські суспільства можуть поширюватися на незаселені території, як це сталося у ранньому голоцені після звільнення від криги Північної Європи, але не здатні до експансії на землі сусідів. Чужа територія не просто не цікавила сусідів, але навіть таїла небезпеку для прибульців. Адже вважалося, що духи господарів охороняли її від чужинців [Шнирельман, 1982, с. 86, Пелих, 1972, с. 95].

Рухливий спосіб життя, як вже згадувалося, обмежував кількість дітей у сім'ях мисливців та збирачів, стримуючи зростання чисельності останніх. Це обмеження зникло в неоліті спочатку на Близькому Сході, а пізніше на Балканах, у Подунав'ї та Правобережній Україні з поширенням осілості внаслідок запровадження землеробства. Осілість і продуктивне відтворююче господарство спричинили різке збільшення приросту неолітичних землеробів порівняно з мезолітичними мисливцями у 5-6 разів [Арутюнов, 1982, с. 71]. Це зумовило постійну експансію неолітичної людності з відтворюючою економікою із Середземномор'я в північному напрямку на землі, зайняті автохтонними мисливцями та рибалками, що добре простежується за археологічним матеріалом.

Запропонована модель соціального устрою властива мисливцям та збирачам з найдавніших часів і носить універсальний характер. Разом з тим, поряд з трьома її головними підрозділами (сім'я, община, плем'я) періодично виникали такі тимчасові структурні утворення, як господарчі групи з кількох сімей, цільові групи (для колективного полювання, рибальства, експедицій за кременем чи вохрою тощо), тимчасові об'єднання общин для укладання шлюбів, релігійних свят тощо.

Такий соціальний устрій, відтворений за даними етнографії, судячи з планіграфії стоянок кам'яної доби, схоже, був властивий пізньопалеолітичним та мезолітичним суспільствам Європи [Зализняк, 1987, 1989, с. 145-163, 1990, с. 130-136, 1991].

3. УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВ ФІНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ

Найбільш представницькими археологічними джерелами, що відображають устрій стародавнього суспільства, є планіграфія поселень та жител [Clark, 1975, p. 96, 97, Binford, 1983, Шовкопляс, 1965, с. 270, 1971]. Аналіз планіграфії розкопаних на всій площі стоянок різних культур пізнього палеоліту та мезоліту свідчить, що переважна їх більшість складається з окремих скупчень археологічних матеріалів, середній діаметр яких 8 ± 2 м — крем'яниць, за термінологією польських вчених [Зализняк, 1991, с.131] (Рис. 13).

Пам'ятки з насиченим культурним шаром, що поширений на значній площі, виникли внаслідок багаторазового повернення колективів на місця колишніх стійбищ. На таких пам'ятках окремі крем'яниці злилися в скупчення великих розмірів. Прикладом таких стоянок є Рудий Острів на Київщині [Зализняк, 1991, с.123]. Процес виникнення подібних, значних за площею, пам'яток добре простежений у різних груп етнографічних мисливців та збирачів від тропічних лісів до холодних лісо-тундр, зокрема нунамютів Аляски [Binford, 1983, p. 112, 118, Зализняк, 1989 б).

Довгий список пам'яток пізнього палеоліту та мезоліту з крем'яницями діаметром близько 8 м вже публікувався [Зализняк, 1990, с.74, 75, 1991, с.131, 1995, 147, 148]. Однак його можна легко продовжити. Скупченнями подібного масштабу є господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. З кількох крем'яниць складалися свідерські стоянки Лаукскола в гирлі р.Даугави [Загорска, 1981], Пувочай в басейні Німану [Римантене, 1971, с. 53]. Аналогічні скупчення досліджені на маглемезьких стоянках Данії — Холмегард, Мюллеруп, Свадборг, Лундбі, Дювенсі та ін.

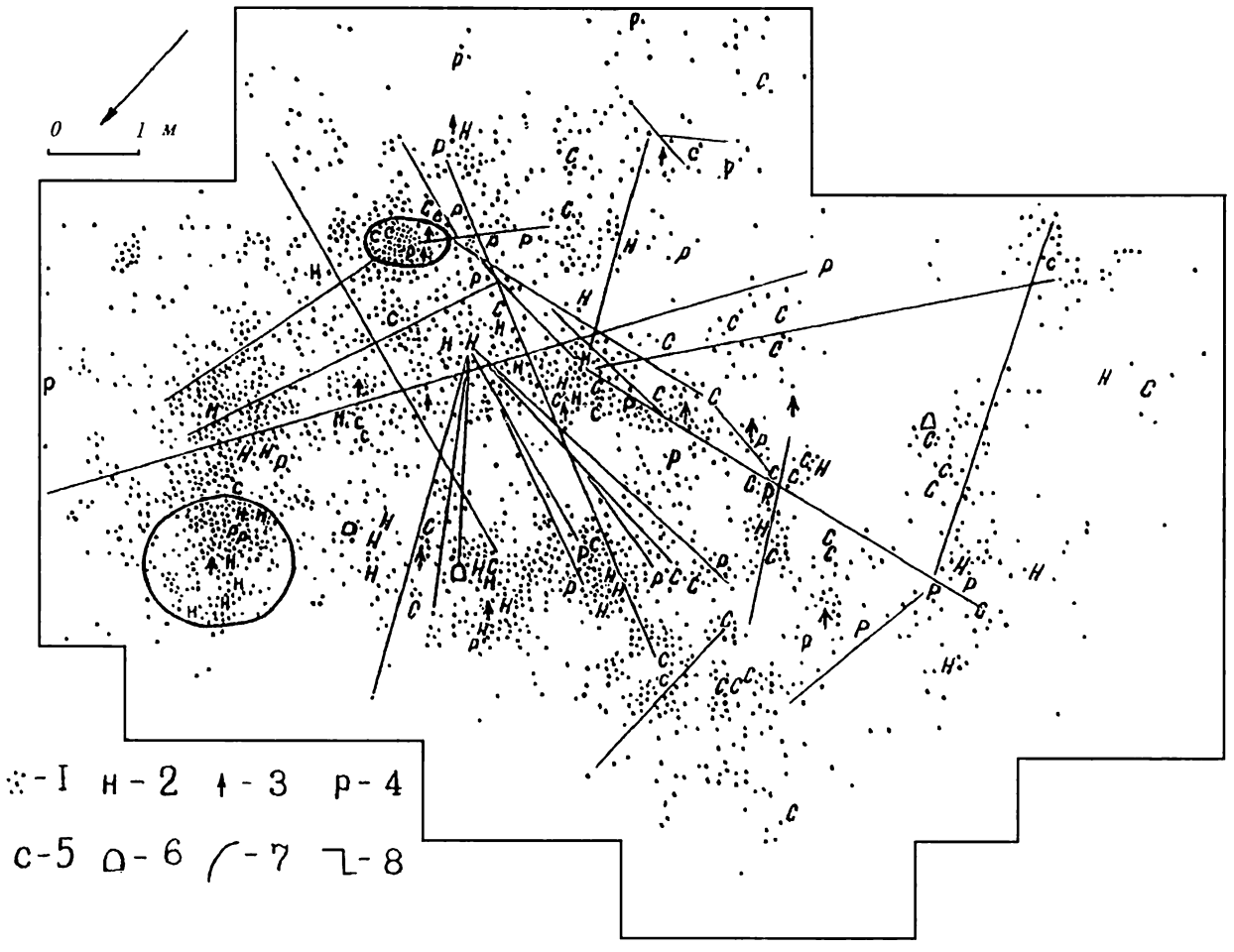

Рис. 13. Прибір 13. Крем'яниця А. План розкопа стоянки сім'ї свідерських мисливців.

Умовні знаки: 1 – відщепи, 2 – нуклеуси, 3 — наконечник стріли, 4—різець, 5—скребачка, 6 – сокира, 7 – кордони заглиблень, 8 – межі розкопів, 4—різець.

[Petersen, 1971, p. 72, Andersen, 1982, fig. 5]. Вірогідно рештками крем'яниць такого розміру є скупчення кременю, розкопані на стоянці Білолісся на Одещині [Станко, 1971, с. 95], два скупчення стоянки Журавка на Полтавщині [Борисковський, Праслов, 1964, т. XXX), численні стоянки Рогалика Якимівського на Луганщині (Рис. 14).

Дослідники інтерпретують крем'яниці як стоянки малих сімей мисливців пізнього палеоліту та мезоліту [Clark, 1975, p.96, 97, Schild, Marszak, Krolik, 1975, p. 223, Wieckowska, 1975, p. 413, Зализняк, 1989, с.147]. Однак цей висновок все ще потребує додаткової аргументації.

Крім однакових розмірів, ці археологічні об'єкти подібні між собою деякими іншими рисами. На більшості таких скупчень простежені спеціальні місця для первинної обробки кременю — точки. В таких місцях на свідерських стоянках неодноразово знаходили ями, наповнені рештками обробки кременю (Прибір 13 А, Г, Е, Березно 6, Бір, Тутовичі 3, 4). Аналогічні ями відомі в Польщі на стоянці Ридно IV [Кольцов, 1977, с. 75]. Точок, як правило, знаходиться на певній віддалі від виробничих центрів стоянки, де працювали готовими знаряддями. В таких місцях кременю небагато, але серед знахідок — підвищена концентрація виробів з ретушшю. На краю скупчення нерідко знаходиться лінза вуглистого піску діаметром 1-2 м, яка, скоріш за все, є рештками вогнища заглибленого в землю або наземного житла (Прибір 13 А, Б, Е, Ж, Березно 6, Ридно IV, Борнек та ін.)(Рис. 13).

Скупчення дають різну кількість кременю, однак число знарядь більш менш постійне. Якщо перший показник залежав від інтенсивності обробки кременю, то другий, перш за все, від чисельності колективу та часу його мешкання на стоянці. Наприклад, на фінальнопалеолітичних крем'яницях Полісся в середньому нараховується 100 ± 30 виробів з ретушшю [Зализняк, 1989, с. 147].

Відхилення чисельності знарядь окремих скупчень від згаданого середнього показника в цілому невелике. Аналогічні коливання чисельності знарядь на схожих одночасових археологічних об'єктах простежені на пізньопалеолітичній стоянці Добранічівка [Гладких, 1973 а, с. 18, 1973 б, с. 7]. Правильне планування поселення по колу свідчить про синхронне функціонування всіх чотирьох господарсько-побутових комплексів общинного поселення. Однак у комплексі №1 знайдено 547 знарядь, а в комплексі №2 — 290, тобто в 1.9 раза менше. Отже, коливання чисельності знарядь такого масштабу цілком припустимі для синхронних і аналогічних за своїми соціально-економічними характеристиками скупчень. Їх цілком можна пояснити як невеликими коливаннями в чисельності груп, що їх залишили, так і в часі мешкання колективів на стоянці.

Очевидно, однотипні скупчення матеріалу, з яких складаються пам'ятки пізнього палеоліту та мезоліту, були залишені невеликими, приблизно рівними по чисельності і соціальним функціям мисливськими групами, що мешкали на стоянках протягом майже однакових відрізків часу. З одного боку, це свідчить про подібність соціального устрою носіїв різних археологічних культур, а з іншого, відображає наявність стійкої первинної соціальної ланки первісних мисливських суспільств.

Серед знахідок кожного скупчення звичайно знаходять всі типи виробів, властиві даній культурі, як традиційно "чоловічі" (наконечники стріл та списів, знаряддя для обробки твердих матеріалів — кременю, каменю, кістки, дерева), так і "жіночі" (знаряддя для обробки шкір, шиття). Вірогідно скупчення були залишені невеликими, певною мірою господарсько самостійними групами, що складалися з дорослих чоловіків і жінок. Наявність останніх передбачає присутність дітей. Отже, скоріш за все крем'яниці були залишені малими сім'ями.

У тих випадках, коли вдавалося зафіксувати житла окремих крем'яниць (Борек, Ридно IV, Требча, Цаловане V, Улкелструп I, II, житла господарсько-побутових комплексів пізнього палеоліту тощо), їх середній діаметр дорівнював 3-5 м. У первісних мисливців різних природно-ландшафтних зон, відомих з етнографічних даних, в житлах такого масштабу мешкали окремі малі сім'ї чисельністю від 3 до 10, а в середньому 5-7 осіб [Шовкопляс, 1965, с. 270, Григорьев, 1972]. Досліджуючи планіграфію стоянок тундрових мисливців Аляски та порівнюючи її з поселеннями бушменів, австралійських аборигенів та інших первісних народів, Л.Бінфорд дійшов висновку, що етнографічні мисливці та збирачі жили на стійбищах, що складалися з невеликих, однакових модулей, кожен з яких являв собою стоянку окремої сім'ї. Як правило, це скупчення культурних залишків до 10 м діаметром, яке складається з житла, площею до 20 м^2, кострища, скупчень залишків обробки кременю, кухонних покидьків тощо [Binford, 1983, p. 134, 147, 172].

Подібність планіграфічної структури стоянок малих сімей етнографічних мисливців та збирачів з крем'яницями і господарсько-побутовими комплексами пізнього палеоліту та мезоліту дозволяє вважати останні стійбищами малих сімей первісних мисливців кам'яної доби.

Встановлена пряма залежність між площею стоянки та чисельністю її мешканців [Cook, Heizer, 1965, 1968, Hassan, 1981, p. 67-85]. В суспільствах мисливців та збирачів на одну особу припадало 6-10 м^2 площі стоянки [Naroll, 1962, Newell, 1973, Binford, 1968, p. 247, Hassan, 1981, p. 67-69]. При діаметрі крем'яниць пізнього палеоліту та мезоліту 8 ± 2 м [Зализняк, 1991, с. 131] їхня середня площа складала 50 ± 20 м^2. Оскільки на одного мешканця припадало близько 8 м^2 площі стійбища, то крем'яниці були залишені колективами чисельністю 6 ± 2 особи, що відповідає середній чисельності малої сім'ї мисливців та збирачів.

Висновок про наявність парної сім'ї у пізньому палеоліті був отриманий внаслідок аналізу решток пізньопалеолітичних жител Євразії [Григорьев, 1974, Шовкопляс, 1965]. Основним типом жител мисливців прильодовиків'я були круглі в плані конструкції з діаметром внутрішнього простору до 5 м. І.Г.Шовкопляс писав, що їхня

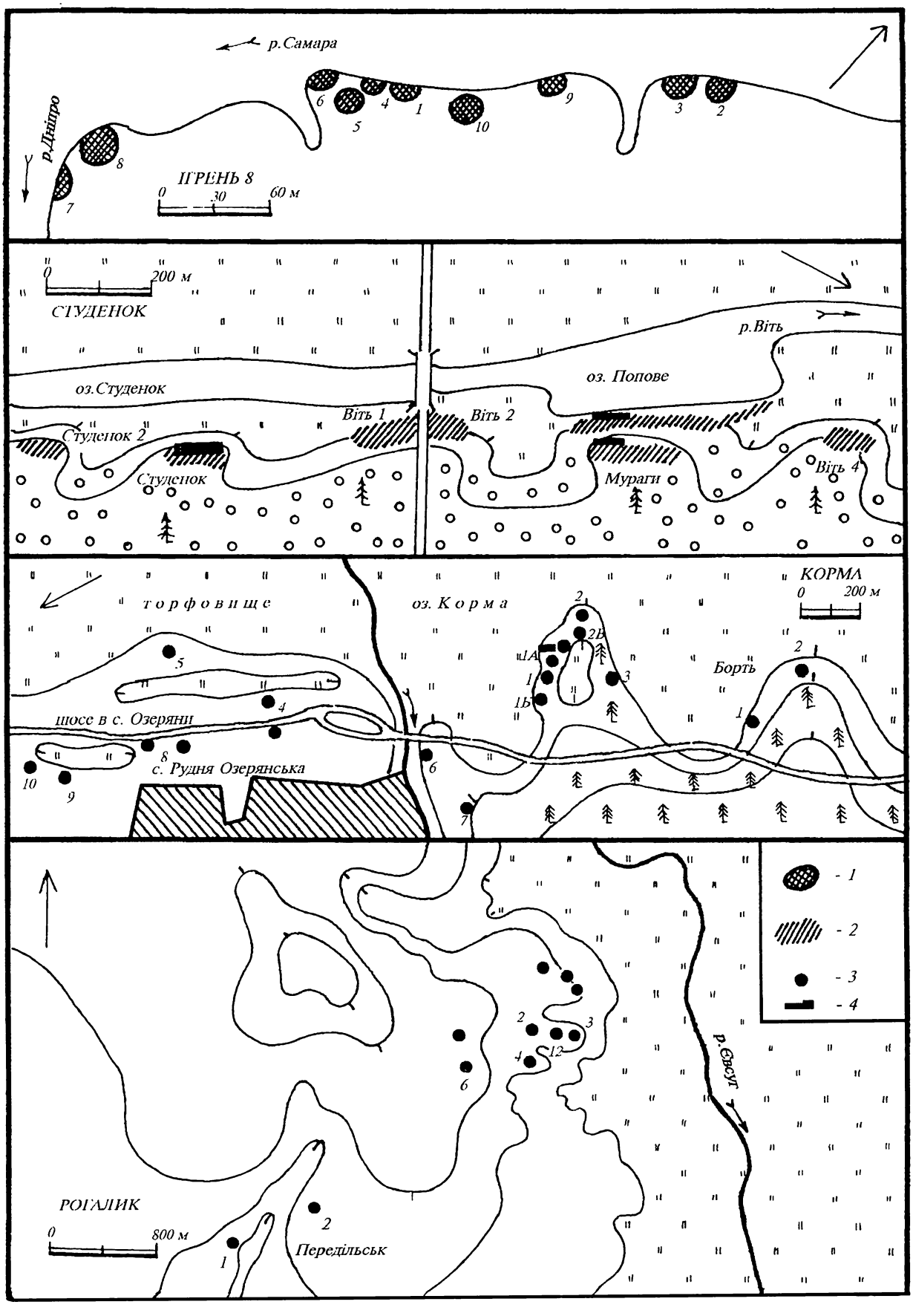

Рис. 14. Скупчення однокультурних стоянок Ігрень 8 в гирлі Самари, за Д.Я.Телегіним (1), Студенок під Новгород-Сіверським, за Л.Л.Залізняком (2), Корма на Житомирщині, за В.К.Пясецьким (3), Рогалик на Луганщині, за О.О.Гореліком (4).

площа рідко перевищувала 20 м^2 і дорівнювала площі чуму народів Півночі діаметром 5 м [Шовкопляс, 1965, с. 270]. Таких жител на стоянках пізнього палеоліту вже відомо більше 70. Масове поширення невеликих жител стандартних розмірів у пізньому палеоліті прильодовикової Європи переконливо свідчить про наявність певних стійких соціальних ланок у складі прильодовикових общин. Спираючись на подібність конструкції та розмірів житлової площі круглих палеолітичних жител до односімейних жител первісних народів, зафіксованих етнографами в різних природно-кліматичних зонах, зроблено висновок про наявність малої сім'ї в пізньому палеоліті [Григорьев, 1972].

Про заміну групового шлюбу парним у пізньому палеоліті писав Ю.І.Семенов [1973, с. 64]. Усяке суспільство для свого повноцінного існування повинно не тільки народжувати дітей, але й ростити, виховувати та забезпечувати їх всім необхідним. За Ю.І.Семеновим, парна сім'я виникла як соціально-економічне об'єднання чоловіка та жінки з метою забезпечення її дітей. "Найважливішим засобом, що забезпечує реалізацію об'єктивної потреби суспільства в існуванні і нормальному функціонуванні сім'ї, є розподіл праці між статями. Він робив неможливим існування дорослої жінки без економічного зв'язку з дорослим чоловіком"[Семенов, 1974, с. 234]. Отже, високий ступінь розподілу праці між статями зумовлював стійкі соціально-економічні зв'язки між чоловіком та жінкою з метою обміну її продуктами, таким чином стимулюючи постання парної сім'ї.

Заселення холодних прильодовикових просторів Європи людиною повинно було стимулювати подальше поглиблення господарської спеціалізації чоловічої та жіночої частин виробничого колективу. Роль жінки в забезпеченні сім'ї їжею повинна була впасти до мінімуму тому, що жіноча галузь привласнюючого господарства — збиральництво, не могла грати суттєвої ролі в умовах холодного перигляціального клімату. В економіці мисливців та збирачів, що мешкали північніше 50° північної широти, роль збиральництва різко знижувалася за рахунок зростання значення мисливства [Lee, 1968, p. 43].

Отже, головна турбота про забезпечення общини їжею лягала на плечі чоловіків-мисливців. Тим більше, що полювання на великих ссавців прильодовиків'я вимагало неабиякої фізичної сили і могло бути ефективним лише за участю чоловічої частини виробничого колективу. Значні фізичні зусилля були необхідні і при виготовленні знарядь праці, предметів побуту, жител. Адже через нестачу деревини в прильодовиковій зоні те, що на півдні виготовлялося з дерева, на півночі робили з більш твердих матеріалів — кістки та рогу. Недаремно крем'яний різець, як головне знаряддя обробки кістки, був найбільш поширеним знаряддям пізнього палеоліту прильодовикової Європи.

Освоєння холодних прильодовикових тундростепів було неможливе без теплого одягу та досконалих жител. Тому жіноча частина виробничого колективу, втративши значення постачальника продуктів збиральництва, придбала нову, життєво важливу для суспільства функцію: виготовлення одягу, взуття та покриття жител зі шкір тварин. Оскільки чоловіки значну частину часу проводили поза поселенням, на полюванні, то на жіночі плечі, крім нагляду за дітьми, лягали турботи про житло та підтримку вогнища, господаркою яких стає саме жінка.

Аналогічний описаному розподіл праці між статями простежується у нганасан, нунамютів, ескімосів-карібу та інших етнографічних мисливців на північного оленя, до культури яких традиційно зверталися автори численних спроб реконструкції суспільства прильодовикових мисливців [Зализняк, 1989, с. 149, 150]. "Типовим для первісного ладу юкагирів є протиставлення між собою чоловіків та жінок, як двох окремих груп" [Иохельсон, 1898, с. 258].

Цікаві археологічні дані, що вказують на чітку виробничу спеціалізацію жіночої частини пізньопалеолітичного общинного колективу у виготовленні одягу та житла, отримані Л.А.Яковлевою [1988]. Дослідниця показала, що орнаментальні композиції з прямих паралельних ліній, а також кутів та зигзагів, за своєю семантикою є

специфічно жіночими. Як характерний елемент оформлення статуеток з кістки та бивня мамонта, цей мотив регулярно знаходять на кістяних голках та шилах для пошиття одягу, а також в архітектурному орнаменті зовнішньої обкладки жител мізинсько-аносівського типу. Сам факт знахідки переважної більшості жіночих статуеток з бивня мамонта всередині жител відображає тісний взаємозв'язок образу жінки з житлом [Яковлева, 1988, с. 11]. Ці свідоцтва прямо вказують, що шиття одягу та догляд за житлом були найважливішою виробничою функцією жінки в суспільствах прильодовикових мисливців.

Таким чином, в умовах суворого клімату прильодовикової Європи, жінка, як у етнографічних мисливців лісотундри, повністю залежала від чоловіка, як єдиного постачальника їжі, а чоловік — від жінки, як виробника одягу, господарки житла та вогню [Зализняк, 1987]. Освоєння холодних прильодовикових просторів стало можливим на відносно високому рівні соціально-економічного розвитку суспільства. Суворі природно-кліматичні умови висували підвищені вимоги як до мисливської майстерності, так і до вміння виготовляти теплий одяг та житла. Суспільство прильодовикових мисливців вирішило проблему удосконалення цих життєво важливих галузей діяльності за рахунок вузької спеціалізації чоловічої та жіночої частин первісного виробничого колективу. Поглиблення статевого розподілу праці зумовило тісну кооперацію чоловіка та жінки з метою обміну її результатами. Все це стало економічною передумовою існування парної сім'ї в прильодовикових мисливських суспільствах. Отже, просування на північ у прильодовикову зону мисливських колективів спричинило поглиблений розподіл праці між статями, що, в свою чергу, стимулювало становлення і консолідацію парної сім'ї.

Високий ступінь господарської спеціалізації чоловіків та жінок мисливських суспільств тундрової зони виключав можливість існування окремих індивідуумів самостійно, поза сім'єю. Тому всі неодружені чоловіки та незаміжні жінки мисливських суспільств Заполяр'я, за даними етнографії, як правило, входили на умовах виконання виробничих обов'язків, які відповідають їхній статі та віку, в яку-небудь, найчастіше споріднену сім'ю. Її повноправним членом могла стати і людина, яка навіть не була ріднею всім іншим [Gubser, 1965].

Досить поширена думка про якусь особливу, пануючу роль жінки в суспільствах первісних мисливців. Сучасна археологія та етнографія не дають підстав говорити про окремий історичний період матріархату в первісній історії людства. У кам'яну добу полювання було найважливішою і найскладнішою галуззю діяльності первісних колективів. Тому чоловік-мисливіць у переважної більшості мисливських народів вважався найціннішим членом первісного колективу. Чоловік був як головою сім'ї, так і ватажком общини, тоді як жінка грала підлеглу роль. Нагадаю, що згаданий інфантицид (вбивство немовлят) у суспільствах кам'яної доби поширювався, перш за все, на новонароджених дівчаток, як менш цінних, ніж майбутні мисливці хлопчики, членів первісної общини.

Людина формувалася в умовах зростання ролі мисливства. Оскільки це складне заняття потребувало ще й фізичної сили, то з моменту появи пралюдини воно було функцією переважно чоловіків. Мисливство суттєво впливало на формування не тільки їхнього організму, але й чоловічої психіки та інтелекту. Засвоєння хлопчиком мисливських навичок потребувало більших зусиль та довшого часу, ніж підготовка дівчинки до виконання нею соціальних функцій матері та постачальниці продуктів збиральництва. На думку шведського дослідника Я.Ліндблада [1991, с. 170-172], саме цим пояснюється відомий факт, що організм і мозок чоловіків формується до 25 років, а жінок до 18-19 років. У переважній більшості відомих науці етнографічних мисливських суспільств кам'яної доби соціальний статус жінки в колективі не тільки інший, але й нижчий, ніж чоловіка. Тільки в новітні часи становище жінки в суспільстві поліпшилося.

Археологічні матеріали дозволяють впевнено говорити про два рівні соціального устрою мисливських суспільств пізнього палеоліту та мезоліту. Якщо пам'ятки, що

складаються з одного скупчення матеріалу, діаметром близько 8 м^2, фіксують наявність в соціальній структурі первісних мисливців невеликих сімейних груп, то стоянки з кількох таких скупчень — про періодичне об'єднання сімей у численніші колективи.

Великий інтерес для реконструкції соціального устрою суспільства фінально-палеолітичних мисливців на північного оленя становлять результати розкопок свідерської стоянки Прибір 13 на Київщині, що складалася з 5 окремих сімейних скупчень крем'яних матеріалів. Аналіз останніх, а також планіграфія пам'ятки свідчать, що на стійбищі одночасово проживало 5 малих сімей свідерських мисливців [Зализняк, 1989, с. 151-153]. Враховуючи середню чисельність сім'ї мисливців та збирачів, за даними етнографії (5-7 осіб), на поселенні Прибір 13 проживав колектив з 25-35 чоловіків, жінок, дітей (Рис. 15).

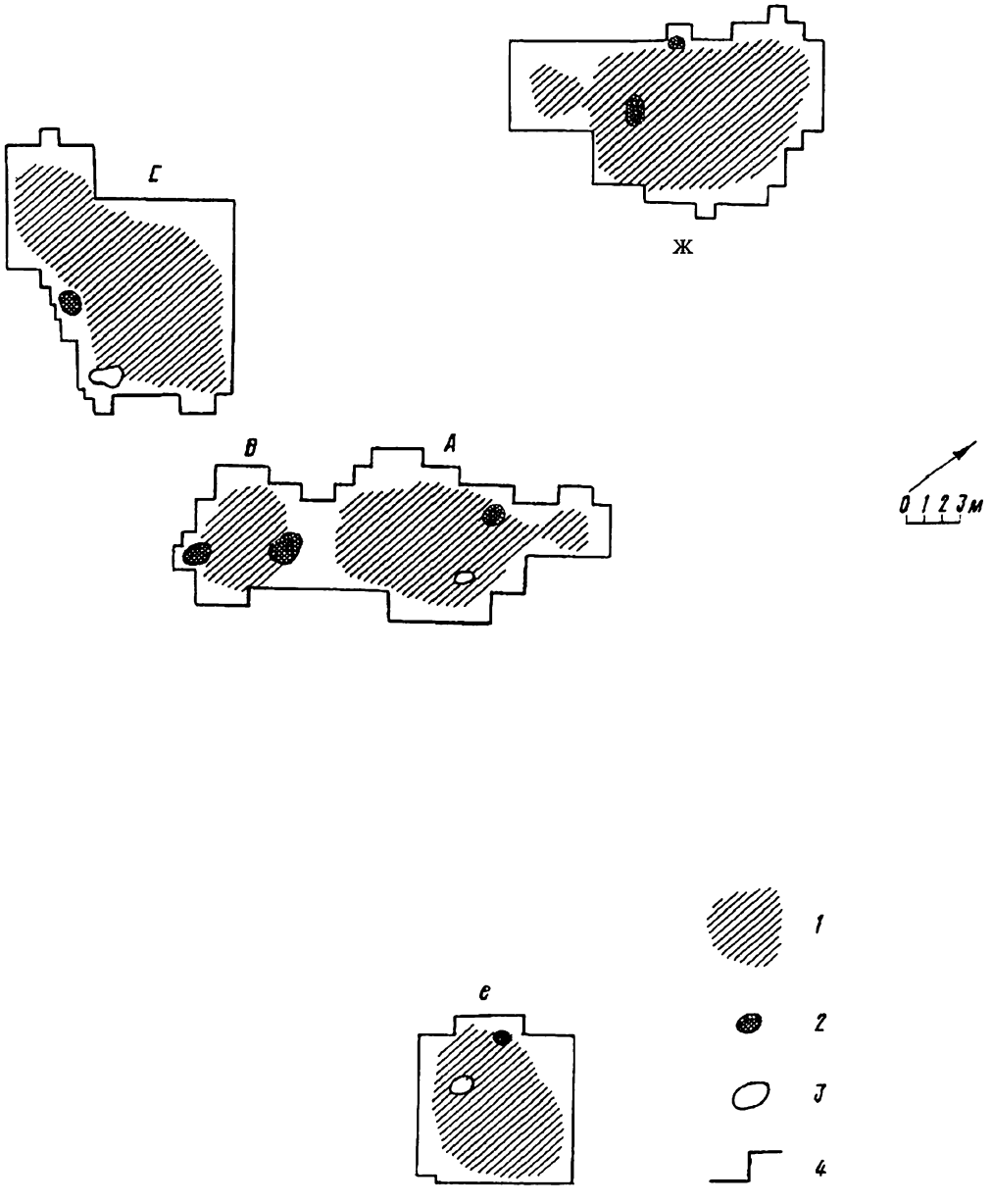

Рис. 15. Прибір 13. План стоянки общини свідерських мисливців, яка складалася з 5 скупчень матеріалів на місці мешкання окремих сімей.

1—концентрація кременю; 2—вуглисті лінзи кострищ; 3—ямки з відщепами; 4—межі розкопів.

В останні роки в етнографічній літературі утвердилася думка про повсюдне поширення, починаючи з пізнього палеоліту, в різних суспільствах рухливих мисливців та збирачів, общин середньою чисельністю близько 25-30 осіб [Birdsell, 1968, p. 235, Binford, 1968, p. 247, Price, 1973, p. 267-268, Зализняк, 1987, 1989, с.153-155,

1990]. Неважко помітити, що це твердження суперечить традиційній думці про багатолюдність колективів пізньопалеолітичних мисливців на великих стадних травоїдних, які нібито розпалися на дрібні мисливські групи на рубежі палеоліту та мезоліту [Формозов, 1957, с. 18, 19]. Основним доказом на користь багатолюдності пізньопалеолітичних общин служили великі розміри стоянок і масовість фауністичних решток великих тварин.

Зараз у Східній Європі відносно повно досліджено планіграфію 5 общинних поселень прильодовикових мисливців на мамонта (Мізин, Добранічівка, Межиріч, Радомишль, Юдиново) та 6 фінальнопалеолітичних общинних стійбищ мисливців на північного оленя (Прибір 13, Раска, Смячка 14, Вільнюс, Пувочай, Лаукскола) [Зализняк, 1991, с.133]. Всі відомі общинні поселення мисливців на мамонта складаються з окремих господарсько-побутових комплексів, у центрі яких розміщувалися круглі житла. За своїми масштабами та структурою ці скупчення археологічних матеріалів, з одного боку, відповідають концентраціям кременю (крем'яницям) на стоянках фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливців, а з іншого — скупченням решток на місці стійбищ окремих малих сімей етнографічних мисливців та збирачів різних природно-лангдшафтних зон. Знаючи середню чисельність останніх і кількість стоянок окремих сімей у межах стійбища, не важко визначити розміри общини мисливців пізнього палеоліту.

На всіх 11 общинних поселеннях пізньопалеолітичних мисливців, планіграфію яких досліджено повністю, виявлено приблизно однакову кількість господарсько-побутових комплексів — 5 ± 1. Чи одночасові вони?

На основі всебічного аналізу культурного шару, планіграфії, конструкції жител різнокультурних і різночасових пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи В.Я.Сергін дійшов висновку, що ці поселення звичайно складалися з водночас функціонуючих жител [Сергин, 1974, с. 3-11]. Докладний аналіз планіграфії та крем'яних виробів свідерського поселення Прибір 13 на півночі Київщини, проведений з урахуванням даних ремонтажу, свідчить про синхронне існування всіх скупчень пам'ятки [Зализняк, 1989, с. 151-153].

Сам факт наявності у всіх повністю досліджених пізньопалеолітичних общинних стійбищах Східної Європи майже однакового числа господарсько-побутових комплексів не можна пояснити випадковістю. Це свідчить про постійні розміри общини прильодовикових мисливців, яка нараховувала в середньому 5-7 малих сімей. Оскільки середня сім'я в мисливських суспільствах складалася з 5-7 осіб, то чисельність більшості пізньопалеолітичних общин була близько 25-40 осіб.

Відома значна кількість пізньопалеолітичних пам'яток, що складаються не з 4-6 сімейних скупчень, а з 1-3. Общини всіх мисливців та збирачів, зафіксовані етнографами, в умовах нестачі їжі, розпадалися на окремі сім'ї та їхні невеликі групи, які промишляли самостійно в межах общинної мисливської території. Згадані археологічні факти свідчать, що ця закономірність була властива і прильодовиковим мисливським суспільствам. Такі групи сімей, що об'єднувалися на певний період з метою сумісного господарювання, називають господарчими.

Верхня межа чисельності сім'ї мисливців та збирачів значною мірою обмежена їхнім рухливим способом життя. Мисливці на мамонтів, порівняно з іншими мисливськими суспільствами, вели менш рухливий спосіб життя, мешкаючи по кілька місяців у сезонних общинних стійбищах. Оскільки чисельність сім'ї в мисливських суспільствах обмежувалася необхідністю постійних переміщень, то сезонно-осілий спосіб життя повинен був частково зняти це обмеження. Тому у мисливців на мамонтів, якщо вони дійсно вели малорухливий спосіб життя, сім'ї (а значить і общини) повинні бути більш чисельними, ніж у рухливих мисливців та збирачів. Однак це не підтверджується аналізом решток жител та планіграфії господарсько-побутових комплексів, які за площею в цілому відповідають сімейним житлам і супроводжуючим їх скупченням культурних решток мисливців, що вели рухливий спосіб життя і тому мали сім'ю близько 5-7 осіб.

На користь дещо більшої чисельності сімей мисливців на мамонтів нібито свідчать трохи більші розміри їхніх господарсько-побутових комплексів порівняно зі скупченням археологічних матеріалів на стоянках фінального палеоліту та мезоліту, значна насиченість культурного шару пізньопалеолітичних жител, численність комплексу знарядь. Так, середній діаметр господарсько-побутових комплексів пізнього палеоліту 9 ± 1.3 м, тоді як скупчення фінального палеоліту та мезоліту, що інтерпретуються як сімейні крем'яниці, мають дещо менший діаметр — 7.7 ± 1.3 м [Зализняк, 1990, с. 79]. Якщо кількість крем'яних знарядь, знайдених в окремих господарсько-побутових комплексах мисливців на мамонта, сягає 300-500 екземплярів (Добранічівка 1 — 547, Добранічівка 2 — 290) [Гладкіх, 1973 а, с. 18, 1973 б, с. 7], то на переважній більшості свідерських крем'яниць їх 100 ± 30 [Зализняк, 1989, с. 125].

Ця різниця певною мірою може пояснюватись не стільки великими розмірами сімей мисливців на мамонтів, скільки більшою мірою їхньої осілості. Мешкаючи на своїх сезонних стійбищах довгий час, сім'я мисливців на мамонта з 5-7 осіб залишала після себе більшу кількість знарядь, більш насичений культурний шар, що займав більшу площу, ніж аналогічний за чисельністю, але значно рухливіший сімейний колектив фінальнопалеолітичних чи мезолітичних мисливців.

Крім того, слід врахувати специфіку стійбищ мисливців на мамонтів, культурний шар яких звичайно містить значну кількість великих кісток. Завдяки добрій збереженості фауністичних решток площа таких господарсько-побутових комплексів у багатьох випадках виявляється більшою, ніж площа аналогічних об'єктів, але зафіксованих винятково за планіграфією крем'яних виробів. Гарна збереженість кісткового матеріалу створює враження більшої насиченості культурного шару, а значить, інтенсивнішої життєдіяльності на господарсько-побутових комплексах мисливців на мамонтів, порівняно зі скупченнями кременю фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток, на яких фауна, як правило, не зберігається.

Не слід виключати і можливість повторного повернення пізньопалеолітичних сімей у свої минулорічні житла. Адже будівлі з кісток мамонтів являли собою певну цінність для людини через дефіцит будівельних матеріалів. Можливо саме цими періодичними поверненнями в минулорічні житла пояснюється наявність кількох горизонтів мешкання в деяких житлах Межиріч та Мізина [Сергин, 1991, с. 21].

Можливо сім'я мисливців на мамонтів була дещо більшою порівняно з сім'ями інших мисливських народів через менш рухливий спосіб життя. Якщо різниця й була, то, схоже, невелика, оскільки суттєво не відбилася на площі їхніх жител та господарсько-побутових комплексів. Не виключено, що ми перебільшуємо ступінь осілості мисливців на мамонтів і тоді демографія їхньої сім'ї та общини підкорялася всім тим законам, що й інших сезонно мігруючих мисливських суспільств. Висновок О.Соффер про сезонність поселень мисливців на мамонтів, які мешкали на одному місці по кілька місяців [Soffer, 1985, p. 243], свідчить на користь цього твердження.

Поширена думка, що пізній палеоліт був епохою дислокальних шлюбних стосунків, які встановлювалися між екзогамними матріархальними общинами, що жили на значній віддалі одна від другої. С.А.Арутюнов визначає цю відстань у 40-50 км [Арутюнов, 1982, с. 64]. Важко уявити, яким чином в умовах повної відсутності транспортних засобів могли здійснюватися дислокально-шлюбні стосунки, що передбачають регулярне відвідування чоловіками своїх дружин, які мешкали в сусідніх общинах на віддалі 50 км від місця постійного проживання чоловіків. Взимку такі піші візити ставали взагалі нездійсненними.

Можна припустити, що групи чоловіків могли довгий час гостювати в дружній общині. Але в такому випадку шлюбні візити неминуче і дуже швидко переросли б у шлюб з матрилокальним поселенням подружжя. Крім того, раніше згадуваний глибокий розподіл праці між статями, зумовлений суворим кліматом прильодовикової Європи, передбачав сумісне ведення господарства чоловіком та жінкою і, таким чином, виключав можливість довготривалої відсутності мисливця в колективі, де він живе. Все це не узгоджується з концепцією дислокального шлюбу.

Велика подібність між собою крем'яних виробів окремих господарсько-побутових комплексів одного поселення дозволяє говорити про патрилокальність сім'ї у пізньому палеоліті. Якщо б чоловіки, а не жінки, приходили в общину ззовні, тоді б між окремими господарсько-побутовими комплексами одного поселення простежувалися суттєві відмінності в крем'яному інвентарі. Оскільки саме чоловік був носієм традицій крем'яної технології, то в кожній окремій сім'ї панували б своєрідні способи обробки кременю, принесені батьком-мисливцем з общини, в якій він народився.

Зазначимо, що переважна більшість відомих етнографам мисливських общин була патрилокальною. Адже переселення чоловіка на невідомі йому мисливські угіддя сусідньої общини неминуче знижувала ефективність його мисливської діяльності.

На користь патрилокальності мисливських сімей свідчать і відмінності в зовнішній обкладці жител одного пізньопалеолітичного стійбища [Яковлева, 1988, с. 11]. Схоже орнаментальні традиції общини, з якої походила жінка, відображалися в архітектурному орнаменті обкладки житла, господаркою якого вона ставала в общині чоловіка. Якби всі жінки пізньопалеолітичного стійбища походили з однієї общини, то, мабуть, не було б такого різноманіття в декоративному оформленні зовнішньої обкладки жител одного поселення.

Отже, матрилокальність сім'ї повинна була б проявитися в суттєвих відмінностях крем'яних виробів окремих господарсько-побутових комплексів одного стійбища між собою і в подібності архітектурного орнаменту різних жител однієї стоянки. Однак, за даними археології, все було навпаки. Схожість крем'яних комплексів різних господарсько-побутових об'єктів і різноманіття зовнішнього вигляду жител свідчить на користь патрилокальності сім'ї прильодовикових мисливців пізнього палеоліту [Залізняк, 1987, с. 64]. Тобто, у мисливців на мамонтів при утворенні сім'ї не чоловік, а жінка переселялася з общини, де вона народилася до родового стійбища її чоловіка.

Археологічні дані свідчать, що суттєвих змін у чисельності та устрої сім'ї та общини на межі палеоліту та мезоліту не відбулося. Немає достатніх наукових підстав стверджувати, що пізньопалеолітичні прильодовикові суспільства мали значно чисельніші сім'ї та общини, ніж мезолітичні чи суспільства етнографічних мисливців та збирачів недавнього минулого. Однак вважати, що сім'я прильодовикових мисливців принципово не відрізнялася від мезолітичної теж невірно. Колективне загінне полювання в прильодовиковій зоні в палеоліті зумовлювало тісну консолідацію общини і неможливість самостійного господарювання окремої сім'ї. Розпорошений спосіб життя лісових тварин в мезоліті змушував дробитися великі общинні колективи на окремі сім'ї та їх невеликі групи. Поширення ефективної індивідуальної мисливської зброї (лук та стріли) зумовило більшу індивідуалізацію способу життя у мезоліті порівняно з пізнім палеолітом. Конкретно вона проявилася в більшій самостійності сім'ї від общини. Значну частину року людина проводила в сім'ї або в невеликому мисливському об'єднанні з 2-3 сімей. Така трансформація суспільства на межі палеоліту та мезоліту відображала генеральну лінію суспільного розвитку людства, від беззастережного розчинення людської особистості в первісній общині до поступового визнання індивідуума як фундаментальної і самодостатньої цінності, творчої основи буття сучасного суспільства.

Таким чином, первинною соціально-економічною ланкою суспільств фінального палеоліту та мезоліту була мала сім'я, середньою чисельністю 5-7 осіб. Частину року вона вела господарство в складі невеликих мисливських груп, що складалися з 1-3 сімей. Однак для колективного полювання та рибної ловлі споріднені сім'ї періодично об'єднувалися в єдиному общинному стійбищі. Розташовувалося воно в традиційному місці, мало сезонний характер і складалося з 5-7 жител окремих сімей. Отже, община фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливців за чисельністю, вірогідно, дорівнювала общинам етнографічних мисливців та збирачів, які також складалися з 5-7 сімей, загальною чисельністю 25-40 осіб. Пояснюється це єдиними демографічними закономірностями для всіх мисливських суспільств, незалежно від часу та місця їх функціонування.

4. ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ПИТАННЯ ДЕМОГРАФІЇ

Кількість та густота населення прямо залежали від чисельності головних структурних підрозділів первісного суспільства: сім'ї, общини, племені. Як зазначалося, чисельність сім'ї в суспільствах бродячих мисливців і збирачів була обмежена їхнім рухливим способом життя і в середньому дорівнювала 5-7 особам.

Розмір общини — похідне від біомаси природного оточення та радіуса експлуатаційної території общинного поселення. А радіус зони господарювання є функцією від калорійності їжі та енергії, витраченої на її отримання. При збільшенні радіуса енергетичні витрати на отримання та транспортування їжі на стоянку стають рівними її енергетичному змісту. Тому експлуатація територій на значній відстані від стійбища була нерентабельною. Наявність природних перешкод зменшує радіус території промислу, а транспортні засоби, навпаки, збільшують його.

Враховуючи той факт, що мисливці мезоліту знали лише такі примітивні транспорті засоби, як човен, лижі та ручні нарти, а пізньопалеолітичні мисливці не мали й того, радіус їх мисливських угідь дорівнював максимум 10 км. Він охоплював території, в межах яких піші мисливці та збирачі могли добувати їжу протягом світлого періоду доби, повертаючись на ніч на стоянку. Оскільки середній світловий день продовжується близько 10 годин, а швидкість пішого пересування по пересіченій місцевості дорівнює близько 3 км на годину, то мисливці можуть ефективно промишляти лише в радіусі 10 км від стоянки. Близько 3 годин займала дорога до місця полювання, 3 години — дорога назад та 2-4 години — власне полювання. При збільшенні чисельності общини виникає необхідність збільшення мисливської території, а це неможливо при пішому пересуванні.

Разом з тим, 10-кілометровий радіус господарських угідь піших мисливців, будучи оптимальним, ніколи не був абсолютною величиною. Так, община ескімосів карібу чисельністю 25 чоловік в умовах низької біомаси середовища експлуатувала територію радіусом 45 км. Однак при цьому використовувалася собача упряжка. Високий харчовий потенціал природного середовища, навпаки, сприяв зменшенню площі промислової території. Наприклад, община племені хадза в Східній Африці, чисельністю 25 осіб, полювала в радіусі 7 км навкруги стоянки, а подібний за чисельністю колектив каліфорнійських індіанців, займаючись ловом лососів у річках, експлуатував територію радіусом усього 2 км [Hassan, 1981, p. 55].

За Р.Брейдвудом, щільність мисливців та збирачів коливалась від 1-2 осіб на 100 км^2 у аборигенів Австралії до 5-7 чоловік на 100 км^2 у північноамериканських індіанців [Массон, 1976, с. 102]. Т.Хессен, проаналізувавши дані по мисливських суспільствах різних природно-кліматичних зон, також дійшов висновку, що щільність мисливців та збирачів коливалася в середньому від 1 до 7 чоловік на 100 км^2. Так, наприклад, щільність первісного населення лісової зони Північної Америки становить у племені чиєпевіа 1-8 осіб на 100 км^2, оджибвеїв — близько 5 осіб, монтаннє — 3 чоловіки на 100 км^2 [Hassan, 1981, p. 8]. У мисливців канадської тайги на 100 км^2 приходилося 1.35 осіб [Хелм, Ликкок, 1978, с. 366]. Враховуючи сказане, мабуть, слід погодитися з Н.Прайсом, який на основі аналізу густоти аборигенного населення лісової зони Північної Америки до їх контакту з білими колоністами висловив припущення, що середня щільність мисливців ранньоголоценових лісів Європи була близько 3 осіб на 100 км^2. Таку ж густоту населення отримав М.Ф.Косарев [1979, с.20] для первісних мисливців сибірської тайги.

Однак всі ці дані стосуються первісних етнографічних суспільств, що знаходилися на рівні розвитку, який відповідає мезоліту за археологічною періодизацією. Тобто, чисельність населення в пізньому палеоліті, рівень розвитку виробничих сил якого був, безумовно, нижчим від мезолітичного, повинна бути не більше щільності мезолітичної людності, тобто менше однієї особи на 100 км^2 угідь. Дійсно, у первісних мисливців лісотундри, яких етнографи та археологи найчастіше використовують як аналогію пізньопалеолітичному суспільству, відзначалася дуже низька щільність

населення. Так, у нунамютів внутрішніх районів Аляски на одну людину припадало більше 120 км^2 території, у ескімосів карібу канадської тундри — більше 300 км^2, а у нганасан Таймиру — 400 – 500 км^2 на одну особу [Campball, 1986, Weyer, 1932, Симченко, 1976].

Як зазначалося, середня чисельність общини (25-30 осіб) та радіус промислових угідь мисливського стійбища (до 10 км) для всіх первісних піших мисливців та збирачів, починаючи з пізнього палеоліту, — величина якщо не постійна, то оптимальна. В такому випадку, чим же відрізняється община мезолітичних лісових мисливців від прильодовикової пізньопалеолітичної?

Якщо общинне стійбище чисельністю 25-30 осіб могло експлуатувати територію радіусом не більше 10 км (314 км^2), то щільність первісних мисливців повинна була досягати 10 чоловік на 100 км^2. Це значно перевищує щільність етнографічних мисливців лісів на стадії мезоліту, не кажучи про ще меншу щільність пізньопалеолітичної людності.

Це протиріччя виникло внаслідок припущення, що первісні мисливці мезоліту жили в общинних поселеннях. Однак етнографічні дані свідчать, що більшу частину року вони проводили в складі мисливських груп з 1-3 сімей, які пересувалися в пошуках їжі по общинній території. У повному складі община збиралася на нетривалий час в сезон багатий їжею і в місцях максимальної її концентрації. Так, лісові мисливці збиралися в общинному селищі для колективного лову риби літом або для колективного полювання восени.

Це підтверджують і археологічні дані: стоянок, що складаються з 1-3 сімейних скупчень матеріалу, значно більше, ніж общинних поселень, які складалися з 5-7 сімейних скупчень. Мешкання мезолітичної людності більшу частину року в невеликих стійбищах, які складалися з 1-3 сімей (5-20 осіб), дозволяло колективу прогодуватися на мисливських угіддях радіусом до 10 км. При експлуатації останніх таким нечисленним мисливським колективом щільність населення не перевищувала 6-ти осіб на 100 км^2.

Вже говорилося, що більшість пізньопалеолітичних стоянок, на відміну від мезолітичних, являють собою общинні стійбища з 5-6 скупчень матеріалу, залишених окремими сім'ями. Для існування общинних поселень чисельністю близько 25-30 осіб при щільності населення менше 1 людини на 100 км^2 необхідна мисливська територія не менше 3000 км^2. Тобто, щоб прогодувати таке общинне селище, мисливцям довелося б промишляти в радіусі від нього не менше 30 км. Однак відсутність транспорту виключала можливість полювати далі, ніж за 10 км від стоянки.

Основну кількість м'яса пізньопалеолітичні прильодовикові мисливці добували в процесі двох колективних полювань: восени під час сезонної міграції стадних ссавців на південь та в ході весняної міграції на північ [Зализняк, 1987, 1989]. Оселившись на шляхах сезонних міграцій травоїдних, община отримувала можливість двічі на рік промишляти тварин, які мешкали за сотні кілометрів від общинного селища. Отже, промислова територія прильодовикових мисливців на стадних тварин, фактично, набагато перевищувала угіддя, які вони могли обійти пішки.

Таким чином, господарча стратегія мисливців лісів помірної смуги принципово відрізнялася від стратегії мисливців відкритих прильодовикових просторів пізнього палеоліту. Якщо мисливці прильодовикових тундростепів концентрувалися на шляхах сезонних міграцій стадних травоїдних, то лісові мисливці, навпаки, розпорошувалися по мисливських територіях невеликими групами. Тому на 11 відомих нам общинних стійбищ прильодовикових мисливців Східної Європи припадає тільки 1 мезолітичне — стоянка Велішов IV у Польщі, яка складалася з 4 одночасових сімейних скупчень матеріалу — крем'яниць [Prahistoria..., s.86].

Ефективне полювання на стадних травоїдних потребувало кооперації значного числа мисливців та загінщиків. Великі запаси м'яса, створені під час таких колективних полювань, зумовлювали відносно тривале сумісне проживання всіх сімей общини в єдиному стійбищі. Саме природне середовище людини прильодовиків'я, перш за

все його висока біомаса, сприяли тривалому існуванню общинних стійбищ за рахунок високої продуктивності колективних полювань. Тому общини мисливців відкритих просторів, в тому числі прильодовикових, відзначалися більшою мірою консолідації порівняно з общинами закритих просторів раннього голоцену.

Заростання відкритих тундростепів лісами на межі плейстоцену та голоцену зумовило заміну стадної, сезонно мігруючої фауни на нестадну, дисперсно розсіяну в закритих лісових ландшафтах. Мисливці перейшли від контролю за шляхами сезонних міграцій стадних травоїдних до розпорошення людності з метою максимального охоплення мисливських угідь.

Отже, пізньопалеолітичні мисливці прильодовикових тундростепів більшу частину року жили в общинних селищах на шляхах міграції травоїдних, тоді як лісові мисливці мезоліту збиралися в общинні стійбища на нетривалий час, більшу частину року полюючи у складі невеликих груп, що складалися з 1-3 сімей. Тому общини пізньопалеолітичних прильодовикових мисливців та лісових мисливців мезоліту, принципово мало відрізняючись одна від одної складом та чисельністю (5-7 сімей загальним числом близько 30 осіб), вели різний спосіб життя.

Відомо кілька шляхів підрахунків чисельності людності конкретної археологічної культури чи регіону. Найпростіше помножити площу регіону чи відповідної культури на середню щільність населення фінального палеоліту чи мезоліту (до 1 та близько 3 осіб на 100 км^2 відповідно). За цією методикою чисельність населення території України, площа якої більше 600 тис. км^2, у фінальному палеоліті та мезоліті не перевищувала 6000 та 20 000 осіб відповідно.

Чисельність мисливської людності, що спеціалізувалася на промислі якогось одного виду тварин (північного оленя, бізона тощо), можна встановити, через чисельність поголів'я об'єкта промислу на території конкретної культури чи регіону. Річний приріст промислових тварин, розділений на кількість тварин, необхідних для харчування однієї людини протягом року, дає максимально можливе населення, яке могло існувати в регіоні за рахунок даної популяції. Цю цифру слід збільшити на величину, яка відповідає ролі інших джерел їжі, що були додатком до основного джерела харчування. І нарешті останній показник слід зменшити не менше ніж удвічі, оскільки мисливські суспільства використовують від 20 до 50% харчових ресурсів промислової території [Шнирельман, 1986, с. 434].

Цим способом була підрахована чисельність свідерських мисливців на північного оленя, які водночас мешкали близько 10 тис. років тому в басейнах Вісли, Прип'яті, Німану [Зализняк, 1989, с. 160-163]. Схоже, що чисельність свідерців не перевищувала 2 тис. чоловік, якщо врахувати останню поправку.

При встановленні чисельності людності окремих культур існує загроза помилки через те, що площа кожної культури складалася історично і її людність ніколи водночас не мешкала на всій території, де відомі відповідні пам'ятки.

Дослідники свідерських пам'яток Північної України та Польщі давно звернули увагу, що переважна більшість свідерських стоянок являє собою не сімейні крем'яниці діаметром до 10 м, а великі групи стоянок або значні за площею стійбища, перенасичені крем'яними знахідками. Така картина має місце в Українському Поліссі на пам'ятках Смячка, Прибір, Березно, Тутовичі, Красносілля, Мульчиці, Нобель, Сенчиці, Люб'язь, Лютка, Переволока, Люботинь та багатьох інших [Зализняк, 1989]. Виникнення таких груп однокультурних стоянок та значних за площею пам'яток з насиченим рештками життєдіяльності культурним шаром пояснюється тим, що внаслідок незмінності шляхів сезонних міграцій північних оленів свідерці регулярно поверталися на місця традиційних полювань (Рис. 14, 16).

Подібна картина властива всім рухливим мисливцям та збирачам різних природних зон внаслідок сезонної циклічності їхнього господарства, тісно пов'язаного з річним природним циклом. Як наслідок кожна община в певний сезон мешкала в традиційному, суворо визначеному сезонним розподілом харчових ресурсів місці її промислової території. Через періодичні повернення на традиційні місця мешкання,

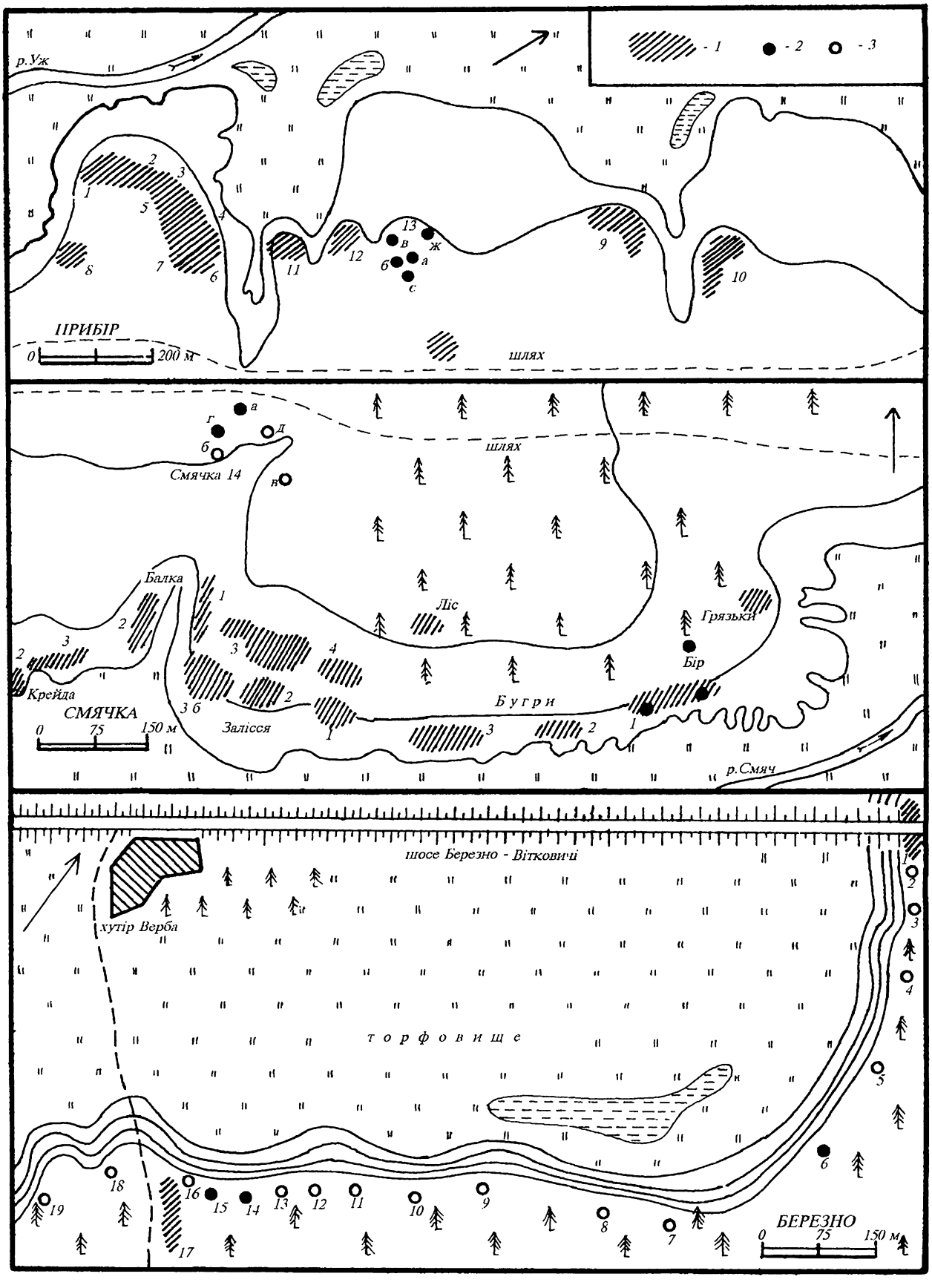

Рис. 16. Скупчення свідерських стоянок Прибір (1), Смячка (2), Березно (3).

Умовні знаки: 1 – скупчення кременю на поверхні, 2 – розкопані крем'яниці, 3 – нерозкопані крем'яниці.

життєдіяльність на багатьох стоянках мисливців та збирачів періодично поновлювалася. Тому значна частина великих пам'яток пізнього палеоліту та мезоліту сформувалися внаслідок багаторазового повернення на колишні місця мешкання одних і тих

же колективів [Залізняк, 1989 в].

Так, вірогідно, сформувалися не лише згадані великі свідерські пам'ятки Полісся, але й такі значні за площею мезолітичні стоянки України, як Рудий Острів [Зализняк, 1991, с.123], Люботинь 3, Пісочний Рів, Студенок, В'язівок 4а, Мирне, Абузова Балка, Ігрень 8, Балін-Кош та багато інших. Їхній культурний шар настільки насичений знахідками, що окремі крем'яниці злилися між собою і планіграфічно не виділяються. Лише на периферії такого великого скупчення іноді простежуються окремі стійбища малих сімей — крем'яниці діаметром до 10 м.

Такі пам'ятки нерідко інтерпретуються, як базові табори — постійні, багаторічні поселення, з яких здійснювалася експлуатація всієї мисливської території общини. Таке пояснення великих мезолітичних пам'яток нам здається помилковим. Адже постійні, цілорічні стійбища не відомі у первісних етнографічних мисливців та збирачів жодної з природно-ландшафтних зон. Всі, без винятку, стоянки первісних мисливців та збирачів мали сезонний або тимчасовий характер і ніколи не функціонували більше кількох місяців.

При поверненні мисливців на попередні місця мешкання вони нерідко селилися на певній віддалі від минулорічного стійбища. Так виникали групи однокультурних пам'яток, властиві кам'яній добі не тільки України, а всього світу. Комплекси крем'яних виробів з пам'яток такого куща, як правило, характеризуються високим ступенем подібності між собою. Це дає підстави вважати такі вузли стоянок з ідентичним інвентарем археологічними слідами мешкання одного культурно-господарського колективу — общини. Переважна більшість таких груп нараховує від 3 до 20 пам'яток, розташованих вздовж річки на віддалі від кількох десятків метрів до 1-2 км між стоянками (Рис. 14, 16).

До таких общинних кущів пам'яток, які є слідами функціонування общини на власній промисловій території в умовах сезонної циклічності мисливського господарства, належить переважна більшість вузлів однокультурних фінальнопалеолітичних та мезолітичних стоянок України. Це вже згадані численні групи свідерських пам'яток Полісся (Рис. 16), стоянки біля хутора Рогалик на Луганщині (Рис. 14), групи пам'яток фінального палеоліту Володимирівка на р.Синюха, Івашково на Кодимі, Кам'яна Балка на Нижньому Дону та ін.

Мезолітична людність пісочнорівської культури залишила в басейні Десни общинні кущі стоянок біля сіл Рогівка, Ком'ягіно, міста Новгород-Сіверський [Зализняк, 1986]. В Українському Поліссі відомі общинні вузли яніславицьких (Бородянка, Рудий Острів, Мартиновичі, Корма, Сенчиці) та кудлаївських (Мартиновичі, Криниця, Поляни, Люботинь) стоянок [Зализняк, 1991, с. 132]. На півдні України це стоянки Зимівники 1, 2, 3 на Луганщині, кукрекські стоянки біля Кам'яної Могили, в гирлі Самари (Ігрень 8, Поповий Мис), гребениківські стоянки в долині Барабою на Одещині, група стоянок донецької культури біля Петрівського на Сіверському Дінці та багато інших (Рис. 14).

Дані сучасної археології та етнографії дають можливість зробити перші кроки до реконструкції племінних кордонів у фінальному палеоліті та мезоліті Східної Європи.

При щільності населення менше 1 людини на 100 км^2 община прильодовикових мисливців пізнього палеоліту чисельністю близько 30 осіб повинна була експлуатувати мисливську територію площею більше 3 000 км^2, а плем'я з 500 чоловік — територію більше 51 000 км^2. Якщо припустити, що мисливські угіддя общини та племені мали форму кола, то їхній діаметр у пізньому палеоліті повинен був перевищувати 60 та 260 км відповідно. При середній густоті населення 3 особи на 100 км^2, властивій лісовим мисливцям помірної зони, за Н.Прайсом, община мезолітичних мисливців з 30 чоловік повинна була експлуатувати територію близько 1 000 км^2, а плем'я чисельністю 500 осіб — 17 000 км^2. Отже, діаметр общинної та племінної територій у лісових мезолітичних мисливців Європи, схоже, був майже вдвічі меншим порівняно з відповідними угіддями мисливців пізнього палеоліту і дорівнював близько 35 та 160 км відповідно.

Порівняємо отримані дані з картою мезолітичних та фінальнопалеолітичних культур Європи. Їхня площа, як правило, у кілька разів перевищує визначену площу мешкання не тільки мезолітичного, але й пізньопалеолітичного племені. Так, свідерські пам'ятки поширені на площі 1000 х 450 км [Зализняк, 1989, Рис. 5], яніславицькі — 800 х 400 км, кудлаївські — 600 х 300 км [Зализняк, 1991, карта 1, 2], кукрекські — 800 х 600 км (Рис. 36, 50, 62). Отже, кожна з цих культур була залишена не одним, а кількома спорідненими племенами, мисливські угіддя яких у пізньому палеоліті дорівнювали 260 км у діаметрі, а у мезоліті — 160 км.

Племінна територія діаметром від 160 до 260 км за площею більше відповідає не згаданим культурам, а скоріше їхнім локальним варіантам. Так, рудоострівський локальний варіант яніславицької культури займає Києво-Житомирське Полісся, діаметр якого не перевущує 200 км. Специфіка крем'яних виробів цього локального варіанта, вірогідно, пояснюється і тим, що тут мешкало окреме яніславицьке плем'я. Судячи з площі скупчень яніславицьких пам'яток, можна припустити, що окремі хоча і споріднені яніславицькі племена мешкали у Києво-Житомирському Поліссі, на Верхній Віслі, на Середній Віслі, на Німані [Зализняк, 1991, с.29]. На Верхній Прип'яті та її притоках, де яніславицькі пам'ятки особливо численні, можливо мешкало ще два яніславицькі племені.

Вірогідно, в дійсності яніславицьких племен було не шість, а дещо більше, ніж дозволяє твердити картографічний аналіз нині відомих стоянок. Адже при середній чисельності 500 осіб у племені загальне число яніславицької людності не могло перевищувати 3 000 чоловік. А це занадто мало. Адже при відомій щільності лісових мисливців близько трьох осіб на 100 км^2 та загальній площі культури близько 330 000 км^2 на її території повинно було мешкати близько 10 000 людей [Зализняк, 1991, с. 135, 136].

Досить недосконалий, але поки що єдино доступний спосіб, визначення розміщення окремих мисливських племен шляхом картографування пам'яток дозволяє припускати, що окремі кудлаївські племена мешкали на Київщині, на Середній Десні, на Нижній Прип'яті, на Західному Бузі. Не менше двох кудлаївських племен жило на Верхній Прип'яті та її притоках [Зализняк, 1991, карта 1, с. 136].

Картографування свідерських пам'яток дає підстави говорити про окремі свідерські племена у межиріччі Одера та Вісли, у басейні Верхньої та Середньої Вісли, на Німані, у Київському та Верхньому Подніпров'ї. У басейнах Західного Бугу, Верхньої Прип'яті та її притоків, можливо, мешкало ще два свідерських племені. Отже, можна припустити, що свідерська культура складалася з 5 окремих, споріднених племен [Зализняк, 1989, с. 158, Рис. 5].

Значна площа поширення кукрекських пам'яток дає підстави зробити висновок про кілька споріднених кукрекських племен півдня України (Рис. 50). Кожному з них відповідають локальні варіанти Кукреку: кримський, надазовський, надпорозький, буго-дністровський. Північні пам'ятки з кукрекськими елементами Київського Полісся, Верхнього Бугу і Дністра є наслідком просування долинами Дніпра, Південного Бугу та Дністра на північ носіїв кукрекських традицій з Надпорожжя та Нижнього Побужжя.

Зимівниківська ранньомезолітична культура Лівобережжя, схоже, була залишена трьома спорідненими племенами. Слідами мешкання такого племені, можливо, є стоянки типу Сабівка басейну Сіверського Дінця. Інше зимівниківське плем'я, лишило стоянки типу В'язівок 4а на півночі лівобережного лісостепу. Ще одне плем'я можливо, мешкало в Надпорожжі (Рис. 50). Про наявність окремих споріднених племен у межах єдиної культури свідчать не тільки скупчення пам'яток на територіях, які за розмірами наближаються до площі середнього мезолітичного племені, але й певна специфіка крем'яних виробів кожного локального варіанта культури.

Пісочнорівська культура також складається з трьох окремих локальних варіантів: власне пісочнорівського басейну Десни, гренського Верхнього Подніпров'я та ієнівського Верхнього Поволжжя [Зализняк, 1986, с. 124, 1993, с. 50]. Кожен з них

залишив одне, а може, й кілька мезолітичних племен, які входили як складові частини до пісочнорівської культурної спільноти.

Крім згаданих великих за площею культур (свідерської, кудлаївської, яніславицької, кукрекської, осокорівської, зимівниківської, пісочнорівської), у фінальному палеоліті та мезоліті України відомі менші культурні єдності, площа яких не перевищує територію окремого мисливського племені. Маються на увазі шанкобинська та мурзаккобинська культури гірського Криму, гребениківська Одещини, донецька басейну Сіверського Дінця, пам'ятки яких поширені на площі, діаметр якої менше 200 км (Рис. 36, 50, 62). Отже, можна припустити, що ці спільноти України залишені окремими племенами, загальна чисельність людності яких скоріш за все була в межах 500-1000 осіб.

Частина культур кам'яної доби України вивчена недостатньо для спроби виділення в їхніх межах окремих племен. Слід зазначити, що запропоноване членування відносно досліджених культур фінального палеоліту та мезоліту України на окремі племена носить попередній характер і потребує додаткових підтверджень археологічними матеріалами.

Закінчуючи розділ зазначимо, що демографія первісних мисливських суспільств багато чим нагадувала природні механізми регуляції диких тварин. Харчові ресурси території були головним фактором стримання зростання чисельності як первісних людей, так і тварин. Відтворююча економіка дала людині незалежне від природи потужне джерело їжі. Це вивело людське суспільство з-під дії природних законів регулювання чисельності біологічного виду. Населення Землі почало зростати в геометричній прогресії. Зараз воно досягло 5 млрд. осіб, що в 1000 разів більше, ніж у мезоліті 6-7 тис. років тому.

Розділ 5

Моделі господарської адаптації первісного населення України у фінальному палеоліті та мезоліті

1. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВІСНОСТІ ЧЕРЕЗ ЕТНОАРХЕОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

Методика реконструкції первісних суспільств через етноархеологічні моделі їхніх господарсько-культурних типів публікувалася раніше [Залізняк, 1989, 1990, 1991, 1995]. Тому лише нагадаємо основні її позиції, які дозволяють відтворити спосіб життя мисливців різних природно-ландшафтних зон України у фінальному палеоліті та мезоліті.

Застосована в цій праці методика реконструкції первісності є спробою системного підходу до вирішення згаданої проблеми. Вона базується на використанні даних комплексу наукових дисциплін — археології, етнографії, антропології, палеозоології, палеогеографії, палеодемографії тощо. Суспільство є складною системою, пізнання якої на сучасному рівні можливе лише з позицій системного, міждисциплінарного підходу. Тільки комплекс наук, предметом яких є вивчення первісності, дозволяє наблизитися до розуміння закономірностей функціонування первісних суспільних систем. Даний метод фактично є різновидом порівняльно-історичного дослідження минулого, який базується на використанні даних не тільки археології, а й етнографії та інших суміжних дисциплін.

Археологію об'єднують з етнографією спільні предмет та завдання дослідження – первісне суспільство на різних етапах розвитку. Цим пояснюється необхідність співпраці археологів з етнографами для вирішення спільних задач. Відмова від використання етнографічних матеріалів для реконструкції давніх суспільств фактично є запереченням наявності спільних закономірностей у розвитку стародавніх та сучасних первісних суспільств, тобто запереченням універсальності законів соціально-економічного розвитку людства. Етнографічні моделі свідомо чи підсвідомо містяться у всіх, без винятку, археологічних реконструкціях стародавніх суспільств [Кабо, 1968, 1972, 1979].

Більшість сучасних етнографів та археологів вважають, що залучення етнографічних даних для археологічних реконструкцій, безперечно, виправдано у випадках порівняння суспільств, які знаходяться на одній стадії соціально-економічного розвитку, належать до одного типу господарства і мешкають в подібних природних умовах, тобто належать до одного господарсько-культурного типу [Birket-Smith, 1936, Steward, 1955, Binford, 1978, Симченко, 1976, Кабо, 1979].

Дані етнографії дозволяють реконструювати первісне суспільство у найскладніших його проявах, але не дають підстав для визначення хронологічних рамок існування реконструйованої моделі. Археологічні матеріали через свою фрагментарність, навпаки, непридатні для відтворення складних, функціонально зв'язаних систем, якими є суспільства, зате дозволяють досить точно датувати досліджуване

історичне явище. Тому перепони на шляху відтворення первісної історії, які окремо стоять перед археологією та етнографією, можуть бути подолані при взаємодії цих наук. Етнографічні моделі стародавніх суспільств переносяться в минуле і знаходять своє місце в первісній історії лише при наявності археологічного "кістяка" цієї історії [Кабо, 1979].

Сучасна наука розглядає усяке суспільство, незалежно від його просторово-часових координат, як певну фазу єдиного історичного процесу, який зумовлений спільними, універсальними соціально-економічними законами розвитку людства. Історія первісного суспільства вивчає за допомогою археології, етнографії, антропології, палеодемографії, палеолінгвістики, палеогеографії стародавні суспільні формації, суть яких визначається сукупністю соціально-економічних ознак, а не часом та місцем їх існування. Тобто, суспільства, які функціонували в різні часи, могли мати подібні соціально-економічні базиси і тому належати до одного історичного типу [Кабо, 1979].

Отже, в залежності від рівня розвитку виробничих сил та відносин усі суспільства об'єднуються в кілька історичних типів, які являють собою послідовні етапи розвитку людства. Такими стадіями розвитку первісності були історичні типи нижчих мисливців та збирачів (ранній палеоліт), вищих мисливців та збирачів (пізній палеоліт, мезоліт), мотичних землеробів (частково неоліт, енеоліт), орних землеробів, відгонних скотарів, скотарів-кочовиків тощо.

Однак один історичний тип суспільства в різних природних умовах виявляється в різних формах. Наприклад, історичний тип мисливців та збирачів в Арктиці існував у формі берегових мисливців на морського звіра, а на екваторі — у формі мисливців та збирачів тропічних лісів. Конкретна форма існування історичного типу суспільства у певному природному оточенні називається господарсько-культурним типом (ГКТ) [Левин, Чебоксаров, 1955], або моделлю господарської адаптації за термінологією американських дослідників.

Обов'язковою умовою дослідження минулого порівняльно-історичним методом є належність порівнюваних суспільств до одного історичного типу. У цьому випадку порівнювані археологічні та етнографічні суспільства будуть мати подібний базис (соціальну структуру, форми власності тощо). Якщо вони до того ж функціонували в однаковому природному середовищі, тобто належали до одного ГКТ, то аналогічними повинні бути не тільки базисні, але й такі формальні показники, як тип господарства, річний господарський цикл, транспорт, типи жител, одяг, об'єкти та методи полювання тощо, тобто головні елементи спосообу життя.

У відповідності з концепцією господарсько-культурного типу всі носії одного ГКТ вели подібний спосіб життя незалежно від часу та місця функціонування. Тобто, для відтворення способу життя мисливців певної природно-ландшафтної зони правомірно використовувати дані по всіх суспільствах того ж ГКТ, як археологічних, так і етнографічних, незалежно від місця і часу їх існування. При цьому доцільно робити це в певній послідовності, не змішуючи археологічні джерела з етнографічними. Тому у застосованій у праці методиці реконструкції давніх суспільств через їхній ГКТ виділяється 3 головні етапи:

1. Визначення ГКТ суспільства, що реконструюється.
2. Побудова етнографічної моделі цього ГКТ.
3. Проекція в минуле отриманої моделі.

Господарсько-культурний тип суспільства, яке відтворюється, з'ясовується шляхом визначення за допомогою природничих наук його природного середовища та археологічними методами — головних рис його економіки.

Оскільки всі суспільства мисливців, рибалок та збирачів, зафіксовані етнографами, тією чи іншою мірою піддалися впливу більш розвинених сусідів, то першою і обов'язковою умовою залучення етнографічних матеріалів для відтворення минулого є вилучення пізніх запозичень [Залізняк, 1991, с.62, 65-69]. Етнографічна модель ГКТ розробляється не на всіх етнографічних даних, а лише на тій їх частині, яка стосується традиційного способу життя первісних мисливців до

їхнього контакту з цивілізацією.

Модель будується на основі порівняння між собою максимально доступної кількості етнографічних суспільств даного типу. Чим більше їх залучається для розробки моделі, тим вірогшідніша вона. Модель — це абстрактна схема суспільства, що складається з його суттєвих ознак. Її побудова, за образним виразом В.Р.Кабо, — це приведення до спільного знаменника кількох етнографічних суспільств. Шляхом їх порівняння позбавляємось від нетипового і виявляємо суттєве, властиве всім суспільствам цього типу.

На третьому етапі реконструкції з'ясовуємо за допомогою археологічних даних, якою мірою розроблена на матеріалах етнографії модель ГКТ властива суспільствам, які функціонували у схожих природних умовах в історичну добу, що нас цікавить. Модель переноситься у минуле по окремих її елементах з паралельною перевіркою їх наявності у відповідній природній зоні в конкретну добу. Така перевірка здійснюється не тільки за даними археології, але також інших наукових дисциплін. Причому, чим більш комплексний, всебічний і перехресний характер вона носить, тим достовірніша реконструкція. Таким чином отримуємо загальну схему або модель способу життя первісного суспільства конкретного типу.

У запропонованій методиці реконструкції способу життя первісного населення через його ГКТ може бути четвертий етап. Його суттю є з'ясування різних нюансів функціонування конкретного суспільства, модель якого в загальних рисах була відтворена протягом трьох перших фаз реконструкції. Для цього необхідна багата джерелознавча база, яка безпосередньо походить з пам'яток досліджуваного стародавнього суспільства. Однак сучасний стан археологічних джерел кам'яної доби України дозволяє реконструювати спосіб життя мисливських суспільств далекого минулого на її території лише в самих загальних рисах. Отже, деталізація та конкретизація відтворених у загальних рисах моделей господарської адаптації мисливців кам'яної доби України — справа майбутнього.

Зазначимо, що останній етап реконструкції зачіпає філософську проблему загального і конкретного. Наукове висвітлення історії конкретних суспільств далекого минулого є завданням археології, як історичної дисципліни. Однак конкретне є окремим, локальним проявом загального, суттєвого. У свою чергу, загальноісторичне є каркасом реальної історії конкретних спільнот і країн. Останню можна відтворити, лише спираючись на загальні закони. Отже, реконструкція загальних закономірностей історичного розвитку не тільки не суперечить відтворенню конкретно-історичної картини, але є обов'язковою передумовою для цього. Тобто, археологія, як складова первісної історії, в дослідженні конкретних суспільств далекого минулого повинна спиратися на загальноісторичні схеми або моделі. Таким чином, першим, обов'язковим етапом відтворення способу життя конкретного первісного суспільства є реконструкція загальноісторичної моделі адаптації, чому присвячені три перші етапи запропонованої методики відтворення первісності.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ МОДЕЛЕЙ АДАПТАЦІЇ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

Починаючи з пізнього палеоліту, мисливські суспільства існували в рамках певних моделей адаптації або господарсько-культурних типів (ГКТ), за термінологією радянських дослідників. Отже, модель адаптації — це конкретна форма існування людського суспільства, яке остаточно формується у пізньому палеоліті разом із становленням власне людини Homo sapiens. Кількість моделей адаптації мисливців в цілому відповідала кількості природно-ландшафтних зон, заселених людством. Це полегшує класифікацію моделей господарської адаптації мисливських суспільств.

Модель адаптації або ГКТ — "це певний комплекс господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за

певного рівня їх соціально-економічного розвитку" [Левин, Чебоксаров, 1955, с. 4]. Отже, модель адаптації суспільства залежала від двох факторів: рівня його розвитку та природного оточення. Як зазначалося, за рівнем розвитку суспільства поділяються на історичні типи. Суспільства різних історичних типів в однакових природних умовах існують у формах різних моделей адаптації. Так, в саванах Східної Африки поряд живуть мисливці та збирачі племені хадза та відгонні скотарі банту. Різні форми адаптації виробляються суспільствами одного історичного типу в різних природно-ландшафтних зонах. Наприклад, вищі мисливці в тундрах були носіями господарсько-культурного типу тундрових мисливців на північного оленя, а в джунглях — тропічних мисливців та збирачів.

Тобто, модель адаптації суспільств з однаковим рівнем соціально-економічного розвитку залежить від природного оточення. Низький рівень продуктивних сил первісних мисливців зумовив жорстку залежність їх форм існування від середовища. Тому кожній, достатньо своєрідній природній зоні відповідала своя модель адаптації первісної людності.

Зараз відомо 11 моделей адаптації або ГКТ історичного типу вищих мисливців, що відповідає природно-ландшафтній диференціації середовища. За головними особливостями способу життя вони групуються в 4 лінії розвитку первісних суспільств з привласнюючою економікою: 1) тропічні збирачі, 2) мисливці відкритих просторів, 3) мисливці закритих просторів, 4) рибалки та морські звіробої [Зализняк, 1990, с. 4].

Багатство та цілорічна доступність харчових ресурсів тропічної зони сприяли виникненню тут своєрідного бродячого способу життя. Його господарською основою було збирання рослинної їжі, різноманітних дарів моря, з принагідним полюванням на дрібних тварин та рибальством. Відомо два різновиди господарської адаптації тропічних збирачів: збирачі та мисливці тропічних лісів та збирачі і рибалки морських узбереж.

Основою існування мисливців відкритих просторів було колективне полювання на стадних травоїдних. В основному воно мало форму мисливського контролю за шляхами сезонних міграцій стадних ссавців. Стадність об'єкта промислу — головна і визначальна умова існування цього напряму мисливського господарства. А стадність прямо залежала від ступеня відкритості ландшафтів, тобто відсутності лісу. Мисливці відкритих просторів населяли холодні тундростепи та лісостепи прильодовикової Євразії та Північної Америки, голоценові тундри, степи та напівпустелі. Відомо чотири моделі адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонта прильодовикового лісостепу, мисливці на північного оленя (Рис. 17) лісотундри, степові мисливці на бізона та коня, мисливці прильодовикових гір.

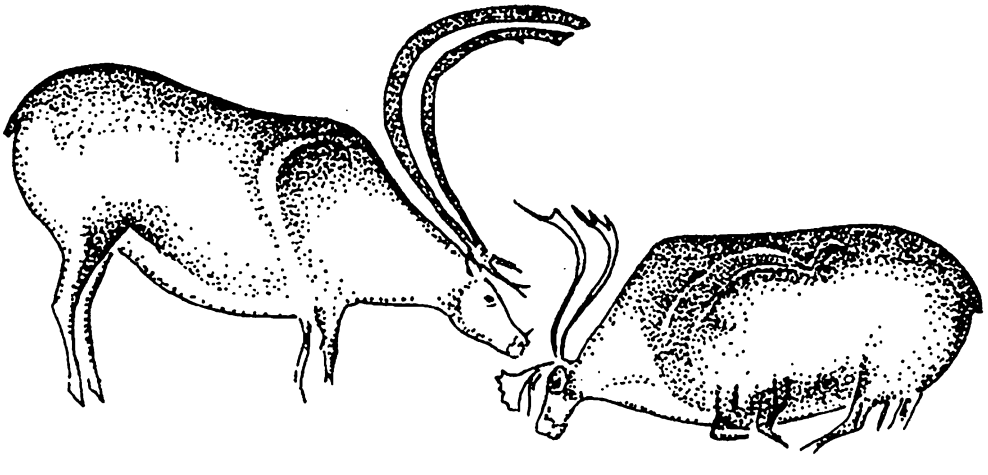

Рис. 17. Печера Фон де Гом (Франція). Зображення оленів на пасовиську.

У лісі та в горах тварини не утворюють великих стад, а пасуться поодинці або невеликими групами. Мисливці закритих лісових та гірських ландшафтів помірної

та субтропічної зон полювали на нестадних тварин, ловили рибу. На відміну від колективних мисливців відкритих просторів, в їх господарстві переважало індивідуальне полювання. Через це мисливське населення лісів та гір більшу частину року було розпорошене по промислових територіях, тоді як мисливці відкритих просторів значний час жили великими общинними селищами. Тому у перших більш консолідованою була сім'я, ніж община, а у других — навпаки. До мисливців закритих просторів належать моделі адаптації мисливців та рибалок лісів помірної зони та мисливці гірських лісів.

Рибалки та морські звіробої існували за рахунок ресурсів водоймищ. Тому вони були прив'язані до узбереж і вели менш рухливий спосіб життя, ніж тропічні збирачі, чи мисливці лісів та гір помірної зони. До цього прибережного напряму первісної економіки належать моделі адаптації рибалок та мисливців річкових узбереж великих рік помірної зони, рибалки та збирачі морських узбереж помірного поясу, мисливці на морського звіра та рибалки арктичних узбереж [Зализняк, 1990, с. 4, 5].

Отже, природно-ландшафтна диференціація зумовила формування системи моделей господарської адаптації (ГКТ) первісності. У кожній природній зоні з достатньо вираженою специфікою клімату, флори та фауни поширювалися специфічні форми господарсько-культурного пристосування суспільства, складався своєрідний річний господарський цикл та спосіб життя людності. Тобто, кожна модель адаптації розвивалася в межах певної природної зони. Разом з тим, остання ніколи не буває повністю однорідною на всій своїй території. Природні зони складаються з ландшафтів, що виокремлюються в їх межах за природно-кліматичними ознаками другого порядку. Наявність ландшафтного рівня природної диференціації в межах зон зумовила формування в рамках окремих моделей господарської адаптації первісності їх варіантів.

Як археологія, так і етнографія свідчать, що небагато первісних народів були носіями моделі господарської адаптації в її класичному, чистому вигляді. Досить часто остання мала елементи сусіднього господарського типу, тобто являла собою власне варіант даної моделі. Наприклад, мезолітичне населення лісової зони Європи було носієм своєрідної моделі адаптації мисливців та рибалок помірної зони, що в зоні сибірської та канадської тайги збереглася аж до початку XX ст. [Зализняк, 1991, с. 65-98]. Однак петрогліфи Карелії [Савватеев, 1970] свідчать, що лісові мезолітичні мисливці цього регіону були носіями деяких елементів господарства морських звіробоїв і полювали на тюленів. У північних відрогах Альп, у Баварії, модель адаптації лісових мисливців у мезоліті доповнювалась елементами гірського мисливського господарства [Jochim, 1976].

Північні атапаски Америки у XX ст. були також носіями лісової моделі адаптації. Однак різні їх групи належали до різних варіантів цієї моделі. Так, в господарстві атапасків басейну Юкону важливу роль відігравала ловля лосося, тому влітку вони жили як рибалки річкових узбереж. Річний господарський цикл племен, які мешкали в Кордильєрах включав елементи, що зближували їх з мисливцями гірських лісів. У господарстві атапасків лісотундри простежені певні особливості моделі адаптації мисливців на північного оленя (поколка карібу). У господарстві первісних колективів наближених до узбережжя океану, поширились окремі елементи моделі адаптації морських звіробоїв — промисел тюленів навесні та влітку [Дзенискевич, 1987, Stone, 1984, p. 65, 66].

У середній лісостеповій смузі України, між лісами Полісся і степами Надчорномор'я, в лісостепах у мезоліті існував варіант окремої моделі господарської адаптації, що включав як елементи лісового мисливського господарства, так і степового. Роль лука, як головної мисливської зброї лісових мисливців була тут значно вищою, ніж у степу. Невипадково, трапецієвидних вістер стріл знайдено значно більше на лісостеповій стоянці Мирне, ніж серед знарядь кукрекських мисливців надчорноморських степів.

Варіант конкретної моделі адаптації виникає внаслідок появи в ній елементів

сусідньої моделі господарського пристосування до природного середовища. Як правило, це має певні природничі причини і відбувається в умовах відсутності чіткого природно-ландшафтного кордону між сусідніми зонами. Так, на межі лісу з тундрою формується варіант лісової моделі адаптації з елементами тундрового мисливського господарства. На межі гір зі степом виникає варіант гірської моделі адаптації з елементами степового господарства і т. д.

Кордон між сусідніми моделями ніби розмивається за рахунок формування господарсько-культурного комплексу, що містить елементи обох. Такий комплекс є варіантом моделі адаптації, елементи якої переважають в його структурі, але з рисами, що зближають його з адаптивною моделлю сусідньої зони. Отже, варіанти утворюються на нечітких кордонах природно-ландшафтних зон, зайнятих різними моделями пристосування до середовища, або в регіонах, природна специфіка яких недостатньо виражена для формування всього комплексу окремої моделі господарської адаптації мисливського суспільства.

Варіанти слід відрізняти як від власне моделей адаптації, так і від етапів їх розвитку. Кілька послідовних етапів розвитку має модель адаптації мисливців на північного оленя лісотундри. Її найдавніший, мадленський, етап вирізнявся полюванням на оленів на річкових переправах за допомогою гарпунів. Пізніше з поширенням лука почалася фінальнопалеолітична свідеро-аренсбурзька фаза, а з появою човна і ручних нарт — ранньоголоценовий мезолітичний етап розвитку. Поширення транспортних оленярства та собаківництва властиве останньому періоду існування лісотундрової моделі адаптації мисливських суспільств. З переходом до відтворюючих форм економіки в лісотундрі поширюється адаптивна модель оленярів м'ясного напрямку [Зализняк, 1989, с. 106].

Три етапи простежено у розвитку степових мисливців Північного Надчорномор'я. У пізньому палеоліті вони спеціалізувалися на колективному полюванні на бізона, у фінальному промишляли коня. В мезоліті велику роль починає відігравати індивідуальний промисел лісостепових копитних і перш за все тура. Фактично, мезолітичні мешканці півдня України належали до лісостепового варіанту степової моделі адаптації.

Отже, господарська диференціація первісності складається з кількох підрозділів різного рівня. Найвищий з них – це історичний тип суспільства, що визначає рівень розвитку продуктивних сил та загальний напрям економіки. Вже зазначалося, що в межах історичного типу вищих мисливців простежено 11 моделей адаптації або господарсько-культурних типів. За економічною стратегією останні утворюють чотири групи: мисливці відкритих просторів, мисливці закритих ландшафтів, тропічні збирачі та рибалки і звіробої узбереж. Кожна модель адаптації не є незмінною і з розвитком продуктивних сил суспільства проходила кілька послідовних історичних етапів чи фаз розвитку. Ландшафтно-кліматичні особливості окремих регіонів єдиної природної зони спричинювали виникнення в межах єдиної для даної зони моделі господарської адаптації її локальних варіантів. Головним підрозділом цієї складної системи культурно-господарської диференціації первісності був господарсько-культурний тип.

Все це повною мірою стосується і кам'яної доби України. Запропоновані у даній книзі моделі окремих господарсько-культурних типів є загальними й універсальними схемами існування первісних мисливців у певних природно-ландшафтних зонах. Кожна з них в цілому властива усім первісним колективам даної зони. Однак реальний спосіб життя останніх в дійсності мав певну місцеву специфіку. Реконструкція цих локальних нюансів первісного буття є справою майбутнього, тісно пов'язаною з суттєвим поповненням археологічних джерел.

Таким чином, єдиного й універсального для всього людства суспільства в жоден період первісної доби не існувало. Не пізніше верхнього палеоліту у кожній природно-ландшафтній зоні сформувався власний і неповторний світ первісних мисливців. Це дещо протирічить формаційній концепції історії людства, найбільш послідовними прибічниками якої у XX ст. були історики-марксисти.

Формаційна, або стадіальна історіософія сформувалася в XIX ст. в умовах панування еволюціонізму в науці. Епохальні відкриття Чарлзом Дарвіном та іншими біологами закономірностей розвитку життя на Землі революційно вплинули на тогочасне суспільство. Закони біологічної еволюції почали переносити на інші науки, зокрема історію. Світову історію почали розглядати як безперервний, прогресивно-стадіальний процес розвитку людства, від простих до складних форм суспільного життя, що нагадував еволюцію життя на Землі, за Ч.Дарвіном. Іншими словами, декларувалася наявність універсальних, глобальних і послідовних соціально-економічних стадій історичного розвитку людства: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної.

На початку XX ст. на Заході народилася і набула бурхливого розвитку історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток людства, обстоюючи багатоваріантність, або полілінійність, історичного процесу. Утверджувалася думка, що ріка світової історії не є потужним, єдиним річищем, а складається з численних, окремих рукавів. Фундатори цих поглядів твердили, що починаючи з історичних часів людство продукувало різноманітні форми історичного буття, які одні звали культурами [Шпенглер, 1923], інші — цивілізаціями [Тойнбі, 1995]. Існуючи паралельно цивілізації розвивалися власним шляхом, взаємодіяли між собою, народжували дочірні цивілізації і вмирали. А.Тойнбі виділяв більше 20 таких вищих суспільств: єгипетське, шумерське, сирійське, еллінське, китайське, індійське, андське, західнохристиянське, східнохристиянське, або православне та інші.

Спираючись на концепцію господарсько-культурних типів, є достатні підстави говорити про багатоваріантність історичного розвитку людства задовго до формування найдавніших культур О.Шпенглера чи цивілізацій А.Тойнбі [Залізняк, 1997, с.5]. Іншими словами, людство продукувало різні форми культурно-господарського життя ще за кам'яної доби, тобто задовго до виникнення найдавніших цивілізацій А.Тойнбі. Кілька з них простежується у фінальному палеоліті та мезоліті України [Залізняк, 1988, с.19, 1989, с.92].

Відповідно природно-ландшафтній диференціації території України у фінальному палеоліті та мезоліті тут розвивалося 8 моделей адаптації первісності. Серед них господарсько-культурні типи мисливців на мамонтів, мисливців на північних оленів, степових мисливців на стадних копитних, мисливців прильодовикових гір, мисливців гірських лісів, лісових мисливців помірної зони, рибалок та мисливців річкових узбереж, мисливців ранньоголоценового лісостепу.

Ці моделі господарської адаптації були представлені у фінальному палеоліті та мезоліті України різною мірою. Наприклад, степовий тип господарства розвивався на півдні України протягом усього періоду хоч і в різних варіантах. Зокрема, його варіант спеціалізованих мисливців на бізона, як і модель адаптації мисливців на мамонта, зникли на самому початку фінального палеоліту через вимирання об'єктів мисливського промислу.

Слід також зазначити різний ступінь вивченості згаданих моделей адаптації. Значною мірою він залежить від стану джерелознавчої бази. Якщо такі господарсько-культурні типи, як мисливці на північного оленя та лісові мисливці, досліджені досить добре (не в останню чергу через добру збереженість аналогічних суспільств у канадській та сибірській тайзі), то суспільства мисливців на мамонта, мисливців прильодовикових гір, мисливців ранньоголоценових лісостепів потребують всебічного, комплексного, монографічного аналізу. Адже ці суспільства зникли давно і не були зафіксовані етнографами. Далі подаємо короткий опис моделей господарської адаптації фінального палеоліту та мезоліту України. Він відповідає сучасному стану наших знань і в майбутньому, без сумніву, буде уточнюватися та деталізуватися з надходженням нових даних та удосконаленням методів їх наукової інтерпретації.

3. МИСЛИВЦІ НА МАМОНТІВ

Ця модель господарської адаптації первісності належить до найбільш загадкових, бо важко піддається реконструкції. Очевидно, головною причиною цього є відсутність прямих етнографічних аналогій суспільству мисливців на мамонтів, яке зникло разом з мамонтами на початку фінального палеоліту. Методи полювання на слонів етнографічних мисливців екваторіальної Африки проливають деяке світло на можливі способи промислу мамонтів. Однак ці паралелі віддалені, непрямі і фрагментарні. Вони не дозволяють реконструювати визначальний елемент усякої моделі адаптації – її річний господарський цикл.

Основою джерелознавчої бази суспільства мисливців на мамонтів є численні пізньопалеолітичні стоянки басейнів рік Дон (Костенки, Гагаріно), Десни (Хотилево II, Єлісеєвичі I, II, Супонєво, Юдиново, Тимонівка I, II, Чулатове I, II, Пушкарі, Мізин, Клюси), Дністра (Молодова I, У, Кормань IV, Вороновиця I), Дніпра (Гінці, Добранічівка, Межиріч, Кирилівська, Радомишль, Бердиж), Волині (Липа, Куличівка, Рівне). Досить багато стоянок мисливців на мамонта відомо в Центральній Європі (Пржедмость, Павлів, Дольні Вестониці, Краків-Звіринець та ін.). Є вони і в Західній Європі, Сибіру, Північній Америці. Особливе наукове значення мають майже повністю досліджені українськими археологами общинні поселення з житлами із мамонтових кісток – Мізин, Добранічівка, Межиріч, Радомишль, Кирилівська, Гінці.

Значний внесок у соціально-економічну інтерпретацію цих матеріалів зробили П.П.Єфіменко [1938], І.Г.Підоплічко [1969, 1976], І.Г.Шовкопляс [1965, 1971, 1972], О.Соффер [1985], В.Я. Сергін [1982, 1987, 1988, 1991, 1992], Л.Л.Залізняк [1993]. Більш ніж сторічні розкопки стоянок з кістками мамонтів та зусилля різних вчених в осмисленні їх результатів наблизили нас до розуміння способу життя пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів.

Мешкали вони в середній лісостеповій "мамонтовій" смузі перигляціальних відкритих просторів. Вона починалася в Моравії і через Південну Польщу, Північну Україну, басейни Сожу та Десни тяглася лесовою зоною на схід до Верхнього Дону. В природно-ландшафтному відношенні «мамонтова» смуга загалом збігалася з природно-кліматичною зоною холодних прильодовикових лісостепів, де у пізньольодовикову добу домінуючим видом теріофауни був мамонт. Основою економіки було колективне полювання на мамонтів та інших великих стадних, сезонно мігруючих травоїдних. Стоянки, як правило, розташовані в долинах річок, що течуть у меридіональному напрямку. Пояснюється це тим, що саме долинами проходили шляхи масових весняних та осінніх міграцій тварин. В умовах холодного, континентального клімату саме тут концентрувалися харчові ресурси. Взимку в долинах ховалися від холодних північних вітрів усі мешканці прильодовикового лісостепу.

Особливо привабливими для первісних мисливців були ділянки річкових долин із широкою заплавою при впадінні якоїсь притоки. Більшість стоянок розташована на мисах другої надзаплавної тераси, яка в час функціонування стійбища була першою і піднімалася над річкою на 5-7 м. Часто такі миси мають південну, «сонячну» проекцію і обмежені з двох боків ярами чи балками, а з одного – терасовим схилом до річки. Ця обставина сприяла дренуванню площі стоянки, коли в теплу пору року під сонячними променями починала танути вічна мерзлота. Нерідко обраний під стійбище мис з тильного боку прикривала від холодних вітрів вища тераса (Мізин, Межиріч, Кирилівська, Гінці, Єлісеєвичі I та ін.). Топографічно виділяється група стоянок, що тяжіють до високих терасових рівнів річкових долин і навіть плато (Пушкарі, Чулатове II, Радомишль, Фастівська, Єлісеєвичі II та ін.).

Немає єдиної думки щодо ролі м"яса мамонтів у раціоні мешканців перигляціального лісостепу. Одні дослідники вважають останніх вузько спеціалізованими мисливцями на мамонта, інші допускають, що мамонт взагалі не грав суттєвої ролі в харчуванні мешканців стоянок з житлами з їх кісток. Так, американська дослідниця О.Соффер вважає, що кістки для будівництва жител збиралися в місцях

природної смерті тварин, а господарство мешканців цих жител трималося на мисливському промислі бізонів, шерстистих носорогів, коней, північних оленів, а не мамонтів [Soffer, 1985, p.281, 301].

З такою крайньою точкою зору важко погодитися. Без сумніву, полювання на згаданих копитних грало певну, але не провідну роль в економіці. Зокрема, їхні рештки, на відміну від кісток мамонтів, не є стабільним і численним компонентом фауни стоянок. Так, якщо на північних пам'ятках головною домішкою до кісток мамонта були рештки північного оленя (Тимонівка), то на півдні – бізона (Добранічівка, Межиріч, Радомишль) та коня (Мізин, Фастов, Пушкарі I). Порівняно з кістками мамонтів рештки цих копитних зустрічаються спорадично і не на всіх пам'ятках. Так, шерстистий носоріг повністю відсутній в Єлісеєвичах, Гінцях, Фастові, Межирічах, Радомишлі, Тимонівці. Співвідношення решток цих тварин і мамонтів у калоріях свідчить, що м"ясо останніх становило 97-99% раціону мешканців стоянок [Soffer, 1985, с. 298].

Зрозуміло, що багато кісток мамонта належало тваринам, що вмерли природною смертю і були принесені на стоянку як будівельний матеріал. Однак немає сумніву, що певна їх частина була рештками мисливської здобичі. Інакше як пояснити великі скупчення мамонтових кісток на стоянках Долні Вестониці в Моравії, або Вороновиця I на Дністрі, де вони не використовувалися як будівельний матеріал і суцільним шаром вкривали значні площі стоянки.

Відомі прямі археологічні свідчення успішного полювання мисливців пізнього палеоліту на мамонтів у Сибіру та в Північній Америці. На стоянці Шикаївка II на Тоболі розкопані кістки двох молодих мамонтів та крем'яні ножі для оббілування тварин [Палеолит СССР, 1984, с.310]. Скелети мамонтів зі слідами та знаряддями розчленування тварин були знайдені в Мексиці на стоянці Санта Ізабель Істапан, в Аризоні на стоянці Меррей Спрінг [Хеннес, 1976, с.427-431]. Відомі знахідки кісток мамонтів з вістрями списів, що стирчали в них. Знайдені важкі списи з бивня, які, схоже, використовувалися для полювання саме на цих тварин (Рис. 18).

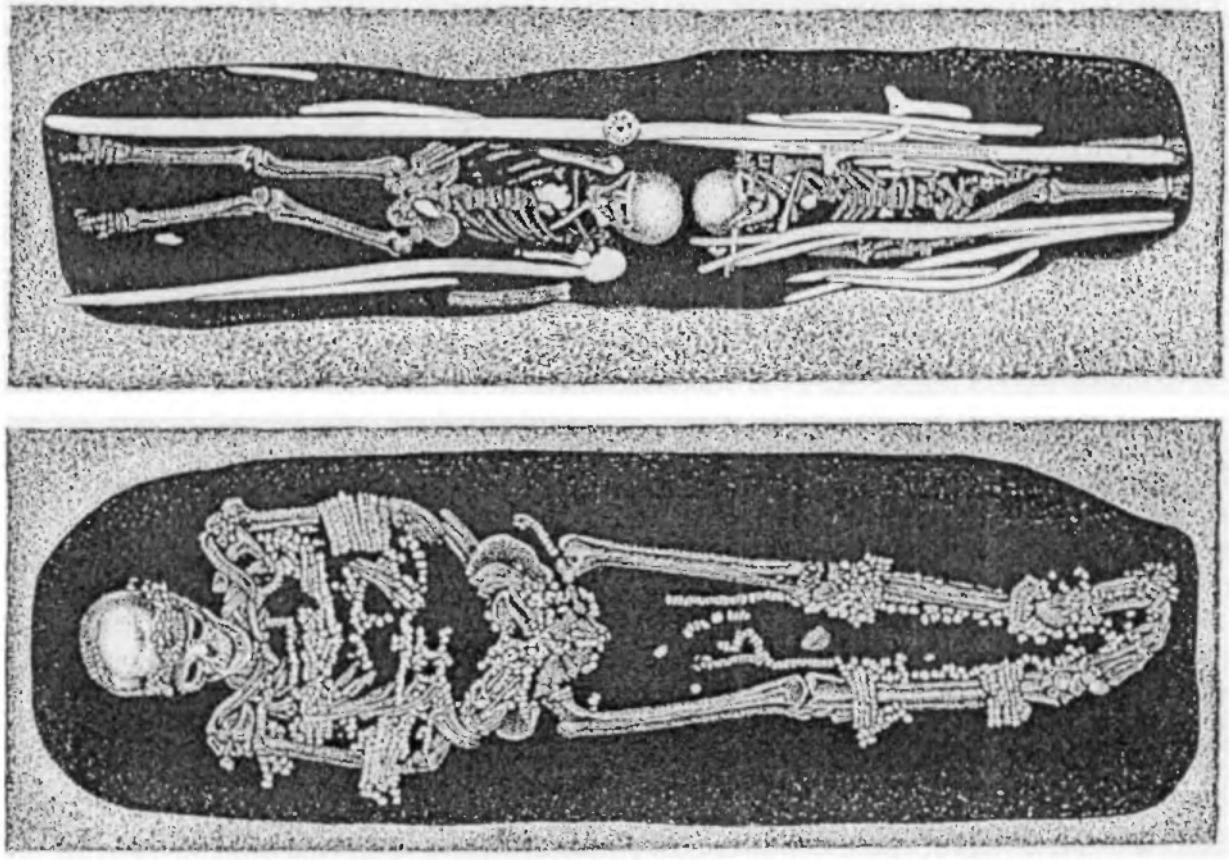

Рис. 18. Сунгирь (Верхня Волга). Поховання дорослого та підлітків зі списами, кинджалами, прикрасами з бивня мамонта на рештках одягу глухого типу.

Про те, що слон є цілком доступним об'єктом промислу для первісних мисливців, свідчать дані етнографії. Етнографам невідомі первісні мисливці, які мешкали б поряд з популяцією слонів і не полювали на них.

Якщо навіть погодитися з деякими дослідниками, що лише незначна частина кісток на стоянках належала впольованим мамонтам, все одно роль останнього в життєзабезпеченні виявиться визначальною. Адже м'ясо одного мамонта в калоріях дорівнює м'ясу 6 бізонів, 16 коней або 60 північних оленів. А кістки згаданих конкурентів мамонта, як показано вище, навіть не були постійним компонентом фауни стоянок. На основі скрупульозного аналізу скупчень кісток мамонтів на стоянках В.Я.Сергін [1991] дійшов висновку, що більшість їх є рештками мисливської здобичі людини.

Крім того, якась частина мамонтового м'яса була продуктом м'ясного збиральництва. Тобто в їжу вживали м'ясо тварин, що вмерли природною смертю, але ще не розклалися через низькі температури. Туші мамонтів, які нерідко гинули при переправах через річки під час сезонних міграцій, вірогідно, зносилися річними водами і відкладалися на певних ділянках берега, як це зафіксовано на р. Берелех у Сибіру. Такі природні кладовища мамонтів, схоже, були невичерпним джерелом м'яса, кісток для будівництва жител, мамонтових бивнів для виробництва знарядь та прикрас і значною мірою визначали місце розташування стійбищ.

Щодо методів полювання на мамонтів, то переважає думка, що їх заганяли на тонку кригу чи в болото, де добивали списами [Верещагин, Барышников, 1985, с.10]. Про ефективність полювання на мамонта зі списами свідчать дані археології. У Північній Америці на березі річки Нако розкопано рештки мамонта з 8 крем'яними наконечниками списів у тілі. Один застряг в основі черепа, інший – у лівій лопатці, два – між ребер, один – у спинному хребті. Ще три вістря списів знайдені серед кісток тварини [Wermington, 1967, p. 55].

1985 р. Г.Фрізон провів у національному парку Зімбабве експериментальне полювання на слонів за допомогою списів з наконечниками з кременю типу Кловіс [Frizon, 1989, p.766-784]. За традиційною методикою африканських мисливців на слонів у полюванні брали участь від двох до кількох чоловіків. Один з них був озброєний важким, колючим списом, інші – метальними дротиками та списометалками.

Слони звичайно пасуться сімейним групами з 10-20 тварин, які складаються із самиць зі слоненятами і охороняються дорослими самками-лідерами (матріархами). Дорослі самці пасуться окремо і поодинці. Через велику небезпеку для мисливців самці не були об'єктами полювання. Мисливці непомітно підкрадалися до стада, намагаючись поранити окрему тварину. Справа полегшувалася тим, що деякі слони іноді відходили від гурту. Одного чи кількох списів, кинутих з відстані 15-20 м за допомогою списометалки, достатньо, щоб небезпечно поранити тварину. В такому випадку остання тихо відходить від стада і стає легкою здобиччю людини. Однак це часто відбувалося лише через кілька днів, коли тварина остаточно знесилювалася від втрати крові через поранення. Вполювати всю сім'ю слонів можливо лише за умови, що першим буде вбитий матріарх. Тоді стадо дезорганізується і стає легкою здобиччю мисливців.

Здобувши кількох слонів у такий спосіб, Г.Фрізон [1989, с.781] дійшов висновку, що списи з крем'яними наконечниками – ефективна мисливська зброя. На думку дослідника, традиційні уявлення про колективний загін мамонтів у яр чи в болото суперечать реальній стратегії полювання на слонів аборигенів Африки. Зокрема, м'ясо загнаного у драговину і вбитого там слона чи мамонта неможливо раціонально використати [Залізняк, 1993, с.13, 14].

Якщо списи мисливців на мамонтів Нового Світу мали наконечники з кременю, то в Європі їх робили з бивня. Як правило, це великі веретеноподібні вістря завдовжки 40 см і більше (Межиріч, Мізин). У похованні стоянки Сунгир знайдена численна серія наконечників та важких колючих списів з випрямленого бивня мамонта завдовжки від 0.4 – до 2.4 м [Бадер, 1984, с.41](Рис.18).

З 30-х років традиційно вважалося, що життя на палеолітичних стійбищах з фундаментальними житлами з кісток мамонтів тривало без перерви 20, 50 і навіть більше років. Зараз домінує думка, що мисливці на мамонтів, як і всі інші мисливські суспільства, вели сезонний спосіб життя. Для розуміння їхнього річного господарського циклу багато зробила відома американська дослідниця пізнього палеоліту Східної Європи О.Соффер [1985, p. 348, 425, 477]. На її думку, стоянки мисливців на мамонтів були сезонними і безперервно функціонували не довше 6 місяців.

За новими даними, річний цикл поділявся на два головні періоди: зимовий та літній. Судячи з топографії пам'яток взимку мешкали на берегах річок в общинних стійбищах, що складалися з 4 – 6 круглих у плані жител діаметром 4 – 5 м (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Радомишль, Гінці, Кирилівська, Юдиново та ін.). Дім мав дерев'яний каркас вкритий шкурами тварин. Причому житла вкривалися легкими шкурами північних оленів та бізонів, а не мамонтів. Адже зняти шкуру зі слона, тим більш вичинити її практично неможливо. У дорослих тварин вона досягає 2-3 см товщини. Вагу шкури мамонта не витримав би каркас жодного житла (Рис. 19).

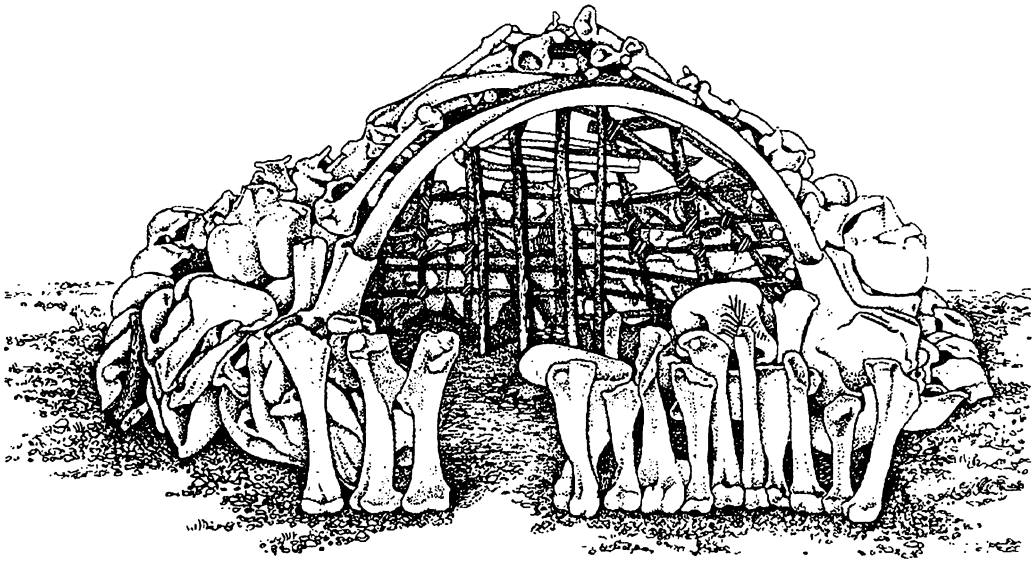

Рис. 19. Межиріч. Реконструкція житла з кісток мамонта.

Цокольна частина споруди обкладалася черепами та іншими великими кістками мамонтів. Сніг, що забивався між ними, був прекрасним теплоізолюючим матеріалом. Саме таким способом утеплювали зимові чуми мисливці тундрової зони Євразії зовсім недавно. Тому тундри Сибіру вкриті кільцями з кісток та рогів північного оленя діаметром 4-5 м.

Кістки мамонтів широко використовувалися не тільки як будівельний матеріал, але й як паливо та сировина для виготовлення знарядь праці, побутових предметів, витворів мистецтва і навіть для освітлення жител. Житла мали купольний дах і виходи переважно у південному напрямку. За деякими спостереженнями кістки мамонтів збирали навкруги стоянки лише при побудові жител. Пізніше дім добудовувався кістками впольованих мамонтів. Тому в зовнішній обкладці жител зустрічаються фрагменти скелетів в анатомічному порядку (хребти, кінцівки). І нарешті надлишки кісток починали скидати у вигляді харчових покидьків у м'ясні ями. Про це свідчить специфіка заповнення останніх [Сергин, 1991, с.21].

Таких ям навкруги кожного житла буває в середньому від 2 до 5. Вони мають круглу в плані форму і середній діаметр та глибину біля 1 м. Вважається, що ями призначалися для збереження зимових запасів м'яса. Адже взимку община існувала за рахунок запасів, зроблених восени під час колективного полювання на мігруючих з півночі вздовж рік мамонтів та інших стадних травоїдних.

З приходом весняного тепла люди залишали фундаментальні зимові житла з кісток мамонтів і переселялися на літнє поселення, розташоване в долині тієї ж річки, але топографічно вище зимового. Прикладом літнього табору може служити

стоянка Чулатове II [Воєводський, 1952], де не знайдено ні решток фундаментальних жител, ні м'ясних ям [Soffer, 1985, p.426]. До аналогічних літніх стійбищ на плато належать Фастівська стоянка, Семенівка під Яготином, Єлісеєвичі II, Пушкарі I та інші. Вони характеризуються відсутністю фундаментальних зимових жител, м'ясних ям. Серед крем'яних знарядь звичайно відсутні скребачки, оскільки шкіри забитих у теплий сезон тварин через низьку якість не вичинялися. Тяжіння літніх стійбищ до високих ділянок рельєфу також пояснюється сезонною міграцією перигляціальних травоїдних на плато навесні та в першій половині літа. Внаслідок танення мерзлих грунтів тут з'являлися подові озера, що давали вологу густій трав'яній рослинності, численним стадам травоїдних та людям.

У другій половині літа пасовиська вигорали, а подові озера висихали. Травоїдні спускалися з плато ближче до води, в долини річок, куди за ними переселялися і мисливці. З приходом холодів більшість травоїдних мігрувала на південь, а люди зимували в затишних долинах, де не такі сильні вітри, а річкові зарості давали достатньо дров. Тут лишалася на зимівлю частина травоїдних. Основою існування общини взимку було м'ясо, здобуте на осінньому колективному полюванні на мігруючих на південь стадних тварин. У кінці зими, коли запаси м'яса закінчувалися, зростала роль полювання у прирічкових заростях та м'ясного збиральництва.

Однією з причин переселення з літнього на зимове стійбище і навпаки могли бути різні шляхи осінньої та весняної міграції травоїдних. Адже значну роль у харчуванні общини влітку відігравало м'ясо, здобуте під час весняної міграції ссавців. Однак відсутність м'ясних ям на літніх стоянках свідчить, що ці запаси не могли бути значними. Схоже, що в літньому раціоні перше місце належало свіжому м'ясу впольованих на літніх пасовиськах травоїдних.

Житла з мамонтових кісток мали велику цінність для людини, оскільки їх зведення вимагало певних знань, трудових зусиль, дефіцитного будівельного матеріалу (дерево, кістки, шкури). Тому з приходом осені первісні колективи могли повертатися у минулорічний зимовий табір, де ремонтували і поновлювали зимові житла. Про повторне заселення бодай деяких з них свідчить той факт, що культурний шар на підлозі деяких споруд у Межирічах та в Мізині складався з тонких горизонтів [Сергин, 1987, с.91]. Крім того, культурний шар жител дуже насичений і містить надто значну кількість крем'яних знарядь (іноді до 500 виробів з ретушшю на житловий комплекс), щоб її можна було пояснити разовим мешканням у житлі сім'ї з 5-10 людей [Залізняк, 1993, с. 15].

При поверненні первісного колективу восени на місце традиційної зимівлі, вірогідно, поновлювалися не лише житла, але й м'ясні ями, що відтавали за літо. Вони вичищалися від решток минулорічних запасів, сміття і поглиблювалися, настільки це дозволяла мерзлота. Можливо бивні, лопатки мамонтів, інші важкі кістки, що нерідко знаходять при дослідженні ям, колись притискали шкіряне покриття заповненої м'ясом ями.

Благополучна зимівля залежала від успішного осіннього полювання, метою якого було створення запасів м'яса на зиму. Очевидно, мігруючих з півночі тварин, били неподалік від зимового табору. Адже без транспортних засобів доставка великої кількості м'яса та важких мамонтових кісток неможлива. Наприклад, череп дорослого мамонта важить більше 100 кг. А на деяких стоянках знайдені десятки таких черепів.

Сезонні зимові та літні общинні поселення були базовими. Тобто з них здійснювались різноманітні промислові експедиції (на полювання, за м'ясом померлих тварин, за кременем, вохрою тощо). Тому на певній віддалі від цих великих стійбищ виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток: короткочасові мисливські табори, місця розчленування забитих та померлих тварин, майстерні з обробки кременю, місця добування крем'яної сировини, вохри тощо.

Періодичні повернення мисливців на мамонтів на традиційні місця осінніх та весняних колективних полювань зумовили формування груп пам'яток, аналогічних Костенко-Боршівському чи Пушкарівському. Циклічні зміни шляхів сезонних

міграцій стадних травоїдних через виснаження пасовиськ [Симченко, 1976, с.75] змушували мисливські колективи періодично залишати старі поселення і переселятися на нові міграційні шляхи травоїдних [Залізняк, 1989, с.15, 16].

Характерні для мисливців на мамонтів поселення з 4 – 6 монументальними житлами дослідники одностайно вважають общинними (Мізин, Добранічівка, Межиріч, Кирилівська, Радомишль, Юдиново). Немає єдиної думки про чисельність общини мисливців на мамонтів. Дослідники, що вважають житла з кісток мамонтів помешканням окремих сімей середньою чисельністю 5 – 10 осіб, твердять, що общинний колектив нараховував біля 30 людей [Зализняк, 1987, 1990, 1993, Сергин, 1992, с.48]. О.Соффер переконана, що в житлах мешкало по 2 – 3 сім'ї, а община складалася з 6 – 12 сімей, загальним числом 30 – 60 людей обох статей і всіх вікових категорій [Soffer, 1985, p.425].

Внутрішній діаметр круглих жител із кісток мамонтів не перевищує 5 м. Саме таку площу мають сімейні житла мисливців та збирачів усіх природно-ландшафтних зон. Тобто в житлах мисливців на мамонтів скоріш за все мешкали сімейні колективи чисельністю до 10 чоловік. Отже, середня чисельність їх общин вірогідніше була близько 30 – 40 осіб [Залізняк, 1993, с.11-17].

Община складалася з кількох споріднених сімей, була екзогамною і патрилокальною. Тобто шлюбних партнерів шукали за межами общини, а при створенні сім'ї жінка переселялася в колектив чоловіка, а не навпаки. Це підтверджують деякі спостереження над археологічними матеріалами, про що вже сказано в розділі 4. Зокрема, різниця між крем'яними комплексами окремих господарсько-побутових комплексів одного поселення незначна. Якщо б чоловіки переселялися в общину жінок у момент створення сім'ї, то кожен з них приніс би з собою свої традиції обробки кременю. Тобто кожне житло поселення мало свій специфічний крем'яний комплекс [Зализняк, 1987, с.64].

Звертає на себе увагу своєрідність архітектурного орнаменту кожного житла стоянки Межиріч. Крім того, простежені паралелі між орнаментикою житла та жіночих статуеток, знайдених у ньому [Яковлева, 1988, с.11, 1991, с.19]. Орнаментальні традиції колективу, з якого прийшла жінка в общину чоловіка, очевидно, відображалися як в орнаменті житла, повною господаркою якого вона була, так і в орнаментиці скульптурного зображення жіночого божества цього житла. Своєрідність орнаментики жител та жіночих статуеток різних господарсько-побутових комплексів одного поселення та однотипність їх крем'яних комплексів свідчать про патрилокальність сім'ї та екзогамність общини мисливців на мамонтів [Зализняк, 1987, с.64, 1990, с.80].

Екзогамність общин мисливців на мамонтів передбачала регулярний обмін шлюбними партнерами між окремими общинами. Отже, між сусідніми общинними поселеннями періодично здійснювались контакти. Однак ця справа не була легкою. Через дуже низьку щільність пізньопалеолітичного населення (до 1 людини на 100 кв. км) общинні стійбища були віддалені одне від одного не менш ніж на 40 – 50 км [Арутюнов, 1982, с.46, Зализняк, 1987, с.63]. Розташовані вони були вздовж великих та середніх річок, відділених одна від одної безкраїми безлюдними обширами вододілів. Контакти утруднювалися повною відсутністю будь-яких транспортних засобів. Однак знахідки на деяких стоянках гірського кришталю, морських черепашок, вохри, відслонення яких розташовані іноді за кілька сотень кілометрів від пам'ятки, свідчать про дуже дальні, вірогідно обмінні зв'язки прильодовикових мисливців.

Сучасний рівень наукових знань дає підстави антропологам говорити про деякі особливості функціонування людського організму в умовах дуже холодного клімату, які, очевидно, були властиві прильодовиковим мисливцям палеоліту. Внаслідок пристосування людського організму до природного середовища, у відповідності з основними природно-кліматичними зонами Землі, склалося шість головних адаптивних типів людського організму, кожному з яких властиві певні фізіологічні та морфологічні особливості: арктичний, аридний, помірний, континентальний,

високогірний та тропічний [Алексеева, 1986, с. 150-152]. Прильодовикові мисливці, у тому числі і мисливці на мамонтів, схоже належали до арктичного типу адаптації.

Дієта первісних мисливців Субарктики була надзвичайно багата білками та жирами, але дуже бідна на вуглеводи та вітаміни, що дало підстави умовно назвати її "дієтою плотоїдної тварини". Зумовлена вона, з одного боку, своєрідністю тваринного та рослинного світу тундри, а з іншого — потребою організму у висококалорійній їжі в умовах низьких температур. М'ясна дієта спричиняла вживання великої кількості рідини, необхідної для виведення з організму шкідливих азотистих сполук. Процеси підсиленого окислення білків та жирів зумовили підвищену потребу організму в кисні, внаслідок чого грудна клітина корінних мешканців Півночі дуже розвинена. В холодному кліматі значного розвитку досяг теплоізолюючий жировий прошарок, особливо у жінок. Тепловіддача організму тим вища, чим більша площа тіла. Тому для корінних мешканців Приполяр'я характерні невисокий зріст, коротконогість, що полегшує забезпечення кров'ю периферійних ділянок тіла [Алексеева, 1986, с. 136-146].

Судячи з характерних пропорцій палеолітичних жіночих статуеток з бивня мамонта (короткі ноги, потужний жировий прошарок) (Рис. 20), особливості фізіології та морфології сучасних аборигенів Півночі, зумовлені довготривалим проживанням в холодному кліматі, значною мірою були властиві мисливським суспільствам прильодовикової Європи (мисливці на мамонтів, на тундрових оленів, бізонів, мисливці прильодовикових гір тощо). Мешканці лісотундри, ще з пізнього палеоліту донедавна, носили глухий хутряний комбінезон з капюшоном. Про це свідчать не тільки масові етнографічні дані, але й костюм пізньопалеолітичних статуеток з бивня мамонта зі стоянок Мальта та Буреть [Зализняк, 1989, с. 145] та рештки одягу з поховань на стоянці Сунгир (Рис. 18).

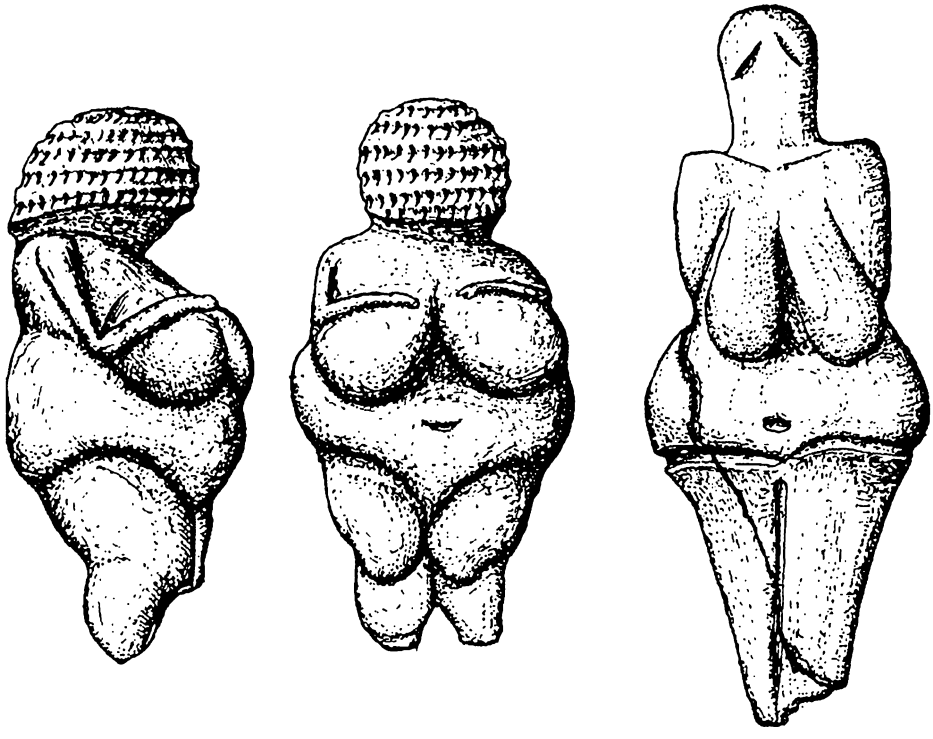

Рис. 20. "Венери" з бивня мамонта. 1- Вілендорф (Австрія), 2- Дольні Вестониці (Моравія).

Дати стоянок Дольні Вестониці, Павлів, Радомишль, Юровичі, Бердиж, Хотильово II, Мізин (25 — 20 тис. років тому) є доказом формування моделі господарської адаптації мисливців на момонтів вже в середині пізнього палеоліту. Однак справжній розквіт суспільства мисливців на мамонтів, судячи з датування найяскравіших пам'яток (Межиріч, Добранічівка, Юдиново, Супонєво, Єлісеєвичі, Гінці, Тимонівка тощо), припадає на пізньольодовиковий час, а саме 15 — 14 тис. років тому. Дана модель прильодовикового мисливського суспільства зникла разом

з об'єктом мисливського промислу на початку фінального палеоліту, мабуть, до початку аллередського потепління, що розпочалося 12 тис. років тому. В середній смузі Європи почалася доба північного оленя. У північній частині України, на Поділлі, в Прикарпатті на зміну мисливцям на мамонта прийшли мисливці на північного оленя [Залізняк, 1997, с.17].

Однак не виключена можливість доживання мамонтів у Східній Європі до кінця дріасового періоду. Про це свідчить знайдений на свідерській стоянці Березно 6, на Рівненщині, зуб молодого мамонта, що отримав радіокарбонову дату в межах Дріасу III (10560 – 200 Кі). А кістки мамонта з естонської стоянки Пуллі продатовані навіть Пребореалом. Отже, встановити час зникнення господарсько-культурного типу мисливців на мамонта в Східній Європі можна лише точно визначивши час вимирання самих мамонтів, що є завданням на майбутнє.

4. МИСЛИВЦІ НА ПІВНІЧНИХ ОЛЕНІВ

Дана модель господарської адаптації первісних мисливців належить до найбільш вивчених. Це є наслідком її відносно гарного збереження у лісотундрах Євразії та Північної Америки до початку XX ст. Протягом минулого та початку нашого століття рештки цього своєрідного типу господарського пристосування до лісотундрового середовища у дещо трансформованому впливом цивілізації вигляді були зафіксовані етнографами у північних алгонкінів та ескімосів карібу Канади [Birket-Smith, 1929, Weyer, 1932, Gubser, 1965, Моуэт, 1963, Binford, 1978], у енців, нганасан, ненців, коряків, тундрових юкагирів та чукчів Сибіру [Попов, 1936, 1948, Богораз-Тан, 1934, Симченко, 1976]. Північний олень, як біологічний вид, вивчений зоологами значно краще, ніж такі об'єкти промислу палеолітичних мисливців, як мамонт, шерстистий носоріг, бізон чи плейстоценовий кінь [Баскин, 1970, Семенов-Тянь-Шанский, 1977].

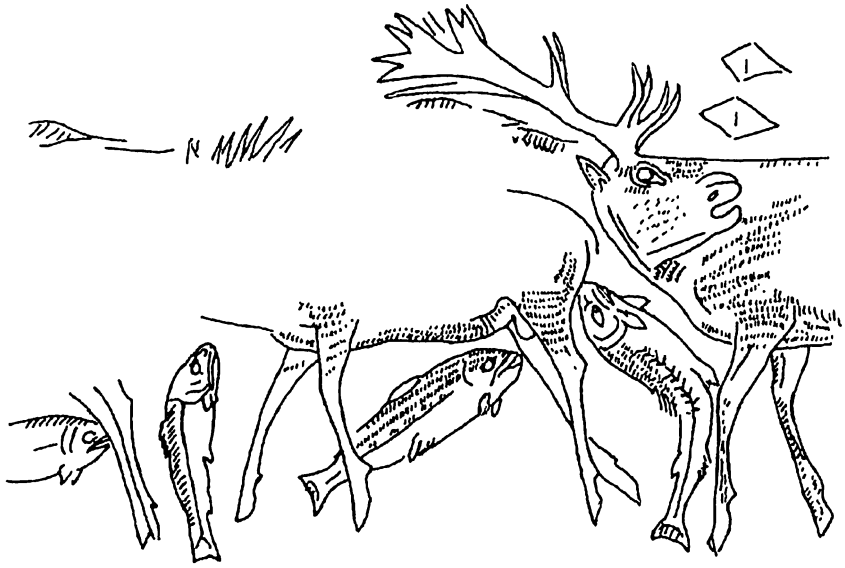

Рис. 21. Грот Лортет (Франція). Зображення на кістці оленів, які перепливають річку.

Велике значення для відтворення способу життя мисливців на північного оленя в фінальному палеоліті мали розкопки стоянок Штельмор та Мейендорф під Гамбургом [Rust, 1943, 1958]. Стоянки з фауною північного оленя належать до найчисленніших у пізньому палеоліті Євразії: Мальта в Сибіру, Сунгир на Верхній Волзі, Володимирівка в Україні, Касауци в Молдові, Шварцельбільд, Кеслерлох, Петерсфельс у Південній Німеччині, Пенсевон у Франції та інші (Рис. 21). Багата археологічна та етнографічна джерелознавчі бази стали основою численних реконструкцій способу життя пізньопалеолітичних мисливців на північного оленя [Clark, 1936, 1975, Binford, 1978, 1983, Schild, 1975, Sturdy, 1975, Зализняк, 1989, 1995].

Як і більшість плейстоценових моделей господарської адаптації, тип господарства мисливців на північного оленя остаточно сформувався в другій половині верхнього палеоліту, вірогідно, в час максимального поширення відкритих перигляціальних ландшафтів. Після максимуму вюрмського похолодання його носіями в Західній Європі були мадленські мисливці (16-12 тис. років тому). Вимирання мамонтів зумовило вибухове поширення моделі адаптації мисливців на північного оленя в Центральній та Східній Європі у фінальному палеоліті (13-10 тис. років +тому), який по праву звуть добою північного оленя. В цей час на Великих Європейських низинах, від Англії до басейну Десни, поширилася група споріднених культур з наконечниками стріл на пластинах, носії яких були спеціалізованими мисливцями на тундровий різновид оленя. Південніше, у смузі європейських гір, полювали на гірську популяцію північного оленя.

В Україні у фінальному палеоліті мисливці на північного оленя мешкали на Поділлі (Володимирівка), на Волині, в Прикарпатті. До них належить людність молодовської культури Верхнього Подністров'я (верхні шари Молодови I, V, Кормані, Касауци та ін.). Особливо багато стоянок мисливців на оленя відомо в Поліссі. Належать вони до свідерської та красносільської культур і в більшості датуються двома останніми тисячоріттями плейстоцену або Аллередом та Дріасом III.

Мисливці на північного оленя – одне з найбільш спеціалізованих мисливських суспільств. Тобто, олень для них був мало не єдиним джерелом існування. Тому їх економіка базувалася на мисливському контролі шляхів традиційних сезонних міграцій тундрових оленів. Первісні колективи мешкали на межі зимових південних та літніх північних пасовиськ оленів, яких били у великій кількості на переправах через ріки під час весняної і, особливо, осінньої міграції (Рис. 22). Стоянки етнографічних мисливців на оленя концентрувалися на межі тундри та лісу в лісотундрі, бо влітку олені пасуться в тундрі, а взимку в лісі.

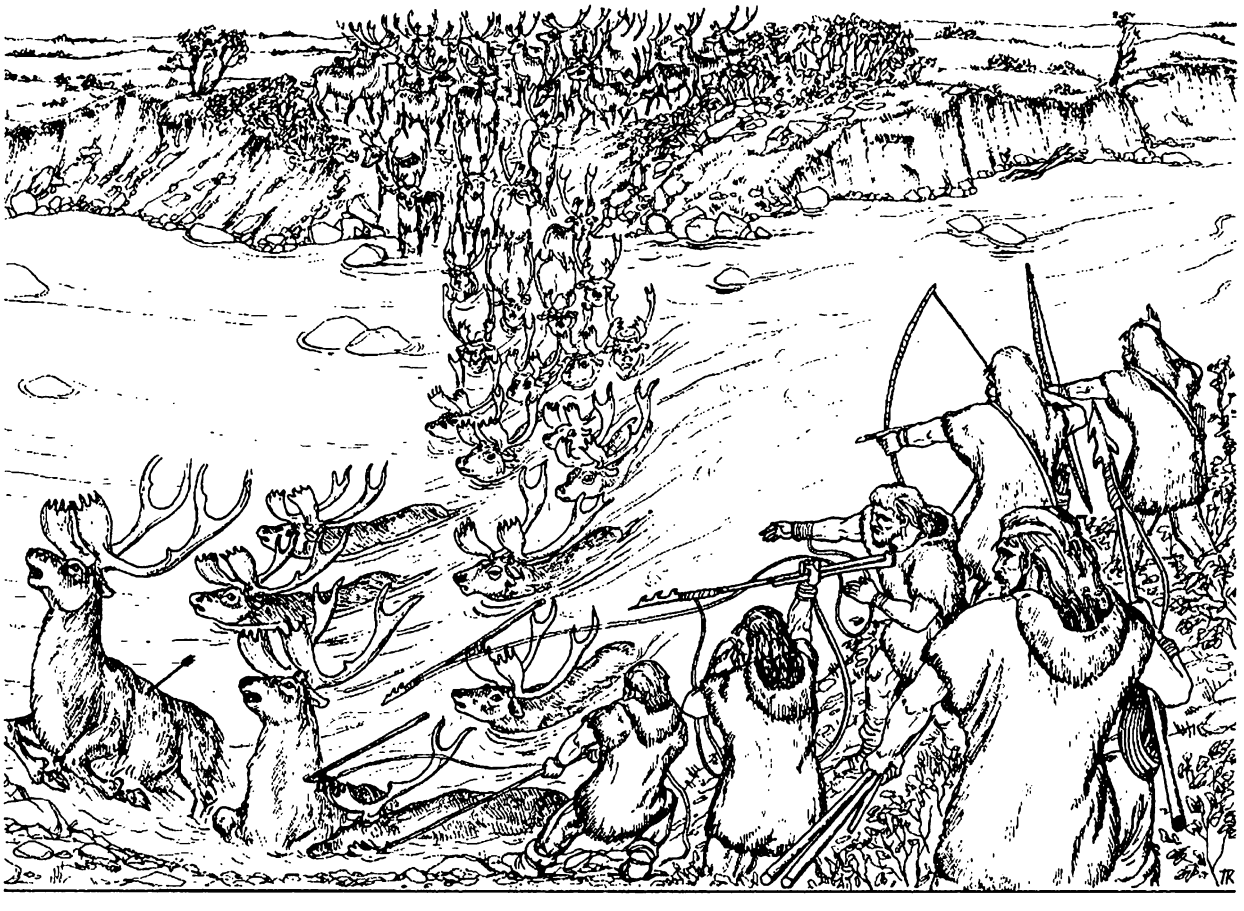

Рис. 22. Полювання на північних оленів на річковій переправі у фінальному палеоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка.

З початком осені община збиралася на березі річки на місці традиційної переправи мігруючих оленів. Табір влаштовували на деякій відстані від води, щоб не наполохати мігруючих тварин. Коли гігантські осінні стада північних оленів перепливали річку, мисливці кидали в них з берега гарпуни з зубчастими наконечниками (Рис. 23). Про саме такий спосіб полювання на річкових переправах свідчать як деякі етнографічні дані [Симченко, 1976, с.93], так і знахідки на стоянках мисливців на оленя Штельмор та Мейендорф під Гамбургом численних гарпунів та лопаток оленів з отворами від них [Rust, 1943, 1958, Зализняк, 1989, с.129, 130]. Загарпунених тварин витягали на берег, де їх оббіловували та розтинали жінки та старі люди. За кілька днів такого колективного бою (поколки) оленів на переправах добували сотні тварин. Після літнього випасу їх м'ясо було особливо поживне, а осіння шкіра мала добру якість. Осіння міграція оленів безпосередньо передувала першим морозам. Це дозволяло створити запаси м'яса та жиру на кілька місяців, забезпечивши громаду їжею на всю холодну пору року [Зализняк, 1989, с. 95, 96].

Зимове поселення влаштовувалося поряд з місцем осіннього полювання після його проведення. Адже відсутність транспорту виключала можливість переміщення сотень туш оленів на значну відстань. Наприклад, голову північного оленя ескімоси карібу приносили в табір лише у випадку, якщо тварина була впольована ближче ніж за 200 м від поселення. А на стоянках мисливців на оленя, як правило, знаходять рештки багатьох оленячих черепів [Моуэт, 1963, с. 12].

Судячи з планіграфічних досліджень свідерських стоянок Прибір 13, Смячка 14, Раска, Лаукскола, Пувочай та етнографічних даних [Зализняк, 1989, с. 153-155], зимові стоянки складалися з 5-7 сімейних жител (Рис. 15). Таке зимове житло являло собою каркасний конічний чум діаметром 3.5-5 м, дещо заглиблений у землю. Вкриввся він шкурами, обкладувався дерниною, мав тамбурний вхід і вогнище посередині. Всі роботи по забезпеченню господарства сім'ї провадилися в житлі або біля нього. Сімейні житла розташовувалися на відстані від кількох до кількох десятків метрів одне від одного [Зализняк, 1989, с. 21, 144, 154].

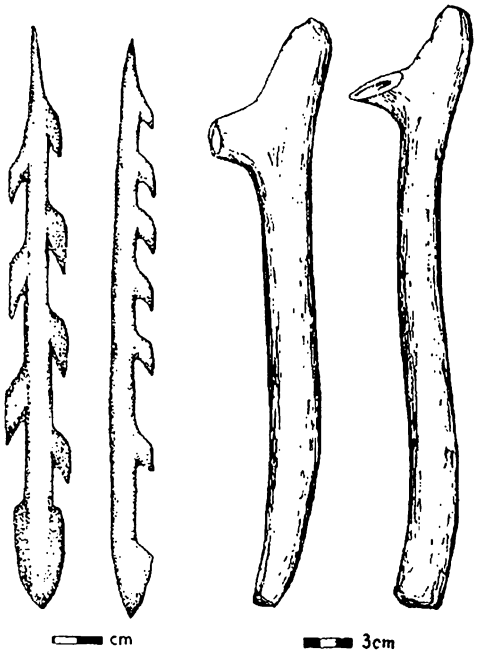

Рис. 23. Мотики типу Лінгбі (3,4) та гарпуни з рогу оленя аренсбурзьких (1) та свідерських (2) мисливців.

У етнографічних мисливців лісотундри зима вважалася часом відпочинку, спання, ходіння в гості. Це час найбільшої соціальної активності суспільства, коли укладалися шлюби, обмінювалися візитами, відбувалися культові свята тощо [Gubser, 1965]. Протягом зими запаси м'яса з'їдалися, а з приходом весняного тепла його рештки починали розкладатися. Однак весною починалася нова міграція оленів на північ, в ході якої на переправах відбувалася весняна поколка, яка забезпечувала колективи м'ясом на літо.

Під час весняного колективного полювання оленів били значно менше, ніж восени. Адже вони були виснажені довгою зимівлею, а весняні шкури через низьку якість непридатні для пошиття одягу. Крім того, на початку теплого сезону недоцільно створювати надто великі запаси м'яса, оскільки його важко зберегти. Разом з тим, мисливці лісотундри володіли достатньо ефективними методами збереження м'яса протягом літа. Для цього у впольованого оленя, не знімаючи шкури, виймали нутрощі, а замість них всередину туші клали камені. Тушу кидали у річку, попередньо прив'язавши до ноги довгий ремінь. У холодній проточній воді м'ясо зберігалося протягом кількох місяців. При необхідності тушу витягали з води і м'ясо з'їдалося [Моуэт, 1963, с. 134].

Цей спосіб збереження м'яса оленів ще недавно широко застосовувався різними етнографічними мисливцями лісотундри Старого та Нового Світу. Він був відомий і у фінальному палеоліті, про що переконливо свідчать знахідки скелетів оленів з каменями в брюшній порожнині в болоті поряд зі стоянками Штельмор та Мейендорф [Rust, 1958].

Разом з тим, у теплу пору року община жила не тільки за рахунок весняних запасів, але й полювала на оленів та інших тварин, що в цей час паслися в тундрі. Оскільки шлях весняної міграції оленів, як правило, не збігався зі шляхом осінньої міграції, то весною колективи переселялися в літні табори на весняних міграційних шляхах оленів. На літній стоянці кожна сім'я будувала собі легке наземне каркасне житло типу конічного примітивного чуму.

Отже, стоянки мисливців на північних оленів були сезонними і, як правило, функціонували не більше кількох місяців. Навкруги базових літніх і зимових поселень виникали тимчасові стійбища експедицій мешканців базових таборів за дичиною, кременем, вохрою тощо. При нестачі їжі базовий табір міг розпастися на менші мисливські групи з 1-4 сімей. Протягом кількох місяців вони промишляли самостійно, полюючи на оленів індивідуально з луком та стрілами (Рис. 24). Але восени та навесні община обов'язково збиралася у повному складі на традиційному місці осінніх поколок оленів. Так, в місцях переправ мігруючих оленів через ріки виникали групи стоянок, які нерідко зливалися в єдину археологічну пам'ятку, що тяглася вздовж річки на сотні метрів. Переважна більшість свідерських пам'яток Полісся являє собою саме такі великі скупчення археологічного матеріалу: Смячка, Прибір, Березно, Кричельськ, Тутовичі, Сенчиці, Нобель, Переволока, Люб'язь, Лютка тощо. (Рис. 16) [Зализняк, 1989, с.15].

Судячи з кількості сімейних господарсько-побутових комплексів на общинних свідерських стоянках (Прибір 13, Раска, Смячка 14, Лаукскола, Пувочай) та розмірів сімейних жител (Ридно 4, Гирло Злобича), можна зробити висновок, що община фінальнопалеолітичних мисливців на оленя складалася з 5-7 сімей, кожна з яких нараховувала 5-7 осіб. Тобто чисельність общин коливалася в межах 25-40 чоловік, а в середньому дорівнювала 30 особам обох статей та всіх вікових груп [Зализняк, 1989, с. 145-160]. В цілому вона мабуть була більш рухлива і мінлива порівняно з общиною мисливців на мамонтів. У багаті на їжу періоди мисливці на оленя концентрувалися в общинних поселеннях. Дефіцит харчів змушував їх невеликі мисливські групи розбрідатися по мисливській території общини.

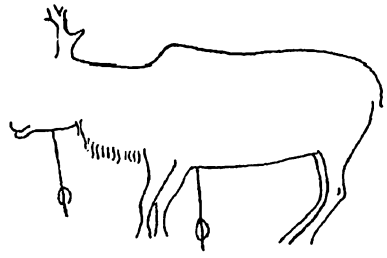

Рис. 24. Грот Комбераль (Франція). Зображення пораненого стрілами оленя.

Північний олень у мисливців лісотундри був головною і мало не єдиною їжею. У багатьох етнографічних мисливців на оленя поняття "їжа" та "олень" синонімічні і позначаються одним словом (Моуэт,1963, с.109]. У тундровій зоні олень ще недавно вважався єдиною справжньою їжею, а зайці, куріпки, риба — неповноцінною їжею голодуючих людей [Симченко, 1976, с.84]. Про цілковите переважання м'яса північного оленя в раціоні фінальнопалеолітичних мисливців лісотундри свідчить фауна стоянок Штельмор та Мейендорф. Серед решток 800 оленів тут знайдені кістки лише 1 бізона, 2 коней, 3 лосів, 3 зайців [Зализняк, 1989, с. 7].

Сире м'ясо оленів повністю забезпечує людський організм не тільки потрібною кількістю калорій, а й сіллю, мікроелементами та вітамінами. Тому мисливці лісотундри майже не мають потреби вживати рослинну їжу, на відміну від своїх північних сусідів — морських звіробоїв та рибалок узбережжя. М'ясо морських ссавців та риба, на відміну від м'яса оленів, не зовсім відповідає хімічному складу людського організму. Тому мешканці арктичних узбереж обов'язково вживали рослинну їжу. Їхній раціон потребував добавок рослинних ферментів та вітамінів [Кларк, 1953, с. 42].

Середньодобова норма м'яса та жиру мешканця лісотундри, за даними етнографії, становить близько 3 кг, хоча в період достатку вони з'їдають по 4-6 кг на добу [Моуэт, 1963, с. 104]. Необхідність виведення з організму токсичних речовин, як наслідків м'ясної дієти, пояснюється вживанням мисливцями на оленя великої кількості рідини — супів, бульйону, пізніше чаю. Варили м'ясо, суп, чай у шкіряних та дерев'яних посудинах, кидаючи туди розпечені у вогнищі камені [Зализняк, 1989, с. 135-137]. Суто м'ясний раціон та холодний клімат зумовили деякі особливості функціонування організму мисливців лісотундри, які належали до арктичного адаптивного типу людства, за Т.І.Алексєєвою [1986, с.150-152]. Як зазначалося у попередньому розділі, цей тип характеризується суто м'ясо-жировим раціоном, вживанням значної кількості рідини, розвиненими легенями та нирками, низьким зростом і короткими кінцівками, значним розвитком теплоізолюючого жирового шару, особливо у жінок (Рис. 20).

Як усі аборигени Субарктики, мисливці на північного оленя фінального палеоліту носили глухий одяг з хутра оленя, що складався з парки з капюшоном, штанів, чобіт та рукавиць [Зализняк, 1989, с.145].

Вже згадувалося, що модель адаптації мисливців на оленя мала чотири послідовні етапи розвитку — пізньопалеолітичний мадленський (мисливці з гарпуном), фінальнопалеолітичний свідеро-аренсбурзький (мисливці з луком та стрілами), мезолітичний (піші мисливці з човном та ручними нартами) та етнографічний [мисливці з оленячим та собачим транспортом) [Зализняк, 1989, с. 106].

Модель господарської адаптації мисливців на північного оленя була поширена в Північній та Північно-Західній Україні до рубежу плейстоцену та голоцену. Різке потепління біля 10 тис. років тому спричинило відхід тундрового оленя на північ Східної Європи. Разом з об'єктом полювання сюди ж переміщується й господарський тип мисливців на північних оленів. Північна Україна, Волинь, Поділля та Прикарпаття заростає сосново-березовими лісами, де в мезоліті поширюється модель господарської адаптації мисливців лісів помірної зони.

5. СТЕПОВІ МИСЛИВЦІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ

Ступінь реконструкції моделі господарської адаптації мисливців степової зони Євразії та Північної Америки залишає бажати кращого. На жаль, поки що немає фундаментальної праці, де була б всебічно розглянута дана проблема й узагальнені численні регіональні розробки. Хоча спроби такого узагальнення зроблено останнім часом [Krasnokutsky, 1996, Сапожников, 1995].

Основою джерелознавчої бази моделі адаптації степових мисливців є численні пізньопалеолітичні пам'ятки мисливців на бізона та коня Північного Надчорномор'я та Надазов'я (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка I, II, Кам'яна Балка I, II, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Кайстрова Балка IV, Рогалик та ін.), а також палеоіндійські стоянки та місця полювання на бізонів 8-5 тис. до н. е. прерій Північної Америки. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки мисливців на бізонів Чорноозір'я II у Західному Сибіру [Генинг, Петрин, 1985] свідчать, що ця модель адаптації була поширена у кінці плейстоцену і в степах Азії.

Велике значення для розуміння даного типу пристосування мисливських суспільств до специфічного степового середовища мають матеріали по етнографічних мисливцях прерій Канади та США. Однак вони потребують обережного і коректного використання, оскільки належать мисливським суспільствам, різною мірою деформованим впливами більш цивілізованих сусідів. Американські дослідники видали значну кількість робіт, що узагальнюють дані археології та етнографії по мисливцях на бізонів степової зони Північної Америки [Wheat, 1967, Kehoe, 1973, Frison, 1974, 1978].

П.П.Єфіменко [1960] та П.Й.Борисковський [1964] першими відзначили господарську специфіку пізнього палеоліту надчорноморських степів. Вони виділили в

пізньому палеоліті Східної Європи надчорноморську зону рухливих степових мисливців на бізонів із своєрідним господарством та матеріальною культурою. Пізніше М.Д.Гвоздовер [1964] та Г.В.Григор'єва [1968] заперечили як однокультурність, так і наявність єдиного типу господарства у мисливців надчорноморських степів. Було доведено, що останні належали до різних етнокультурних спільнот. Спробу примирити ці дві точки зору зробив С.В.Смирнов [1973], який стверджував, що носіями єдиного типу господарства могли бути різні етнічні групи.

Особливо великий прогрес в реконструкції моделі адаптації степових мисливців на бізонів надчорноморських степів стався за останнє десятиліття [Станко, 1982, Бибикова, 1985, Дворянинов, Сапожников, 1975, Станко, Григорьева, Швайко, 1989]. Це відбулося значною мірою завдяки застосуванню нових комплексних методик дослідження минулого і, перш за все, етноархеологічного моделювання [Кротова, 1986, 1988, 1994, Сапожников, 1992, Зализняк, 1988, 1990, 1996, Миньков, 1991, Краснокутский, 1992, Коробкова, Сапожникова, Сапожников, 1996, Krasnokutsky, 1996].

Археологічні та палеозоологічні дані свідчать, що спеціалізовані мисливці на бізонів у кінці плейстоцену населяли степову зону всієї Північної півкулі. Але якщо в преріях Північної Америки найдавніші стоянки з фауною бізона датуються близько 10-12 тис. років тому, а в степах Західного Сибіру — 12 тис. років до наших днів (Чорноозер'я II), то в Північному Надчорномор'ї вони з'явилися біля 20 тис. років тому (Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Амвросіївка та ін.). Схоже, що модель господарської адаптації степових мисливців на бізона, як і більшість палеолітичних типів мисливської економіки, остаточно сформувалася лише в кінці плейстоцену, в період максимального похолодання та найбільшого поширення перигляциальних степів з їх бізоновим фауністичним комплексом (Рис. 25) .

Стоянки степових мисливців другої половини палеоліту відомі у надчорноморських та надазовських степах від Дону (Золотівка, Кам'яна Балка I, II) до Нижнього Дністра (Аккаржа) та Дунаю. Картографування стоянок зі степовою фауною свідчить, що носії даної моделі адаптації просувалися досить далеко на північ. Маються на увазі стоянки Говоруха на Дінці, Кайстрова Балка IV у Надпорожжі, Журавка в Середньому Подніпров'ї та ін. Тобто, степова зона з відповідною фауною в кінці плейстоцену поширювалася на північ значно далі, ніж зараз. Велика кількість стоянок палеолітичних степових мисливців, очевидно, лежить на дні Азовського моря та Одеської затоки. Адже через зниження рівня світового океану на 100-60 м у кінці плейстоцену Азовського моря не існувало, а північно-західна частина Чорного моря, між Добруджею і Кримом, була сушею, по якій протікали Дніпро, Дністер та Дунай.

Отже, смуга пізньоплейстоценових степів півдня України була майже вдвічі ширшою від сучасної степової зони України. Винятково сприятливі для росту трав кліматичні умови робили степи чудовими пасовиськами для численної популяції бізонів. Все це сприяло формуванню та

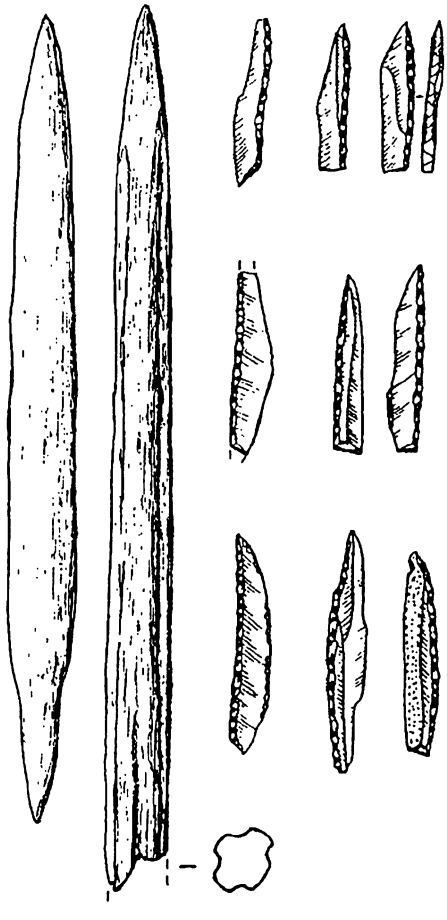

Рис. 25. Амвросіївка (Донбас). Кістяні наконечники списів з крем'яними вкладенями до них з місця масового забою бізонів. За О.О.Кротовою.

розвитку своєрідної економіки степових плейстоценових мисливців. Їх господарство 20-13 тис. років тому було вузько спрямоване на промисел бізонів. Адже м'ясо останніх становило 97% раціону мешканців стоянок [Краснокутський, 1992, с. 11].

Етнографічні дані по спеціалізованих мисливцях на бізона прерій свідчать, що бізон відігравав у житті суспільства виняткову роль. Крім різноманітної їжі, бізон давав шкіру для одягу, взуття та покриву жител, кістки для виготовлення знарядь. З рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки. Мозок використовувався для вичинки шкір, а сухий гній бізонів служив паливом у безлісому степу. Всі частини туші бізона якщо не з'їдалися, то використовувалися в мисливському господарстві [Wheat, 1967, p. 50].

Провідна роль бізона в життєзабезпеченні суспільства зумовлювала його культ у спеціалізованих мисливців на бізона. Про це свідчать як дані етнографії (ритуальний комплекс Дональд Сайт), так і скупчення пофарбованих червоною вохрою черепів бізонів на стоянці Анетівка II [Краснокутський, 1992, с. 14, 15, Станко, 1989, с. 22]. За етнографічними даними сезонні, колективні полювання на бізонів супроводжувались культовими діями біля встановленого в загоні для бізонів стовпа з бізонячим черепом на верхівці.

Головною зброєю мисливців на бізона був спис та лук зі стрілами. У євразійських степах на бізонів полювали зі списами з кістяними (Амвросіївка) чи роговими (Анетівка II) наконечниками, які нерідко мали пази для крем'яних вкладнів. Прямим доказом їх використання при полюванні на бізонів є масові знахідки таких вістер в Амвросіївському костищі (Рис. 25), на стоянках Анетівка II та Чорноозер'я II. На особливу увагу заслуговує лопатка бізона, пробита вістрям з рогу північного оленя з третього шару стоянки Кокорево I під Красноярськом [Абрамова, Гречкина, 1985, с. 45]. У Північній Америці бізонів били списами, з крем'яними вістрями. Наприлад, на стоянці Линдермеєр в штаті Колорадо знайдено хребець бізона, в якому стирчав крем'яний наконечник типу Фолсом [Roberts, 1936, p. 10].

Цікаво, що нащадок пізньопалеолітичних мисливців на бізона Надчорномор'я — людність кукрекської мезолітичної культури полювала на турів зі списами з кістяними пазовими наконечниками, що являли собою більш розвинену варіацію наконечників попередньої доби [Нужний, Яневич, 1987, с. 40, Залізняк, 1988, с. 16, 17] (Рис. 33, *9, 10*, 67, *1-7*). Специфічні пошкодження на мікролітах з амвросіївського костища дали підстави Д.Ю.Нужному стверджувати, що частина мікровістер пам'ятки були наконечниками стріл.

Судячи за даними етнографії та археології, мисливці на бізона жили в наземних, конічних житлах, що мали дерев'яний каркас, покритий шкірами. Кругле в плані житло діаметром до 5 м було помешканням окремої сім'ї середньою чисельністю близько 5-7 чоловік. За даними етнографії, на поселеннях мисливців на бізонів американських прерій недалекого минулого конічні каркасні житла тіпі часто розміщувалися по колу.

Традиційний костюм мисливців на бізона прерій складався із замшевих фартуха та ноговиць, що прив'язувалися до пояса, а також накидки зі шкури бізона. Архаїчним транспортним засобом мисливців прерій була волокуша з двох жердин з перемичкою, яку тягла людина або мисливський собака [Народы Америки, 1959, т. 1, с. 251].

Важливо, що вибір об'єкта полювання мав свої сезонні особливості. Так, за етнографічними даними, восени не полювали на биків, бо під час гону вони небезпечні для людини. Непередбаченість поведінки корів з телятами навесні зумовлювала скорочення їх промислу в цей час. Отже, фауна стоянок може відображати не склад стада, а сезонні пріоритети мисливського промислу [Сапожников, 1995. С.167].

Останнім часом дослідники суттєво наблизилися до розуміння суті моделі адаптації степових мисливців на бізона, тобто їх річного господарського циклу. Факт харчування бізонів влітку травою, а взимку гілками кущів та дерев прирічко-

вих лісів, а також розташування стоянок у долинах річок та на плато дали підстави зробити висновок, що степові мисливці влітку жили і полювали на плато, а взимку біля річок у долинах [Дворянинов, Сапожников, 1975]. Стадні травоїдні відкритих просторів восени мігрують з літніх пасовиськ на вододілах до зимових в долинах річок, а навесні — навпаки [Soffer, 1985, p. 477]. Цей біологічний закон поведінки копитних помірної зони жорстко регламентував як сезонність поселенської структури, так і річний господарський цикл степових мисливців, перші спроби реконструкції якого з'явилися останнім часом [Дворянинов, Сапожников, 1975, Кротова, 1988, с. 6, Краснокутський, 1992, с. 16, 17, 1996].

Як і всі первісні мешканці відкритих просторів, мисливці на бізонів полювали на традиційних шляхах сезонних міграцій тварин. Між північними літніми та південними зимовими пасовиськами бізонів внаслідок періодичних сезонних переходів величезних гуртів тварин утворювались набиті шляхи [Баскин, 1976, с.110, 113]. На них чекали мігруючих бізонів плейстоценові мисливці восени та весною.

Осіннє колективне полювання було найбільш масштабним і продуктивним. Цьому сприяв той факт, що восени бізони відносно спокійні і утворюють величезні стада. Складалися винятково сприятливі умови для успішного колективного загінного полювання. В ньому брала участь уся община або навіть сім'ї кількох сусідніх общин. Стадо гнали у напрямку яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, тому щільною масою бігли за лідером. Останній, побачивши прірву, не міг змінити напрямок руху і передня частина стада під тиском задніх рядів зривалася в урвище.

Поширеним способом осіннього полювання був загін невеликих груп бізонів у природну пастку, наприклад у верхів'я яру з крутими схилами. Тут тварин чекали у схованках мисливці, які забивали бізонів за допомогою списів, а пізніше луків та стріл. Висновок про колективний загін бізонів у пізньому палеоліті першим зробив І.Г.Підоплічко [1953, с. 65-69], розкопавши скупчення їх кісток в яру під Амвросіївкою на Донбасі (Рис. 26). Після полювання на місці забою або поряд з ним туші білували і розтинали на частини для транспортування на стоянку.

На літніх пасовиськах бізони набували максимальної ваги, а їхнє м'ясо та осіння шкіра — вищої якості. Харчування сухою осінньою травою добре впливало на якість м'яса бізонів, яке довше зберігалося і було більш придатне для в'яління [Frison, 1974, p. 19-20]. Тому саме під час осінньої міграції робилися запаси м'яса на зиму. Переважна більшість палеоіндійських костищ Північної Америки — сліди масового забою бізонів восени та на початку зими [Frison, 1974]. Осіння міграція тварин, як правило, передувала першим заморозкам. Створювалися умови для збереження впольованого восени м'яса протягом кількох зимових місяців. Експериментально встановлено, що туші впольованих у жовтні чи листопаді бізонів починали псуватися лише навесні у травні. Причому, чим більше тварин забито, тим повільніше відбувався процес розкладу. Цікаво, що взимку вовки не можуть їсти мерзлі туші [Тодд, 1986, с. 174].

Відсутність ефекутивних транспортних засобів у палеоліті позбавляла можливості транспортувати м'ясо на значну відстань. Тому община зимувала поруч із запасами м'яса, на місці осіннього колективного полювання. Доказом цього є численні знахідки черепів бізонів на поселеннях степових мисливців. Голова дорослого бика важить близько 70 кг, що не давало можливості транспортувати її здалеку [Залізняк, 1988, с. 15].

Отже, зимове поселення общини мисливців на бізона являло собою комплекс, що складався з місця забою тварин, майданчика для розчленування туш та власне стійбища мисливського колективу. Така тричленна структура різною мірою простежена на таких великих пам'ятках степової зони, як Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Анетівка II, можливо Аккаржа. Частина бізонів зимувала в долинах рік, що створювало умови для індивідуального полювання скрадом та "м'ясного збиральництва", тобто пошуків та утилізації ослаблених тварин чи їхніх трупів.

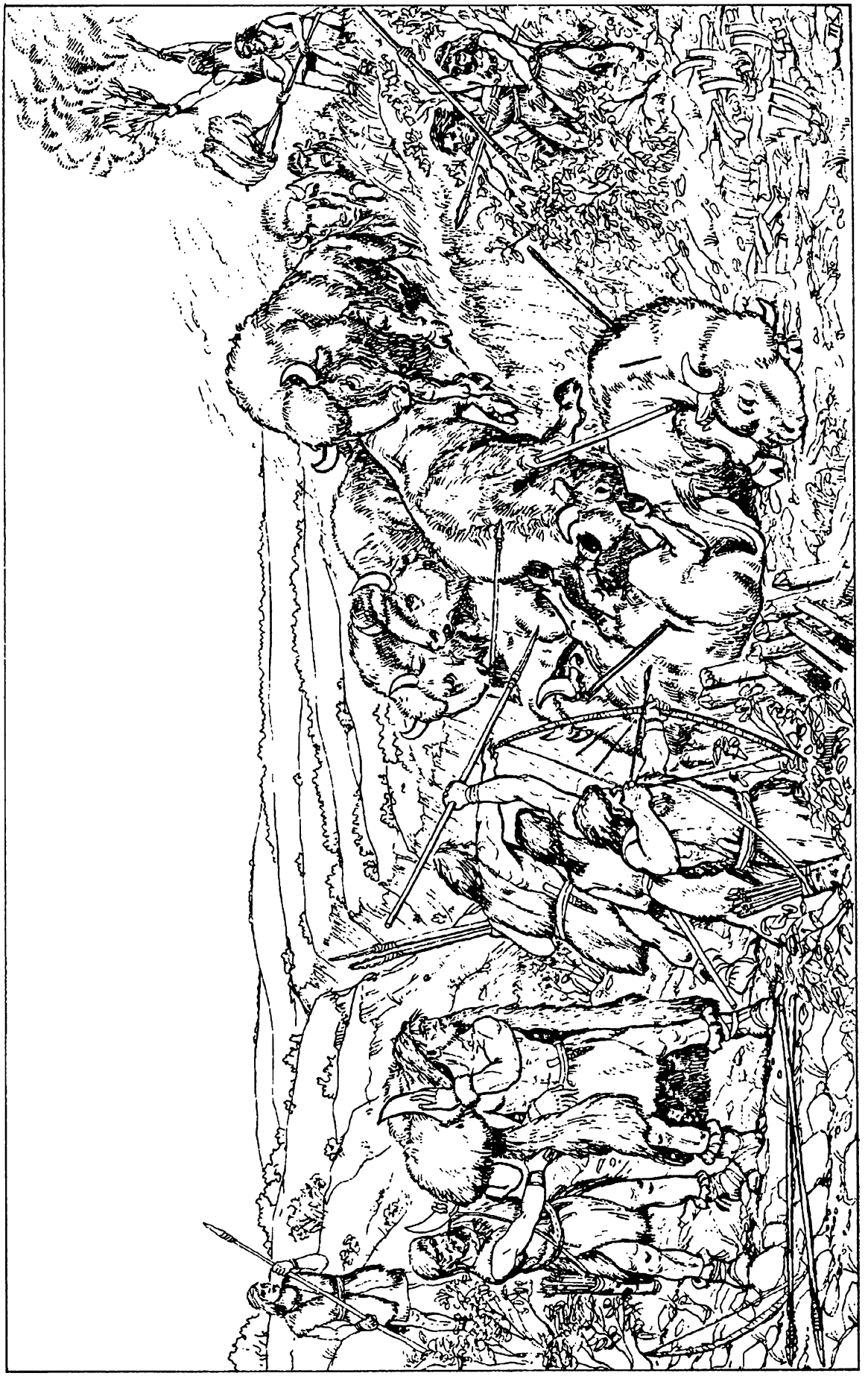

Рис. 26. Полювання на бізонів у кінці пізнього палеоліту. Реконструкція О.О.Кротової та П.Л.Корнієнка за матеріалами Амвросіївки (Донбас).

Навесні відбувалося колективне полювання на весняному міграційному шляху бізонів. У випадку успіху поселялися поряд із забитими весною тваринами. Можливо Амвросіївка є прикладом такого літнього поселення поряд із костищем бізонів впольованих у травні-червні.

Однак більшість літніх поселень — це невеликі стоянки з незначною концентрацією решток навкруги одного чи кількох вогнищ (Сагайдак I, Муралівка, Золотівка, Журавка, Федорівка, Нововолодимирівка II та ін). До літніх стійбищ дослідники відносять і численні місцезнаходження з невиразним, ненасиченим культурним шаром в найвищих ділянках вододілів річкових долин [Залізняк, 1979 в]. Весною та влітку бізони паслися невеликими групами на вкритих густими травами плато, що й приваблювало сюди мисливців у теплу пору року [Дворянинов, Сапожников, 1975]. Тварин та людей забезпечували водою подові озера вододілів, які пересихали лише серед літа. Відсутність води та вигорання під сонцем трави на плато змушувало бізонів у кінці літа переходити в річкові долини, де ще зберігалася свіжа трава.

Отже, великі зимові общинні поселення з приходом весни розпадалися на невеликі мисливські групи з 1-3 сімей, що промишляли індивідуально на літніх вододільних пасовиськах. Дуже поширеним було також індивідуальне полювання з луком та стрілами. Мисливець вдягав шкуру вовка і підкрадався до групи бізонів. Угледівши хижака, дорослі самці утворювали оборонне коло навкруги телят та самок. Це давало змогу мисливцю наблизитися до стада на відстань пострілу [Блон, 1975, с. 84].

Однак і влітку бізонів добували методом колективних загонів. Мешкання на високих вододільних ділянках рельєфу влітку дозволяло мисливцям контролювати пересування бізонів, що в цю пору року паслися невеликими групами. Їх оточували і гнали на мисливську засідку або в якусь природну пастку. Так, амвросіївське бізонове костище могло виникнути внаслідок багатьох літніх загонів бізонів з плато у верхів'я степової балки [Krotova, Bilan, 1993, p. 139].

Восени люди слідом за бізонами спускалися з плато у річкові долини, де готувалися до великого осіннього полювання на мігруючих у південному напрямку тварин. Починався новий річний господарський цикл. Зазначимо, що тут пропонується загальна схема господаського циклу, який насправді в кожному конкретному випадку мав локальні відмінності. Зокрема, справжня схема сезонних міграцій бізонів (на південь восени, на північ весною) в реальності була значно складнішою, залежала від конкретних обставин і лише в загальних рисах відповідала запропонованій загальній моделі.

Планіграфія стоянок степових мисливців свідчить, що первісною ланкою їх суспільства була мала сім'я середньою чисельністю 5-7 осіб. Як відомо, мала сім'я мисливців та збирачів залишає на місці свого мешкання скупчення археологічних матеріалів діаметром 6 - 10 м [Зализняк, 1990, с. 71-81]. Саме такі «сімейні» скупчення або крем'яниці решток діяльності людини являють собою пізньопалеолітичні степові стоянки Нововолодимирівка, Ями, Янісоль, Муралівка та інші. Близько 20 таких «сімейних» крем'яниць досліджено біля села Рогалик Якимівський на Луганщині (Рис. 14).

Стоянка Аккаржа, за І.В.Сапожніковим, складається з великого за площею центрального скупчення кременю та кісток бізона з трьома концентраціями знахідок діаметром 6-8 м на периферії. Формування такої планіграфічної структури поселення пояснюється неодноразовим поверненням первісного колективу, що складався з окремих сімей, на місце минулих стійбищ.

На жаль, поки що науці невідомі общинні поселення мисливців плейстоценового степу, які були б розкопані на всій площі. Тому відсутні прямі свідчення про кількість сімей, з яких складалися громади місливців на бізонів. Скоріш за все общини степових мисливців за своїм устроєм суттєво не відрізнялися від громад інших мисливських народів і в середньому складалися з 5-7 сімей загальною чисельністю близько 30 осіб.

У фінальному палеоліті 13-10 тис. років тому через поступове вимирання бізонів в українських степах у фауні степових стоянок починають переважати кістки плейстоценового коня (Рогалик, Говоруха та ін.). Тобто в межах єдиної степової моделі адаптації відбулася заміна одного її варіанта іншим, мисливців на бізона мисливцями на коня (Рис. 27). Третій варіант степової моделі адаптації (мисливці лісостепу) поширюється на півдні України на межі плейстоцену та голоцену і розвивається тут протягом мезоліту.

Таким чином, найдавніші стоянки спеціалізованих степових мисливців на бізона з'явилися в Україні близько 20 тис. років тому, в час максимального поширення перигляціальних степів з відповідною фауною. Цей тип первісної економіки, поширюючись далі на схід євразійськими степами, в кінці палеоліту досяг півдня Західного Сибіру, а на зламі плейстоцену та голоцену — прерій Північної Америки. Тут модель адаптації степових мисливців на бізона безперервно розвивається останні 10 тисяч років, доки не зникає разом з об'єктом мисливського промислу у XIX ст. Найдавніший її етап у преріях закінчився близько 4 — 5 тис. років тому винайденням огорожі для полювання на бізона — кораля. Поширення в преріях коня 500-400 років тому започаткувало період кінних мисливців на бізона. З XVIII ст. первісне суспільство прерій було включено в ринкову економіку більш цивілізованих сусідів.

В Україні модель адаптації степових мисливців пройшла три послідовні етапи розвитку, тісно пов'язані з природними змінами у Північному Надчорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену. Від максимуму валдайського похолодання до початку фінального палеоліту (20-13 тис. років тому) вона існувала у формі спеціалізованих мисливців на бізона. У фінальному палеоліті (13-10 тис. років тому) через вимирання бізонів панівне становище в теріофауні українських степів на певний час зайняв плейстоценовий кінь, який стає головним об'єктом промислу степових мисливців.

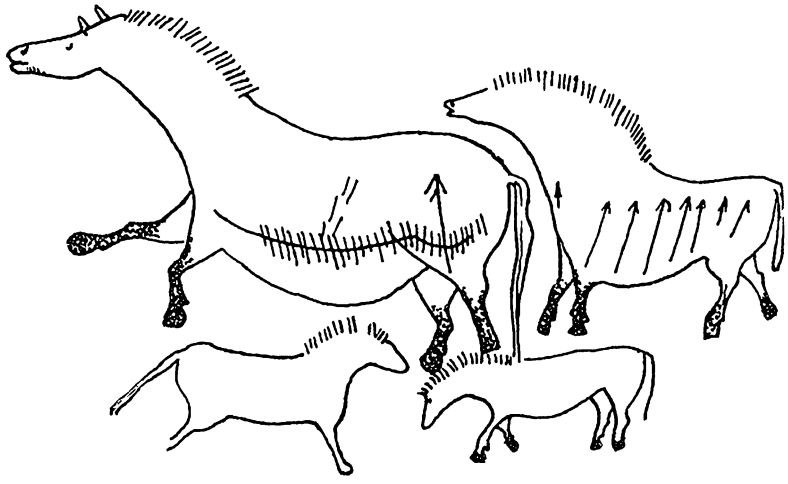

Рис. 27. Печера Ляско (Франція). Зображення коней, вражених списами та стрілами.

Нові суттєві зміни в цій адаптивній моделі відбулися 10 тис. років тому внаслідок різкого потепління та зволоження клімату. В цей час у Північному Надчорномор'ї поширилися не тільки такі стадні тварини, як тарпан, сайгак, але й нестадні — тур, благородний олень, кабан. Тому в мезоліті тут розвивався лісостеповий варіант господарського типу степових мисливців. Інтенсивний промисел підірвав поголів'я копитних, що спричинило кризу степового мисливського господарства і зумовило поширення на півдні України в VI-V тис. до н. е. неолітичної моделі адаптації мотичних землеробів з елементами примітивного скотарства. Однак остаточно опанувати безкраї євразійські степи людині вдалося лише з винайденням відгінного скотарства у V – III тис. до н. е.

6. МИСЛИВЦІ ПРИЛЬОДОВИКОВИХ ГІР

Основою даної моделі адаптації первісності була своєрідна природно-ландшафтна обстановка, що склалася в горах Європи під впливом зледеніння. Вона зникла 10 тис. років тому разом з льодовиком, що її породив. Сучасна природна зональність не дає аналогів ландшафтно-кліматичним умовам прильодовикових гір. Тому немає етнографічних аналогів гірській моделі адаптації перигляціальних мисливців. Це головна причина того, що зроблені лише перші кроки у реконструкції їх способу життя [Залізняк, Яневич, 1987, Залізняк, 1988, с. 16, 1989, с. 128, 1997].

Джерелознавчою базою даного господарського типу є численні печерні та відкриті пізньопалеолітичні пам'ятки Піренеїв, Альп, Татр, Карпат, Кримських та Кавказьких гір. На жаль, в Україні їх відомо не так багато (Молочний Камінь, Делятин у Карпатах, печери Аджі-Коба, Сюрень I і нижні шари Сюрені II та Буран-Каї у Криму).

Ліси здавна вкривали передгір'я в усіх зонах північної півкулі. У кінці плейстоцену через похолодання та континентальний, посушливий клімат смуга передгірних лісів різко звузилась. З одного боку, верхній кордон перигляціальних тундростепів просунувся вище в гори, а з іншого, нижня межа високогірних альпійських луків спустилася у передгір'я. Так, нижній кордон альпійських луків у горах Європи в кінці палеоліту проходив на 1000 м нижче, ніж зараз [Гладилин, Пашкевич, 1977, Малеев, 1948].

Створилися сприятливі умови для сезонних міграцій стадних копитних перигляціальних рівнин у вертикальному напрямку на альпійські луки і назад. Безкраї альпійські пасовиська приваблювали влітку численні стада коней, сайгаків, північних оленів, куланів. Холодні вітри, морози та заметілі змушували травоїдних мігрувати восени з високогір'їв у передгірний лісостеп, де не було таких сильних холодних вітрів. Сюди ж на зимівку приходили копитні, що паслися влітку на північних рівнинах ближче до льодовика.

Таким чином, у передгір'ях прильодовикових гір зимувала велика кількість стадних ссавців. Це створювало сприятливі умови для зимового полювання гірських мисливців. Як правило, вони зимували у печерах на схилах гірських долин, якими стадні копитні сезонно мігрували весною вверх на альпійські пасовиська, а восени вниз у передгірні ліси.

Восени влаштовували колективне полювання на мігруючих тварин, щоб забезпечити їжею колектив на зимовий період. Зимівля стадних у відрогах гір дозволяла полювати на них і взимку. Разом з тим, навіть у найхолодніші періоди плейстоцену у передгір'ях зберігалася лісова рослинність, а значить, і лісова нестадна фауна (гігантський та благородний олені, кабан, косуля, ведмідь тощо). Ці тварини були ще одним джерелом існування гірських мисливців взимку.

Тому фауна зимових печерних стоянок передгір'їв, як правило, дуже різноманітна і включає рештки як стадних копитних прильодовикового тундростепу, так і лісових нестадних тварин. Типовий приклад дає фауна трьох пізньопалеолітичних шарів печерної стоянки Сюрень I у Криму, де були знайдені кістки сайги, гігантського, благородного та північного оленів, коня, кулана, вівцебика, кабана, печерних ведмедя та гієни. У нижньому фінальнопалеолітичному шарі сусідньої печерної стоянки Сюрень II знайдені рештки сайгака, коня, благородного та північного оленів, кулана, косулі [Векилова, 1966, 1971].

Підрахунки показують, що в раціоні гірських мисливців прильодовикової зони більшість м'яса належала стадним копитним. Однак численні рештки лісових нестадних тварин свідчать, що полювання на них було суттєвою галуззю первісного гірського господарства. На відміну від стадних копитних, яких добувають методами колективного загону, на лісових нестадних переважно полювали індивідуально з допомогою лука та стріл. Отже, є підстави передбачати досить ранню появу лука та стріл у мисливців прильодовикових гір.

З приходом весняного тепла стада копитних з передгір'їв мігрували на північ,

ближче до льодовика, або гірськими долинами вверх на альпійські луки, полонини чи яйли. Мисливці теж залишали зимові печерні помешкання і з передгір'їв переселялися на гірські літні пасовиська травоїдних. Літні стоянки, як правило, влаштовувалися у верхів'ях гірських долин, що врізалися в альпійські пасовиська. Саме цими долинами травоїдні піднімалися весною на альпійські луки і спускалися з них восени. Отже, гірські прильодовикові мисливці значною мірою існували за рахунок мисливського контролю за шляхами міграцій у вертикальному напрямку стадних копитних.

Відкриті пізньопалеолітичні стоянки на високогірних луках функціонували влітку. Адже сильні морози та заметілі виключали можливість проживання людей та тварин у високогір'ї взимку. Прикладом літніх стійбищ мисливців прильодовикових гір є відкриті свідерські стоянки високогір'їв Карпат (Великий Славков, Делятин, Скауна) та Криму (Су -Ат III).

Слід підкреслити, що міграційний цикл гірських мисливців у фінальному палеоліті проходив стадію становлення. На відміну від мешканців гірських лісів раннього голоцену, прильодовикові мисливці гірського Криму відвідували літні яйли нерегулярно. Скоріш за все вони не переселялися у високогірр'я всім колективом, а здійснювали на яйли короткочасні чи більш тривалі мисливські експедиції. Саме цим можна пояснити невелику кількість знайдених на яйлах пізньопалеолітичних матеріалів порівняно з мезолітичними.

Восени мисливські колективи поверталися у традиційні зимові печерні помешкання. Починалися приготування до колективного полювання на стадних ссавців, що спускалися долинами з гір. Якщо влітку харчувалися свіжим м'ясом, впольованим у ході мисливського промислу на високогірних пасовиськах, то взимку община існувала, перш за все, за рахунок запасів м'яса, створених під час осіннього колективного полювання на сезонно мігруючих стадних ссавців. Суттєвим додатком до зимового раціону, очевидно, було м'ясо нестадних копитних лісових передгір'їв (благородний та гігантський олені, косуля, кабан тощо).

На зламі плейстоцену та голоцену гори в перигляціальній зоні заросли лісами. Площа відкритих альпійських пасовиськ різко скоротилася. На зміну стадній фауні прийшла нестадна [Бибикова, 1985]. Це призвело до трансформації моделі господарської адаптації плейстоценових мисливців прильодовикових гір у модель мисливців гірських лісів голоцену. Тісний генетичний зв'язок цих двох моделей адаптації первісності наводить на думку, що, можливо, вони є двома послідовними етапами розвитку єдиної адаптивної моделі гірських мисливців. Однак належність кожного з них до різних напрямів первісної мисливської економіки (мисливці відкритих і закритих просторів) переконує, що це хоч і споріднені, але все ж окремі моделі господарської адаптації первісності.

7. МИСЛИВЦІ ГІРСЬКИХ ЛІСІВ

Перший крок у дослідженні цієї моделі адаптації зробили етнографи. Вони узагальнили дані по етнографічних мисливцях гірських районів Південно-Західного Китаю (племена дулун, ну), Індії, Непалу, Тібету (народи мяо, яо, качини) [Лин Яо-Хуа, Чебоксаров, 1961, Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с.188] та Каліфорнії [Кребер, 1970, Kroeber, 1925]. Серед археологічних матеріалів, що проливають світло на спосіб життя мисливців гірських лісів, слід назвати численні мезолітичні пам'ятки гірського Криму шанкобинської, мурзаккобинської, кукрекської культур. Останнім часом зроблена спроба реконструкції методом етноархеологічного моделювання типу господарства мезолітичних мешканців гірського Криму [Залізняк, Яневич, 1987, Яневич, 1990].

Модель господарської адаптації мисливців гірських лісів у ранньому голоцені поширилася в горах Південної Європи, в Альпах, Карпатах, у Криму, на Кавказі. Вона зародилася у фінальному палеоліті внаслідок трансформації господарського

типу мисливців прильодовикових гір під впливом природних змін на межі плейстоцену та голоцену [Залізняк, Яневич, 1987]. Простежити цей процес, як і визначити найсуттєвіші риси адаптивної моделі мезолітичної людності гірського Криму, стало можливим завдяки працям В.І.Бібікової [1985], яка успішно вивчала зміни у фауні кримських стоянок від пізнього палеоліту до неоліту включно.

Вже говорилося, що в пізньому плейстоцені гірський Крим значною мірою був зайнятий трав'янистими альпійськими степами, нижня межа яких опускалася значно нижче від межі сучасних яйл і майже змикалася з безкраїми перигляціальними степами Надчорноморської низовини. Гірські та рівнинні пасовиська численних стадних копитних роз'єднувала вузька смуга деградованих від холоду передгірних лісів з нестадною лісовою фауною [Малеев, 1948, Бибикова, 1985]. В них і мешкали мисливці прильодовикових гір, що полювали як на сезонно мігруючих у вертикальному напрямку стадних, так і на лісових нестадних копитних [Залізняк, Яневич, 1987, Залізняк, 1988, с. 16, 1997]. Однак полювання на лісових тварин у пізньому палеоліті Криму відігравало допоміжну роль порівняно з промислом таких стадних копитних, як сайгак, кулан, кінь, рештки яких становлять близько 85% фауни стоянок [Бибикова, 1985, с. 18].

Через деградацію льодовика, потепління та зволоження клімату у фінальному палеоліті відбулося різке розширення лісової зони передгір'їв, а значить, і зростання чисельності нестадних лісових копитних (олень, кабан, косуля). Їх рештки становлять 85% фауни фінальнопалеолітичних пам'яток шанкобинської культури, тоді як на степові види (осел, сайгак, кінь) приходиться лише 15% [Бибикова, 1985, с. 19]. Ці зміни в фауні стоянок власне фіксують народження на базі моделі адаптації мисливців прильодовикових гір господарсько-культурного типу мисливців гірських лісів. Незважаючи на генетичний зв'язок, ці моделі адаптації належали до різних типів первісної економіки. Перші були мисливцями відкритих просторів і добували, головним чином, стадних тварин, другі — мисливцями закритих ландшафтів, що полювали на нестадних копитних гірських лісів. Цим пояснюється суттєва різниця у способі життя носіїв цих двох різних, хоча і споріднених типів господарства первісності.

Якщо на стадних копитних полювали методом колективного загону, то в умовах закритих гірських ландшафтів промишляли індивідуально скрадом та із засідок, широко застосовуючи луки та стріли. У шанкобинських шарах кримського мезоліту знайдено багато сегментовидних наконечників стріл, що є археологічним доказом переважання індивідуального полювання з луком над колективним у фінальному палеоліті гірського Криму [Залізняк, Яневич, 1987, Яневич, 1990].

Формування моделі адаптації мисливців гірських лісів у Криму завершилося лише на початку голоцену внаслідок остаточного витіснення в горах відкритих степових біоценозів закритими лісовими з відповідною фауною. Серед фауністичних решток ранньоголоценових стоянок мурзаккобинської культури практично щезають кістки степових видів, а рештки оленя, кабана, косулі становлять 96% фауни. Небувалого різноманіття та чисельності в комплексах досягають крем'яні наконечники стріл різних геометричних форм (сегменти, трапеції, трикутники), що переконливо свідчить про панівну роль лука в мисливському промислі мезолітичних мешканців гір Криму.

Таким чином, основою економіки мисливців гірських лісів було індивідуальне полювання з луком та стрілами на нестадних копитних, доповнюване збиральництвом та рибальством. Господарство мезолітичної людності гірського Криму докладно аналізував О.О.Яневич [1990]. У гірських лісах було поширене полювання на оленів з мисливської засідки за допомогою лука з використанням спеціальної маски з рогами оленя [Кребер, 1970]. Переконливі археологічні та етнографічні аргументи про поширення цього способу мисливського промислу оленів у лісовій зоні наводить О.О.Яневич [1990, с. 104-106]. Крім різноманітних індивідуальних методів полювання на лісових тварин, очевидно, застосовувався загін дичини на мисливські засідки (Рис. 28) та в урвища, а також примітивні пастки: ями, петлі.

Рис. 28. Вальторта (Іспанія). Полювання на оленів загоном на мисливську засідку.

Допоміжну роль у мезолітичній економіці Кримських гір відігравало збиральництво. Шари багатьох печерних стоянок пізнього мезоліту насичені панцирами сухопутних молюсків Helix. Про інтенсивне збиральництво свідчать знахідки різноманітних кам'яних розтиральників та значна стертість зубів у похованих у гротах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба. Зуби стиралися через вживання рослинної їжі (жолуді, зерна злаків), що містила в собі значну домішку абразиву внаслідок її подрібнення кам'яними розтиральниками на зернотерках [Mellaart, 1975, p. 31, Яневич, 1990, с. 108]. Додатковим доказом значної ролі продуктів збиральництва в дієті мезолітичних мешканців Криму є той факт, що в аналогічних суспільствах, відомих за етнографічними даними, продукти збиральництва становили від 30 до 70% раціону [Kroeber, 1925, p. 523, Lee, 1968, p. 48].

Спираючись на знахідки нечисленних кісток досить великих щук, судаків, сомів, лососів, О.О.Яневич робить висновок про незначну роль рибальства в господарстві гірської людності.

За своєю топографією мезолітичні пам'ятки гірського Криму поділяються на дві головні групи: печерні пам'ятки передгірних долин та відкриті стоянки високогірних яйл. Ураганні вітри, морози та глибокий сніг робили неможливим мешкання тварин (а значить, і людей) на яйлах взимку. Це дало підстави для висновку про літній характер яйлинських стоянок [Бадер, 1936, с. 98] та зимовий печерних стоянок передгір'їв.

Річний господарський цикл мисливців гірських лісів був зумовлений сезонними міграціями оленів, кабанів, косуль, полювання на яких було основою існування первісних мешканців гірських лісів. Влітку популяція лісових копитних концентрується у високогірних лісах та яйлах. Мезолітичні стоянки яйл розташовані групами біля витоків гірських долин, що врізаються в яйли (Су-Ат, Дамчі-Кая та ін.). В основі літньої мисливської стратегії лежав контроль за звіриними стежками з передгірних долин на яйли та з яйл до водопою [Залізняк, Яневич, 1987, с. 12, 13, Яневич, 1990, с. 109]. Різнокультурна мішанина в крем'яних комплексах багатьох перевалів Кримських гір (стоянки Балін-Кош, Су-Ат, Ала-Чук, Домчі Кая та ін.) є археологічним свідченням важливості цього елементу гірського мисливського господарства для всіх фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливських суспільств гірського Криму (культури Шан-Коба, кримський Свідер, шпанська, Мурзак-Коба, Кукрек, гірськокримський неоліт).

З приходом холодів копитні спускаються в ліси передгірних долин, де взимку концентрується 90% поголів'я благородного оленя. Слідом за об'єктом промислу мисливці перебиралися на місця традиційних зимівель у печерах передгір'їв. Їх культурні шари містять сліди багаторазових повернень первісних колективів (Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Алимівський Навіс, Буран-Кая та ін.). Печери, як правило, мають південну чи західну орієнтацію і фауну, що свідчить про мешкання в них у холодну пору року (осінь, зима, весна). В них знайдені рештки чорноморського лосося, що піднімається річками на нерест у квітні та травні. Потужні шари черепашок Helix, які можна збирати у великій кількості лише у відносно прохолодні, вологі сезони, також говорять на користь мешкання в печерах весною чи восени [Яневич, 1990, с. 109]. Останні дослідження масових решток молодих свиней у культурних шарах печерних пам'яток свідчать про полювання на свиней весною, а не про їх доместикацію, як це вважалося раніше.

Наприкінці весни лісові копитні піднімаються в гори на літні пасовиська. Це змушувало мисливські колективи залишати печери і переселятися на яйли. Починався новий річний господарський цикл.

Останнім часом на південному узбережжі Криму досліджені мезолітичні стоянки (Ласпі 7, Мис Трійці), фауна яких дещо нагадує фауну печерних стоянок передгір'їв [Телегін, 1982, с. 90-92, 1985, с. 27-30]. Цікаво, що в їхніх культурних шарах не знайдені рештки морських тварин та риб, зате є велика кількість кісток таких перелітних птахів, як качки, гуси, дрофи та ін. Ці відкриті з боку моря стоянки узбережжя навряд чи функціонували взимку. Скоріш за все частина мешканців гір у голодну пору початку весни залишала зимові печери і переселялася на тепле узбережжя, яке відкрите на південь і захищене з півночі гірською грядою. Весна тут починалася раніше. До того ж у цей час створювалися умови для полювання на перелітних птахів, які навесні відпочивали на березі, знесилившись довгим перельотом над морем. Кістки оленів, косуль, кабанів, зайців та потужні шари черепашок Helix дають уяву про раціон мешканців південного берега Криму в мезоліті.

О.О.Яневич виділяє три етапи розвитку моделей адаптації мисливців гірських лісів Криму [Яневич, 1990, с. 110]. У фінальному палеоліті (Аллеред, Дріас III) носії шанкобинських культурних традицій полювали головним чином на нестадних лісових тварин за допомогою луків та стріл. Але до 15% їх мисливської здобичі ще становили стадні плейстоценові копитні. Відсутність шанкобинських стоянок на яйлах дала підстави стверджувати, що вертикальні сезонні переселення, як суттєва риса річного господарського циклу мисливців гірських лісів, ще не були опановані суспільством.

Дана модель адаптації остаточно сформувалася в Криму в ранньому голоцені (Бореал, початок Атлантикуму), коли велося полювання майже винятково на лісових нестадних копитних і затвердився чіткий річний господарський цикл з сезонними вертикальними переходами мисливських колективів. Цей етап розвитку представлений пам'ятками мурзаккобинської культури, культурні шари яких дають незаперечні докази значної ролі збиральництва порівняно з шанкобинськими пам'ятками фінального палеоліту.

Лісове мисливське господарство з індивідуальними методами полювання за допомогою луків та стріл існувало в Кримських горах і в неоліті. Про це свідчать як знахідки численних геометричних наконечників стріл, так і дика фауна неолітичних пам'яток, що мало відрізняється від фауни мезолітичних стоянок. Вірогідно, лісові мисливці здали свої позиції у Кримських горах лише в енеоліті під тиском відгінного скотарства, тобто не раніше IV тис. до н. е.

Цей найдавніший тип скотарської економіки відгалузився від мотичних землеробів рівнин у кінці неоліту та в енеоліті. Сім'ї відгінних скотарів жили осіло в річкових долинах, займаючись землеробством. Чоловіки пасли стадо взимку поряд з домівками, а влітку — на високогірних пасовиськах. Зрозуміло, що вторгнення більш розвинених і войовничих скотарів у середовище первісних лісових мисливців Кримських гір не могло не зруйнувати економіки останніх.

8. ЛІСОВІ МИСЛИВЦІ

Модель адаптації, або господарсько-культурний тип мисливців лісів помірної зони, належить до числа найбільш досліджених в етнографічній та археологічній літературі. Значною мірою це пояснюється багатими етнографічними свідченнями про даний тип первісної економіки. Остаточно сформувавшись разом з природно-ландшафтною зоною лісів помірної зони північної півкулі на межі плейстоцену та голоцену, лісова модель адаптації проіснувала в сибірській та канадській тайзі до початку XX сторіччя включно. Лісовим мисливським суспільствам присвячена величезна етнографічна література [Шатилов, 1931, Кулемзин, Лукина, 1977, Ска-

лон, 1930, Пелих, 1972, 1981, Долгих, 1934, Алексеенко, 1967, Василевич, 1969, Крлов, 1982, Попова, 1981, Крейнович, 1972, Туголуков, 1979, Ларькин, 1958, 1964, Таксами, 1972, Арсеньев, 1948, Лукьянченко, 1971, Хелм, Ликкок, 1978, Дзенискевич, 1987, Кларк, 1954, Price, 1973 та ін.).

Серед археологічних пам'яток, що проливають світло на економіку та спосіб життя лісових мисливців, слід назвати болотні стоянки з добре збереженими фауною, предметами з кістки та дерева Західної Балтики (Улкелструп, Свадборг, Мюллеруп, Дювенсі, Пінберг, Фрісак та ін.), Англії (Стар Карр), Латвії (Звейніеки), Естонії (Пуллі, Кунда), Росії (Віс, Нижнє Вереття, Баринка I, II та ін.).

На базі узагальнення цих археологічних матеріалів зроблено ряд важливих соціально-економічних висновків щодо суспільств лісових мисливців [Clark, 1936, Petersen, 1973, Jochim, 1976, Gron, 1987, Ошибкина, 1983]. Г.Кларк започаткував серію синтетичних міждисциплінарних робіт, в яких на базі даних різноманітних дисциплін (археології, етнографії, палеогеографії, палеозоології, демографії, антропології тощо) реконструюється весь спосіб життя суспільств лісових мисливців [Clark, 1936, 1975, Price, 1973, 1981, Зализняк, 1991, 1997].

У мезоліті лісові мисливці мешкали по всій лісовій зоні Північної півкулі, в тому числі в північній лісовій смузі України. До цього господарського типу належала людність кудлаївської, яніславицької, пісочнорівської, донецької культур мезоліту України. Подамо коротку характеристику моделі адаптації, яка докладно змальована в спеціальних монографіях [Зализняк, 1991, 1997].

Формування та розвиток господарського типу лісових мисливців тісно пов'язане з формуванням лісової природно-ландшафтної зони. Небувале поширення лісів на межі плейстоцену та голоцену зумовило розквіт лісової мисливської економіки, яка базувалася на індивідуальному промислі за допомогою лука та стріл нестадних лісових копитних [Зализняк, 1990].

Освоєння первісними мисливцями зони лісів стало можливим лише завдяки таким універсальним транспортним засобам, як лижі, ручні нарти, човен. Винайдення лиж дозволило не тільки вільно пересуватися зимовим лісом, але й наздоганяти промислових тварин по глибокому снігу. Оскільки життя лісових тварин нерозривно пов'язане з водою, то мисливська людність концентрувалася вздовж річок. Завдяки винайденню човна вони були головними транспортними артеріями в лісах влітку.

Основними промисловими тваринами в лісі були копитні — тур, лось, олень, кабан, косуля. Полювання на зайців, птицю було допоміжним, нерегулярним заняттям, яким займалися старі люди, підлітки, жінки. Промишляти дрібних тварин змушував лише голод [Зализняк, 1991, с. 73-81, 106-111].

Археологія і етнографія свідчать про універсальність та простоту традиційних мисливських знарядь і методів полювання. Так, з луком та стрілами полювали на всі види м'ясних тварин та птиць від ведмедя і тура до рябчика. Те ж можна сказати про ловчі ями та петлі.

Традиційними методами полювання в лісі були різновиди гону, загону, скраду та примітивні пастки (ями, петлі). Гін та скрад — головні методи здобичі м'яса в лісі. Гін — це переслідування тварини до знемоги одним чи кількома мисливцями. Особливо результативним був зимовий гін, коли тварини не могли швидко бігти через глибокий сніг і мисливець на лижах наздоганяв їх (Рис. 29). Скрад — це вистежування тварин, або полювання зі схованки.

Під час загінного полювання ланцюг загінщиків, з шумом просуваючись лісом, гнав тварин у напрямку засідок, з яких досвідчені мисливці били дичину (Рис. 28). Іноді оленів чи лосів гнали в річку, озеро чи болото, де безпомічні тварини ставали легкою здобиччю мисливців. Ловчі ями викопували і маскували, а ловчі петлі розвішували на деревах вздовж звіриних стежок і періодично перевіряли їх.

У мезоліті в лісовій зоні України були поширені чотири головні методи лову риби: лучіння, заколи з вершами, ставні сіті та гачкові снасті [Зализняк, 1991, с. 81-86, 111-113]. Лучіння — це бій великої риби гарпунами чи острогою.

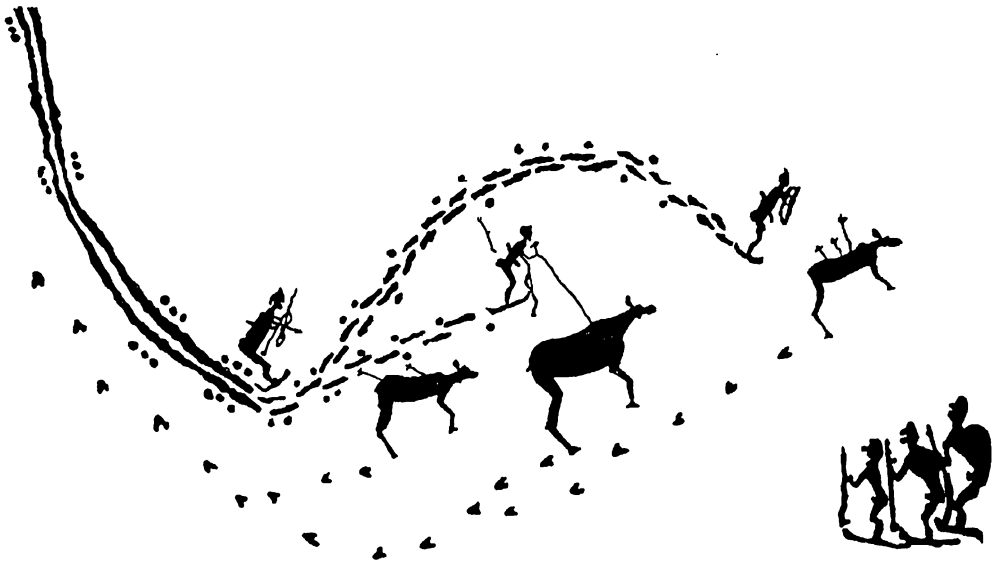

Рис. 29. Полювання в зимовому лісі на лосів. Зображення на скелях Карелії.

Генетично воно пов'язане з фінальнопалеолітичним гарпунним полюванням на північних оленів на переправах [Зализняк, 1991, с. 111]. Найбільш ефективним способом лову риби були заколи — запруди на річках різноманітної конструкції, в яких залишали проходи з вершами. Верші періодично виймали з води, вибираючи пійману рибу. Ставні сіті — другий по продуктивності після заколів спосіб лову риби у лісових мисливців. У середньому вони мали довжину біля 10 м при ширині 1 м. Їх плели з кропивного волокна. По верхньому краю прив'язували поплавки з берести, по нижньому — кам'яні грузила. Таку сіть ставили у воду вертикально вздовж берегових заростей очерету чи верболозу, прив'язавши її до увіткнутих у дно жердин. Раз чи двічі на добу рибалка оглядав сіть, вибираючи рибу, яка заплуталась у сітях. Прикладом примітивної гачкової снасті може служити "доріжка" для лову щук. Вона тяглася за човном при переселенні сім'ї з літнього на осіннє стійбище і являла собою поводок з кедрового кореню чи мотузки, до якого прив'язували сосновий гачок з рибкою-приманкою.

Гарпуни та рибальські гачки відомі з найдавніших мезолітичних стоянок лісової зони Європи, що датуються Пребореалом (Стар Карр, Пуллі). Рештки ставних сітей та заколів з вершами досліджені на бореальних стоянках, але особливо масовими вони стають в Атлантикумі в кінці мезоліту та в неоліті [Зализняк, 1991, с. 112]. Ці універсальні і прості методи лову риби широко застосовувалися в різних варіантах як влітку, так і взимку.

Дані археології та етнографії однозначно свідчать, що основою господарства лісових мисливців було полювання на м'ясних тварин, перш за все на копитних. Рибальство грало допоміжну роль у господарстві і ним займалися побіжно, додатково до полювання на копитних. Риба не вважалася справжньою повноцінною їжею. Лише зі зменшенням поголів'я копитних у лісі значення рибальства поступово зростало і досягло максимуму в наступну після мезоліту неолітичну добу. Продукти збиральництва становили незначну частку раціону порівняно з м'ясом чи рибою [Зализняк, 1991, с. 86-88, 113-116].

Рухливий спосіб життя та примітивні транспортні засоби не дозволяли створювати великі запаси м'яса, риби чи ягід. Головний спосіб приготування м'яса та риби – це смаження на рожнах та варіння у дерев'яному чи берестяному посуді, куди кидали розпечені на вогнищі камені. Вживання великої кількості сирого м'яса забезпечувало організм лісових мешканців достатньою кількістю вітамінів та солі. Тому багато первісних лісових народів ігнорували рослинні продукти харчування і не знали солі. Раціон мисливської людності відзначався вживанням великої кількості бульйонів, супів, чаю, який в давнину заварювали на ягодах чи травах. Пояснюється це необхідністю виведення з організму шкідливих азотистих сполук,

що є наслідком м'ясної та жирової дієти [Зализняк, 1991, с. 84-86, 116-124].

Рухливий спосіб життя та сезонні зміни у природному середовищі зумовили наявність кількох типів жител у лісових мисливців. Найпоширенішим було каркасне конічне житло, вкрите корою берези (берестою), яке в індіанців Північної Америки звалося тіпі, а у Сибіру чумом. Чум був портативним житлом малої сім'ї, легку берестяну покришку якого перевозили на ручних нартах, а жердини каркасу вирубали безпосередньо на місці спорудження житла [Зализняк, 1991, с. 88-91].

Взимку сім'я мешкала у земляному чумі. Це аналогічне змальованому конічне каркасне житло діаметром 3-5 м, але крите не тільки берестою, а й дерниною, і злегка заглиблене в землю. Лісові мисливці будували на місці рибальського чи мисливського промислу різноманітні тимчасові житла: курені, заслони та навіси, криті гіллям чи берестою. Вполювавши лося чи оленя далеко від стійбища, мисливець міг заночувати прямо на снігу, загорнувшись у тільки-но зняту шкуру тварини, чи в ямі, виритій у купі снігу [Зализняк, 1991, с. 90].

Одяг та взуття шили жінки зі шкіри оленя. Верхній одяг лісових мисливців був не глухим, як у мешканців тундри, а запашним. Тобто мав розріз спереду і його поли з'єднувалися поворозками. Одяг чоловіків та жінок не відрізнявся, як не відрізнявся крій зимового одягу від літнього. Його основою була шкура оленя, зі спинної частини якої робили спинку, а зі шкіри боків — поли своєрідної куртки-парки. Парка вдягалася на голе тіло і закінчувалася ззаду довгим клаптем шкіри, який підстеляли під себе сідаючи на сніг. Нижня частина традиційного одягу лісових мисливців складалася з трьох роз'єднаних частин: ровдужних трусів-натазників, ноговиць (шкіряних штанин, які прив'язували поворозками до пояса) та взуття. Пізніше ці елементи костюму почали зшивати [Зализняк, 1991, с. 72, 73].

Рухливий спосіб життя лісових мисливців був прямим наслідком сезонних змін у природі, що мали циклічний характер. Замкнутий річний господарський цикл лісових мисливців складався з чотирьох головних сезонів: веснівка, літівка, осенівка, зимівка [Зализняк, 1991, с. 92].

Веснівка починалася після закінчення зимового полювання, коли мисливські групи із 1-4 сімей поверталися на береги річок, де восени залишали човни. Табір влаштовували на підвищеному місці, що не заливалося повінню, недалеко від рукава чи стариці, де ловили рибу заколами чи ставними сітями. З прильотом водоплаваючих птахів полювали на гусей та качок. Жінки та діти збирали минулорічну клюкву та бруснику. Весна була найбільш голодною порою року.

Після спаду повені мисливські групи пливли човнами до місць традиційного лову риби общиною у повному складі. Під час літнього общинного збору на березі річки, куди нерідко прибували сім'ї сусідніх общин, відбувалися такі важливі для первісного суспільства акції, як встановлення шлюбних зв'язків, весілля, посвяти молоді (ініціації), культові свята, обмін сировиною (кременем, вохрою), виробами, продуктами харчування тощо.

З метою захисту від мошок літні поселення влаштовували на підвищених мисах берега, які добре продувалися вітром. Поперек річки влаштовували закол з вершами, за допомогою якого ловили рибу. У другій половині літа рибальство інтенсифікувалося з метою створення зимових запасів. Чоловіки лучили велику рибу, били з човна лосів, що вночі ласували водоростями, полювали на гусей та качок, які линяли в серпні. Жінки та діти збирали ягоди та горіхи.

У листопаді мисливські групи перебиралися в глибину лісу на зимові мисливські угіддя. Зупинялися там, де є багато сухих дров, на березі невеликої річки, придатної для зимового лову риби заколами, вершами, та лучінням через ополонку. З першими заморозками колективно будували зимові напівземлянки. Чоловіки групами по двоє-четверо полювали гоном з собаками на копитних пішки, а коли випадав сніг — на лижах. Жінки, діти, старі люди збирали дрова, ловили рибу через ополонки, ставили петлі на глухарів та зайців. Жінки обробляли шкури, шили зимовий одяг та взуття.

У найхолодніший середній період зими мисливський промисел припинявся і

сім'ї сиділи в напівземлянках, харчуючись сухою рибою та м'ясом, що були заготовлені влітку та восени. У кінці січня товста крига заважала лову риби і мисливська група з 2-3 сімей залишала зимові житла, йдучи на велике полювання. Йшли на лижах, тягнучи все необхідне на ручних нартах, підпрягаючи в них одну-дві мисливські собаки. Попереду з легкими берестяними покриттями чумів та зі зброєю рухалися чоловіки, прокладаючи дорогу через глибокий сніг. Натрапивши на слід лося чи оленя, мисливці починали переслідувати здобич. За день проходили 8-10 км і ставили чум. Слідами чоловіків рухались на лижах жінки, тягнучи нарти з майном та дітьми. Якщо добували велику тварину, стояли табором доти, доки не з'їдали все м'ясо (Рис. 30).

Рис. 30. Зимове полювання на лося в мезоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка.

До початку весняного бездоріжжя старалися повернутися до берега річки на місце минулорічної веснівки. Починався новий річний господарський цикл, який у загальних рисах повторював попередній. Переважна більшість календарів відомих етнографам первісних мисливських народів починалися з весни. Більшість місяців носила назву тварини, яка була головним об'єктом промислу на цей час.

Не виключено, що бродячий спосіб життя мисливців тайги взимку явище відносно пізнє. Зимова рухливість лісових мисливців стимулювалася зменшенням поголів'я копитних та поширенням хутряного промислу, що примушувало мисливців постійно пересуватися в пошуках їжі та хутра [Левин, 1946, с. 75-108, Зализняк, 1991, с. 94]. Є свідчення, що в давнину сім'ї мисливців проводили всю зиму у напівземлянках, полюючи на копитних в навколишніх лісах.

Суспільство лісових мисливців мало універсальну для первісних мисливських суспільств структуру. В ньому простежується три головні підрозділи: сім'я (5-7 осіб), община (5-7 сімей загальним числом близько 30 осіб) та плем'я (біля 500 осіб) [Зализняк, 1991, с. 95-98, 130-133]. В залежності від сезонних змін у харчових ресурсах промислової території змінювалася чисельність промислових колективів, на які община розпадалася. У повному складі вона збиралася влітку на традиційному місці літнього рибальського промислу на березі річки. У холодну пору року прохарчуватися великому колективу важко. Тому на початку зими на стоянках

жило по 3-4 сім'ї, а в кінці зими полювали мисливськими групами з 1-3 сімей кожна. Влітку община знову збиралася в єдиному рибальському стійбищі.

Щільність мисливської людності лісової зони не перевищувала 3-5 чоловік на 100 км^2 [Hassan, 1981, p. 8]. Тобто община чисельністю 30 чоловік повинна мати промислову територію не менше 600-1000 км^2, що значно перевищує територію сучасного Києва. Етнографічні дані свідчать, що промислові угіддя лісових мисливців мали не менше 40 км у діаметрі, а племені — 160 км [Зализняк, 1991, с. 130].

Основою економіки лісових мисливців мезоліту було полювання на копитних. Зменшення чисельності останніх внаслідок інтенсивної мисливської діяльності за допомогою такої ефективної зброї, як лук та стріли, змусили лісову мезолітичну людність інтенсифікувати рибальський промисел. Неможливість подальшого існування за рахунок промислу копитних спричинило перехід лісних мешканців Європи до рибальства, як головної господарської галузі лісового неоліту. Модель господарської адаптації неолітичних мешканців лісової зони відрізняється від своєї мезолітичної попередниці не тільки провідною роллю рибальства порівняно з промислом копитних, але й меншою рухливістю населення та зародками відтворюючого господарства.

9. РИБАЛКИ ТА МИСЛИВЦІ РІЧКОВИХ УЗБЕРЕЖ

Етнографи першими відзначили існування даного типу економіки в системі моделей господарської адаптації первісності [Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с. 90]. Вони узагальнили величезний етнографічний матеріал зі способу життя ітельменів Камчатки, коряків та кереків Чукотки, нивхів, ульчів, нанайців пониззя Амуру, ескімосів Чукотки та Аляски, алеутів Алеутського архіпелагу [Крашенинников, 1949, Антропова, 1971, с. 53-55, 59, Васильевский, 1971, Старкова, 1976, с. 36, 38, 41, Леонтьева, 1983, с. 20].

Археологічні дослідження в Дніпровському Надпорожжі дали підстави зробити перші кроки до реконструкції суспільства рибалок річкових узбереж у мезоліті України [Залізняк, 1988, с. 16,17, 1989, с. 18-19, 1990, с. 84]. Найбільш інформативні матеріали отримані зі стоянки Ігрень 8, що в гирлі річки Самари, навпроти Дніпропетровська [Телегін, 1982, с. 108-112, 1985, с. 73-76], та з інших мезолітичних та неолітичних стоянок Надпорожжя.

Формування моделей адаптації первісності, які базувалися на експлуатації водних ресурсів (рибалки та мисливці річкових узбереж помірної зони, рибалки та збирачі узбереж морів помірної зони, морські звіробої та рибалки Арктики), почалося на початку голоцену. Зумовлене деградацією Скандинавського льодовика розмерзання та потепління арктичних морів призвело до різкого збільшення в них планктону, що в свою чергу зумовило значне зростання чисельності морських ссавців та риби. Таким чином, післяльодовикове потепління північної частини світового океану спричинило різке зростання біомаси всіх водоймищ північної півкулі. Так, близько 10 тис. років тому на морських та річкових узбережжях виникли винятково сприятливі умови для різноманітних типів привласнюючого господарства, які базувалися на експлуатації водних ресурсів. Через прив'язаність до берегової лінії всі ці суспільства відзначалися відносно малорухливим способом життя, порівняно з мисливськими колективами, орієнтованими на промисел сухопутної дичини. Тому зимові житла первісних мешканців узбереж, як правило, більш фундаментальні, ніж у сухопутних мисливців та збирачів материкових просторів, а їхні літні стійбища нерідко розміщувалися поряд із зимовими, але ближче до берега на річкових піщаних косах.

Доказом малорухливого способу життя на обмеженій ділянці узбережжя є великі могильники Надпорожжя — Василівка I, III та інші. Ці колективні родові усипальниці могли виникнути лише внаслідок довгого проживання в даній місцевості або багаторазового повернення одного общинного колективу, подібного до

того, що мешкав на стоянці Ігрень 8. Тут досліджені рештки 10 великих напівземлянок, що дуже нагадують зимові житла згаданих етнографічних рибалок та звіробоїв морських та річкових узбереж Сибіру. Аналогічні об'єкти розкопані на островах Сурський (пункт 2) [Даниленко, 1950] та Шулаїв [Бодянський, 1949, с. 253]. Ці заглиблені в землю на 0.6-1 м житла були круглими в плані діаметром від 7 до 10 м. В деяких випадках простежені рештки згорілого очеретяного даху конічної форми та сліди вогнищ на підлозі напівземлянок. Котловани жител були заповнені піском з великою кількістю панцирів молюсків прудянки, попелу, крем'яних та кістяних знарядь, гранітних дисків, уламків перепалених каменів-кип'ятильників, кісток ссавців, птахів, риб тощо (Рис. 31).

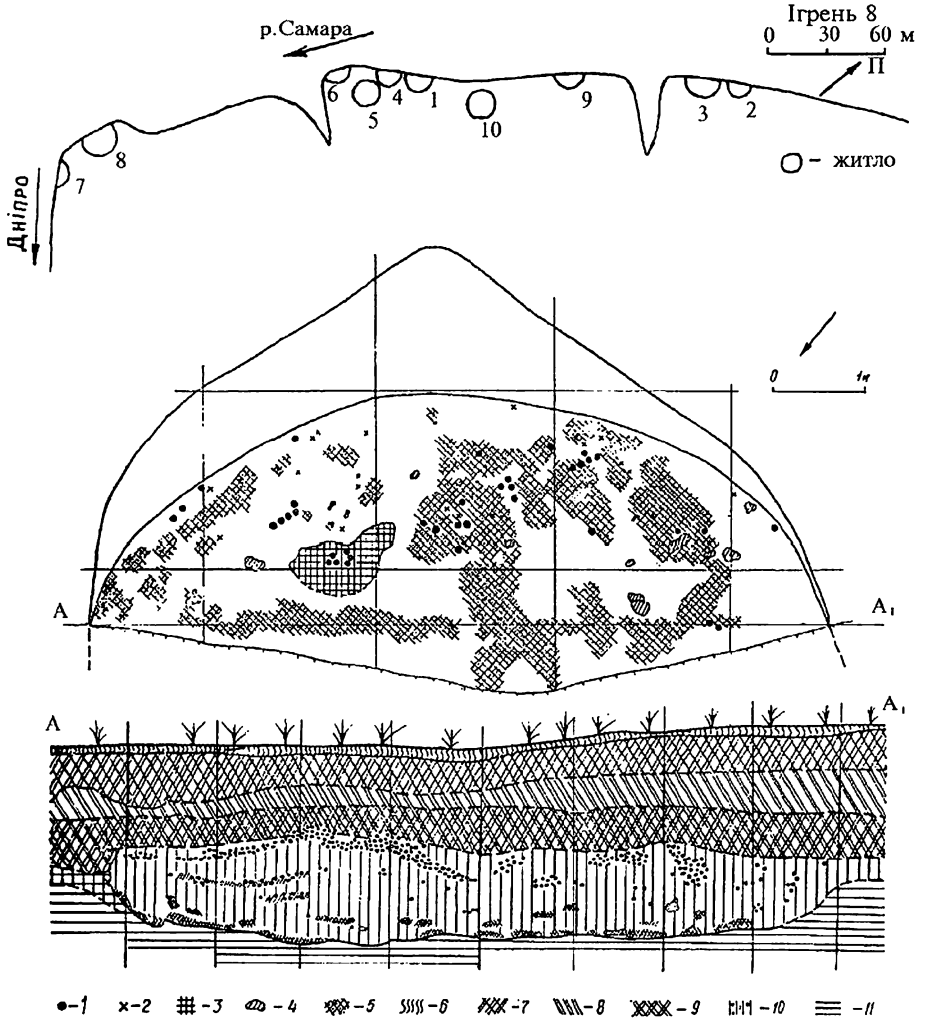

Рис. 31. Ігрень 8. План стоянки (1), план (2) та профіль (3) житла I, за Д.Я.Телегіним.

Умовні знаки: 1- кістка і ріг, 2- кремені, 3- вогнище. 4- камені, 5- горілий очерет і хмиз, 6- дерн, 7- верхній гумус з давньоруськими матеріалами, 8- сірий пісок з керамікою енеоліту-бронзи, 9- нижній гумус з неолітичними та мезолітичними матеріалами, 10- заповнення землянки (попелястий пісок з черепашками у верхній частині), 11- материковий пісок.

Не зовсім зрозуміло, чому ігренські житла заповнені панцирами прудянки. Більшість дослідників вважає, що мешканці стоянки харчувалися цими молюсками. Але вони не могли жити в землянках, до верху заповнених черепашками. Найвірогідніше, що мушлі з'явилися в котлованах кинутих мешканцями землянок внаслідок їх використання в ролі ям для покидьків. Не можна виключати можливість занесення котлованів жител черепашками прудянки в процесі періодичних весняних повеней. Велика кількість дуже дрібних молюсків у заповненні жител дає підстави для сумнівів щодо вживання їх в їжу. Залягання прудянки щільним шаром у верхніх 20 см заповнення жител наводить на думку, що пусті панцирі водяних молюсків могли використовуватися як легкий, теплоізолюючий шар покриття зимових напівземлянок.

Згадані етнографічні паралелі дають підстави стверджувати, що земляні житла Ігрені 8 були зимовими. За даними археології та етнографії, заглиблені в землю житла використовувалися всіма первісними мисливцями, рибалками та збирачами земної кулі, як правило, в холодну пору року [Jelinek, 1986, s. 40].

Фауністичні рештки свідчать, що лише 4% раціону мешканців стоянки Ігрень 8 складало м'ясо степових стадних копитних (кінь, осел). Лісові нестадні тварини (тур, кабан, олень, косуля) давали більше 90% м'яса, яке було з'їдене мешканцями стоянки. Особливо велику роль відігравало полювання на тура. Його вага в раціоні дорівнювала 74% у м'ясному і 85% у калорійному еквівалентах. Оленів, кабанів, косуль промишляли в значно менших масштабах (16% усього м'яса) [Зализняк, 1991, с. 114].

Серед решток турів стоянки Ігрень 8 переважають кістки великих, дорослих самців, впольованих восени і взимку. Як відомо, у цю пору року популяція турів та інших лісових копитних концентрувалася в прирічкових лісах. Тут на них полювали індивідуально скрадом та із засідок за допомогою метальних списів. Д.Ю.Нужним виявлено кілька кісток тура з отворами, що відповідають перетинам кістяних пазових наконечників з крем'яними вкладнями, аналогічних знайденим на стоянці. Вістря стріл з розколотих пташиних кісток свідчать про застосування лука та стріл у мисливській діяльності (Рис. 32).

У котлованах жител Ігрені 8, крім величезної кількості панцирів прудянки, знайдені інші докази господарської експлуатації водоймищ. Кістки великих щук, сомів, судаків, коропів свідчать, що риба була суттєвим доповненням до м'ясного раціону мешканців поселення. Виявлено також досить велику кількість кісток різних водяних птахів та черепах.

На іншій осінньо-зимовій стоянці мисливців на тура, Мирному на Одещині, немає таких виразних слідів експлуатації річкових ресурсів, як на Ігрені 8 та інших стоянках Надпорожжя. Навкруги Мирного на схилах долини і на плато розташовані невеликі стоянки, що скоріш за все були літніми стійбищами мисливців на тура. У Надпорожжі мезолітичні стоянки на плато невідомі. Всі вони концентруються біля Дніпра або на островах.

Все це дає підстави припускати, що, на відміну від лісостепових мисливців Надчорномор'я, які слідом за турами на весну та літо піднімалися на вододіли, мезолітичні мешканці Надпорожжя влітку ловили рибу на Дніпрі. Саме такий спосіб життя вели ітельмени, нивхи, нанайці та інші берегові рибалки та звіробої в теплу пору року. Якщо взимку вони мешкали всією общиною в 1-2 великих землянках, харчуючись м'ясом впольованих у прирічкових лісах копитних та літніми запасами риби, то влітку рибалили окремими сім'ями безпосередньо на річкових узбережжях. Риба та інші водні ресурси були основою літнього раціону рибалок та мисливців річкових узбереж.

Отже, з приходом весняного тепла велика зимова землянка, де іноді мешкало кілька споріднених сімей однієї общини, залишалася, і окремі сім'ї поселялися в легких куренях безпосередньо на березі річки. Рятуючись від комах, обирали миси, острови та піщані коси, що добре продувалися вітром. Тут рибалили до осені, заготовляючи рибу на зиму.

Про значний розвиток рибальства у мезолітичних мешканців Надпорожжя свідчать не тільки кістки риб, рибальські кістяні гарпуни, гачки та блешні, але й численні диски в культурних шарах стоянок. Круглі гранітні плоскі диски діаметром від 5 до 20 см, що іноді мають перехват у середній частині, скоріш за все використовувалися як грузила до ставних сітей. Саме такі грузила, перев'язані липовим ликом, знайдені на болотних мезолітичних та неолітичних стоянках у Прибалтиці та в Східному Прионежжі [Rimantene, 1979, s. 167, Ошибкина, 1983, с. 125]. Ставні сіті поширилися у мисливців та рибалок помірної зони з кінця Пребореалу. Судячи з етнографічних даних, вони мали довжину близько 10 м та

Рис. 32. Полювання на тура в гирлі річки Самари в мезоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка за матеріалами стоянки Ігрень 8.

ширину 1 м, а також грузила по нижньому краю та поплавки по верхньому. Сіть ставили у воді вертикально, вздовж берегових заростей, прив'язавши її до увіткнутих у дно водойми жердин.

Для ловлі риби за допомогою ставних сітей необхідні човни, з яких рибалки вибирали спійману в сіті рибу [Зализняк, 1991, с. 82, 112]. Пришліфованість країв багатьох гранітних дисків дали підстави В.М.Даниленко припускати, що ними користувалися як теслами при виготовленні човнів [Даниленко, 1971, с.110]. Скоріш за все диски були багатофункціональними знаряддями. Можливо, їх використовували не тільки в ролі грузил чи тесел, але і як лопатки для копання котлованів землянок [Телегін, 1982, с. 110].

З приходом осені 5-7 споріднених сімей однієї общини поверталися на традиційне місце зимівлі на підвищеній ділянці берега. Колективно ремонтували минулорічну землянку або будівельний матеріал з неї використовували при будівництві нового зимового житла неподалік від попереднього. При чому котлован останнього поступово заповнювався сміттям. Рили землянки гранітними дисками, а крили їх очеретом. Д.Я.Телегін пояснює заполірування на деяких крем'яних пластинах їх використанням у ролі ножів для очерету.

Отже, десять жител стоянки Ігрень 8, які простяглися ланцюгом вздовж берега річки (Рис. 31, 1), не є рештками єдиного великого довгочасового поселення осілих мезолітичних мешканців дніпрових порогів. Це сліди багаторазових повернень на традиційне місце зимівлі однієї общини рибалок та мисливців прирічкових лісів чисельністю приблизно 30 осіб.

Археологія свідчить, що модель адаптації рибалок та мисливців річкових узбереж у мезоліті та неоліті розвивалася в дельтах Аму-Дар'ї, Зеравшану та інших рік Центральної Азії [Виноградов, 1981]. Звертає на себе увагу велика подібність матеріалів з прибережних неолітичних стоянок кельтемінарської культури Джанбас 4, Кават 7, Учащі 131, Толстова та ін. V-III тис. до н. е. знахідкам з ігренських землянок. Фауністичні рештки зі згаданих центральноазійських пам'яток свідчать, що в основі господарства лежало індивідуальне полювання з луком та списами на нестадних копитних прирічкових тугаїв (тур, благородний олень, кабан). Ще більшу, ніж у Надпорожжі, роль відігравали бій гарпуном та ловля великої риби і, перш за все, щук. Велика кількість кісток риби, водоплаваючої птиці та панцирів водяних молюсків свідчить про інтенсивну експлуатацію водоймищ. Нагадують ігренські і кістяні наконечники стріл, однозубі гарпуни, кістяні шила та кам'яні грузила до сітей, які були знайдені на згаданих пам'ятках.

Кельтемінарські рибалки та мисливці гирла Аму-Дар'ї також жили у великих каркасних житлах, критих очеретом. Однак вони значно більші від ігренських і не заглиблені в землю. Наявність кераміки зближує дельтових рибалок та мисливців Середньої Азії з другим, неолітичним етапом розвитку господарського типу рибалок та мисливців Дніпровського Надпорожжя, представлених пам'ятками сурської неолітичної культури.

Судячи з крем'яних та кістяних виробів, мешканці стоянки Ігрень 8 належали до кукрекської мезолітичної культури і були генетичними попередниками сурської неолітичної культури Надпорожжя. Є підстави говорити про два послідовні етапи розвитку моделі господарської адаптації прирічкових рибалок та мисливців у Надпорожжі: мезолітичний (Ігрень 8, Поповий Мис) та неолітичний (Сурський II, Шулаїв, Кізлевий та ін.) [Даниленко, 1969, с. 24, 25]. Останній фіксується появою спочатку кам'яного талькового, а потім керамічного посуду, окремих елементів відтворюючого господарства, зростанням ролі рибальства в економіці, порівняно з більш орієнтованим на мисливство господарством Ігрені 8. Судячи з керамічних виробів, формування сурської культури Надпорожжя відбувалося з кінця VI тис. до н. е. під потужним впливом із заходу носіїв традицій буго-дністровської неолітичної культури.

10. МИСЛИВЦІ РАННЬОГОЛОЦЕНОВОГО ЛІСОСТЕПУ

Модель адаптації мезолітичних мисливців Північного Надчорномор'я належить до числа найменш розроблених у мезоліті України. Великий внесок в її розуміння зробив В.Н.Станко комплексним дослідженням стоянки Мирне на Одещині [Станко, 1982]. Поселення Мирне, Білолісся, Гіржеве, Кам'яна Могила, Ігрень 8 з лісостеповою фауною, а також багато стоянок кукрекської та гребениківської культур півдня України без фауністичних решток є джерелознавчим підгрунтям відтворення лісостепового варіанту степової моделі адаптації мисливських суспільств. Для його реконструкції також корисні деякі етнографічні дані по степових мисливцях Старого та Нового Світу недавнього минулого.

Зона ранньоголоценових лісостепів зі своєрідною флорою та фауною дає підстави припускати наявність у мезоліті України специфічного варіанта степового мисливського господарства з елементами лісової моделі мисливської адаптації [Зализняк, 1991, с. 129]. Даний варіант степової адаптації виник як прямий наслідок природно-ландшафтних змін у степовій зоні на межі плейстоцену та голоцену. Післяльодовикове потепління та зволоження клімату зумовили поширення лісових закритих біоценозів не тільки в середній смузі Східної Європи, але й на її півдні. Як наслідок, у степовій зоні поряд з такими стадними тваринами, як тарпан та сайгак, поширюються нестадні лісостепові (тур) і навіть лісові (благородний олень, кабан) копитні.

Цей природний процес був простежений В.І.Бібіковою [1985] на фауністичних рештках зі степових стоянок. Так, якщо раціон пізньопалеолітичних мисливців на бізона складався з його м'яса на 97%, то мешканці стоянки Білолісся рівною мірою полювали як на стадних коня та сайгака, так і на нестадного тура. Раціон мешканців пізньомезолітичної стоянки Мирне більше ніж на 85% складався з м'яса лісових та лісостепових нестадних тварин: тура, кабана, благородного оленя.

Полювання на нестадних тварин велося зовсім іншими методами, ніж на стадних, що спричинило суттєву зміну способу життя мезолітичних лісостепових мисливців порівняно з пізньопалеолітичними степовими. Якщо останні добували стадних копитних методом колективного загону, то полювання в закритих лісових біоценозах на нестадних тварин вимагало індивідуальних методів з широким застосуванням лука та стріл. Внаслідок цього община плейстоценових степових мисливців мала більший ступінь консолідації, ніж община лісових мезолітичних мисливців. Адже більшу частину року останні проводили не на великих общинних поселеннях, а в мисливських групах, що нерідко складалися з членів однієї сім'ї. Тому остання в мезоліті підноситься на більш високий рівень консолідації.

Судячи з фауни мезолітичних стоянок українського лісостепу, в основі їх економіки лежало полювання на турів, доповнюване промислом тарпана, сайгака, благородного оленя, кабана, птиці та збиральництвом. За показником калорійності м'ясо тура становило більше 80% раціону [Зализняк, 1991, с. 114]. Тура добували за допомогою списів та лука зі стрілами. Про це свідчать знахідки скелетів турів у болотах Данії з дірками від наконечників списів у лопатках та крем'яними наконечниками стріл у кістках — Плейруп, Віг, Грендж Мус [Sorensen, Petersen, 1986, Nygaard, 1974, Зализняк, 1991, с. 108]. Д.Ю.Нужний знайшов на стоянці Ігрень 8 у Надпорожжі хребцевий відросток тура з діркою, що діаметром та формою відповідає перетинам кістяних пазових наконечників дротиків із цієї ж стоянки. Отже, саме тур був головним об'єктом мисливського промислу у лісостепах та степах України в мезоліті (Рис. 32).

Полювання на биків зі списами поширилось у степах пізньопалеолітичними мисливцями на бізонів. Його подальший розвиток на півдні України продовжився в мезолітичну добу. Кукрекські мисливці на тура, на думку дослідників [Станко, 1982, с. 112, Нужний, Яневич, 1987, с. 40], були нащадками пізньопалеолітичних мисливців на бізона, що лишили стоянку Анетівка II та їй подібні. Тому не дивно, що кукрекська людність полювала на тура саме зі списами з кістяними пазовими

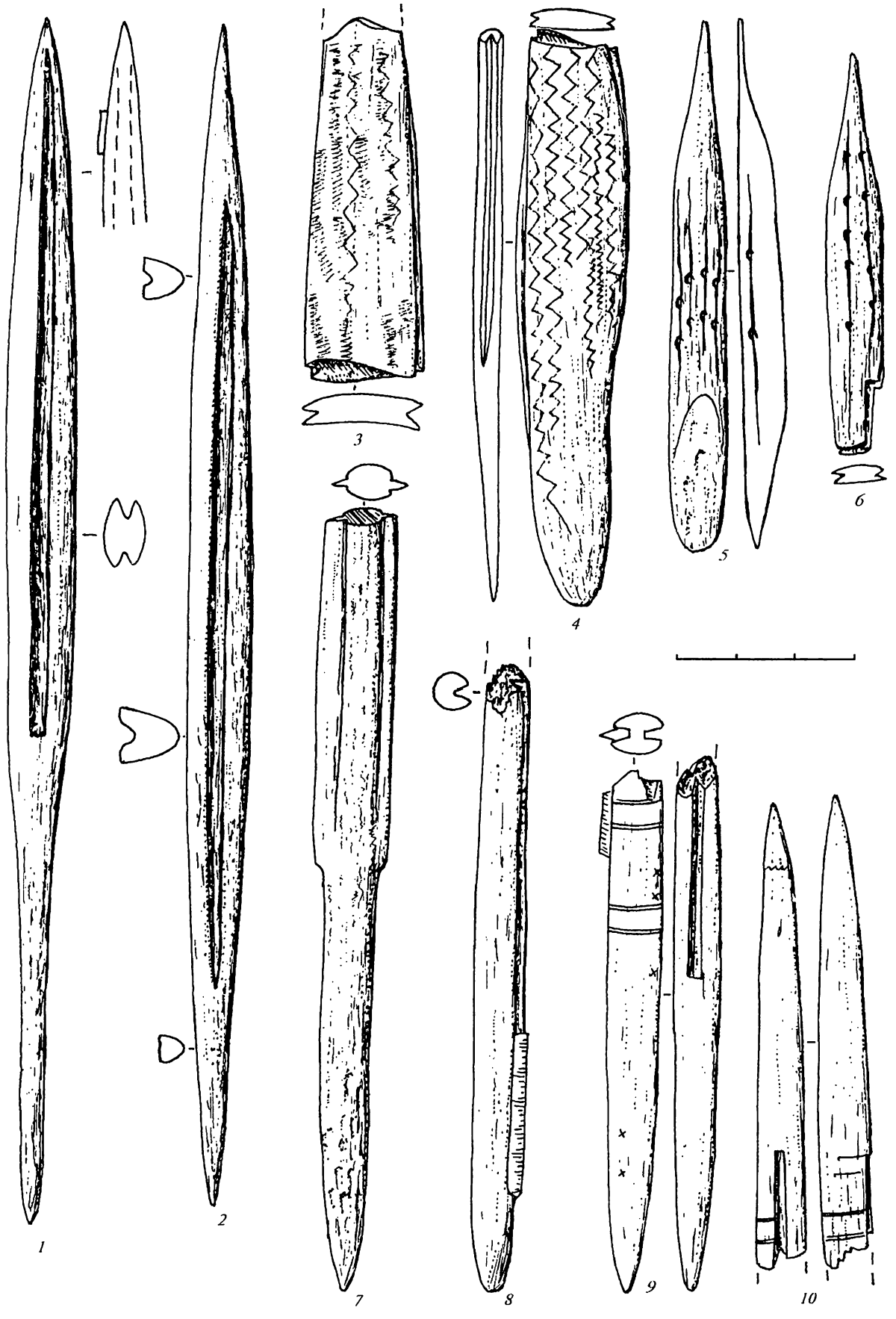

Рис. 33. Кістяні пазові наконечники мезолітичної доби України.

1- Мошаниця (Рівенщина), 2- Солониця (Лубенщина), 3,5,6- острів Шулаїв (Надпорожжя), 4- Ігрень 8 (Дніпропетровськ), 7- Надпорожжя, 8- Райгородок (Донеччина), 9,10 - Мирне (Одещина).

наконечниками, які являють собою подальший розвиток наконечників списів амвросіївських та анетівських мисливців на бізонів (Рис. 33, *9,10*). Разом з тим, західні сусіди кукрекської культури, носії гребениківських традицій при полюванні на тура у пізньому мезоліті, широко застосовували лук та стріли. Про це свідчить масове поширення трапецієподібних наконечників стріл, що навіть стали культуровизначальними виробами гребениківських стоянок.

На тура, лося, благородного оленя, кабана, косулю полювали в прирічкових лісах скрадом за допомогою луків, стріл та метальних списів типовими для лісових мисливців методами індивідуального полювання [Зализняк, 1991, с. 73- 81, 106]. Відповідно до ландшафтної специфіки роль індивідуального полювання скрадом з луком та стрілами зростала в більш заліснених північних районах лісостепу, на межі з лісовою зоною, де мешкали лісові мисливці. У Надчорномор'ї, де ліси росли лише вздовж річок, розділених широкими степами зі стадами тарпанів та сайгаків, збільшувалася роль загінних методів полювання, що не потребували використання лука та стріл. Тому в побуті кукрекських мисливців надчорноморських степів лук, судячи з відсутності крем'яних наконечників стріл, відігравав значно меншу роль, ніж у гребениківської людності Північно-Західного Надчорномор'я.

Кам'яні розтиральники та зернотерки стоянки Мирне свідчать про певну роль рослинної їжі в раціоні мисливців лісостепу. На цій же стоянці досліджено 58 заглиблених у землю вогнищ та пекарських ям. Вони були круглої в плані форми біля 60 см діаметром і 30-40 см глибини. Пекарські ями були заповнені кістками тварин і, очевидно, призначалися для приготування м'яса. Поряд знайдені камені, які, вірогідно, нагрівали у вогнищі і кидали до ям. Зверху на розпечені камені клали м'ясо і закривали яму листям та землею [Станко, 1982, с. 57, 58].

Навкруги великих мезолітичних поселень, які часто займають миси терас степових річок (Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила), розташовані численні невеликі стоянки. Їх топографія різноманітна: від прирічкових узвищень до вододільних ділянок плато. В.Н.Станко [1982, с. 127, 130] інтерпретував таку систему як базове багаторічне поселення з сезонними стоянками навколо.

Однак більш вірогідною здається версія С.О.Дворянинова та І.В.Сапожникова [1975], які висловили припущення, що прирічкові поселення могли бути зимовими, а вододільні — літніми сезонними стійбищами. Вони спиралися на відомий факт, що бізони та тури влітку харчуються травою на плато, а взимку — гілками у прирічкових заростях. Очевидно, ця закономірність є ключем до розуміння принципових засад річного господарського циклу мезолітичних мисливців Надчорноморського лісостепу. Однак її слід дещо уточнити враховуючи те, що тури спускалися з плато в річкові долини вже в другій половині літа у зв'язку з вигоранням трав та висиханням подових водоймищ на вододілах.

Отже, тур, як головний об'єкт промислу мезолітичної людності Північного Надчорномор'я, кінець літа, осінь та зиму пасся у прирічкових лісах. На вододілах він проводив весну та початок літа. Таким чином, великі прирічкові поселення (Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила та їм подібні) були сезонними осінньо-зимовими стійбищами общинних колективів, які щорічно у кінці літа збиралися на традиційному місці. Основою їх існування було полювання на турів, що саме в цей час залишали безкраї степові пасовиська плато і концентрувалися на вузькій смузі лісів річкових долин. Після літнього випасу їх вага була максимальною, а м'ясо висококалорійним.

Таким чином, наприкінці літа та восени в долинах річок створювались сприятливі умови для існування великих мисливських колективів. За етнографічними даними, в цей час в єдиному стійбищі на промислових територіях конкретної общини збиралися не тільки сім'ї, з яких вона складалася, а й гості із сусідніх дружніх общин. Екзогамні общини не могли існувати ізольовано, без таких щорічних зборів у забезпечених харчовими ресурсами місцях. Адже саме в цей час відбувалося встановлення шлюбних зв'язків, весілля, ініціації молоді, ритуальні свята, обмін сировиною (кремінь, вохра тощо). Мисливським суспільствам властива стійка тенденція до розширення шлюбних контактів екзогамних общин за рахунок їх встановлення з максимальним числом сусідніх колективів [ИПО, 1986, с. 467-470].

Саме до пам'яток такого типу, вірогідно, належала стоянка Мирне. Значна кількість кісток молодих сайгаків, а також кістки перелітних птахів (дрофа,кряква, баклан) та черепахи свідчать про функціонування стоянки у теплий сезон. Рештки тарпанів усіх вікових груп належали тваринам, впольованим у різні пори року [Станко, 1982, с. 149, 151]. Тобто функціонування стоянки Мирне з кінця літа до весни узгоджується з фауною пам'ятки. Стає зрозумілою наявність у межах єдиного поселення окремих сімейних стоянок, або господарсько-побутових комплексів, які за крем'яним інвентарем належали різним етнокультурним спільнотам. Мається на увазі наявність сімейних скупчень матеріалів як гребениківської, так і кукрекської культур на стоянці Мирне [Станко, 1982, с. 79].

Про багаторазове заселення таких великих, так званих базових, степових поселень свідчить геологія стоянки Кам'яна Могила. Її нижній мезолітичний шар складається з численних тонких горизонтів — слідів щорічних сезонних повернень общини на місце традиційного стійбища [Даниленко, 1986, с. 14-16].

Очевидно, з приходом зими гості поверталися в свої зимові поселення в долини сусідніх річок, а господарі продовжували зимівку в своєму общинному стійбищі. Весною тури піднімалися на літні пасовиська на плато. Общинне поселення розпадалося на мисливські групи з 1-3 сімей, які промишляли на літніх вододільних пасовиськах до середини літа.

Звичайно цей річний господарський цикл потребує додаткової аргументації і, без сумніву, буде уточнюватися та деталізуватися з надходженням нових археологічних даних. Він значно ближчий до моделі степових мисливців на плейстоценових бізонів, ніж до річного господарського циклу лісових мисливців мезоліту Європи. Тому мезолітичні мисливці Надчорномор'я були носіями своєрідного варіанта степової, а не лісової моделі адаптації, хоча певні елементи останньої були важливими складовими їхньої економіки.

Як у всіх первісних мисливців, первинною ланкою мезолітичного суспільства лісостепу була сім'я. Сім'ї періодично збиралися в єдиному общинному поселенні, що складалося мінімум з 5-7 сімейних жител. Можливо общинний характер мала стоянка Білолісся, де простежено 4-5 скупчень археологічного матеріалу діаметром по кілька метрів кожне [Станко, 1982, с. 130].

Інтенсивна мисливська діяльність на півдні України підірвала поголів'я промислових тварин і з VI тис. до н. е. зумовила кризу мисливського господарства Надчорноморських та Надазовських степів. Аридні умови та важкі грунти не принаджували в степи і найдавніших мотичних землеробів, які саме у цей час просувалися з Подунав'я у лісостепову зону Правобережної України (Рис. 89). Під їхнім впливом колишні степові мезолітичні мисливці гребениківської та кукрекської культур у VI тис. до н. е. переходять на керамічну фазу розвитку (буго-дністровська, сурська культури), економічною основою яких спочатку залишалося привласнююче господарство.

Висловлено припущення, що на основі мезолітичної мисливської економіки Надчорномор'я сформувалося неолітичне скотарське суспільство. З цим важко погодитися, адже скотарство зародилося в суспільствах найдавніших мотичних землеробів (Шнирельман, 1980, 1989). Саме з їх комплексного землеробсько-тваринницького господарства воно виділилося в окрему галузь економіки, але сталося це пізніше в кінці неоліту. І лише в енеоліті найдавніші відгінні скотарі остаточно освоїли сухі степи Євразії.

Таким чином, внаслідок потепління близько 10 тис. років тому прильодовикові степи півдня України трансформувалися у ранньоголоценові лісостепи. Останні в природно-ландшафтному сенсі були реліктами перигляціальних відкритих просторів. Їхній тваринний та рослинний світи значною мірою являли собою збіднений перигляціальний комплекс [Вангенгейм, 1976]. Ранньоголоценові лісостепи певною мірою успадкували не тільки природну специфіку прильодовикових просторів, але й певні елементи моделі господарської адаптації степових мисливців пізнього палеоліту. Останні, у зв'язку з природно-ландшафтними змінами на межі плейстоцену та голоцену, перейшли на новий, мезолітичний етап розвитку. Поши-

рення лісостепових ландшафтів з помітною роллю лісових біоценозів з нестадними копитними у теріофауні збільшило значення індивідуального полювання з луком та стрілами. Фактично на півдні України маємо виразні сліди існування в мезоліті своєрідного варіанта степової моделі адаптації з виразними елементами лісового мисливського господарства.

Господарська модель північної смуги українських лісостепів у ранньому голоцені суттєво відрізнялася від змальованої мисливської економіки степового Надчорномор'я та Надазов'я. Північніше аж до суцільних лісів Полісся мешкали лісові мисливці, економіка яких включала певні елементи степового господарства та побуту. Прикладом цього лісостепового варіанта лісової моделі адаптації може служити стоянка В'язівок 4а під Лубнами, яка була відкрита І.М.Гавриленком [Гавриленко, Коен, 1989, Неприна, Супруненко, Гавриленко, 1992, Коен, 1991, 1992, Залізняк, Гавриленко, 1995, 1996]. Стоянка В'язівок 4а через прекрасну стратиграфію, гарну збереженість фауністичних решток, численних жител (Рис. 34) та господарських об'єктів належить до числа найінформативніших у мезоліті України, тому потребує докладнішого аналізу.

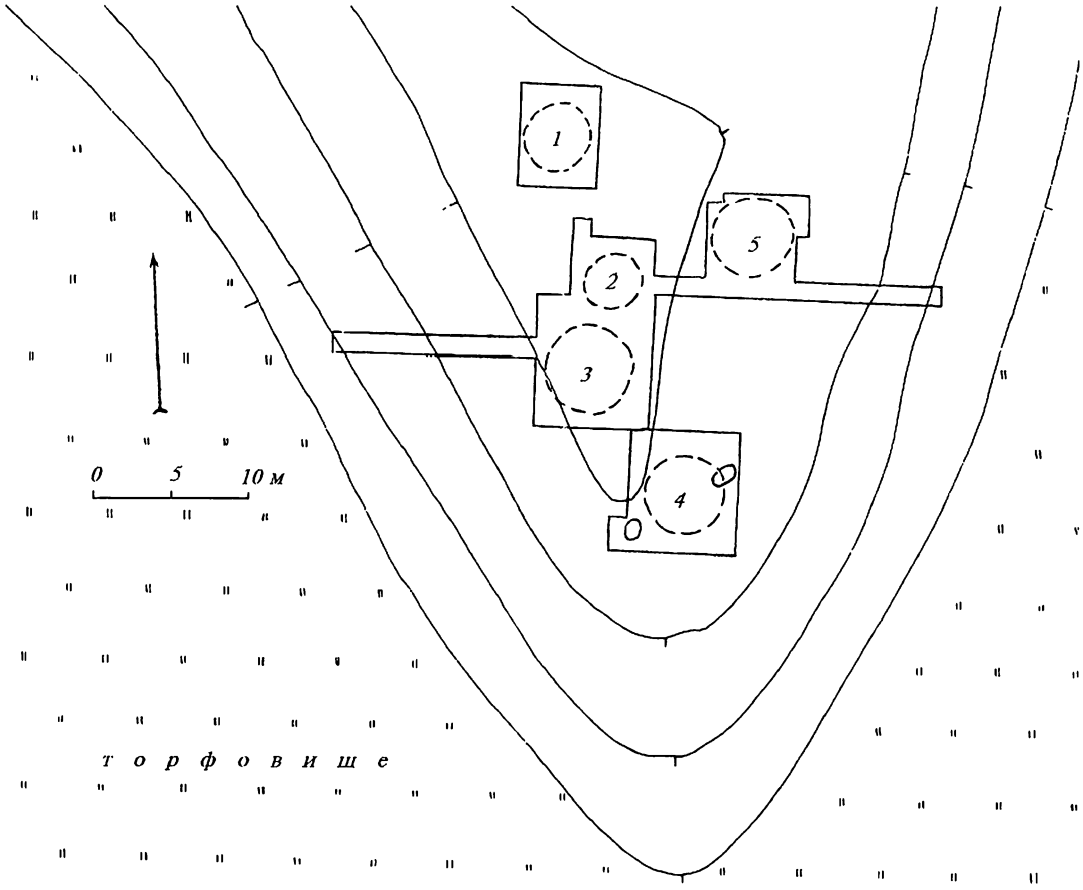

Рис. 34. План розкопів стоянки В'язівок 4а з контурами жител, за І.М.Гавриленком.

Пам'ятка займає мис невисокого, складеного суглинками узвищення правого берега річки Сніпорід, за 4 км вище від місця її впадіння в р.Сулу. Голоценові відклади на площі стоянки мають потужність до 1 м і підстилаються світлими лесовидними надчорноморськими суглинками з вапняковими конкреціями (Рис. 35, 2). Вище простежено три геологічні шари. З поверхні до глибини 0.35 м лежить темний орний грунт, в якому зустрічаються поодинокі фрагменти кераміки XII ст. Нижче — сірий прошарок потужністю 10-15 см з нечисленними фрагментами кераміки доби енеоліту-бронзи. З глибини 40-50 см до підстилаючого надчорноморського лесу залягає світло-коричневий, стовпчастий суглинок потужністю 0.4-0.5 м. Відомий фахівець з геології антропогену Ж.М.Матвіїшина інтерпретує його як важко-суглинистий грунт, який утворився в листяному лісі в умовах теплого і вологого раннього голоценового клімату.

Мезолітичний шар залягає у верхній третині нижнього, ранньоголоценового грунту. З цього ж рівня впущені мезолітичні житла (Рис. 35). Їхнє заповнення має потужність до 30 см і відрізняється від оточуючих суглинків більш темним від вугілля кольором. Центральна частина всіх п'яти досліджених на стоянці В'язівок 4а жител являє собою майже чорну від вуглистої сажі овальну пляму діаметром близько 2 м і потужністю до 10 см. Такі темні вуглисті плями на дні котлованів жител, очевидно, утворилися на місці вогнищ. У плані житла мали підокруглу форму і за розмірами діляться на дві групи: менші діаметром 3.5-4 м (житла № 1, 3) і більші діаметром 5-5.5 м (житла № 2, 4, 5). Скоріш за все це були округлі в плані, злегка заглиблені в землю (на 20-30 см), каркасні, конічні конструкції, що мали вихід на південний захід і вкривалися шкурами тварин та дереном. Їхнім етнографічним аналогом є так званий зимовий земляний чум мисливців Сибіру, відомий у евенків під назвою голомо [Зализняк, 1991, с. 89, 120].

Звертає увагу концентрація культурних решток (кісток тварин, кременів, вугілля) в житлах (Рис. 35). Численні знаряддя на дні заповнення жител свідчать про активну виробничу діяльність в них, що є аргументом на користь функціонування селища в холодну пору року. Доказом цього є і численні скребачки, які становлять більшість знарядь колекції, а також кістяні лощила для обробки шкіри. Нагадаю, що вичиняли лише осінні та зимові шкури, оскільки літні непридатні для виготовлення одягу. Безсумнівним аргументом на користь функціонування стійбища в холодний сезон є вогнища всередині жител та заглибленість їх підлоги в землю. У відомих етнографам первісних народів Північної Америки та Сибіру літні житла майже ніколи не заглиблювали в землю. Доказом існування стоянки взимку є і знахідка на дні житла № 4 великого рога лося, виламаного зі шматком черепа. Стан рогу свідчить, що тварина була впольована незадовго до моменту відпадіння рогів. Лосі-самці втрачають роги у грудні-лютому. Тобто полювання відбулося на початку зими чи наприкінці осені. Дві глибокі (до 1 м) ями для квашення риби поблизу житла 5 також опосередковано свідчать на користь холодного сезону існування поселення.

Стійбище могло існувати якийсь час не тільки взимку, а й у тепліший сезон. Певним доказом цього є велика кількість кісток риб у заповненні жител (щука, окунь, сом, коропові). Великі розміри кісток щук наводять на думку, що їх могли бити гарпунами в травні, коли щуки піднімаються затопленими повінню заплавами річок вверх по течії на нерест. Цей архаїчний спосіб полювання на рибу властивий ранньомезолітичному мисливсько-рибальському господарству всієї помірної зони Європи від Англії до Уралу [Зализняк, 1991, с. 111].

Велика насиченість площі селища знахідками та житлами з однотипним матеріалом свідчить, що стоянка В'язівок 4а сформувалася внаслідок багаторазового повернення в певний сезон на місце минулорічного стійбища одного первісного колективу [Залізняк, 1989].

Крім кісток риб на стоянці і, перш за все, в заповненні жител знайдені численні фауністичні рештки бобра, благородного оленя, кабана, бика, лося, вовка, лисиці, зайця, коня. Ці тварини є типовими мешканцями прирічкових лісів раннього голоцену. Кістки коня свідчать про значні ділянки степів на вододільних плато. Полювання на диких коней, очевидно, відбувалося на водопоях, коли табуни періодично спускалися зі степових плато.

В.Ю.Коен вважає фауну В'язівка 4а плейстоценовою і на цій підставі датує стоянку Дріасом III. Він стверджує, що на стоянці знайдені кістки північного оленя, плейстоценового коня та бізона. На тлі наведених вище фактів ці висновки виглядають надто екстравагантними. Адже неможливо уявити єдиний фауністичний комплекс чи природні умови, за яких тундровий олень органічно співіснував би у теплолюбному, вологому листяному лісі з бобром, кабаном, благородним оленем, щуками, сомами, короповими рибами тощо. Таке співвідношення арктичних та лісових видів невідоме на жодній із стоянок кам'яної доби України.

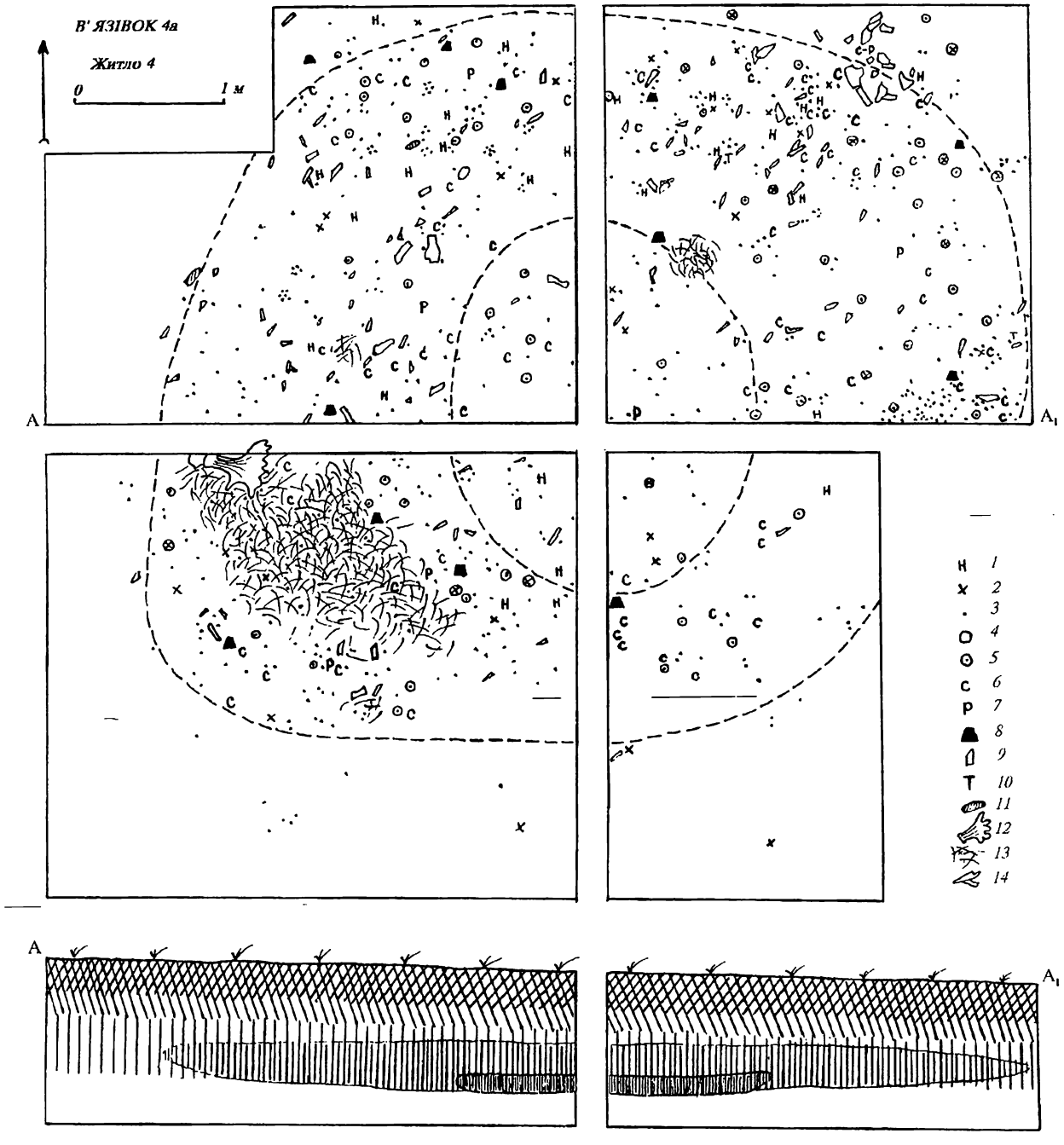

Рис. 35. План та профіль житла 4 стоянки В'язівок 4а під Лубнами, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком.

Умовні знаки: 1- нуклеус, 2- пластина, 3- відщеп, 4- пластина з ретушшю, 5- відщеп з ретушшю, 6- скребачка, 7- різець, 8- трапеція, 9- вістря, 10- точильце, 11- камінь, 12- ріг лося, 13- кістки риб, 14- кістки ссавців.

Зазначені природні реалії виключають можливість датування пам'ятки Дріасом III, клімат якого був сухим, різко континентальним і дуже холодним. Нагадаю, що цьому суперечить і висновок авторитетних палеогеографів про залягання культурного шару стоянки у ранньоголоценовому грунті, який формувався в листяному лісі в умовах вологого і теплого клімату. Про голоценовий вік стоянки В'язівок 4а переконливо свідчить її топографія. Культурний шар лежить не вище 1,5 м над сучасним торфовищем, а його шлейф простежено в торфі на глибині близько 1 м. Можливо непорозуміння сталося внаслідок неточного визначення фауни пам'ятки, як плейстоценової. У такому разі виправити її буде неважко, здійснивши повторний палеозоологічний аналіз фауністичних решток.

Отже, всі дані говорять про ранньоголоценовий вік стоянки. Лісовий грунт з культурними рештками віднесений геологами до бореального періоду голоцену. Стратиграфія В'язівка 4а досить типова для стратиграфії прирічкових узвищень

Полтавщини та Надпорожжя. Тут голоценові відклади діляться на три геологічні горизонти. Це верхній і нижній темні грунтові шари розділені менш гумусованим світлим прошарком. Останній, як правило, містить матеріали доби міді-бронзи. Нижній грунт більш потужній і гумусований, ніж верхній і, судячи з археологічних матеріалів, датується мезолітом та початком неоліту, тобто раннім голоценом.

Така стратиграфія, зокрема, простежена на відомій стоянці Ігрень 8 в гирлі річки Самари під Дніпропетровськом. Її мезолітичний культурний шар разом з житлами залягав саме в нижньому ранньоголоценовому грунті. З верхньої його частини були впущені котловани мезолітичних жител, які отримали численні бореальні дати методом радіовуглецевого аналізу. Як і на Ігрені 8, мезолітичні житла В'язівка 4а впущені з верхньої третини нижнього ранньоголоценового гумусу (Рис. 8 д, е, 35, *2*). Все це, разом з характерним крем'яним інвентарем, дає вагомі підстави датувати стоянку пребореальним чи бореальним періодами голоцену. Про це ж переконливо свідчить серія пребореальних радіокарбонових дат.

Узагальнюючи сказане, доходимо висновку, що ранньоголоценова стоянка В'язівок 4а Полтавщини — це зимово-весняне мисливське стійбище. На літо його мешканці скоріш за все переселялися на місця традиційної рибалки на березі великої річки, очевидно Сули. Тобто, річний господарський цикл мезолітичної людності північної смуги лісостепів був схожий на цикл лісових мисливців Полісся. Зимові мисливські стійбища розміщувалися на невеликих річках у лісових мисливських угіддях. Влітку ловили рибу на березі значних водоймищ. Певну своєрідність пам'ятці надавали елементи степового господарства, роль яких зростала на більш південних територіях. Про певну степову специфіку в лісовій економіці В'язівка 4а свідчать кістки дикого коня у в цілому лісовій фауні пам'ятки.

Отже, якщо в Надчорномор'ї в ранньому голоцені була поширена модель господарської адаптації степових ранньоголоценових мисливців з елементами лісового господарства (Мирне, Кам'яна Могила), то північніше у лісостеповій смузі мешкали лісові мисливці, певною мірою знайомі з методами промислу степових копитних (В'язівок 4а). Таким чином, мезолітичні мисливці ранньоголоценового лісостепу території України не були носіями окремої моделі господарської адаптації. У мезоліті тут поширилися два перехідні варіанти від лісової до степової моделей мисливського господарства.

11. СИСТЕМА ГОСПОДАРСЬКОЇ АДАПТАЦІЇ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ НА МЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ

Підсумовуючи сказане, розглянемо загальну динаміку змін способу життя первісних мешканців України на межі плейстоцену та голоцену.

У первісну епоху існувала жорстка залежність способу життя людини від навколишнього середовища. Вона полягала в тому, що кожній достатньо виразній природній зоні відповідав свій специфічний спосіб життя, або модель господарської адаптації первісного населення [Зализняк, 1991, с.57-62]. Відповідно природно-ландшафтній диференціації території України у фінальному палеоліті та мезоліті тут розвивалися 7 змальованих у попередніх розділах моделей господарської адаптації привласнюючої економіки. Мезолітична людність півдня України була носієм лісостепових варіантів лісової та степової моделей адаптації. Логіка їх розвитку тісно пов'язана з природно-кліматичними змінами та прогресом продуктивних сил первісного суспільства на межі плейстоцену та голоцену.

Як вже зазначалося, прильодовикова Європа в кінці плейстоцену характеризувалася гіперзональністю, або ж відносною однорідністю природної обстановки. Дальні сезонні міграції травоїдних спричинили змішування фауни та поширення досить одноманітного мамонтового фауністичного комплексу на величезних обширах холодних тундро- та лісостепів північної півкулі. Тому мисливці прильодовиків'я вели багато в чому подібний спосіб життя, зумовлений схожістю методів і термінів мисливського промислу різних стадних травоїдних. Їх економіч-

ною базою було полювання на великих стадних тварин, загальні закони поведінки яких зумовили однотипність моделей адаптації прильодовикових мисливців.

Небувалий розвиток трав'яного покриву спричинив дуже високу густоту великих травоїдних у холодних прильодовикових тундростепах. Їх біомаса в кілька разів перевищувала біомасу сучасних тундр та степів [Массон, 1976, с. 31, 32, Hassan, 1981, p. 13, 14, 204]. Дуже висока продуктивність перигляціального середовища стала головною причиною розквіту прильодовикового мисливського господарства пізнього палеоліту.

За законами біології, стадність та рухливість травоїдних пропорційна відкритості ландшафтів [Формозов А.Н., 1969, с. 70]. Тобто чим менше дерев та гір у регіоні, тим більше стадність і рухливість травоїдних. Перевага гуртового способу життя перед нестадним полягає в тому, що окремій тварині можна не слідкувати за безпекою. Хижаку значно важче наблизитись непоміченим до гурту, ніж до однієї тварини, що дає змогу стадним тваринам спокійно пастися, не відволікаючись на спостереження за хижаками. Однак всі ці переваги стадо втрачає в лісі чи горах. Деревна рослинність, кущі та розчленований рельєф дають можливість хижакам підкрастися навіть до гурту тварин. Крім того, в закритих ландшафтах стадо не може вільно пересуватися і таким чином втрачає всі переваги перед нестадним способом життя. Тому в лісі травоїдні пасуться поодинці або невеликими групами.

Оскільки безлісі, рівнинні простори були визначальною рисою ландшафтів прильодовикової Європи, то стадність травоїдних була надзвичайно високою. Однак чим чисельніше стадо, тим скоріше воно поїдає та витоптує траву, а значить тим швидше тварини вимушені пересуватися у пошуках нових пасовиськ. Крім того, різко континентальний клімат зі значними перепадами між літньою та зимовою температурами спричинив масові сезонні міграції плейстоценових копитних. Стадність та міграційність травоїдних визначили специфіку мисливського прильодовикового господарства [Зализняк, 1990].

Кожен рік відбувалися дві великі сезонні міграції травоїдних. Весною тварини мігрували з півдня на північ слідом за хвилею вегетації трав. Восени перші заморозки та снігопади гнали величезні стада на південь. Під час осінньої та весняної міграцій копитні утворювали гурти, що нерідко нараховували десятки тисяч голів. У цей час створювалася унікальна можливість полювати на тварин, що концентрувалися в одному місці з гігантських територій, недосяжних для первісних мисливців через відсутність транспортних засобів.

Справа полегшувалася ще й тим, що шляхи міграцій, місця переправ через ріки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Тобто прильодовиковим мисливцям не було необхідності переслідувати стада мігруючих травоїдних. Через відсутність транспортних засобів та велику швидкість міграції тварин (до 80 км на день) вони й не могли цього робити. Суть господарської стратегії прильодовикової пізньопалеолітичної людності полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин. Тобто, пізньопалеолітичні мисливці чекали на мігруючих тварин на їх традиційному, постійному шляху переходу між північними літніми та південними зимовими пасовиськами. Дослідники відзначили концентрацію пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи на кордоні літніх та зимових пасовиськ травоїдних [Степанов, 1976, с. 305].

Особливо продуктивним було осіннє колективне полювання, коли тварини досягали максимальної ваги після літнього випасу, а їхні шкури були найвищого гатунку. Осінні мігруючі стада були особливо чисельні, і мисливці старалися вбити як можна більше тварин, щоб забезпечити общину харчами на зимовий період. Осіння міграція безпосередньо передувала першим морозам, які створювали умови для збереження м'яса протягом кількох зимових місяців. Мисливська община проводила зиму на місці осіннього полювання, безпосередньо біля створених запасів м'яса. Адже повна відсутність транспортних засобів не дозволяла вивезти його в інше місце. Тому розташування стоянки поряд з костищем, що являє собою рештки колективного полювання, типове для пізнього палеоліту (Амвросіївка, Анетівка 2, Солютре, Штельмор та ін.).

У кінці зими запаси м'яса закінчувалися, а його рештки починали псуватися з приходом весняного тепла. Однак у цей час розпочиналася нова сезонна міграція тварин з півдня на північ. Оскільки шляхи зимової та весняної міграцій травоїдних хоч і були постійними, але, як правило, не збігалися, община переселялася на місце весняного колективного полювання. Весною тварини виснажені суворою зимівкою, а їх хутро починає линяти. Крім того, тепле літо не дозволяло зберігати велику кількість м'яса довгий час. Тому весняне полювання не було таким продуктивним, як осіннє. Створювали відносно невеликий запас м'яса, необхідний для існування общини до нової осінньої міграції тварин. Первісні мисливці знали численні способи зберігання м'яса в теплу пору року. Однак значну частину літнього раціону мисливців прильодовиків'я, очевидно, складало свіже м'ясо тварин, впольованих на літніх пасовиськах.

Не маючи ефективних транспортних засобів, прильодовикові мисливці мешкали на традиційних шляхах сезонних міграцій травоїдних. Однак шляхи весняної та осінньої міграцій часто не збігалися. Це змушувало мисливську общину не менш ніж двічі на рік міняти місце стійбища. З цієї та деяких інших причин пізньопалеолітичні стоянки, як правило, були сезонними. Постійність міграційних шляхів стадних травоїдних зумовила періодичне повернення мисливських колективів на місця традиційних колективних полювань. Тому пізньому палеоліту властиві групи однокультурних пам'яток, залишених однією общиною, під час періодичних повернень на місця минулорічних стійбищ. Це численні групи свідерських стоянок Полісся, стоянки біля Рогалика на Луганщині, Кам'яні Балки під Ростовом на Дону, багатошарова стоянка Володимирівка на Кіровоградщині, групи стоянок біля с.Пушкарі та в урочищі Смячка на Десні тощо.

У міграціях стадних травоїдних простежується певна циклічність з періодом у кілька років. Її елементом є періодична зміна конкретних міграційних шляхів при незмінному загальному напрямку сезонної міграції. Наприклад, тундрові олені за кілька років витолочують пасовиська і тому залишають старий міграційний шлях, повертаючись на нього знову через певний час [Симченко, 1976, с. 75]. Масове полювання на традиційних шляхах сезонних міграцій також повинно було сприяти періодичній зміні конкретних шляхів пересування стадних ссавців.

Можливо періодична зміна шляхів сезонних міграцій стадних тварин у результаті виснаження пасовиськ та мисливської діяльності людей були головними причинами залишення мисливськими колективами місць традиційного мисливського промислу. Поновлення пасовиськ та припинення мисливської діяльності на них створювало умови для повернення тварин на старі шляхи сезонних міграцій. Це, в свою чергу, принаджувало на старі мисливські угіддя ту ж саму або нову мисливську общину. Так, виникали характерні для прильодовикового мисливського господарства вузли різнокультурних пам'яток Молодовського, Костенківського, Пушкарівського, Надпорозького тощо [Залізняк, 1989, с. 15, 16]. Таким чином, мисливський контроль за міграційними шляхами стадних тварин, що був основою економіки первісних мисливців відкритих ландшафтів, спричинював періодичне поновлення поселень на міграційних шляхах травоїдних у найбільш зручних для колективного загінного полювання місцях.

Як вже зазначалося, визначальний вплив на формування своєрідного прильодовикового мисливського господарства справили стадність та міграційність плейстоценових травоїдних. Вони прямо залежали від ступеня відкритості ландшафтів. Максимальне поширення останніх збіглося з максимумом похолодання 17-20 тис. років тому. Дані палеогеографії та археології свідчать, що остаточне формування та найбільше поширення моделей господарської адаптації мисливців відкритих прильодовикових просторів сталося саме в цей час [Зализняк, 1987, с. 60, 1990, с. 9].

Отже, стрижнем моделей господарської адаптації прильодовикових мисливців пізнього палеоліту був своєрідний річний господарський цикл, в основі якого лежали продуктивне осіннє та весняне колективні полювання на сезонно мігруючих стадних травоїдних, які доповнювалися менш ефективною мисливською діяльністю влітку та взимку [Зализняк, 1987, с. 69, 1989, с. 117-128, 166].

Простежуються вражаючі паралелі прильодовикової економіки з природокористуванням арктичних звіробоїв. І.І.Крупник [1989, с.72-75] відзначає, що мисливці на морських ссавців арктичних узбереж Сибіру та Північної Америки головну кількість м'яса добували під час сезонних міграцій тюленів, моржів та китів восени на південь, а навесні у зворотному напрямку. Тому поселення морських звіробоїв розміщувалися на мисах, повз які проходили постійні міграційні шляхи морських ссавців. Таким чином, якщо мешканці прильодовикової смуги здійснювали мисливський контроль за постійними міграційними шляхами стадних плейстоценових травоїдних, то морські звіробої контролювали шляхи сезонних міграцій морських ссавців, інтенсивно полюючи на них восени та навесні. Ці та багато інших аналогій з господарством та культурою пізньопалеолітичних мисливців на стадних травоїдних мамонтового фауністичного комплексу давно стали підставою для залучення етнографічних даних по арктичних звіробоях для реконструкції способу життя мешканців прильодовикової Європи.

Всі мисливці відкритих просторів, у тому числі прильодовикових, полювали на стадних травоїдних методами колективного загону (загін в урвище, у природну пастку, на мисливську засідку, в болото чи на тонку кригу, загінні облави на річкових переправах тощо). Головною мисливською зброєю були списи з різними кістяними, крем'яними чи комбінованими наконечниками. Довжина і форма останніх залежали від розміру об'єкту промислу та традиції.

Не зважаючи на подібність способу життя різних пізньопалеолітичних мисливців перигляціальної зони, у межах останньої виділяється 4 природно-ландшафтні підзони з певними особливостями клімату, флори та фауни.

З Південної Балтії на Верхній Дніпро тяглася смуга тундростепу з пануванням північних оленів у теріофауні. В Середньому Подніпров'ї, на Десні, в Поліссі та на Волині були поширені сосново-березові лісостепи з численною популяцією мамонтів. Надчорномор'я займали безкраї холодні перигляціальні степи, де ведучими формами теріофауни були бізон та плейстоценовий кінь. У Кримських та Карпатських горах вузька смуга змішаних передгірних лісів відділяла альпійські луки високогір'їв від прильодовикового степу рівнин. Якщо в гірських лісах мешкали благородні олені, сарни, кабани, ведмеді, то на яйлах влітку паслися прильодовикові копитні — північні олені, коні, кулани, сайгаки, бізони.

Наявність згаданих чотирьох підзон у межах єдиної прильодовикової зони зумовила мисливську спеціалізацію їх мешканців відповідно природно-ландшафтній диференціації. Тому в кінці палеоліту на території України поширилося саме чотири головні моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці на бізона та коня, мисливці прильодовикових гір [Залізняк, 1988, с. 13]. Змішані фауністичні комплекси порубіжжя зазначених природних підзон (мамонто-рангіферовий, бізоново-рангіферовий тощо) зумовлювали формування локальних варіантів основних моделей господарської адаптації.

Періодичні різкі потепління та похолодання фінального плейстоцену призвели у 12-10 тис. до н. е. до вимирання мамонтів. Разом з ними зникла в Європі і господарська модель мисливців на мамонтів. Мамонт був природним конкурентом північного оленя і його вимирання певною мірою зумовило небувале поширення оленів у Євразії у 12-9 тис. до н. е. Це дало підстави дослідникам називати фінальний палеоліт добою північного оленя. Разом з останнім глобального поширення у середній смузі Європи набула відповідна модель господарської адаптації мисливців на північного оленя, добре відома як за даними етнографії (Симченко, 1976), так і археології (Зализняк, 1989).

Кінець льодовикової епохи 10 тис. років тому позначився різкими природно-кліматичними змінами, які спричинили радикальну перебудову первісної економіки прильодовикової Європи та драматичні зміни на її етнокультурній карті. Внаслідок потепління на межі плейстоцену та голоцену відносно однорідна широка смуга відкритих прильодовикових ландшафтів розпалася на три окремі природно-ландшафтні зони: тундрову, лісову та степову. Із лісових рефугіумів середньої

частини перигляціальних відкритих просторів (прильодовиковий лісостеп) у ранньому голоцені розвинулася потужна зона лісів помірного поясу. Безкраї перигляціальні тундростепи були ніби розірвані ранньоголоценовими лісами на північну тундрову і південну степову провінції, ізольовані одна від одної зоною лісів, що саме почала формуватися у цей час. Певною мірою ранньоголоценові тундри і степи були реліктами перигляціальних просторів. Їх тваринний та рослинний світ фактично являв собою збіднений перигляціальний фауністичний та флористичний комплекси [Вангенгейм, 1976].

Ранньоголоценові тундри і степи успадкували не тільки природно-ландшафтну специфіку прильодовикових просторів, але й моделі господарської адаптації пізньопалеолітичних мисливців. На межі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. років тому господарський тип мисливців на оленя пересунувся слідом за об'єктом полювання далеко на північ у лісотундрову зону. З поширенням човна та ручних нарт він перейшов на новий, ранньоголоценовий, або мезолітичний етап розвитку.

На півдні у степовій зоні Східної Європи продовжувала розвиватися модель господарської адаптації степових мисливців. Однак і вони вступили на мезолітичний етап розвитку, що значною мірою було спричинено природно-ландшафтними змінами на зламі плейстоцену та голоцену. В цей час у степах зросла роль лісових біоценозів, а на зміну бізону та плейстоценовому коню прийшли тур, тарпан, сайгак. Поширення лісостепових ландшафтів з нестадною теріофауною (перш за все тура) суттєво збільшило роль індивідуального полювання з луком та стрілами. Фактично на півдні України в мезоліті був поширений варіант степової моделі адаптації з окремими елементами лісового мисливського господарства.

Загальна тенденція розвитку природничих процесів у ранньому голоцені визначалася різким збільшенням ролі закритих ландшафтів за рахунок поширення деревної рослинності. Відповідні зміни відбулися у тваринному світі, де стадні ссавці були витіснені нестадними. Останнє призвело до радикальних змін у первісній мисливській економіці, оскільки вимагало переходу до нових методів і термінів полювання, а значить, докорінних змін у річному господарському циклі та у способі життя мисливської людності.

Колективні методи полювання не є ефективними при промислі нестадних тварин. У нових умовах закритих ландшафтів вони не можуть забезпечити їжею великі мисливські колективи, необхідні для загінного полювання. Тому з поширенням нестадної фауни у ранньому голоцені принципово міняється мисливська стратегія первісного населення. Люди перейшли від полювання великими общинними колективами, як було у льодовикову добу, до мисливського промислу дрібними мисливськими групами. Саме в таких групах проходила більша частина життя мезолітичних мисливців, які, однак, періодично збиралися в общинному селищі [Зализняк, 1991, с. 125]. Індивідуалізації способу життя сприяло небувале поширення ефективної, індивідуальної мисливської зброї — лука та стріл. Індивідуальне полювання з луком на нестадних тварин було основою мезолітичної економіки [Зализняк, 1984, с. 5, 1988, с. 19].

Однак ці зміни проходили з різною інтенсивністю в різних природних зонах ранньоголоценової Європи. Особливо суттєва природно-ландшафтна трансформація на межі плейстоцену та голоцену сталася в середній смузі Північної півкулі. Протягом короткого часу прильодовиковий лісостеп заріс густими сосново-березовими лісами, а на зміну стадам північного оленя прийшли нестадні лісові копитні: тур, лось, благородний олень, косуля, кабан. Відповідно відбулася швидка і радикальна перебудова моделі господарської адаптації первісного населення. На зміну колективним мисливцям на північного оленя прийшли індивідуальні мисливці та рибалки лісів помірної зони зі своєрідною економікою, річним господарським циклом, способом життя.

Роль лісів, нестадної фауни та пов'язаного з ними індивідуального полювання з луком та стрілами зросла в ранньому голоцені не тільки в лісовій, але і в степовій зонах, а також у горах. Пом'якшення клімату призвело до розширення смуги передгірних лісів за рахунок зменшення площі високогірних альпійських луків

(полонин Карпат, яйл Криму). Модель господарської адаптації мисливців прильодовикових гір трансформувалася у модель мисливців гірських лісів. Остання різниться від своєї пізньопалеолітичної попередниці, перш за все, провідною роллю в економіці індивідуального полювання з луком на нестадних лісових копитних.

На початку голоцену виникли сприятливі умови для господарського освоєння людиною морських та річкових узбереж. Зникнення льодовика спричинило потепління води в північній частині Світового океану і різке збільшення кількості планктону, а значить, риби та морських ссавців. Дослідження ранньоголоценової стоянки Ігрень 8 та їй подібних у Надпорожжі свідчить про формування тут моделі адаптації рибалок та мисливців узбереж великих рік. Вони існували за рахунок ресурсів Дніпра та полювання на копитних прирічкових лісів [Залізняк, 1988, с. 17].

Отже, соціально-економічні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті розвивалися у відповідності з природно-кліматичними змінами. Якщо в пізньому палеоліті України були поширені моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів, то у мезоліті на теренах України мешкали переважно мисливці закритих ландшафтів. Підгрунтям господарської стратегії прильодовиків'я був мисливський контроль за міграційними шляхами стадних травоїдних. Їх добували методом колективного загону під час сезонних міграцій. У мезоліті провідну роль в економіці відігравало індивідуальне полювання на нестадних лісових копитних.

Американський дослідник Л.Бінфорд розподілив мисливські суспільства на два типи — колекторів та форейджерів [Binford, 1980]. Якщо колектори більшу частину року існували за рахунок запасів, що створювалися у відносно короткий термін інтенсивного полювання, то форейджери, навпаки, постійно рухались по промисловій території у пошуках харчових ресурсів. Тобто, пізньопалеолітичні мисливці відкритих просторів, за класифікацією Л.Бінфорда були колекторами, а мезолітична людність закритих лісових ландшафтів — форейджерами.

Зрозуміло, що змальовані радикальні зміни способу життя мисливської людності території Україні на межі плейстоцену та голоцену були складовою частиною глобальних перемін, які у цей час протікали на всьому Європейському континенті.

Як зазначалося, багатоваріантність або полілінійність історичного розвитку, за Шпенглером – Тойнбі, в первісну добу проявлялася в паралельному співіснуванні в різних природно-кліматичних зонах різних типів мисливських суспільств (господарсько-культурних типів чи моделей адаптації) [Залізняк, 1997, с.5]. Серед них мисливські суспільства закритих просторів мали об'єктивні передумови для подальшого прогресивного, динамічного розвитку. Стратегія індивідуального полювання та довгочасове самостійне господарювання малих сімей підносили роль окремої сім'ї та індивідуума в житті первісного колективістського суспільства. Життя колективу все більше залежало від вміння та творчої енергії окремих мисливців. Хоча продукти індивідуальної мисливської діяльності розподілялися порівну між членами первісного соціуму (мисливської групи сімей чи общини), соціальний престиж чоловіка прямо залежав від результатів його особистої промислової діяльності. Тому лідерами первісних мисливських колективів завжди були найкращі промисловики-мисливці.

Тобто, мисливські суспільства закритих просторів помірної зони, на відміну від спеціалізованих мисливців на стадних тварин та тропічних мисливців і збирачів, мали ефективні соціальні механізми стимулювання індивідуальної ініціативи. Виникли передумови для динамічнішого розвитку людства та прискорення технологічного прогресу. Не випадково саме суспільства мисливців передгірних лісів Близького Сходу близько 10 тис. років тому розпочали «неолітичну революцію» і поступово трансформувалися в перші неолітичні спільноти з відтворюючою економікою, які стали підгрунтям найдавніших цивілізацій.

Розділ 6

Етнокультурна історія України в X – V тис. до н. е.

1. ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

У повоєнний час серед дослідників поширився погляд на археологічні культури фінального палеоліту (епіпалеоліту) та мезоліту, як на археологічні сліди стародавніх етнічних спільнот [Формозов, 1959, Генинг, 1970, Шнирельман, 1986, с. 467, Залізняк, 1989, с. 159, 1991, с. 54]. Соціальний механізм їх формування та функціонування докладно розглядається у параграфі 20 даного розділу книги.

Виділення археологічної культури відбувається в процесі порівняльного типолого-статистичного аналізу її крем'яних виробів на тлі комплексів знарядь сусідніх культурних спільнот. У звязку з науковою операцією культурної диференціації пам'яток епохи каменю набуває актуальності ряд складних проблем методики типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів, визначення критеріїв культурного поділу пам'яток, пошуків культуровизначальних ознак крем'яних комплексів, їх гомогенності тощо.

Як показано у відповідному розділі цієї книги, тричленна стуктура мисливських суспільств та складний річний господарський тип первісних мисливців зумовили певне розмаїття типів стоянок кам'яної доби. Серед найпоширеніших відзначимо: 1) крем'яниці (стоянки окремих сімей); 2) групи з 2 – 7 крем'яниць, залишені мисливськими об'єднаннями кількох сімей чи общинами; 3) великі за площею пам'ятки, що виникли внаслідок багаторазових повернень однієї общини на традиційне місце сезонного поселення; 4) вузли однокультурних стоянок, які виникли внаслідок стійкої циклічності мисливського господарства. Постає питання: матеріали якого з цих типів пам'яток можна вважати органічно однорідними, об'єктивно відображаючими культурну специфіку населення, або, як кажуть археологи, гомогенними чи культуровизначальними ?

Як добре відомо з етнографічних даних, за кам'яної доби обробляли кремінь, а значить, були носіями культурних традицій кременеобробки чоловіки. Зрозуміло, що найбільш гомогенним можна вважати крем'яний комплекс, залишений одним майстром. Найкраще відповідає цим критеріям комплекс окремої крем'яниці. Адже вона являє собою рештки життєдіяльності окремої сім'ї, чисельністю до 10 осіб. Основний обсяг обробки кременю в сім'ї здійснював її голова – чоловік і батько. Однак крім нього у сім'ях первісних мисливців звичайно жили й інші чоловіки: діди, хлопчики, просто родичі або навіть чужі люди, що приєднувались до сім'ї на правах виконання соціальних обов'язків, відповідних їх віку і статі. Отже, колекція кам'яних виробів крем'яниці – продукт виробничої діяльності всіх чоловіків даного сімейного колективу. В тому числі і хлопчиків, які тільки засвоювали навички виготовлення кам'яних знарядь. Результатом такого навчання була поява певної кількості нетрадиційних, бракованих виробів. Це вимагає обережного і диференційованого підходу до різних типів виробів при типолого-статистичному аналізі крем'яних колекцій. Культуровизначальними в них є, перш за все, виразні серії знарядь, які фіксують стійку традицію, а не окремі екзотичні

артифакти випадкової форми, які могли бути виробничим браком або продуктом навчальних експериментів підлітків.

Ще менш гомогенною буде об'єднана колекція кількох сусідніх крем'яниць окремої общини або мисливського стійбища кількох споріднених сімей. Крем'яний комплекс кожної з них мав певні індивідуальні особливості індустрії, зафіксовані археологами методом типолого-статистичного аналізу колекцій окремих сімейних скупчень общинного стійбища [Зализняк, 1989, с.151-153].

Багаторазове повернення одного мисливського колектива на традиційне для певного сезону року місце мешкання призводило до злиття окремих сімейних крем'яниць в єдине, велике за площею скупчення однокультурного матеріалу. Зрозуміло, що культурна діагностичність такої колекції буде ще нижчою. Крім усіх зазначених вище обставин, на її гомогенність негативно впливали фактори часу та простору. Значний період існування такої пам'ятки передбачає саморозвиток традицій обробки кременю її мешканців, а велика площа збільшує ризик засмічення іншокультурною домішкою. Адже такі стоянки розміщувалися в найзручніших для мешкання мисливців місцях, які в різний час приваблювали різні колективи. Тому в колекціях більшості великих за площею пам'яток кам'яної доби часто присутня механічна домішка іншокультурного матеріалу.

Отже, чим менше площа стоянки і чим менш насичений її культурний шар, тим «чистіший» і гомогенніший її крем'яний інвентар і навпаки. Як показала археологічна практика, гомогенні, «чисті» комплекси є великою рідкістю. Більшість пам'яток конкретної культури має порушений антропогенними чи природними факторами культурний шар, а їхні колекції містять іншокультурні домішки. Разом з тим, навіть зібрані на поверхні значних за площею пам'яток великі колекції археологічного матеріалу, при наявності еталонних гомогенних комплексів з окремих крем'яниць, можуть бути корисними при культурній періодизації мезоліту певного регіону. Без врахування таких колекцій важко з'ясувати все типологічне розмаїття виробів конкретної культури та справжні межі її поширення.

Статистичні підрахунки обов'язкові при порівнянні між собою окремих археологічних комплексів. Разом з тим, їх беззастережне застосування при вирішенні всіх проблем типологічної класифікації і культурної періодизації матеріалів кам'яної доби нерідко дає негативні результати.

Цікавий експеримент по зіставленню між собою колекцій кременю двох сусідніх господарсько-побутових комплексів стоянки Добранічівка провів М.І.Гладких [1973]. Розкласифікувавши колекції за типологічною схемою з 200 позицій, він порівняв їх між собою за допомогою ЕОМ. Результати виявилися несподіваними. Однокультурні комплекси настільки відрізнялися між собою за багатьма показниками, що годі було й говорити про їх схожість. Нечисленні, але показові для культурної диференціації вироби (вістря, вкладені мисливської зброї тощо) розглядалися нарівні з недіагностичними в культурному відношенні, але дуже численними відходами виробництва (сколами, відщепами тощо). Тому, образно кажучи, краплі цінної для визначення культурної специфіки колекції інформації розчинилися в морі непоказових речей.

Дуже поширеним, але хибним методом визначення спорідненості крем'яних комплексів є порівняння між собою їхньої структури. Під останньою мається на увазі співвідношення різних категорій виробів у межах одного комплексу. Особливо часто для з'ясування ступеню культурної спорідненості колекцій порівнюють співвідношення в них скребачок та різців, роль пластин серед сколів та виробів з ретушшю серед усіх кременів тощо. Однак ці показники не є культуровизначальними і залежать від господарської спеціалізації пам'ятки, віддаленості від крем'яної сировини або пори року.

Так, на стоянках-майстернях, які звичайно розташовані неподалік від виходів сировини, як правило, знаходять значну кількість нуклеусів, сколів, відходів виробництва, що в багато разів переважають кількість правильних пластин. На віддалених від родовищ сировини стоянках, куди кремінь доставляли здалеку у вигляді нуклеусів чи готових пластин, індекс пластинчастості різко зростав. Залежно від

того, здійснювалася на стоянці первинна обробка кременю чи ні, індекс пластинчастості міг змінюватися у кілька разів. Наприклад, свідерське скупчення кременю Прибір 13 Ж мало індекс пластинчастості 9.4 %, а виробів з ретушшю на ньому знайдено лише 0.6% усіх кременів. Розташоване за 20 м від нього скупчення Прибір 13 Б дало колекцію кременю з індексом пластин 43 %, а знарядь 9%. Різниця між колекціями цих однокультурних крем'яниць виникла тому, що на першому відбувалася первинна обробка сировини, а на другому ні. Схоже, що вміст пластин в колекції, який залежав, перш за все, від обсягу первинної обробки кременю на пам'ятці, є менш показовим культуровизначальним критерієм, ніж відсоток знарядь на пластинах, який демонструє традиційний тип заготовки знарядь конкретної культури [Зализняк, 1989, с.28, 44].

Співвідношення різців і скребачок в крем'яних комплексах багато дослідників і нині розглядає як хронологічний показник. Традиційно вважається, що при переході від верхнього палеоліту до мезоліту пропорція змінюється на користь скребачок. Етнографічний матеріал переконливо свідчить, що обробка шкіри у переважної більшості відомих науці мисливських народів була суто жіночою справою. У нганасанів Таймиру чоловік не повинен був навіть торкатися скребачки, яка вважалася суто жіночим знаряддям [Симченко, 1986, 183, 192]. Отже, наявність скребачок у комплексі, перш за все, свідчить, що до складу колективу, який залишив пам'ятку, входили дорослі жінки, а також, що пам'ятка функціонувала в холодну пору року. Адже весняні і літні шкури тварин через низьку якість, як правило, не оброблялися. На однокультурних свідерських стоянках Волині вага скребачок серед знарядь змінюється від майже їх повної відсутності на стоянці Самари до 40% виробів з ретушшю у скупченні Прибір 13 А. Співвідношення між скребачками та різцями окремих скупчень однієї стоянки Прибір 13 коливається від 0.6 до 3.7 [Зализняк, 1989, с.28, 44, 62].

Якщо скребачки були «жіночими» знаряддями, то відбійники, нуклеуси, різці та наконечники мисливської зброї – «чоловічими». Відповідно і слід ставитися до їх наявності в комплексах не як до культуровизначальних виробів, а як до індикаторів господарської спеціалізації стоянки. Численні відбійники, нуклеуси, первинні сколи тощо свідчать про статус пам'ятки як майстерні з первинної обробки кременю, різці – місця обробки твердих матеріалів (кістки, рогу, дерева). Значна кількість вкладенів метальної зброї на пам'ятці, в тому числі геометричних мікролітів та інших наконечників стріл, є свідченням не культурної специфіки стоянки, а її функціональної орієнтації на мисливський промисел.

Отже, структура крем'яних комплексів відображає їхню культурну специфіку значно меншою мірою ніж типологія всередині окремих категорій знарядь (мікролітичних вкладенів, різців, скребачок, проколок, нуклеусів, сколів тощо).

Переважна більшість фахівців вважає культуровизначальними для епіпалеолітичних та мезолітичних культур, перш за все, їхній мікронабір. Геометричні і негеометричні мікроліти, які виконували функції наконечників стріл та вкладенів пазових вістер дротиків, відзначалися особливою мінливістю як у часі, так і в просторі. Тобто, вони є найбільш діагностичною частиною крем'яного комплексу для визначення не тільки його етнокультурної приналежності, а й часу функціонування пам'ятки. Форма інших крем'яних виробів мезолітичних комплексів (нуклеусів, сколів, скребачок, різців, проколок, сокир тощо) відіграє другорядну, допоміжну, порівняно з морфологією мікролітів, роль при культурній періодизації мезоліту [Формозов, 1959, с. 15, Кольцов, 1977, с. 6, Зализняк, 1984, с. 67-69, 1991, с. 5-10].

Тому вивчення мікролітів (їх функції, техніки виготовлення, типології та історичних етапів розвитку мікролітичних форм) має надзвичайно велике значення для мезолітознавства. Значний внесок у вирішення цих проблем зробив Д.Ю.Нужний [1992]. На основі скрупульозного аналізу мікронаборів численних мезолітичних стоянок України на тлі мезолітичних культур Старого Світу ним розроблена періодизація розвитку мікролітичної техніки [Нужний, 1992, с. 64, 65].

Мікроліти — це крем'яні вістря стріл чи вкладені наконечників дротиків, які характеризуються малими розмірами та поєднанням різального і притупленого

краю. Вони відомі вже у найдавніших пластинчастих індустріях початку пізнього палеоліту України, де представлені двома головними архаїчними типами — пушкарівськими та орін'якськими. Пушкарівські вістря — це великі, асиметричні сегментоїди з притупленою крутою ретушшю, випуклою спинкою (Пушкарі I, Клюси). Орін'якські вкладені — дрібні, неправильні мікроскалки з напівкрутою, нерегулярною ретушшю по одному або двох краях (Сагайдак I, Муралівка, Золотівка тощо).

У другій половині пізнього палеоліту поширилися мікроліти граветтського типу — вістря на пластинах з крутою ретушшю по одному довгому краю та одному з кінців заготовки. Серед епіпалеолітичних та мезолітичних культур України до цієї технологічної традиції належать культури пізньомолодовська, Східний Граветт (Рис.36), частково Кудлаївка.

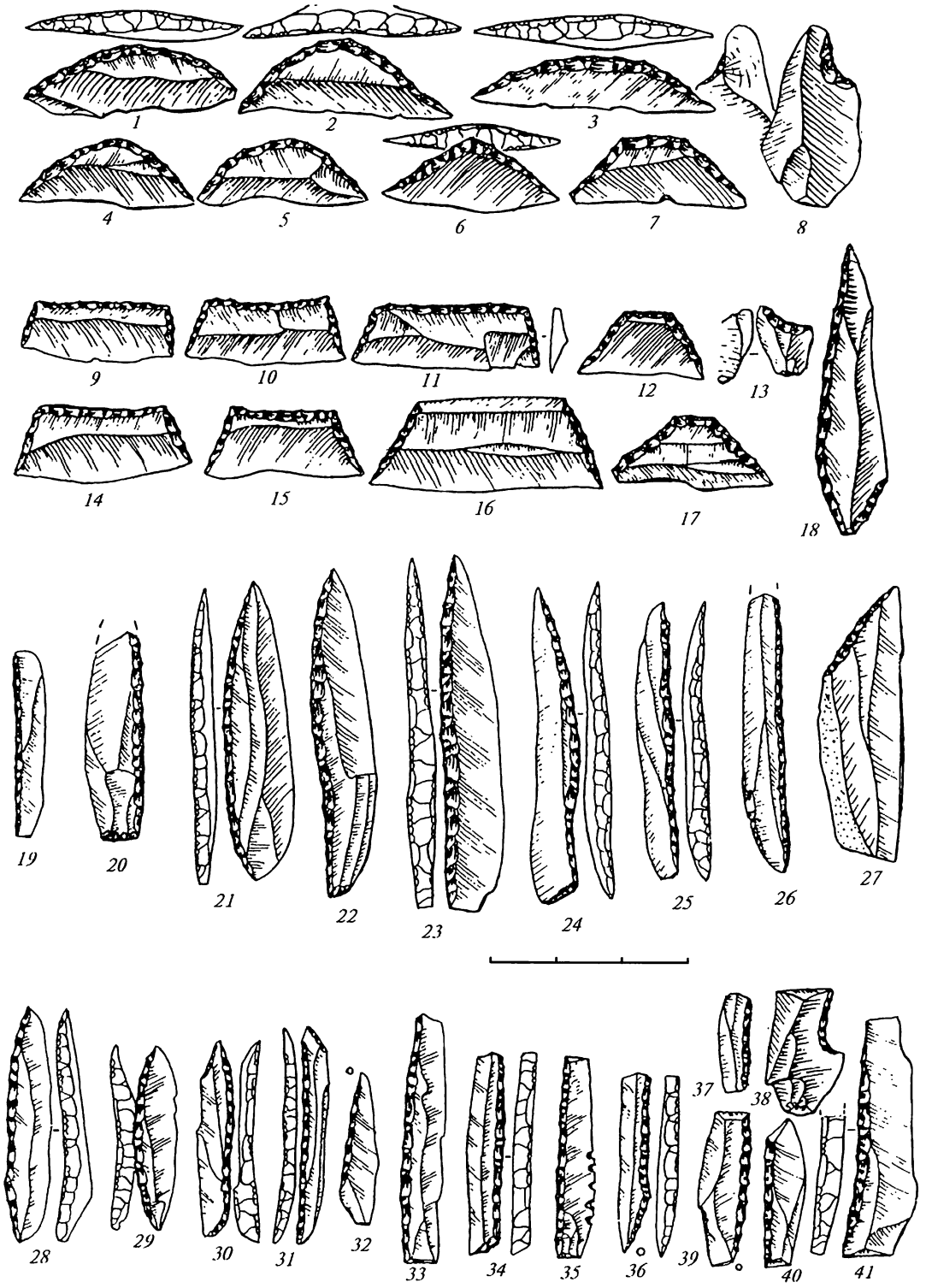

Рис. 36. Фінальний палеоліт України (XI-IX тис. до н.е.). Мікроліти шанкобинської (1-8), осокорівської (9-18), молодовської (19-27) культур та Східного Граветту (28-41).

У фінальному палеоліті граветтські вістря трансформуються в архаїчні типи сегментоподібних та трапецієподібних мікролітів. В Україні до цього типу індустрії належать осокорівська та шанкобинська культури. В Поліссі в цей час розвивалися етнокультурні єдності з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Красносілля, Свідер) (Рис. 45), технологічна традиція яких продовжила свій розвиток у лісовій зоні Східної Європи і в мезоліті (Пісочний Рів, Постсвідер).

Свого піку мікролітична техніка досягла в розвиненому мезоліті, коли небувалого поширення набули трапецієподібні наконечники стріл (Мурзак-Коба, Гребеники, Яніславиця та ін.). На Сході Євразії, в т. ч. у Сибіру, граветтська традиція оснащення пазових наконечників метальної зброї мікропластинками з притупленим краєм та неретушованими мікропластинами продовжувала свій розвиток у мезоліті і навіть у неоліті (Кукрек, мезоліт Поволжя та Сибіру, бутівська та частково донецька культури тощо). У неоліті через поширення відтискної техніки отримання широких пластин трапеції та сегменти набули значних розмірів, а їхню спинку вкрила пласка ретуш (неоліт Криму та Кавказу, стоянки типу Платівський Став, Микільська Слобідка на Київщині).

Отже, мікролітична техніка обробки кременю в Україні, за Д.Ю.Нужним [1992, с. 64, 65], пройшла 5 головних етапів розвитку, які умовно назвемо: 1) верхньопалеолітичний ранній (пушкарівська та орін'якська технології); 2) верхньопалеолітичний пізній (Граветт та Епіграветт); 3) фінальнопалеолітичний (ранньогеометричний); 4) мезолітичний (розвиненогеометричний), 5) неолітичний (пізньогеометричний).

Типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів (і перш за все, мікролітів, як головних культуровизначальних виробів) дозволяє впевнено говорити про 16 відомих нині етнокультурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту України: Східний Граветт, Пізньомолодовська, Осокорівка, Шан-Коба, Красносілля, Свідер, Пісочний Рів, Зимівники, Кудлаївка, Шпанська, Мурзак-Коба, Кукрек, Гребеники, Яніславиця, Донецька, Платівський Став (Рис. 36, 50, 62).

2. СХІДНИЙ ГРАВЕТТ

Під умовною назвою Східний Граветт, мікрограветт чи епіграветт за європейською термінологією дослідники мають на увазі різноманітні пам'ятки України, Молдови, Костенки-Боршівського регіону Росії та Центральної Європи зі своєрідним мікрограветтським набором мікролітів. Останній характеризується наявністю двох головних типів мікровкладенів з притупленим крутою ретушшю краєм. Це, перш за все, численні мікрограветтські вістря різноманітних типів з неретушованими (Рис. 36, *31,32*) та ретушованими (Рис. 36, *30,34)* базисними частинами, які розташовані на масивних кінцях пластинок, та відносно прямими, круторетушованими спинками (Рис. 36, *30-41*). Від них походять менш численні прямокутники з крутою ретушшю по одному довгому краю та на обох кінцях пластинки. Найчисленнішими в східнограветтських комплексах є так звані мікропластинки з притупленим краєм, які у переважній більшості є уламками згаданих типів мікролітів (Рис. 36, *33-41*).

Важливо підкреслити, що східнограветтські мікроліти, як правило, невеликі за розміром і не перевищують у довжину 4 см. Класичний Граветт Західної та Центральної Європи характеризується багато в чому подібними типами мікролітів, але значно більших розмірів. Як правило, класичні граветтські вістря мають довжину більше 4 см. В Україні вони добре представлені серед виробів пізньомолодовської культури Верхнього Подністров'я (Рис. 36, *20-26*), стоянок Вишенне 2 у Криму, Підпорожний II у Надпорожжі.

Певні аналогії мікронабору Східного Граветту дає Мадлен Західної Європи, де такі комплекси також звуть епіграветтськими. Синонімом поняття Східний Граветт є перша фаза мікролітизації, за В.М.Даниленко [1969], та друга, за Д.Ю.Нужним [1992, с. 64]. Класичними східнограветтськими пам'ятками України

та прилеглих територій є стоянки Мізин, Гінці, Добранічівка, Межиріч, Семенівка, Кайстрова Балка IV, Амвросіївка, Ями, Анетівка II, Велика Аккаржа, Володимирівка, Федорівка, Кам'яна Балка I та II тощо (Рис. 37). Крем'яні вироби цих пам'яток значно різняться між собою. Складається враження, що мікрограветтська традиція виготовлення кістяних пазових наконечників з крем'яними вкладнями-мікрограветтами об'єднувала носіїв кількох окремих пізньопалеолітичних культур Східної Європи. Культурно-хронологічна періодизація Східного Граветту — нагальна проблема українського палеолітознавства, яка чекає свого дослідника.

Найдавнішою пам'яткою Східної Європи з виразними серіями мікрограветтів є третій шар Тельманівської стоянки (Костенки 8) на Дону, який датується близько 27 тис. років тому. Однак справжнє поширення мікрограветтських комплексів в Європі припадає на ранньоосташківський час (24-20 тис. років тому). Так, у молодовській культурі значна кількість мікрограветтів вперше з'являється в VII шарі Молодови V, який датується дослідниками близько 23 тис. років тому [Палеолит СССР, с.173, 174].

Приблизно в цей час розвивається і вілендорфсько-костенківська культура, на пам'ятках якої поряд з наконечниками з виїмками та ножами костенківського типу є багато мікрограветтів — стоянки Павлів, Дольні Вестониці, Краків Спадзиста, Авдеєво, Костенки I (1 шар), Бердиж, Гагаріно та ін. Вважається, що носії цієї культурної традиції прийшли у Східну Європу із заходу, де досліджені найдавніші її прояви, що датуються близько 24 тис. років тому (Вілендорф 2, шар IX) [Палеолит СССР, с.206]. Схоже, що генетичним підгрунтям вілендорфсько-костенківської культури, як і класичного Граветту, був Перигор Франції [Koslowski J., Koslowski S., 1975, s. 401, 422]. Таким чином, більшість дослідників бачить витоки Східного Граветту на заході, звідки він поширився в Центральну і Східну Европу. Причому на ранній вілендорфсько-костенківській фазі східнограветтські комплекси разом з мікрограветтами містять значну кількість наконечників з виїмками та ножів костенківського типу.

Висловлена альтернативна думка, що Східний Граветт міг постати на підгрунті центральноєвропейського Орін'яку, який поширювався і на Північне Надчорномор'я (Сагайдак, Анетівка I, Муралівка, Золотівка). Прибічником цих поглядів в Україні є Д.Ю.Нужний [1992, с. 26], який слідом за попередниками бачить в крем'яній індустрії Амвросіївки перехідні риси від Орін'яку до мікрограветту. Якщо версія формування Східного Граветту на основі орін'яцьких традицій вірна, то відсутність наконечників з виїмками та ножів костенківського типу на згаданих східнограветтських пам'ятках України пояснюється не хронологічними змінами в інвентарі, а орін'яцьким підгрунтям. Тому найдавніші пам'ятки Східного Граветту в Україні (Мізин, Амвросіївка, Ями), що датуються приблизно 22-20 тис. років, не містять згаданих культуровизначальних наконечників вілендорфсько-костенківської спільноти і своїм мікронабором нагадують класичний Мадлен.

Дослідження останніх років свідчать, що такий мікрограветт доживає на півдні України до фінального палеоліту. До найпізніших східнограветтських пам'яток степової та лісостепової України схоже належать стоянки Янісоль, Говоруха [Кротова, 1986, с. 58-60], Дмитрівка, Сомова Балка, Любимівка III, Каштаєва Балка [Оленковский, 1991, с. 42, 50, 110, 111], Івашково VI, Серединний Горб, Червона гребля [Смольянинова, 1990], Володимирівка (1-3 шари) [Черниш, 1953], Волоський могильник. Останнім часом пізню, фінальнопалеолітичну дату отримали стоянки Кам'яна Балка I та II на Нижньому Доні (Рис. 37).

Приклад пізнього, фінальнопалеолітичного етапу розвитку Східного Граветту дають верхні 1-3 шари стоянки Володимирівка на р.Синюха [Черниш, 1953] (Рис. 38). Загалом тут досліджено 8 пізньопалеолітичних горизонтів, розділених стерильними прошарками потужністю від 20 до 50 см. Шість верхніх шарів залягали у пізньольодовикових надчорноморських суглинках. Об'єктами мисливського промислу був північний олень, меншою мірою кінь, бізон. У нижніх 8 та 6 шарах знайдені поодинокі кістки шерстистого носорога та мамонта.

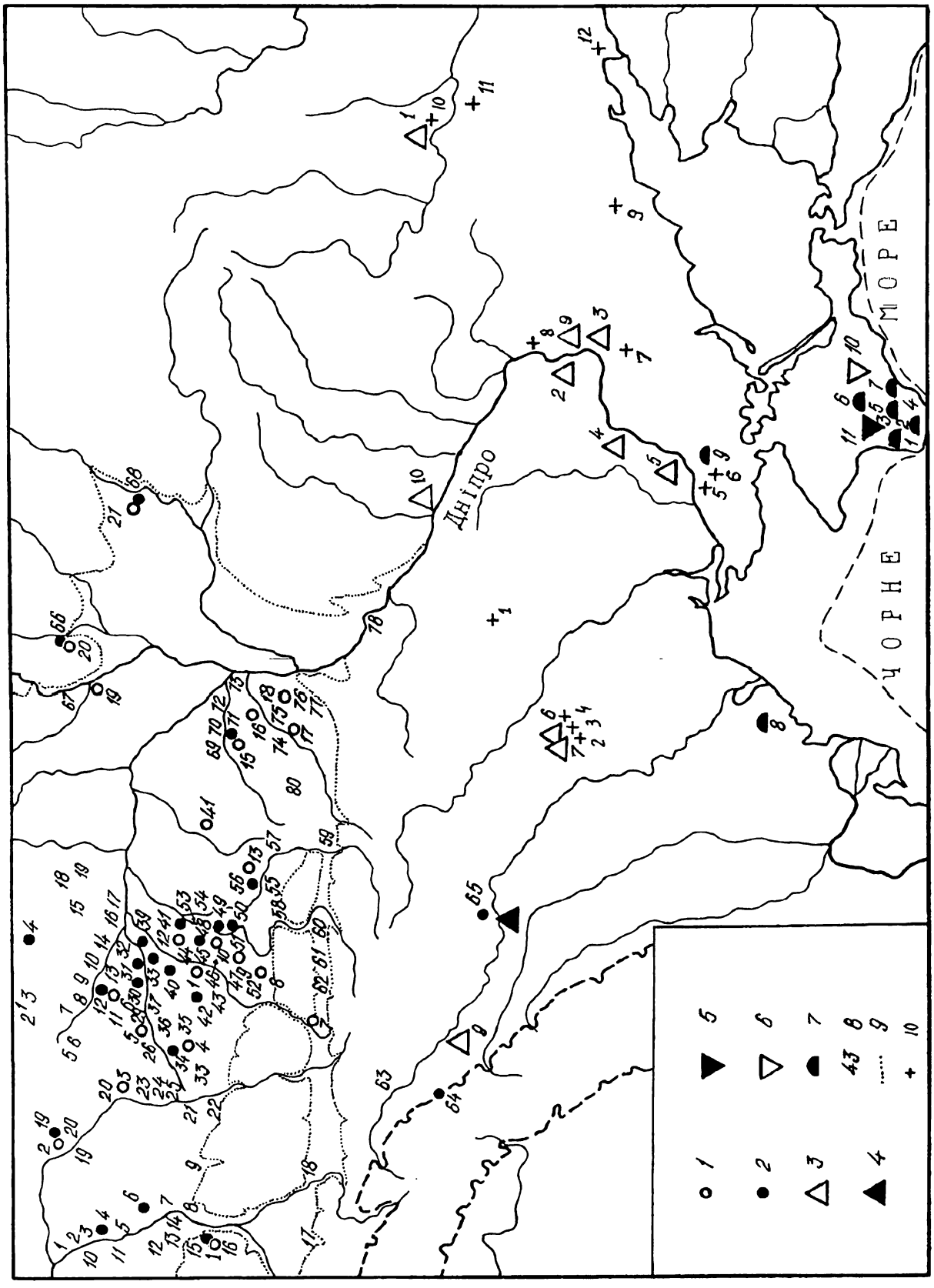

Рис. 37 Карта пам'яток фінального палеоліту України (XI - IX тис. до н. е.).

Пам'ятки культур: 1- красносільської, 2- групи свідерських стоянок, 3- осокорівської, 4- молодовської, 5- Сюрень II, 6- Вишенне II, 7-шанкобинська, 8- окремі свідерські пункти. 9- південна та східна межі Полісся, 10- Східний Граветт, 11 - берегова лінія Чорного моря у фінальному палеоліті.

КРАСНОСІЛЛЯ: 1- Новий Млин 1 А, В, 2- Станковичі, 3- Заказанка, 4- Лютка, 5- Самари, Кут, 6- Ополь 2, 7- Хренники, 8- Гораймівка, 9- Великий Мідськ, 10- Красносілля Є, 11- Підлишня, 12- Рудня, 13- Березно, 14- Корма, 15- Прибір 4, 16- Сукачі, 17- Раска, 18- Рудий Острів, 19- Берегова Слобода, 20- Гренськ, 21- Бір.

СВІДЕР Польщі: 1- Велішів, 2- Вітув, 3- Плуди А, 4- Свідре Вельке, 5- Карчев, 6- Цалованє, 7- Клещівка, 8- Гора Нива, 9- Новини, 10- Мар'янка, 11- Завади, 12-Гулін, 13- Бараш, 14-Гиче, 15-Ридно, 16- Осовка, 15- Буди, 18- Рудки, 19- Станковичі, 20- Немирово, 21- Лута, 22- Неборово.

СВІДЕР Полісся: 1- Добриньово, 2- Гривда, 3- Чмелі, 4- Бобровичі, 5- Боровики, 6- Носки, 7- Заріччя, 8- Білозерськ, 9- Хріса, 10- Гордов, 11- Упирово, 12- Ополь, 13- Мотиль, 14- Тишковичі, 15- В'яз, 16- Заозір'я, 17- Сушиця, 18- Погост, 19- Камінь, 20- Колодно, 21- Баранець, 22- Риковичі, 23- Горіхово, 24- Пульм, 25- Світязь, 26- Кут, 27- Самари, 28- Невір, 29- Барщипа, 30- Люб'язь, 31- Переволоки, 32- Омит, 33- Головно, 34- Лютка, 35- Нуйно, 36- Дарщин, 37- Котера, 38- Сенчиці, 39- Нобель, 40- Мульчиці, 41- Рудня, 42- Грушвиця, 43- Розничі, 44- Кузнецовськ, 45- Балаховичі, 46- Маюничі, 47- Мала Осниця, 48- Красносілля, 49- Тутовичі, 50- Кричельськ, 51- Корост, 52- Великий Мідськ, 53- Любиковичі, 54- Мар'янівка, 55- Тишиця, 56- Березно, 57- Хотин, 58- Славута, 59- Мирополь, 60- Шепетин, 61- Сапанів, 62- Гаї Лев'ятинські, 63- Галич, 64- Делятин, 65- Врублевці, 66- Гренськ, 67- Городок 4, 68- Смячка, 69- Народичі, 73- Тетерівський, 74- Тетерів 3, 75- Раска, 76- Рудня, 77- Бородянка 4, 78- Канів.

ОСОКОРІВКА: 1- Рогалик, 2- Осокорівка 3В, 3- Прогон, 4- Леонтіївка, 5- Дрімайлівка, 6- Царинка, 7- Івашково УІ, 8- Незвисько XII, 9- Капустяна Балка, 10- Васьківка І.

СХІДНИЙ ГРАВЕТТ: 1- Володимирівка, 2- Івашково, 3- Серединний Горб, 4- Червона Гребля, 5- Сомова Балка, 6- Дмитрівка, 7- Куштаєва Балка, 8- Волоський могильник, 9- Янісоль, 10- Рогалик УІІ, 11- Говоруха, 12- Кам'яна Балка 1, 2.

ШАН-КОБА: 1- Шан-Коба, 2- Фатьма-Коба, 3- Заміль-Коба, 4- Водопадний, 5- Буран-Кая, 5- Алимівський навіс, 7- Су-Ат III, 8- Білолісся, 9- Нова Каховка.

Крем'яна індустрія стоянки Володимирівка характеризується поступовим зменшенням усіх виробів у напрямку від нижнього до верхнього шару. Особливо добре це простежується на розмірах нуклеусів, пластин, скребачок. Кінцеві скребачки та цілі пластини нижніх 7, 8 шарів перевищують довжину 10 см. Скребачки верхнього 1 шару мають довжину 2-3 см, а пластинки — 3-4 см. У верхніх шарах різко збільшується кількість бічних різців та мікрограветтів. Пізньою хронологічною ознакою є поява перших сегментоподібних знарядь, які фактично були різновидом мікрограветтів з вигнутою спинкою (Рис. 38, *1,22,23*).

Крем'яний інвентар східнограветтських фінальнопалеолітичних пам'яток досить різноманітний, що, вірогідно, свідчить про їх різнокультурність. Все ж, можна відзначити певні спільні ознаки, властиві найпізнішим стоянкам Східного Граветту. Перш за все, це загальне зменшення розмірів крем'яних виробів, вкорочення пропорцій кінцевих скребачок (Рис. 38, *11-14)*, поява подвійних та підокруглих форм. Такі короткі, кінцеві скребачки, що нерідко переходять у підокруглі, польські дослідники називають тарновськими. Особливого поширення вони набули в Аллереді. Саме такі скребачки характерні для верхнього шару стоянки Боршево II, який залягає в аллередському грунті і датується за C^{14} приблизно 12 тис. років тому [ПКБР, 1979, с. 217-219]. Відомі вони і в комплексі Осокорівка 3В [Борисковский, Праслов, 1964, т. XXII].

Мікронабір Східного Граветту у фінальному палеоліті починає геометризуватися. На основі мікрограветтів виникають спочатку прямокутники, а потім низькі архаїчні сегменти та трикутники азильського типу, осокорівські трапеції з ретушшю по верхній основі [Нужний, 1992, Рис. 57]. Такі архаїчні сегментоподібні мікроліти можна бачити серед знарядь верхніх шарів Володимирівки (Рис. 38, *1,22,23*).

Ще однією різновидністю геометричних мікролітів, що постають на мікрограветтській базі, є ромбічні вістря янісольського типу. Як правило, це пластини середніх розмірів з гостро скошеним крутою ретушшю кінцем і підправкою протилежного краю в нижній базисній частині заготовки (Рис. 39, *17-19,27-36*). Скоріш за все вони використовувалися як наконечники стріл. Виразну серію таких наконечників знайдено на стоянках Надазов'я Янісоль [Кротова, 1986, Рис. 32] та Дмитрівка [Оленковский, 1991, рис. 49]. Останнім часом схожі вістря виявлені на фінальнопалеолітичних стоянках біля с.Рогалик у басейні Дінця О.Ф.Гореліком. Вірогідно, що янісольський тип пам'яток був окремою культурною групою в межах Східного Граветту.

Схоже, що архаїчні сегменти азильського типу та осокорівські трапеції розвинулися із мікрограветтських вістер. Отже, маємо підстави припускати участь Східного Граветту в генезі таких фінальнопалеолітичних культур, як шанкобинська

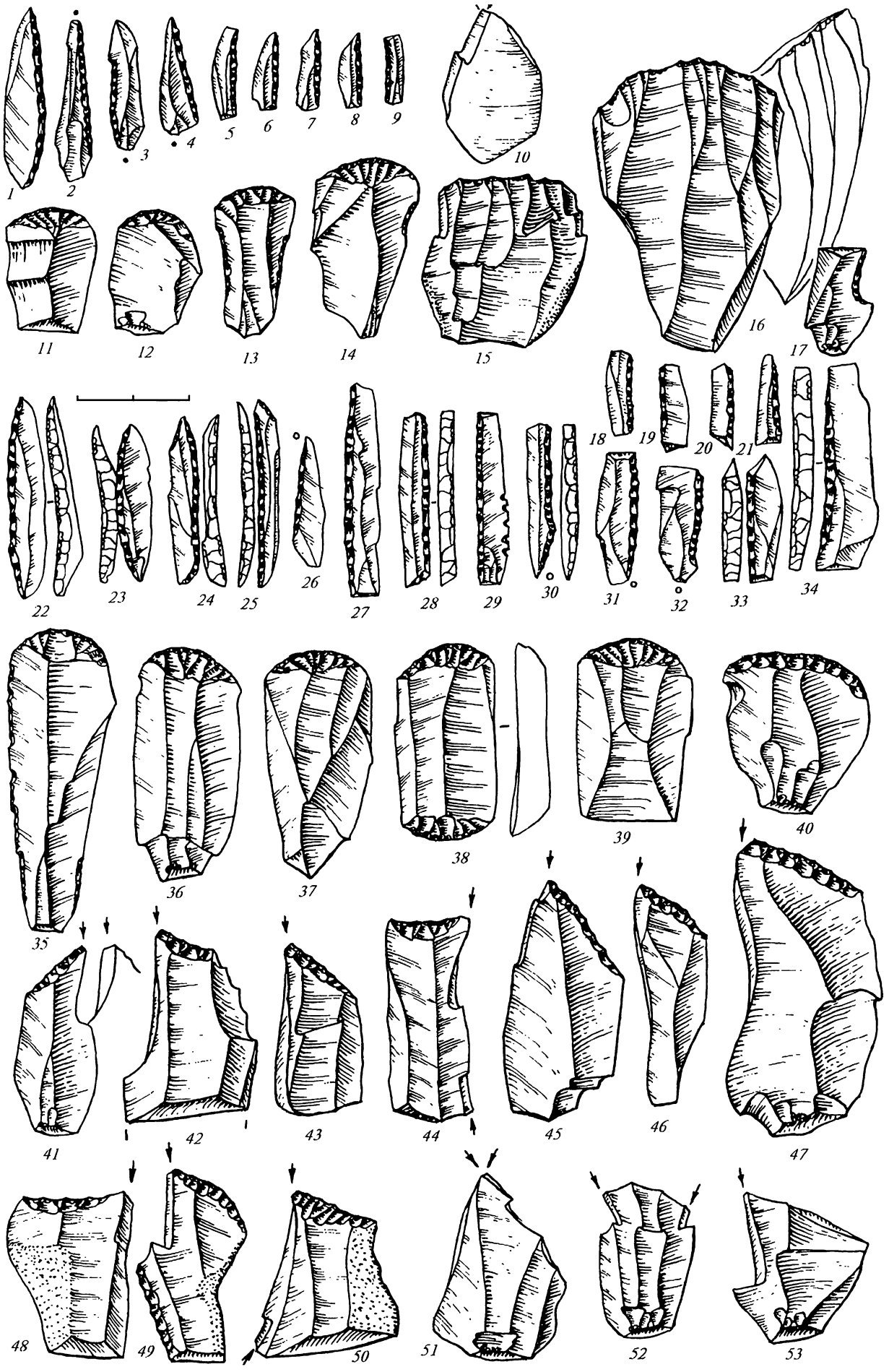

Рис. 38. Східний Граветт. Володимирівка, шар 1 (1-15) та шар 3 (16-53), за О.П.Чернишем.

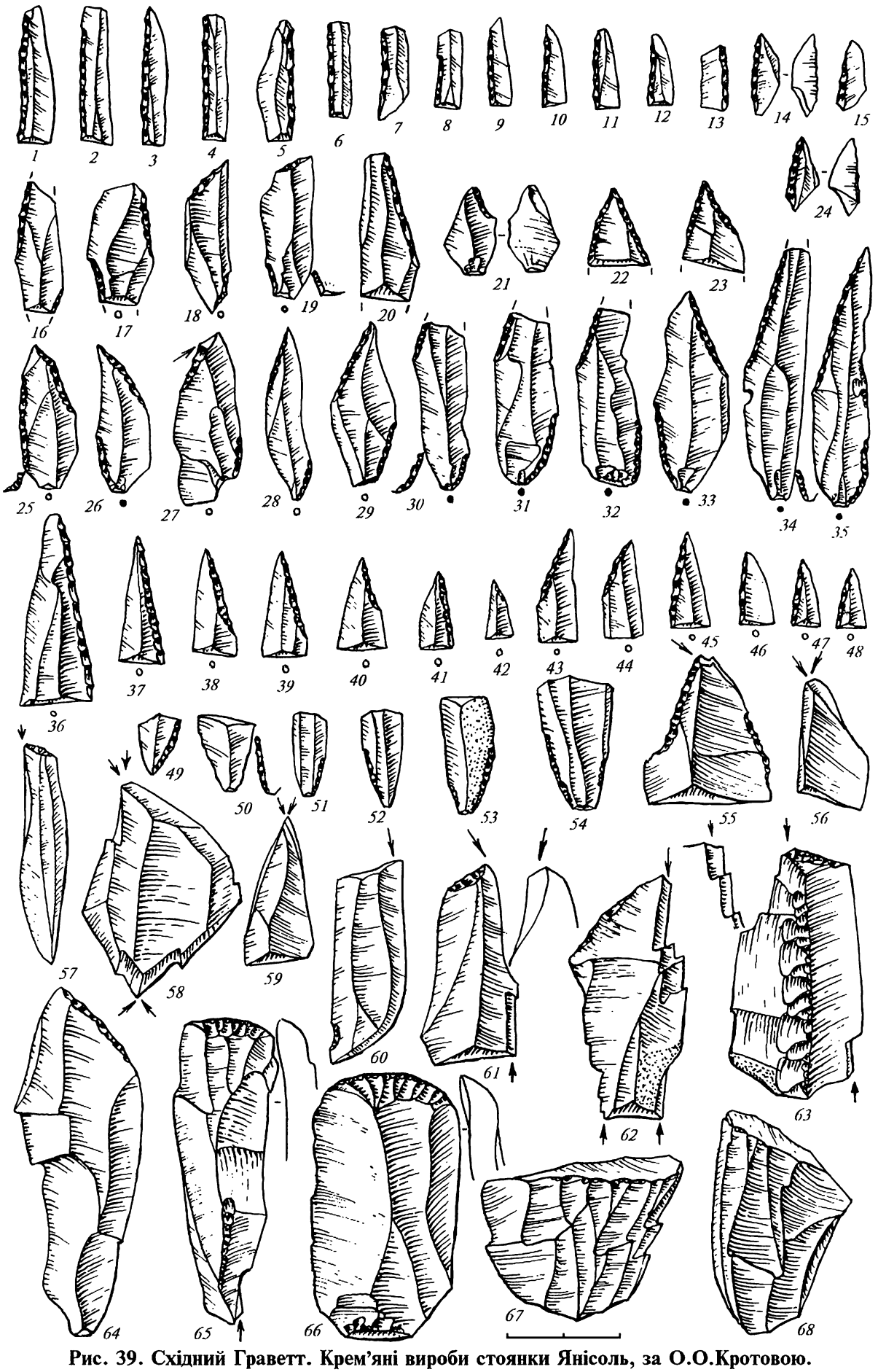

Рис. 39. Східний Граветт. Крем'яні вироби стоянки Янісоль, за О.О.Кротовою.

та осокорівська. На східнограветтському генетичному підгрунті постали мезолітичні культури півдня України, обробка кременю яких була спрямована на виготовлення пазових наконечників з крем'яними мікровкладнями (культури Кукрек, можливо, донецька). Мікрограветти становлять основу мікронабору ранньомезолітичної кудлаївської культури Полісся. Розвиток традицій мікрограветту в мезоліті свідчить, що частина східнограветтських пам'яток повинна датуватися фінальним палеолітом.

3. ПІЗНЬОМОЛОДОВСЬКА КУЛЬТУРА

Своєрідне культурне явище розвивалося у фінальному палеоліті в басейнах Середнього та Верхнього Дністра і Пруту. О.П.Черниш називав його дністровською мезолітичною культурою, з чотирма послідовними фазами розвитку: молодовською, оселівською, атакською та фрумушиксько́ю [Черниш, 1975, с. 132]. Пізніше кожна з фаз отримала статус окремої культури. Д.Я.Телегін об'єднав три перші фази в оселівський тип пам'яток, або ж культуру [Телегін, 1982, с. 33]. Те ж культурне явище М.В.Анікович називає пізньомолодовською культурою [Палеолит СССР, с. 216-218, 260]. Оскільки ця культура має глибокі корені в пізньому палеоліті Подністров'я і була відкрита О.П.Чернишом у процесі дослідження стоянок Молодова I та V, то назва пізньомолодовська здається найбільш виправданою.

Більшість молодовських пам'яток розкопав та інтерпретував О.П.Черниш [1950, 1970, 1971, 1973, 1975]. Аналогічні пам'ятки на Верхньому Дністрі біля с.Незвисько вивчає Л.Г.Мацкевий [1991, с. 52-70]. У Молдові це ж культурне явище плідно досліджує І.Г.Борзіяк.

Розглянемо матеріали з фінальнопалеолітичних шарів молодовських стоянок: Молодова I, ш.I, Молодова V, ш. I, Іа, Оселівка I, Атаки VI, Кормань IV, Незвисько IX. Найбільш показові комплекси отримані з I та Іа шару стоянки Молодова V, що були розкопані на площі 1000 м^2 і дали по кілька тисяч крем'яних виробів. Розташовані вони на високих терасах Дністра. Культурні шари залягали у верхній товщі лесових відкладів та в основі перекриваючого їх голоценового підгрунтя.

Техніка обробки кременю типова пізньопалеолітична. Переважна більшість нуклеусів одноплощинні, підконічні, зі скошеними площинами. Рідше зустрічаються двоплощинні човнуваті. Численні пластини мають нерегулярне, палеолітичне огранення спинки.

Різці — найчисленніші знаряддя в комплексах. Переважають бічні ретушні (Рис. 40, *15,32*). Скребачок у 1.5 раз менше, ніж різців. Переважна їх більшість — кінцеві, на широких пластинах та відщепах (Рис. 40, *29, 30*). Виразними серіями представлені кінцеві скребачки з круто ретушованими бічними краями (Рис. 40, *16*). У комплексах постійно присутні проколки на кутах пластин (Рис. 40, *27*).

Своєрідність пізньомолодовським комплексам надають специфічні граветтоїдні вістря. Це середні за розміром пластини з круто ретушованою прямою (Рис. 40, *5-8,10-14,19-26*), рідше вигнутою спинкою (Рис. 40, *17,18,28*). Значна їх частина має поперечно ретушований один або обидва кінці. Тобто являють собою видовжені трикутники (Рис. 40, *5,6,12-14,20*) або прямокутники (Рис. 40, *11*). Серед знарядь, як правило, наявні серії пластин з круто зрізаними ретушшю кінцями (Рис. 40, *1-4*). Деякі мають два кінця, ретушовані подібним чином, і на цій підставі зараховувалися до категорії трапецій (Рис. 40, *9*). Однак принаймні деякі з цих виробів могли бути заготовками ретушних форм різців.

У мікронаборі пізньомолодовських стоянок представлені поодинокі архаїчні трапеції осокорівського типу (Оселівка I, Незвисько IX), сегментоподібні мікроліти шанкобинського типу (Оселівка I, Молодова I, ш. I) (Рис. 40, *17*), наконечники стріл на пластинах свідеро-аренсбурзьких типів (Атаки VI, Оселівка). Ці мікроліти свідчать про певні контакти пізньомолодовської культури з сусідами і дозволяють синхронізувати її зі згаданими культурними явищами.

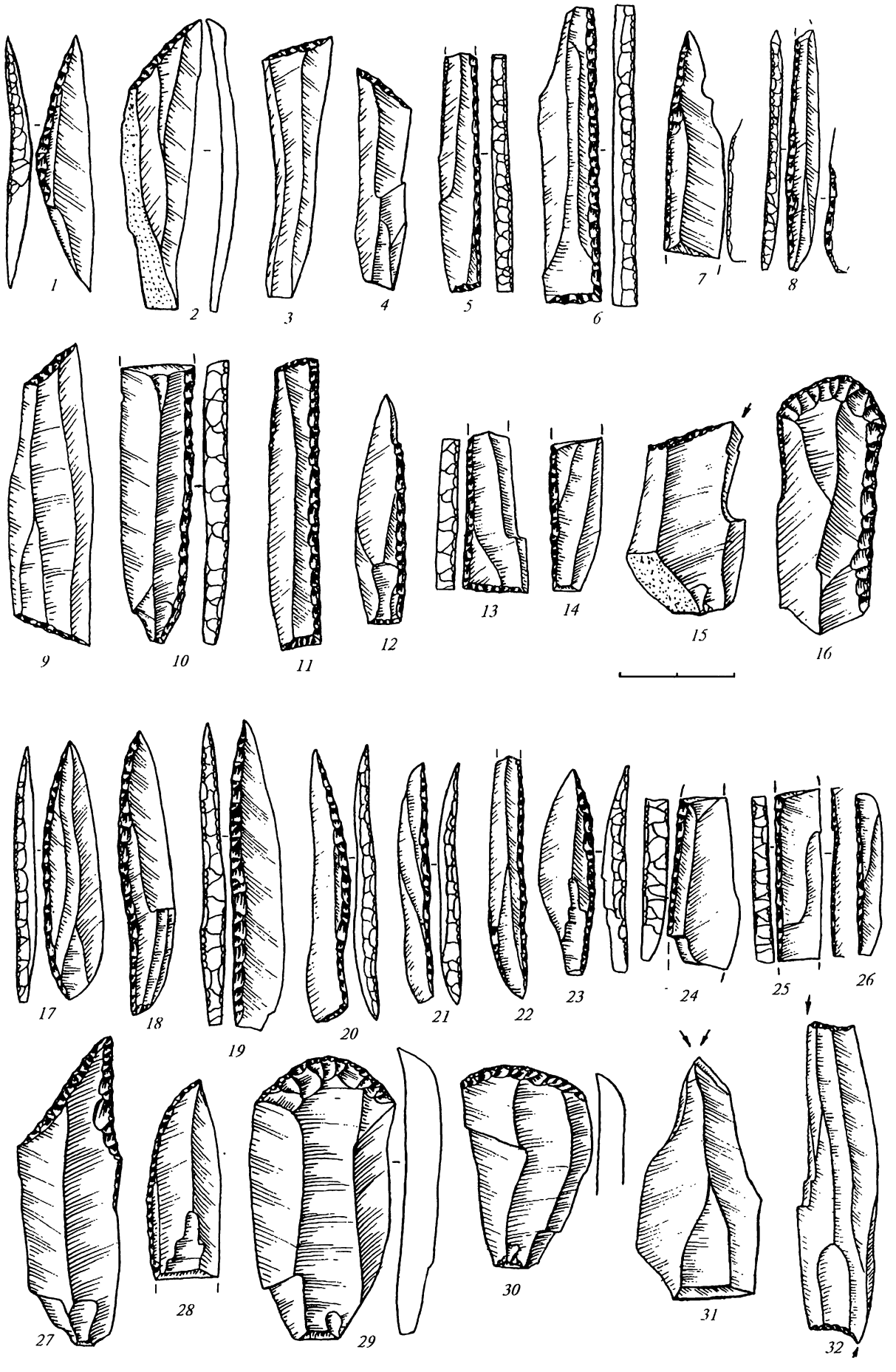

Рис. 40. Пізньомолодовська культура. Крем'яні вироби зі стоянок Молодове У, шар 1 (1-8), шар 1а (9-16) та Молодова 1, шар 1 (17-32), за О.П.Чернишем.

У шарі Іа Молодови V знайдено гарпун та мотику типу Лінгбі з рогу північного оленя. Кістки останнього домінують не тільки у верхніх шарах Молодови V, де вони становлять 74% всіх фауністичних решток, а й на інших пізньомолодовських пам'ятках. Крім північного оленя в значній кількості знайдені рештки дикого коня, благородного оленя.

Про пізньопалеолітичний вік культури свідчать абсолютні дати, отримані в результаті радіокарбонового аналізу кісткового вугілля з шарів I та Іа стоянки Молодова V — 10940 ± 150 та 10590 ± 230 років тому. Тобто вони датуються останнім тисячоліттям плейстоцену або Дріасом III. І.К.Іванова [1977, с. 173] відносить шари I – III Молодови V до Аллереду.

Слідом за О.П.Чернишом більшість дослідників вважають молодовську культуру автохтонною у Прикарпатті і пов'язують з центральноєвропейським Граветтом [Телегін, 1982, с. 158, Мезолит СССР, с. 122]. Однак якщо О.П.Черниш відносив її зародження до пізнього палеоліту Подністров'я [Черниш, 1975], то М.Д.Праслов простежує її корені вглиб часу до 5 шару стоянки Молодова V, що приблизно датується 17 тис. років тому [Палеолит СССР, с. 217]. Поки що невідомі мезолітичні нащадки пізньомолодовської культури, оскільки її сліди губляться на порозі голоцену.

Досить близькі аналогії мікронабору, а також нуклеусам молодовської культури маємо зі стоянки Вишенне 2 у передгірному Криму [Яневич, 1992, с. 20-31]. Судячи з палеомагнітної дати (11 700 років тому) пам'ятка синхронна другому шару Молодови V. На думку автора розкопок, комплекс Вишенне 2 у Криму з'явився внаслідок просування з Подністров'я на південь молодовських мисливців слідом за сезонно мігруючими північними оленями.

В цілому фінальнопалеолітична молодовська культура за типологією крем'яних виробів і, перш за все, мікронабору належить до граветтської спільноти Центральної Європи.

4. ОСОКОРІВКА

Джерелознавча база культури складається з групи стоянок, розкопаних біля хутора Рогалик на Донеччині [Локтюшов, 1947, с. 283, 286, Телегін, 1982, с. 78, 79, 1985, с. 102-105, Горелик, 1986, с. 6], стоянки Осокорівка 3В у Надпорожжі [Левицький, 1949, Колосов, 1964, с. 42-46], зібраних на поверхні комплексів Царинка на Одещині [Станко, 1980, с. 102, 103, 1986, с. 15-21, Смольянинова, 1990, с. 59-62] та Леонтіївка на Нижньому Дніпрі [Оленковский, 1983]. Окремі культуровизначальні вироби осокорівської культури відомі на інших стоянках Одещини — Білолісся IV, Кагильник, Гаврилів Яр [Станко, 1980, с. 88], Івашково VI [Григорьева, 1992, с. 13], Оселівка в Подністров'ї, Заміль-Коба та Шан-Коба, шар 5, 6 у Криму, Сурський V у Надпорожжі, Прогон [Нужний, 1992, с. 33, 1986, с. 29-36] та Дрімайлівка на Нижньому Дніпрі [Оленковський, 1992, с. 5, 6].

Головні пам'ятки культури концентруються на межі степу та лісостепу (Рис. 37). Стоянки, як правило, розташовані на краю лесових терас річок. Їх культурний шар залягає у верхній частині лесових відкладів під голоценовим грунтом.

Крем'яні вироби культури значні за розмірами, палеолітичного вигляду. Для первинної техніки обробки характерний м'який відбійник, одно- та двоплощинні нуклеуси (Рис. 41, *31,33*), досить високий показник пластинчастості. Основний тип заготовки знарядь — пластина з нерегулярним, палеолітичним ограненням спинки.

Головною культуровизначальною ознакою пам'яток осокорівської культури є низькі трапеції з ретушшю по верхній основі, відомі під назвою трапецій осокорівського типу (Рис. 36, *9-12,14-17*, 41, *1-6*, 42, *1-12*). Нерідко ця ретуш формує виїмку на вершині трапеції, іноді вкриває лише частину верхнього краю (Рис. 42, *44-47*). Окремими екземплярами представлені граветтоїдні вістря (Рис. 36, *18*, 41, *10*, 42, *34-43*), пластини зі скошеним кінцем (Рис. 41, *9*), мікрорізці (Рис. 41, *8*).

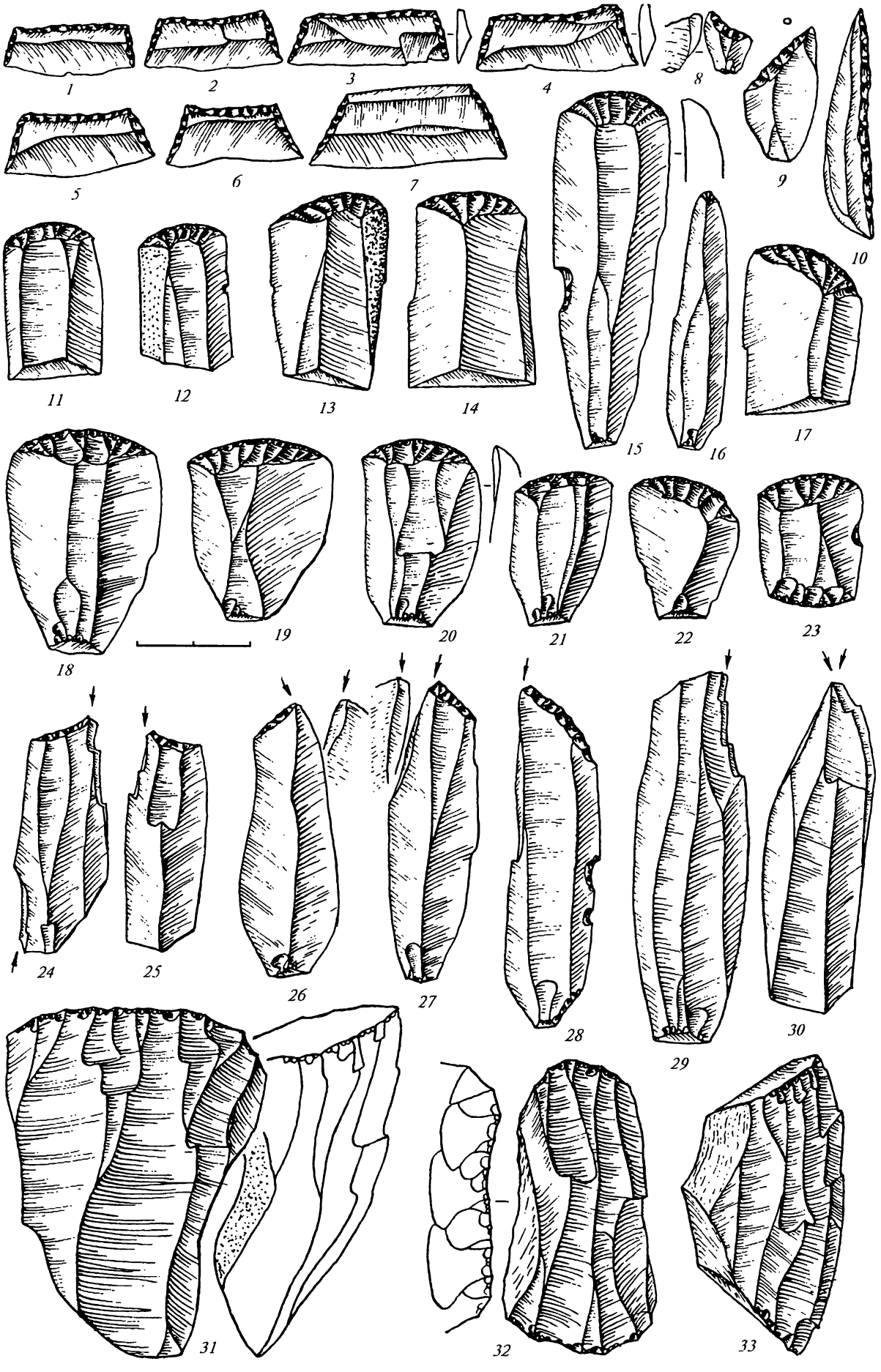

Рис. 41. Осокорівська культура. Крем'яні вироби стоянки Рогалик II, за О.О.Гореліком.

Найчисленніші знаряддя колекції — скребачки. Переважають кінцеві знаряддя, що найчастіше виготовлялися з коротких пластинчастих відщепів (Рис. 41, *18-22*). Дещо менше кінцевих скребачок на пластинах, як правило, зламаних (Рис. 41, *11-17*). Невеликими серіями представлені кінцеві подвійні (Рис. 41, *23*) та неправильної форми на відщепах (Рис. 42, *26*), що іноді наближаються за обрисами до підокруглих (Рис. 42, *25*). Різців значно менше, ніж скребачок. Співвідношення між ними в колекціях Царинки та Леонтіївки як 1 до 5, а Рогалик — 1 до 2.5. Переважають бічні ретушні (Рис. 41, *24-28*) та кутові (Рис. 41, *29*) різці, значно менше серединних (Рис. 41, *30*). У невеликій кількості знайдені пластини з нерегулярною ретушшю. На стоянках біля хутора Рогалика виявлені поодинокі грубі рубаючі знаряддя з перехватом.

На особливу увагу заслуговують знахідки на стоянці Рогалик плиток глинистого сланцю та їх уламків з прочерченим гострим інструментом геометричним орнаментом. На стоянці Рогалик II знайдена антропоморфна "чуринга", орнаментована багаторядним прочерченим зигзагом [Горелик, 1993, с.116], а також кам'яна плитка зі схематичним зображенням жінки (Рис. 11) [Горелик, Тарасенко, 1993]

Зазначені особливості крем'яних виробів властиві головним комплексам осокорівської культури (Осокорівка 3В, Рогалик, Леонтіївка, Царинка), що концентруються на межі лісостепу зі степом. Разом з тим, крем'яний інвентар кожної з них має певну специфіку.

На Осокорівці 3В разом з численними граветтами знайдено 44 трапеції, з яких збереглося лише 4. Це великі, грубі вироби з ретушшю, що вкриває лише частину верхньої основи (Рис. 42, *44-47*). Трапеції Рогалика менші за розміром і більш стандартизовані, хоч ретуш не завжди вкриває всю верхню основу, а іноді взагалі відсутня (Рис. 41, *7*). Трапеції Царинки мають більш високі пропорції і ретуш вершини, що глибоко заходить у тіло заготовки (Рис. 42, *1-12*). Певною своєрідністю відзначається мікронабір Леонтіївки. При невеликій кількості трапецій, виразними серіями представлені граветтоїдні вістря та їх уламки, окремі прямокутники та пластинки з притупленим краєм (Рис. 42, *31-43*).

Половина скребачок з Рогалика має робочий край, сформований пологою ретушшю (Рис. 41, *15,20*). У невеликій кількості, але постійно зустрічаються мікроскребачки на кінцях пластинок (Рис. 41, *16*). Якщо нуклеуси Леонтіївки торцеві, то Царинки — сплощені (Рис. 42, *30*). Якщо більшість різців Рогалика та Осокорівки 3В бічні ретушні, то в колекціях Царинки та Леонтіївки бічних різців приблизно стільки ж, як і кутових. Серед скребачок Царинки відносно багато виробів на відщепах. Комплекс Леонтіївки вирізняється серією долотовидних знарядь.

Спостереження за мікронабором стоянок дають підстави вважати більш ранніми грубі, великі трапеції з Осокорівки 3В, які поступово трансформувалися у менші за розміром і більш стандартизовані трапеції Царинки. Граветтські вістря схоже притаманніші більш раннім комплексам і вказують на граветтське генетичне підгрунтя осокорівської культури.

Культуровизначальний виріб осокорівської спільноти (трапецію осокорівського типу) вперше виділив і датував фінальним палеолітом С.А.Дворянинов [1978]. Зусиллями різних дослідників вдалося окреслити головні риси цього культурного явища [Станко, 1977, с. 48, 1980, с. 102-105, 1983, с. 41, 1986, с. 15-24, Телегін, 1982, с. 73-82, Горелик, 1986, с.6, Оленковский, 1983, Смольянинова, 1990, с. 59-62, Григорьева, 1992, Нужний, 1992, с. 30, 31, Залізняк, 1995, с.13-16]. Для його позначення дослідники користуються різними назвами: тип Царинка [Станко, 1980], осокорівсько-рогалицький тип [Телегін, 1982], рогалицько-царинківська культура [Горелик, 1986], осокорівська культура [Оленковський, 1989]. Остання назва здається найбільш вдалою. Вона зручна у користуванні і походить від назви першої розкопаної пам'ятки цієї культури — Осокорівки 3В.

Топографія, стратиграфія, фауна і типологія знарядь дають підстави датувати культуру фінальним палеолітом. Культурний шар Осокорівки 3В та Рогалика лежав між верхніх горизонтах плейстоценового суглинку. У шарі 3В Осокорівки знайдені

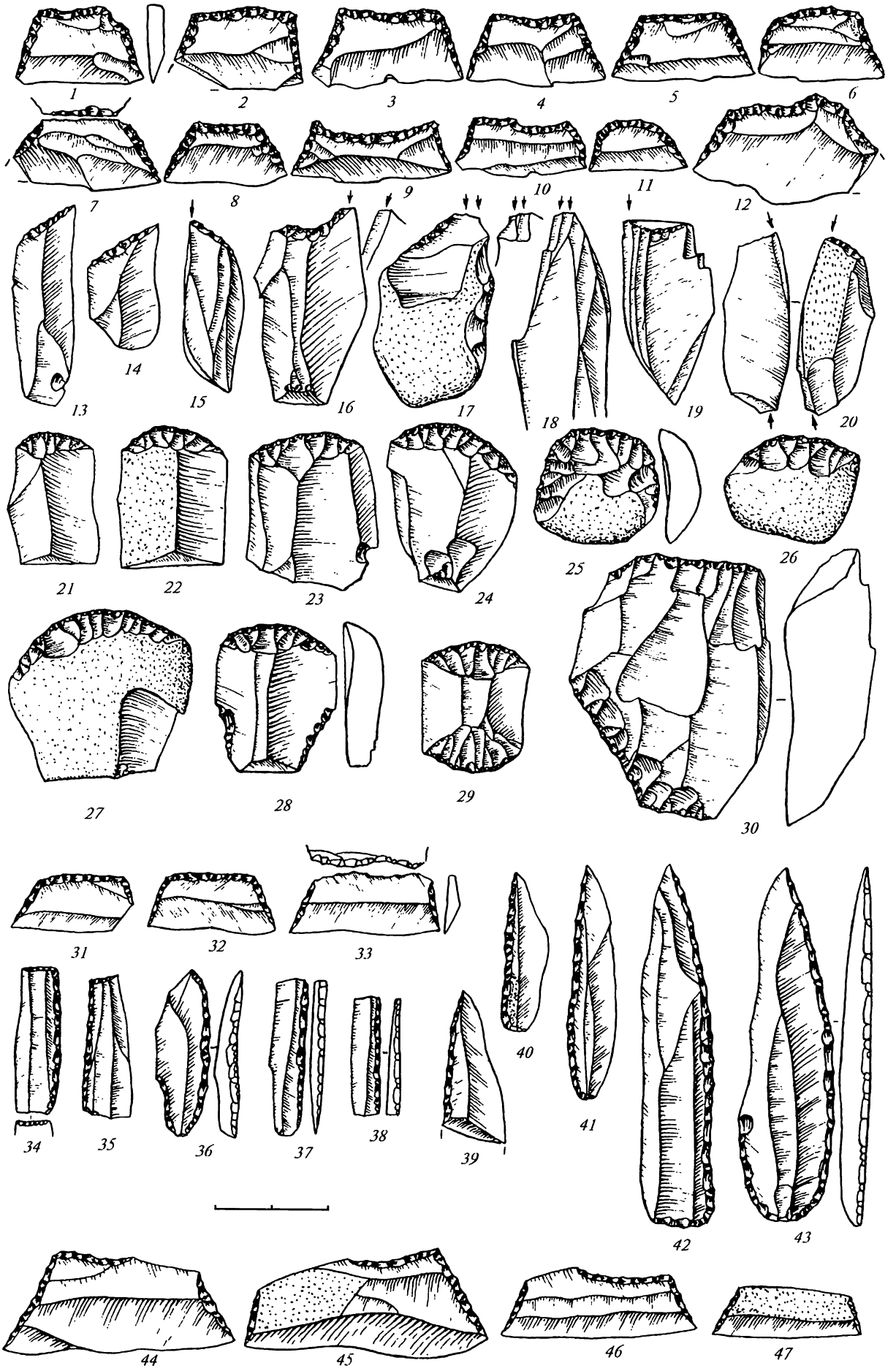

Рис. 42. Осокорівська культура. Крем'яні вироби стоянок Царинка (1-30), за В.Н.Станко, Леонтіївка (31-43), за М.П.Оленківським, Осокорівка 3В (44-47), за М.Ф.Левицьким.

рештки плейстоценового бізона, коня, північного оленя, бобра, зайця, а на стоянках біля Рогалика — кістки плейстоценового коня переважали над рештками бізона. Невелика кількість різців, серед яких переважають кутові, скребачки на відщепах, відсутність граветтоїдних вістер дає підстави вважати комплекс Царинки найпізнішим серед відомих пам'яток культури. Частина дослідників датують стоянки Леонтіївка та Царинка раннім мезолітом [Телегін, 1982, с. 49, Оленковський, 1983, с. 87, Станко, 1986, с. 23], інша — фінальним палеолітом [Григорьева, 1992, с. 18, Нужний, 1992, с. 31, Залізняк, 1995].

С.О.Дворянинов датував комплекси з осокорівськими трапеціями X-IX тис. до н. е. [1978, с. 34, 35], тобто Аллередом-Дріасом III. Дещо раніше датуються за C^{14} комплекси з аналогічними трапеціями з Середнього Подністров'я [Веклич, 1968, с. 220, 221] та Західної Європи [Григорьева, 1992, с. 19].

Геологічні спостереження О.Ф.Гореліка при розкопках нових стоянок біля хутора Рогалик свідчать, що їх культурний шар залягав у аллередському грунті і підстеляючому його шарі суглинку. Отже, є підстави погодитися з С.О.Дворяниновим та О.Ф.Гореліком і датувати ці пам'ятки Дріасом II — Аллередом, тобто XI-X тис. до н. е. В нижній частині аллередського грунту залягав шар стоянки Леонтіївка [Оленковский, 1991, с. 163].

Виразні серії трапецій дали підстави припустити, що осокорівська культура була генетичною основою гребениківського мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я [Станко, 1986, с. 24-26]. О.Ф.Горелік вважає, що на її базі розвинулися мезолітичні пам'ятки типу Тепла на Донеччині [1986, с. 8], на яких, у свою чергу, постала донецька пізньомезолітична культура. Однак ці побудови досить проблематичні і потребують додаткової аргументації. Адже Осокорівку відділяє від згаданих мезолітичних спільнот мінімум 2 - 3 тис. років [Дріас III, Пребореал).

5. ШАН-КОБА

Джерелознавчою базою культури є група печерних багатошарових пам'яток Південно-Західного Криму. До шанкобинської спільноти належать нижні шари печерних стоянок другої і першої гряди Кримських гір Шан-Коба, 4-6 ш., Фатьма-Коба, 5-6 ш., [Бонч-Осмоловський, 1934, Бибиков, 1936, 1959, 1966], Заміль-Коба, 3 ш. [Крайнов, 1938], Буран-Кая [Бадер, 1958], Алимівський навіс, 3-4 ш. [Формозов, 1954, Столяр, 1961], грот Водопадний, 2 ш. [Колосов, 1960], Сюрень II, в. ш. [Векилова, 1966], нещодавно відкритий і досліджений Ю.Г.Колосовим грот Скелястий, ш. 3а, 3, 2, 1 [Коен, 1991], деякі відкриті стоянки яйл (Рис. 10).

Спираючись на стратиграфію печери Шан-Коба, Г.А.Бонч-Осмоловський [1934] перший розрізнив два послідовні етапи розвитку кримського мезоліту — азильський і тарденуазький. М.В.Воєводський [1950] запропонував для них нові назви — шанкобинська та мурзаккобинська стадії мезоліту гірського Криму. Д.Я.Телегін [1982] виділяє гірськокримську культуру, в рамках якої бачить два зазначені послідовні етапи розвитку. Останнім часом перший з них отримав назву шанкобинської, а другий мурзаккобинської культур.

Шанкобинська техніка обробки кременю в цілому пізньопалеолітична. Переважають одно- та двоплощинні, однобічні зі скошеними площинами нуклеуси (Рис. 43, *46,47*). Основний тип заготовок — досить грубі пластини середнього розміру з нерегулярним ограненням спинки. Численні різці представлені головним чином, бічними ретушними на пластинах (Рис. 43, *32-36,40-45*). Скребачки — кінцеві, коротких пропорцій (Рис. 43, *48-50*).

Мікроліти нерідко складають найчисленнішу категорію знарядь. Переважну більшість становлять низькі і великі, грубі сегменти, (Рис. 43, *1-12,16*). Менш численні архаїчні, грубі трапеції та трикутники (Рис. 43, *13-33*), які утворюють єдиний типологічний ряд із сегментами. Сегментоподібні мікроліти, трапеції та трикутники шан-кобинських пам'яток виготовлялися з досить грубих пластин за

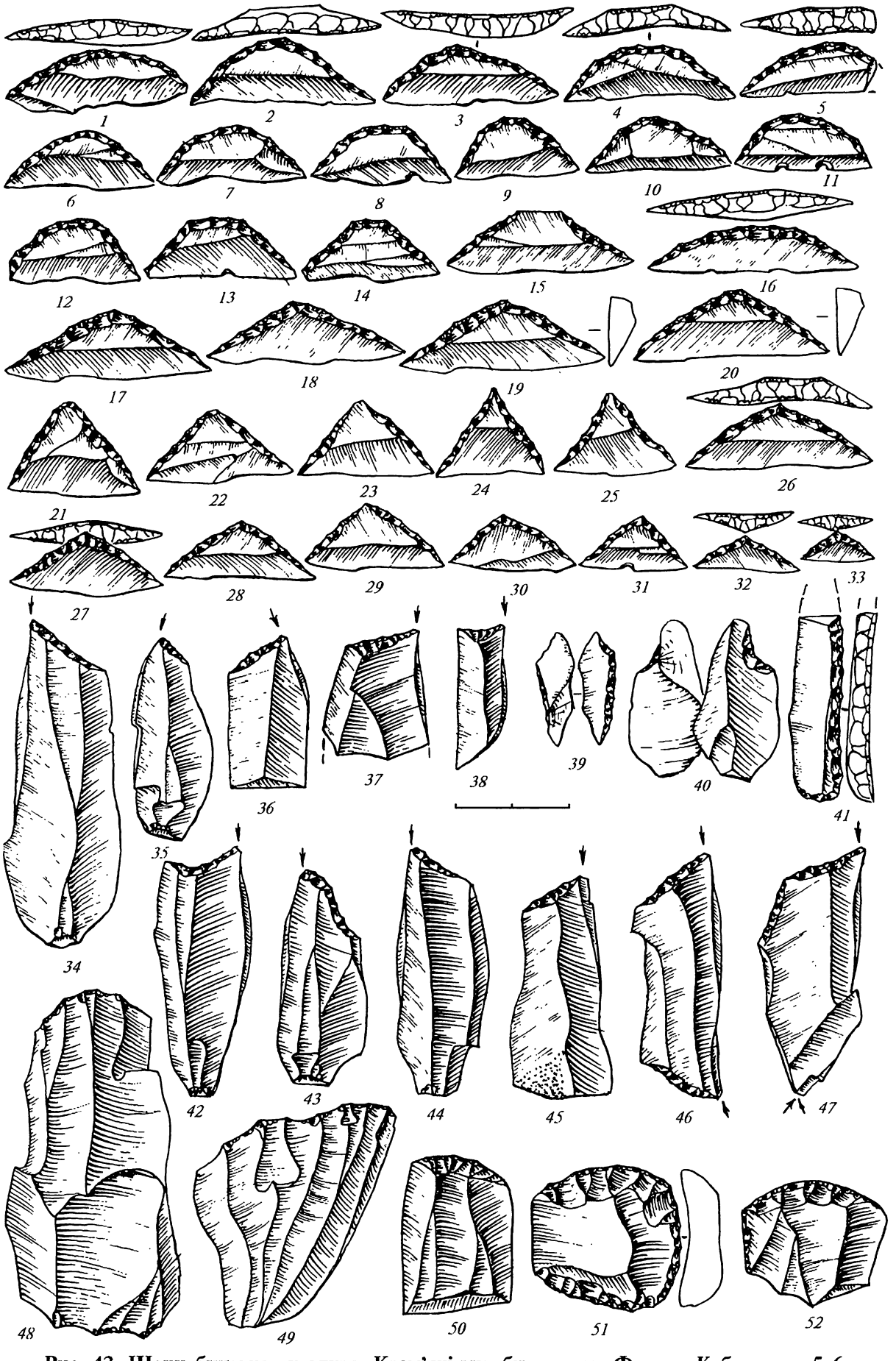

Рис. 43. Шанкобинська культура. Крем'яні вироби стоянки Фатьма-Коба, шари 5-6, за С.М.Бібіковим.

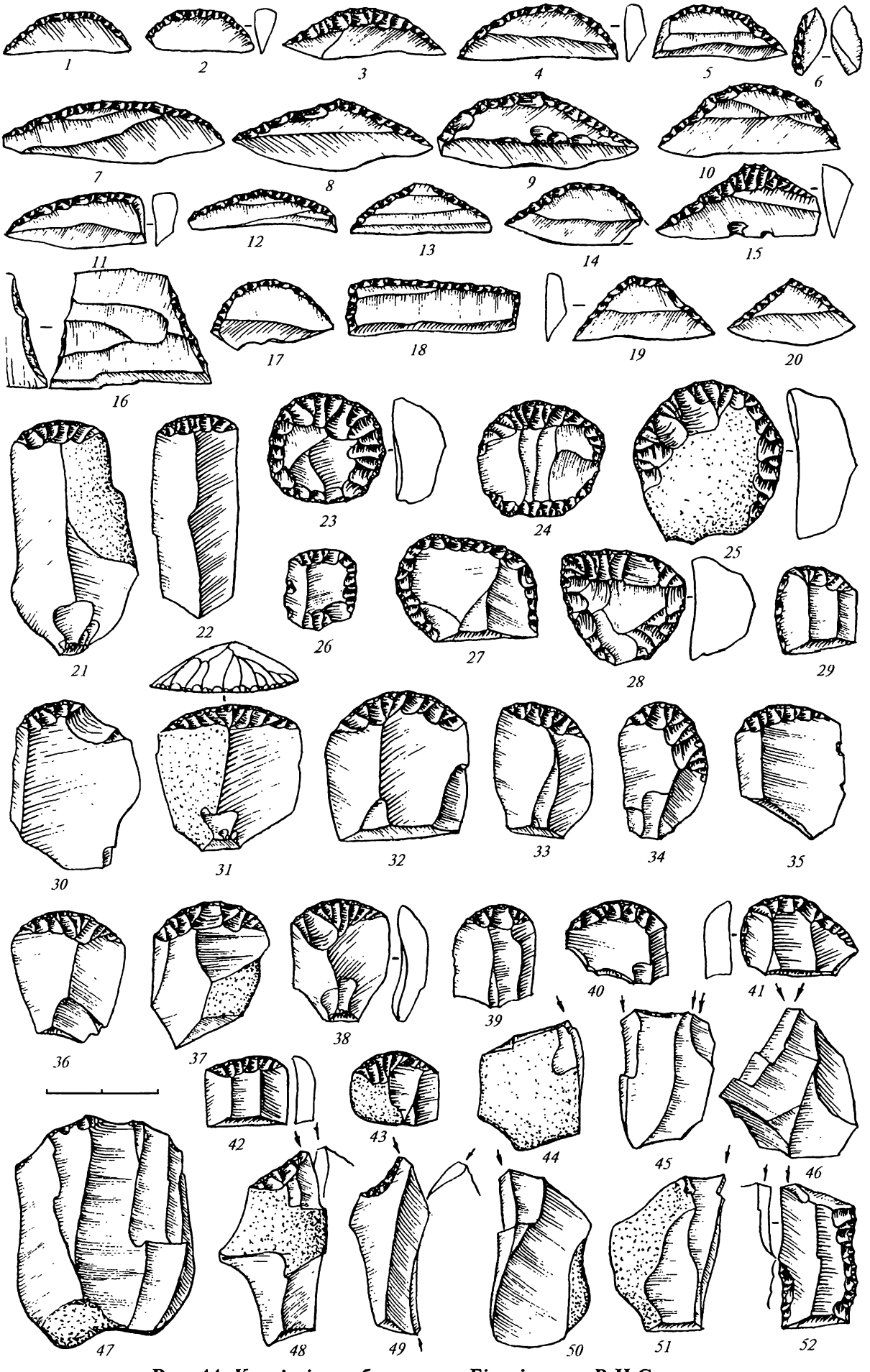

Рис. 44. Крем'яні вироби стоянки Білолісся, за В.Н.Станко.

допомогою крутої, обрубуючої край заготовки ретуші із застосуванням техніки мікрорізця (Рис. 43, *37,38*). Окремі вістря граветт, що зустрічаються у комплексах, схоже, вказують на генетичну підоснову культури (Рис. 43, *39*).

Серед кістяних виробів переважають прості вістря без зубців та пазів, різноманітні проколки.

До найдавніших комплексів культури, які, очевидно, датуються Аллередом, а можливо навіть Дріасом II, належить колекція з нижніх шарів Шан-Коби та грота Скелястий, де серед мікролітів домінують довгі, грубі сегменти. У Дріасі III розміри мікролітів зменшуються, а роль трикутників, трапецій, мікрорізців зростає (Фатьма-Коба, ш.5, 6, Заміль-Коба I, Буран-Кая, Алимівський навіс). У ранньому Пребореалі провідну роль серед мікролітів мали невеликі сегменти та трикутники типу "лимонних часток" (Рис. 43, *27,32,33*) (Сюрень II, в. ш.) [Залізняк, Яневич, 1987, с. 11, Нужний, 1992, с. 31-39, Коен, 1991, с. 10, 11].

На користь фінальнопалеолітичного віку шанкобинської культури свідчать як типологія виробів, так і геологія та фауна її культурних шарів. На стоянці Сюрень II Е.А.Векілова [1966] дослідила культурний шар шанкобинської культури, провідною формою мікролітів якого були сегменти у вигляді лимонних часток. Його підстилав свідерський шар з верболистими наконечниками, які датуються кінцем Дріасу III — самим початком Пребореалу [Schild, 1966, 1975]. Це дало підстави віднести останній етап шанкобинської культури до початку Пребореалу.

Типологічно шанкобинська спільнота належала до області романелло-азильських культур, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі (грот Сосруко) з кінця Дріасу II — до початку Пребореалу (10000-7500 р. до н. е.). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі Італії, Федермессер Німеччини, Вітув і Тарново Польщі, пам'ятки типу Боршево II Східної Європи [Kozlowski, 1975, Зализняк, 1981]. Як і більшість романелло-азильських печерних комплексів матеріали шанкобинської культури залягають у жовтих глинистих відкладах, що утворилися в умовах помірного та вологого клімату Аллереду та Дріасу III. Ці культури належали лісовим мисливцям, які особливо поширилися в Європі у Аллереді через заростання лісами прильодовикових тундростепів [Залізняк, Яневич, 1987, с. 11, 12].

Фауна шанкобинських (як і інших романелло-азильських стоянок) представлена лісовими копитними (благородний олень, косуля, кабан), а також невеликою кількістю плейстоценових видів (сайгак, кінь, осел, гігантський олень, бізон, печерний лев) [Векилова, 1971, Бибикова, 1985]. Це ще один доказ фінальнопалеолітичного віку культури.

Перші дослідники шанкобинських пам'яток вважали їх автохтонним явищем, хоча і відносили до середземноморської провінції мезоліту [Бонч-Осмоловський, 1934, Бадер, 1961, Формозов, 1959, Векилова, 1971]. Якщо С.М.Бібіков [1966] виводив культуру з Кавказу, то Д.Я.Телегін [1982] від натуфійської та кебаранської культур Близького Сходу. Зараз багато дослідників схиляються до думки, що шанкобинська культура постала внаслідок подальшої геометризації мікрограветту або епіграветту фінального палеоліту Східної Європи.

О.О.Яневич [1990] небезпідставно розглядає пам'ятки типу Білолісся Одещини як локальний варіант шанкобинської культури. Специфіка Білолісся полягає, перш за все, у незначній кількості різців порівняно зі скребачками (Рис. 44). Оскільки Білолісся В.М.Даниленко [1969], В.Н.Станко [1980] та Д.Я.Телегін [1982] виводили від тардеграветту Подунав'я та Балкан, О.О.Яневич робить висновок, що тардеграветтські лісові мисливці в Аллереді просунулись з Балкан на схід у гірський Крим. Така міграція була можливою, бо на той час сучасна Одеська затока була сушею. Ці прибульці з Подунав'я, на думку О.О.Яневича, започаткували шанкобинську культуру. Незважаючи на брак переконливих аргументів, традиційно вважається, що у Пребореалі шанкобинська людність брала участь у формуванні мурзаккобинської культури гірського Криму.

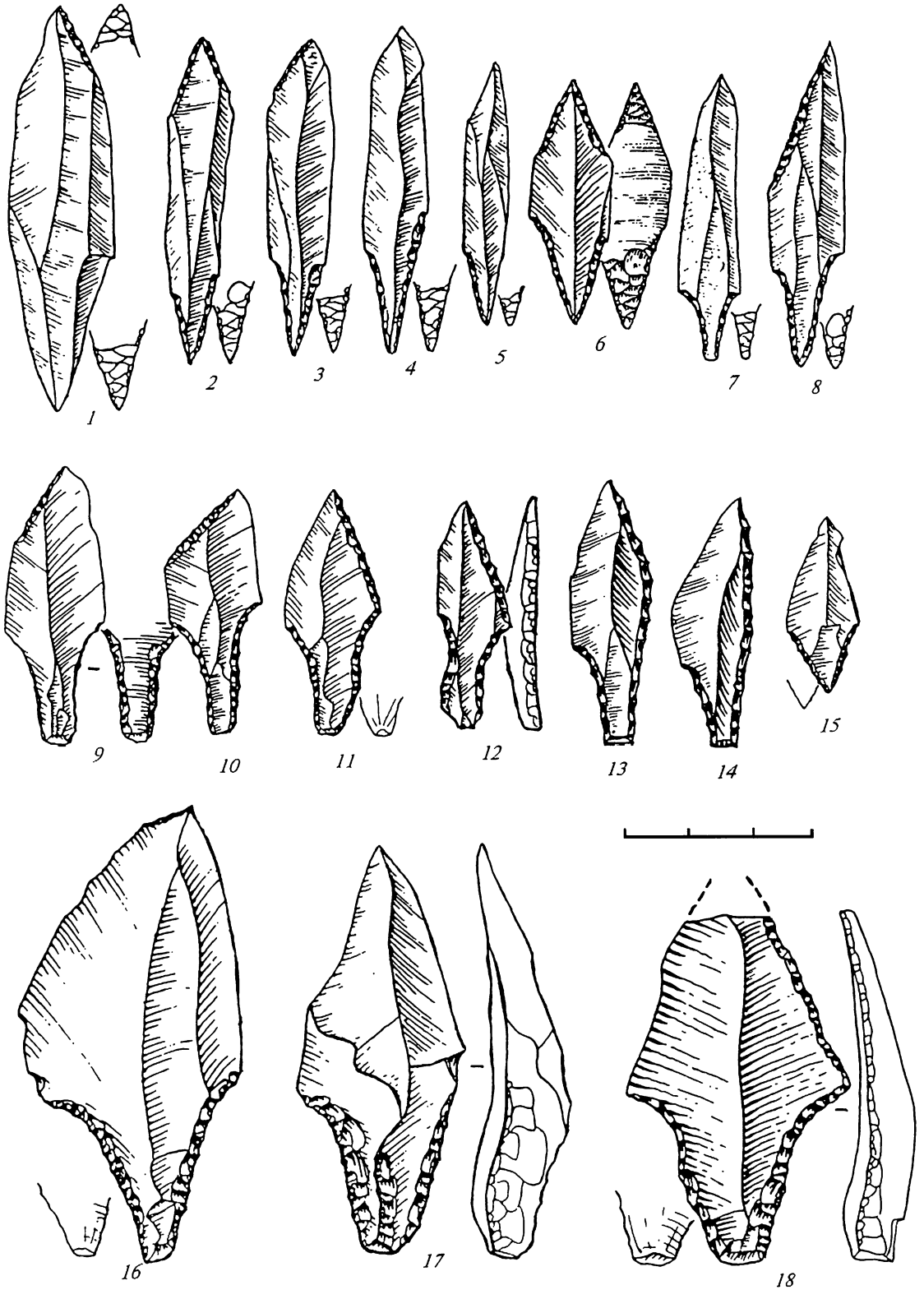

Рис. 45. Наконечники стріл свідерської (1-8), красносільської (9-15) та лінгбійської (16-18) культур з пам'яток Українського Полісся.

6. КРАСНОСІЛЛЯ

За останню чверть століття різні дослідники кам'яної доби Польщі, Полісся, басейнів Німану та Верхнього Дніпра відзначали наявність тут у фінальному палеоліті певних аналогів культурам Лінгбі та Аренсбург Південної Скандинавії та Німецької низовини [Jablonskyte-Rimantiene, 1964, Римантене-Яблонските, 1966, 1971, Schild, 1975, Kozlowski, 1975, Кольцов, 1977, Зализняк, 1984 а, б, 1986, 1989, 1993, 1995 а,б, Szumchak, 1987, 1995, Sulgostowska, 1989, Синицына, 1996] (Рис. 45, *9-18*). Р.К.Римантене називала ці пам'ятки в басейні Німана прибалтійським Мадленом, розрізняючи серед них лінгбійські та аренсбурзькі. Всі вони були віднесені С.К.Козловським до культури Лінгбі, а Л.В.Кольцовим — до Аренсбургу. К.Шумчак виділив їх в окрему перстунську культуру басейну Верхнього Німану та Північно-Східної Польщі. Л.Л.Залізняк, враховуючи термінологію попередників, назвав це явище Східним Аренсбургом, або Протоаренсбургом (через грубість виробів порівняно з власне Аренсбургом Німеччини). Останнім часом ця спільнота виділена в окрему красносільську культуру Верхнього Дніпра та Полісся [Залізняк, 1993, 1995]. Її генетичною базою були пам'ятки типу Аносово, які фактично є східним варіантом культури Лінгбі. Носії останньої в Аллереді просунулися з Ютландії в Польщу, Полісся, на Німан, на Верхній Дніпро і досягли витоків Волги [Зализняк, 1989, с. 12-20, 77, 164, Синицына, 1996].

Більшість стоянок Східного Лінгбі невеликі, з нечисленним набором знарядь. Однак у місцях, багатих на крем'яну сировину, внаслідок періодичного повернення мешканців виникали значні за розміром стоянки-майстерні (Аносово, Ежярінас, Подол III, Великий Мідськ та ін.). Як правило, пам'ятки розташовані на високих ділянках терас або на плато. Кремінь залягає неглибоко, у піщаному підгрунті, за 0.2-0.7 м від поверхні.

Схоже, що більшість цих пам'яток давніші за свідерські, які поширені у тих же регіонах. Адже в басейні Німану крем'яний інвентар стоянок з наконечниками типу Лінгбі чи Аренсбург, як правило, патинований, а свідерський — ні. В Данії подібні комплекси датуються Аллередом — початком Дріасу III. Це дало підстави Р.К.Римантене [1971, с. 33] припустити, що лінгбійські мисливці прийшли в басейн Німану ще в Аллереді. Переконливі палінологічні та геологічні дані щодо часу появи носіїв традицій Лінгбі на Верхній Волзі нещодавно отримала Г.В.Синицина. Крем'яні вироби лінгбійського типу на стоянці Подол III біля витоків Волги та Вишегора на Верхньому Дніпрі залягали в аллередському грунті або на його поверхні [Синицына, 1996, с.19, 20, 43, 45].

Східний варіант культури Бромме-Лінгбі спочатку мало відрізнявся від лінгбійських пам'яток Ютландії. Найсуттєвішою особливістю Східного Лінгбі є спорадичні знахідки на деяких пам'ятках великих асиметричних вістер, що нагадують алтинівські (Ежярінас 8, 17, Подол III та ін.) і, очевидно, були прототипами останніх. До найбільш яскравих стоянок Східного Лінгбі, відомого також під назвою пам'яток типу Аносово [Зализняк, 1989, с. 12-15], належать Ридно X, IX, Тшебча I в Польщі, Вільнюс I, Ежярінас 8, 15, 16, Дряжніча 31, Красносільськ 5, Ковалівка на Німані [Римантене, 1971], Великий Мідськ, Лютка 10 на Волині [Зализняк, 1989], Аносово, Берестенево на Верхньому Дніпрі [Ксензов, 1988], Подол III біля витоків Волги [Sinitsina, 1993, p. 34, Синицына, 1996] (Рис. 37, 82). Загалом їхні вироби великі, грубі, палеолітичного вигляду. Для первинної техніки обробки кременю властиві одноплощинні, рідше двоплощинні нуклеуси, твердий відбійник, грубі, широкі сколи з великим бульбом і нерегулярним, пізньопалеолітичним ограненням спинки. Серед знарядь переважають скребачки та різці коротких пропорцій. Постійно присутні грубі черешкові вістря типу Лінгбі (Рис. 46), поряд з якими зрідка зустрічаються великі асиметричні наконечники гренського типу, яскраві екземпляри яких виявлені на стоянці Ежярінас 17 Р.К.Рімантене.

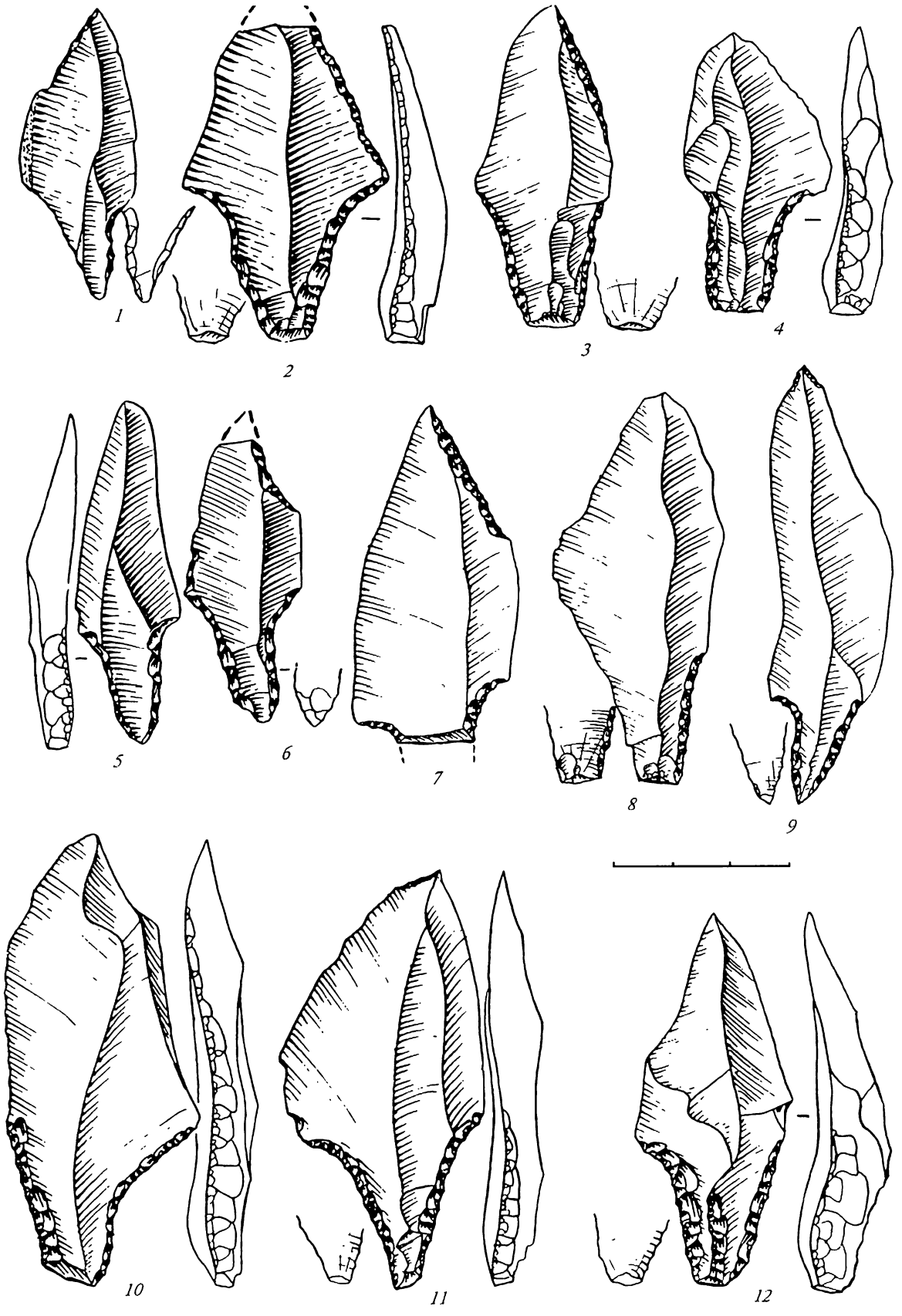

Рис. 46. Лінгбійська культура. Наконечники стріл зі стоянок Красносілля (1), Прибір 4 (2), Рудня (3), Гораймівка (4), Рудня (5, 6), Нененково (7), Невір (8), Лютка (10-12).

Гренський наконечник – це довге, асиметричне вістря з обробленими крутою ретушшю одним довгим краєм та виїмкою біля черешкової частини. Їх робили з масивних пластинчастих сколів, довжина яких вдвічі перевищує ширину. Схожі за

формою алтинівські вістря різняться від гренських короткими пропорціями та розташуванням відбивного бугорка не в черешковій частині, а біля вістря. Власне вістря цих наконечників часто виготовлялося в псевдомікрорізцевій техніці.

Крем'яний інвентар лінгбійських прибульців швидко набув своєрідних рис. Частина згаданих комплексів (Вільнюс I, Берестенево, Гренськ, Великий Мідськ) складається з виробів менших розмірів, ніж класичне Лінгбі. Скребачки зменшуються, з'являються підокруглі форми. Наконечники стріл також стають меншими, часто мають ретушоване перо, з'являються справжні гренські і навіть алтинівські вістря (Великий Мідськ, Гренськ, Коромка, Вишегора, Подол III, розкоп II, Усть-Тудовка). Ці більш розвинені комплекси демонструють трансформацію Східного Лінгбі в нове явище — красносільську культуру. Її назва походить від стоянок Красносілля Е на Волині [Зализняк, 1989, с. 16, 1993, с. 43] та Красносільськ 6 [Kudryashow, Lipnitskaya, 1993, p. 21] на Німані.

Показово, що справжніх виразних комплексів типу Бромме-Лінгбі [Taute, 1968, tafel 90-99] в Східній Європі поки що відомо дуже мало. До них типологічно наближаються колекції кременю стоянок Ридно X на Віслі, Красносільськ 5, Ежярінас 15, 16 на Німані. Дрібний і досить розвинений порівняно з класичними пам'ятками Південної Скандинавії інвентар стоянки Вільнюс 1 дає підстави вважати її пізньолінгбійською.

У більшості архаїчних комплексів Східного Лінгбі наявні культуровизначальні вироби красносільської культури. Маються на увазі згадані грубі асиметричні вістря з боковою виїмкою, відомі під назвою гренських, які на рубежі голоцену трансформувалися в наконечники алтинівського типу. Як зазначалося, такі великі вістря з грубою, обрубуючою край скола ретушшю знайдені на Німані на стоянках Ежярінас 17 та 8. Поряд розташовані стоянки Ежярінас 15, 16 з аналогічним крем'яним інвентарем, що включає типові наконечники Лінгбі, але без згаданих асиметричних вістер [Римантене, 1971]. Схожа ситуація простежена біля Красносільська на Німані. Поряд з типово лінгбійським пунктом 5 розташована стоянка Красносільськ 6 з аналогічним крем'яним комплексом, що, крім дрібних лінгбійських вістер, включав асиметричні форми. На давно відомій лінгбійській стоянці Аносово на Верхньому Дніпрі нещодавно знайдено асиметричні вістря згаданого типу. Розташована біля витоків Волги стоянка Подол III з виразним набором великих грубих наконечників Лінгбі [Синицына, 1993, 1996] також дала грубі асиметричні вістря гренського типу.

Схоже, що лінгбійські переселенці із заходу в басейни Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра одразу після приходу на нову батьківщину почали втрачати свою культурну специфіку, швидко трансформуючись в нове явище – красносільську культуру Дріасу III. Так зване Східне Лінгбі з грубими асиметричними вістрями (Ежярінас 8, 17, Подол III тощо), очевидно, являє собою перший етап такої трансформації Лінгбі в нову культуру.

Отже, похолодання на межі Аллереду та Дріасу III спричинило поширення лісотундр з фауною північного оленя в південному напрямку до кордону Середньоєвропейських низин. Слідом за оленем з Ютландії на південний схід рушили лінгбійці, чиї стоянки з'явилися на Північнонімецькій, Польській, Поліській низовинах, на Німані та Верхньому Дніпрі. Якщо на заході на їх генетичному підгрунті постав Аренсбург, то Східне Лінгбі трансформувалося у красносільську культуру. Загалом вона датується Дріасом III і була поширена в Поліссі (Красносілля Е, Самари, Заказанка, Одрижин), на Верхньому Німані (Красносільськ 6), на Верхньому Дніпрі (Хвойна, Гренськ, Коромка, Вишегора, Боровка), на Десні (Бор, Бугри), на Верхній Волзі (Усть-Тудовка) (Рис. 37, 81, 82).

Красносільський крем'яний інвентар продовжує традицію індустрії Лінгбі на етапі Дріасу III. Однак він дрібніший, більш розвинений, знаряддя різноманітніші (Рис. 47). Поряд з окремими лінгбійськими формами переважають черешкові наконечники аренсбурзьких типів: прості черешкові без ретуші на вістрі, зі скошеним пером, з повністю ретушованим одним довгим краєм (Рис. 47, *1,2,18-30*).

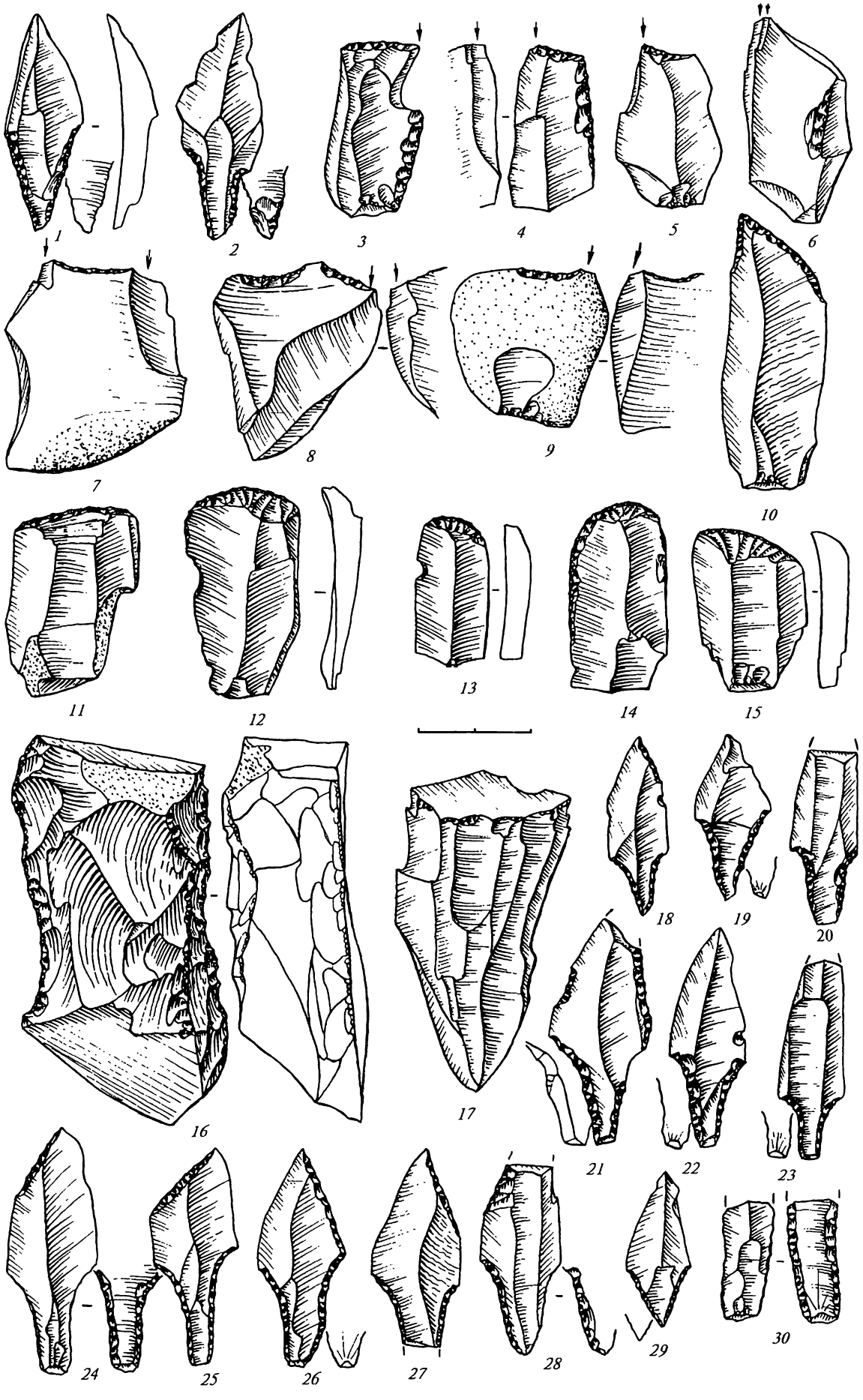
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30

Зустрічаються гренські і навіть грубі алтинівські вістря, особливо численні на пам'ятках Верхнього Дніпра і Сожа (Гренськ, Коромка, Хвойна, Боровка). Як і в культурі Лінгбі, переважають одноплощинні нуклеуси, техніка твердого відбійника, короткі сколи, скребачки та різці коротких пропорцій (Рис. 47).

Раніше ці пам'ятки носили назву Східного Аренсбургу. Їх інвентар грубіший порівняно з крем'яними виробами Аренсбургу Німеччини. Тому ця культура називалася також Протоаренсбургом [Зализняк, 1989, с. 77, 164]. Власне аренсбурзькі пам'ятки Німеччини відрізняються від красносільських меншими розмірами виробів, технікою м'якого відбійника, переважанням двоплощинних нуклеусів, вищими показниками пластинчастості, серіями мікролітичних вістер Цонхофен, в тому числі подвійних трапецієподібних. Наконечники стріл мають відбивний горбик на вістрі, а не на черешку, як переважна більшість наконечників красносільської культури. Останні більші за розміром, грубіші і типологічно ближчі до наконечників Лінгбі, порівняно із власне аренсбурзькими. Однак як на аренсбурзьких пам'ятках Німеччини, так і на красносільських Східної Європи зустрічаються наконечники з одним довгим краєм, суцільно ретушованим від вістря до насаду (Рис. 45, *11-14*). Вони, очевидно, й були прототипами алтинівських вістер — культуровизначального виробу мезолітичних культур Фосна, Комса Скандинавії та Пісочний Рів Східної Європи.

Однак якщо кожна з давно відомих культур фінальнопалеолітичної спільноти з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер) мала власний, специфічний тип наконечника, то такого не було у красносільської людності. Красносільський набір вістер стріл складний і включає дрібні лінгбійські та грубі і великі аренсбурзькі (Рис. 45, *9,10,11,15*, 47, *18-30*) форми, а також окремі асиметричні прототипи алтинівських мезолітичних наконечників (гренський тип) (Рис. 45, *12-14*). Саме відсутністю оригінального красносільського наконечника значною мірою пояснюється пізнє, порівняно з культурами Лінгбі, Аренсбург, Свідер, виділення у Східній Європі красносільської спільноти фінального палеоліту. На культуровизначальний наконечник Красносілля могли б претендувати вістря гренського типу. Однак вони недостатньо численні на стоянках Полісся і поширюються головним чином на північних пам'ятках культури.

Отже, в Аллереді у басейни Німана, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги, в Північне Полісся із заходу просунулися носії традиції культури Бромме-Лінгбі Ютландії. На початку Дріасу III ця людність заселила усе Полісся і трансформувалася у красносільську культуру. Остання фактично являла собою дріасовий етап розвитку Східного Лінгбі. Однак виразна специфіка красносільських крем'яних виробів дає підстави вважати це явище окремою культурою, яка поряд з Лінгбі, Аренсбургом та Свідером входила в область культур з наконечниками стріл на пластинах фінального палеоліту Європи (Рис. 81, 82).

У багатому кременем Західному Поліссі та на Середній Віслі на початку Дріасу III на лінгбійській основі через пам'ятки типу Станковичі сформувалася свідерська культура. Протягом середини та другої половини Дріасу III вона співіснувала з красносільською культурою, поступово витискуючи її у східному напрямку на Десну, Верхній Дніпро, Сож, Верхню Волгу. В зоні контактів цих культурних явищ виникали метисні комплекси, які поєднали в своїх крем'яних комплексах у різних пропорціях свідерські і красносільські риси: Прибір 7, Раска на Київщині, смячкинські стоянки на Десні, Яново на Верхньому Дніпрі, Мар'їно IV на Верхній Волзі та інші.

На початку Пребореалу на красносільській генетичній підоснові, за участю носіїв автохтонних культурних традицій Боршево II, почала формуватися пісочнорівська культура. Її крем'яний інвентар являє собою подальший розвиток традицій обробки кременю Красносілля. Поступово наконечники стріл лінгбійських та аренсбурзьких типів були витіснені спочатку гренськими потім, алтинівськими вістрями, а пізніше високими трапеціями.

⇐ **Рис. 47. Красносільська культура. Крем'яні вироби стоянок Бугри (1-17), Заказанка (18-23) та Красносілля Є (24-30).**

Не виключений певний вплив красносільських традицій на формування ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України [Зализняк, 1993, Залізняк, Гавриленко, 1995, 1996]. Скоріш за все цим пояснюється відщеповість крем'яної індустрії зимівниківських пам'яток, та поширення серед виробів стоянки В'язівок 4а під Лубнами високих, асиметричних трапецієподібних вістер з відщепів. Далекими прототипами таких форм, вірогідно, були красносільські асиметричні черешкові наконечники (Рис. 45, *11-14*).

7. СВІДЕР

Свідерська культура була виділена на початку XX ст. польськими дослідниками Л.Козловським [1936], С.Круковським [1921, 1939] та Л.Савицьким [1935]. У наш час вийшло кілька узагальнюючих робіт зі Свідеру Польщі [Shild, 1975, 1984, Chmielewska, 1978, Sulgostowska, 1989], басейну Німану [Римантене, 1971] та Східної Європи [Кольцов, 1977, Зализняк, 1989, 1995].

Зараз відомо близько 1000 свідерських стоянок та місцезнаходжень, що концентруються на Польській та Поліській низинах та в басейнах Німану і Верхнього Дніпра [Зализняк, 1989, рис. 5] (Рис. 37, 81, 82). Поодинокі свідерські стоянки зустрічаються як на північ від основної території поширення культури (Лаукскола під Ригою, Іванців Бір під Псковом), так і далеко на півдні в горах (Великий Славків у Татрах, Делятин та Скауна в Східних Карпатах, Сюрень II в Криму). Південні свідерські стоянки в горах, очевидно, свідчать про перехід частини свідерських мисливців до промислу гірської різновидності північного оленя та інших вертикально мігруючих стадних копитних [Зализняк, 1989, с. 127-128, Залізняк, Яневич, 1987].

Переважна більшість свідерських стоянок розташована на підвищених ділянках борової тераси або на дюнних узвищеннях у заплавах рік. Крем'яні вироби залягають у жовто-бурому піщаному підгрунті на глибині 0.2-0.7 м від поверхні.

Для виготовлення знарядь праці свідерці використовували великі конкреції високоякісного кременю. У Польщі це шоколадний кремінь Верхньої Вісли. На Німані і Верхній Прип'яті використовувався місцевий темно-сірий кремінь, на Нижній Прип'яті і Київщині — жовтий житомирський кремінь. На Верхньому Дніпрі і Десні розроблялися родовища темно-сірого з білими плямами кременю. В Польщі простежено експорт шоколадного кременю з Верхньої на Середню Віслу на відстань більше 200 км. На стоянках Прибір 13, 10, 9, Раска, Мартиновичі 10, 11 Київщини зафіксовані імпорти західноволинського кременю, найближчі родовища якого розташовані не менш ніж за 150 км на захід [Зализняк, 1989, с.25,42].

Свідерську техніку обробки кременю в цілому можна визначити як пізньопалеолітичну. Знаряддя порівняно великі. Однак розміри виробів значною мірою залежали від конкрецій кременю, які використовувались на стоянці. Характерним для Свідеру нуклеусом є двоплощинний, однобічний, зустрічного сколювання з двома скошеними площинами та поперечною підтескою тильного боку (човнуватий) (Рис. 48, *24,25*). У більшості комплексів досить багато пластин. Як правило, вони мають верболисту форму, нерегулярне палеолітичне огранення спинки. Остання несе виразні сліди зняття з двоплощинного нуклеусу за допомогою м'якого відбійника. Вдосконалення пластинчастої техніки обробки кременю пізніше привело свідерську технологію до правильного конічного нуклеусу, як оптимального для отримання пластин ядрища. Останні відомі зі стоянок Прибір 13, Березно 6 Українського Полісся [Зализняк, 1989, с.71].

Показник пластинчастості свідерських комплексів досить високий. Але він залежав від ролі первинної обробки кременю на пам'ятці. Так, у споріднених комплексах стоянки Прибір 13 індекс пластинчастості коливається від 9% у скупченні Ж до 43% в скупченні Б. Найвища пластинчастість комплексу Березно 14 — 83%, де первинної обробки кременю майже не було [Зализняк, 1989, табл. 4].

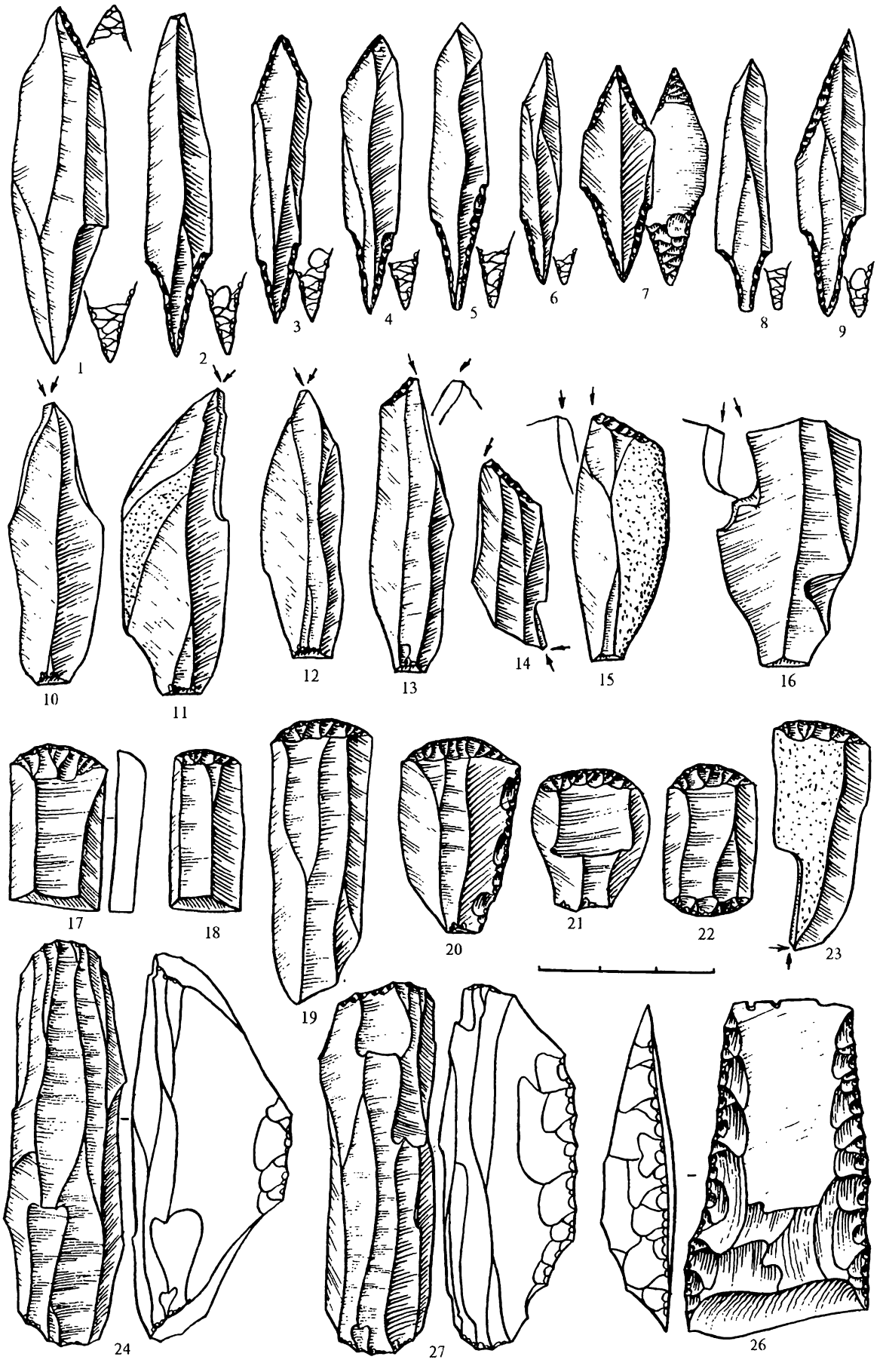

Рис. 48. Свідерська культура. Крем'яні вироби стоянки Лютка С.

Різців на більшості стоянок у 2-3 рази більше, ніж скребачок. Основні типи різців — серединні, бічні ретушні, кутові (Рис. 48, *10-16*). Провідною формою скребачки була кінцева. Більшість скребачок кінцеві на пластинах (Рис. 48, *17-20*), менше кінцевих на відщепах (Рис. 48, *21*), ще менше подвійних (Рис. 48, *22*). Характерна наявність окремих скребачок, комбінованих з різцями (Рис. 48, *23*). На більшості свідерських стоянок Полісся знайдені сокири, іноді у дуже великій кількості (Рис. 48, *26*). Як правило, вони виготовлялися з відщепів і мають трапецієподібну форму або перехват у середній частині. Лезо часто формувалося поперечним сколом. На відміну від Західного Полісся, де на деяких пам'ятках знайдено сотні сокир (Нобель, Переволока, Сенчиці, Омит, Люботинь та ін.), у басейні Вісли, можливо через дефіцит сировини, відомі лише поодинокі свідерські сокири (Свідре Вельке 1).

Культуровизначальними для Свідеру є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою черевця черенкової частини, а іноді й вістря (Рис. 48, *1-9*). Як правило, стріли становлять 10-12% усіх знарядь пам'ятки. Але є стоянки як з великою кількістю стріл (30% знарядь у комплексах Самари, Кричельск Б на Волині), так і з поодинокими вістрями (Смячка на Десні). Зустрічаються свідерські наконечники трьох основних типів: верболисті (Рис. 48, *1*), черешкові (Рис. 48, *8,9*) та зі злегка виділеним черешком (Рис. 48, *2-7*).

Більшість свідерських пам'яток типологічно займає проміжне місце між нечисленними стоянками з верболистими наконечниками (Свідре Вельке I, Добігнево, Мала Осниця, Ейгуляй I) та поодинокими пам'ятками з черешковими свідерськими вістрями (Смячка, Вітув I, III, Маргяжярис 3). На 70% стоянок домінують вістря зі злегка вираженим черешком (Свідре Вельке II, Мар'янки-Вигляндув, Скаруляй, Тутовичі 3, 4, Кричельск, Сенчиці I, II, Люботинь, Мульчиці, Березно 6, 14, численні стоянки біля озер Нобель, Лютка, Люб'язь та в ур. Переволока і багато інших).

У Поліссі виділяються східнополіський (Рис. 49) і західнополіський (Рис. 48) локальні варіанти Свідеру. У Східному Поліссі домінують пам'ятки з черешковими наконечниками, значною роллю одноплощинних нуклеусів, традицією виготовлення знарядь з відщепів, ретушними різцями на відщепах (пам'ятки типу Смячка). На Верхній Прип'яті переважають вістря зі злегка вираженим черешком та верболисті. Панує двоплощинний нуклеус, серединні та кутові різці на пластинах. 70% всіх знарядь виготовлено з пластин.

Не важко помітити, що в комплексах з наконечниками стріл з плоскою свідерською підтескою простежуються взаємовпливи двох різних традицій обробки кременю. Для першої характерні верболисті наконечники, розвинена пластинчаста техніка, човнуватий нуклеус та інші типово свідерські риси. Характерною особливістю другої тенденції є черешкові, круто ретушовані наконечники, погано розвинена пластинчаста техніка, одноплощинний нуклеус, тобто риси властиві красносільській культурі. Іншими словами, специфіка крем'яних комплексів свідерських пам'яток значною мірою визначається присутністю красносільських елементів, особливо поширених у Східному Поліссі.

Наявність цих двох типів свідерських комплексів (з красносільськими впливами та без них) визнають у різній формі більшість дослідників Свідеру. Про взаємодію свідерської та аренсбурзької тенденцій у фінальному палеоліті басейну Німану писала Р.К.Римантене [1971, с. 30-37]. Два типи свідерських стоянок за формою наконечників стріл виділяють польські дослідники Р.Шильд [1975, s. 32] та С.Козловський [1977, s. 208]. Д.Я.Телегін [1982, с. 129-134] бачив у Західному Поліссі нобельський тип пам'яток з верболистими наконечниками, а в Східному — смячкинський з черешковими вістрями. Характер взаємодії зазначених двох традицій обробки кременю в свідерській культурі можна зрозуміти, враховуючи генезу останньої. В основі сучасних поглядів на генезу свідерської культури лежать розробки В.Тауте та Р.Шильда, які виводять Аренсбург та Свідер з культури Лінгбі [Taute, 1968, p. 282, Shild, 1975, p. 333].

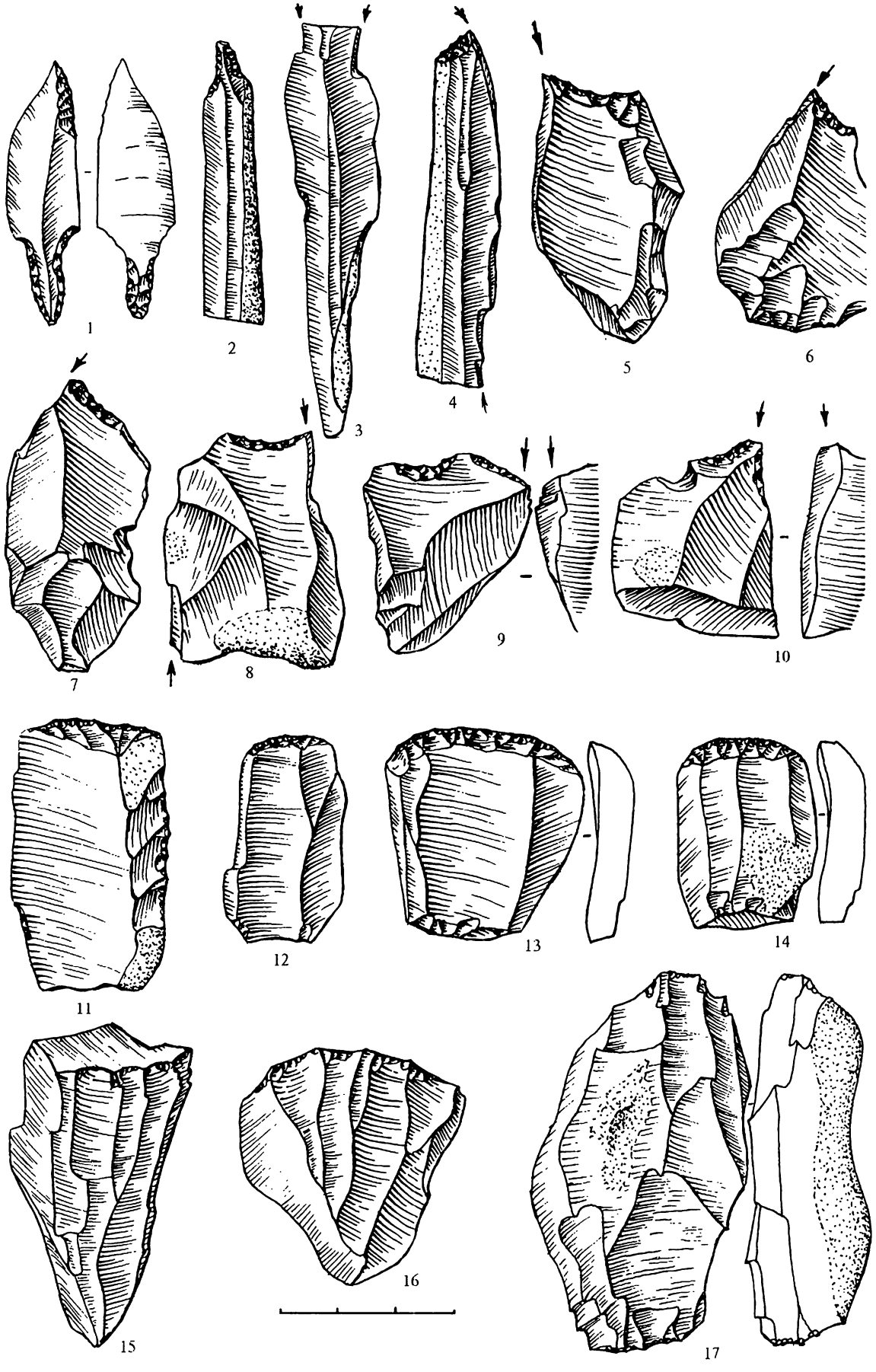

Рис. 49. Смячка 14 Б. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком.

Під час Аллередського потепління Німецька та Польська низини були зайняті лісовими мисливцями культурної області Федермессер. Мисливці на північного оленя культури Лінгбі мешкали північніше в Ютландії. В Аллереді це населення просунулося далеко на Схід у басейни Німану, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги, в Північне Полісся, де сформувався східний варіант Лінгбі — пам'ятки типу Аносово (Вільнюс I, Аносово, Ежярінас 8, 15, 16, 17, Берестенево, Подол III). Похолодання та поширення тундростепів з фауною північного оленя на Німецькій, Польській та Поліській низинах у Дріасі III спричинили розселення лінгбійських мисливців на південь. Традиції Лінгбі стали генетичним підгрунтям аренсбурзької культури Німецької низини, а на аносівській базі постає так званий Східний Аренсбург або красносільська культура Дріасу III (Красносілля Е, Красносільск 6, Хвойна, Боровка, Бор, Усть-Тудовка) (Рис. 81, 82).

У цей же час, а саме на початку Дріасу III, в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та Середньої Вісли на основі лінгбійських культурних традицій формувалася і свідерська культура. На це вказують пам'ятки типу Станковичі з наконечниками лінгбійських та аренсбурзьких форм зі свідерською підтескою черешка. З регіону свого виникнення свідерська культура поширилася на захід у басейн Варти, на північ у басейн Німану, на схід у Верхнє та Київське Подніпров'я, на південь у Карпати і навіть у Крим [Зализняк, 1989, Рис. 5]. Під час свого розселення свідерці витіснили красносільську людність на схід у басейни Десни, Сожу, Верхнього Дніпра. Однак протягом Дріасу III споріднені за походженням свідерська та красносільська культури тісно контактували на теренах Полісся та в басейнах Німану та Верхнього Дніпра. Про це свідчать синкретичні комплекси типу Смячка [Зализняк, 1984, 1986], в яких органічно поєднані свідерські та красносільські елементи в різних пропорціях (Раска, Прибір 7, Смячка XIV, Яново та ін.) (Рис. 49).

Так, одноплощинні нуклеуси, відщеповість індустрії, черешкові наконечники стріл дозволяють говорити про виразні красносільські риси смячкинських стоянок Середнього Подесення (Бор, Бугри) [Залізняк, 1986, с. 83-108, 1989, с. 48, 49]. Однак в деяких смячкинських комплексах простежуються певні свідерські впливи (Смячка XIV А, Б, Балка I), про які свідчить пласка свідерська підтеска на черешках деяких наконечників стріл (Рис. 49, *1*), а також двоплощинні нуклеуси з поперечною підтескою тильного боку.

Пам'ятки типу Смячка стали підгрунтям для виділення у межиріччі Верхнього Дніпра та Десни окремого культурного явища, відомого в літературі під різними назвами: верхньодніпровська [Зализняк, 1984а, с. 80], сожська [Копытин, 1992, с. 48], дніпро-деснянська [Ксензов, 1988, с. 104] культури. На нашу думку, це порубіжне явище постало внаслідок взаємовпливів красносільської та свідерської культур, які відбувалися через змішування сусідніх етнічних спільнот. Воно не є окремою археологічною культурою, а органічною сумішшю сусідніх. Зазначені крем'яні комплекси, очевидно, слід віднести до свідерської або до красносільської культур залежно від того, які ознаки переважають в конкретній колекції.

На стоянках Вітув та Цаловане в Польщі продатовано за допомогою радіовуглецевого аналізу кілька горизонтів зі свідерськими знахідками. Всі дати опинилися в межах 8 800-7 900 р. до н. е. Серединою Дріасу III (10560 ± 200 BP, Ki- 5511) радіовуглецевим методом продатовано зуб молодого мамонта з культурного шару свідерської стоянки Березно 6 на Волині [Зализняк, 1989, с.50]. Тобто, всі дані відносно хронології свідерської культури свідчать, що вона розвивалася в межах Дріасу III — самого початку Пребореалу [Schild, 1975, p. 258-338].

Потепління на межі плейстоцену та голоцену зумовило заростання холодних паркових тундр Середньоєвропейських низин березово-сосновими лісами та заміну північного оленя лосем. Тим самим була знищена економічна основа існування аренсбурзького, красносільського та свідерського населення, якою було полювання на тундрового оленя. На межі плейстоцену та голоцену археологічно фіксується міграція носіїв згаданих культур у північному та північно-східному напрямках та

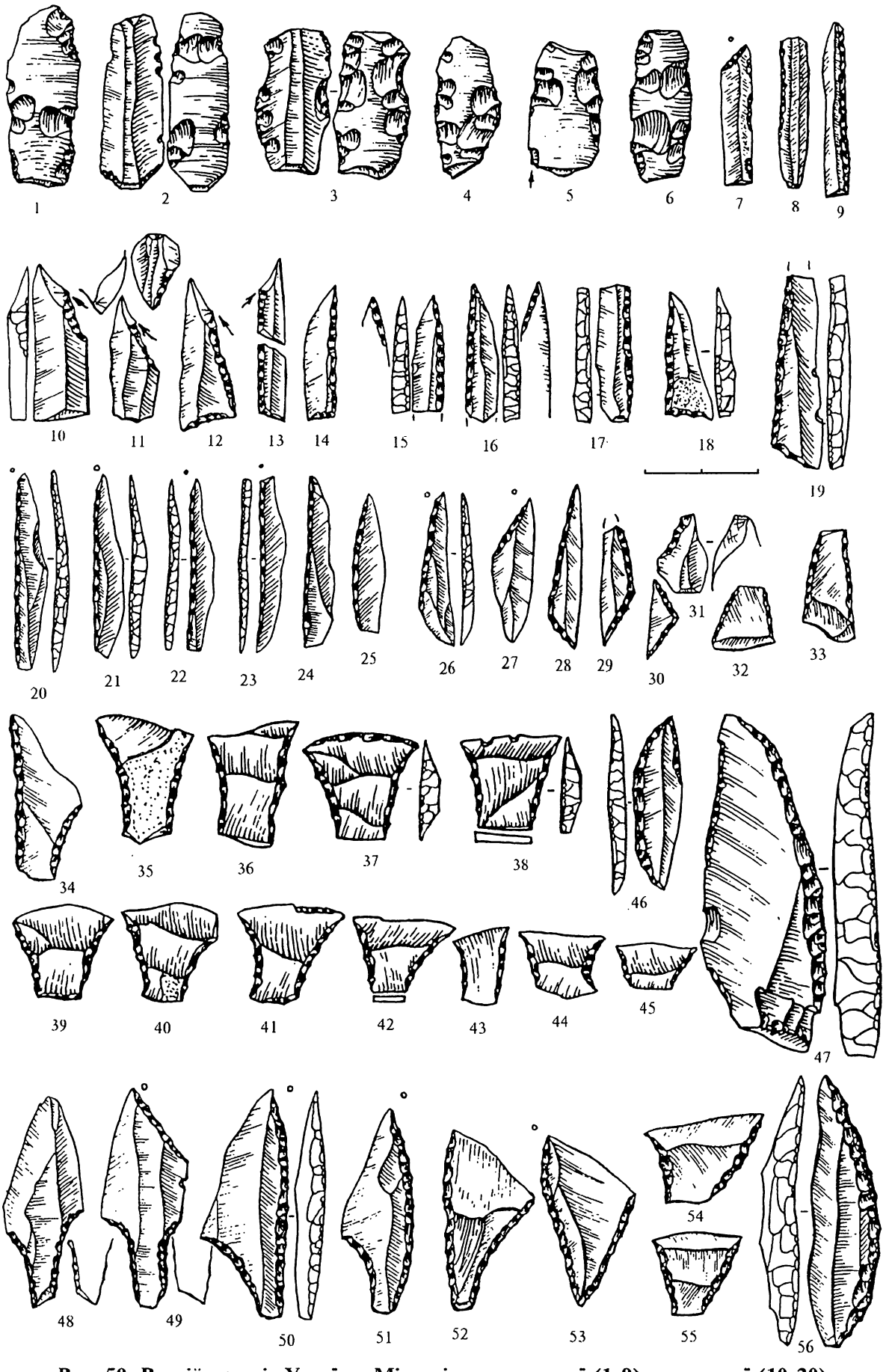

Рис. 50. Ранній мезоліт України. Мікроліти кукрекської (1-9), шпанської (10-20), кудлаївської (21-34), зимівниківської (35-48), пісочнорівської (49-57) культур.

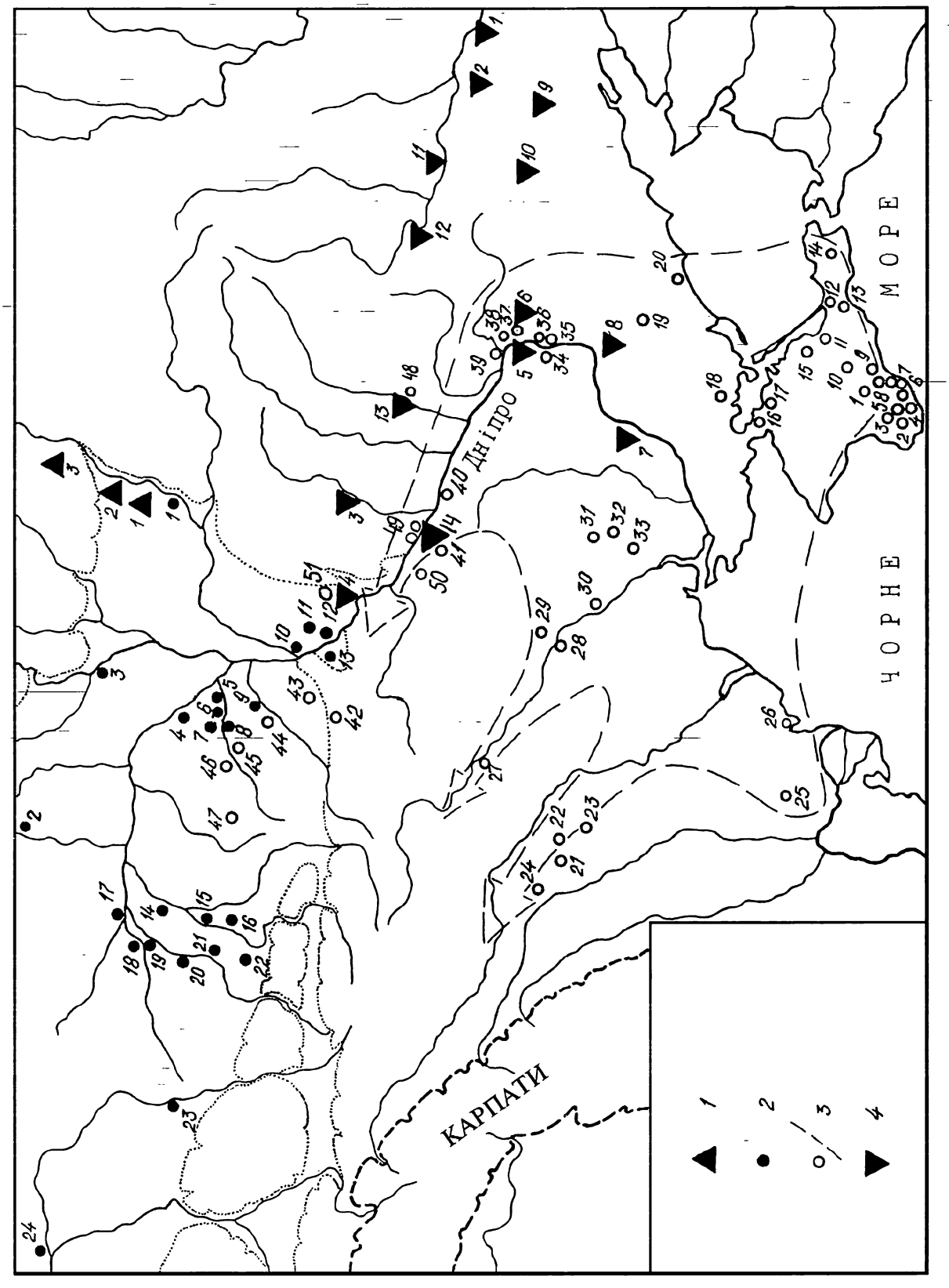

Рис. 51. Пам'ятки раннього мезоліту України (VIII-VII тис. до н.е.).
Пам'ятки культур: 1- пісочнорівської, 2- кудлаївської, 3- кукрекської, 4- зимівниківської.

ПІСОЧНИЙ РІВ: 1 - Гридасово, 2 - Пісочний Рів, 3 - Ком'ягіно.

КУДЛАЇВКА: 1- Кудлаївка, 2- Озерна, 3- Річиця, 4- Білосороки, 5- Вали, 6- Мартиновичі, 7- Броди, 8- Річище, 9- Кухарі, 10- Вигурівщина, 11- Коржі, 12- Селище, 13- Таценки, 14- Рудня 3А, 15- Криниця, 16- Поляни, 17- Кожангородок, 18- Омит, 19- Люботинь 3, 20- Мульчиці, 21- Балаховичі, 22- Великий Мідськ, 23- Лута, 24- Ставинога.

КУКРЕК: 1- Кукрек, 2- Фатьма-Коба, 3-Родникове, 4- Мис Троїці, 5- Орлине, 6- Ала-Чук, 7- Балін-Коп, 8- Су-Ат, 9- Дамчі-Кая, 10- Вишенне І, 11- Олексіївська Засуха, 12- Луговє, 13- Фронтовє І, ІІІ, 14- Тасуново, 15- Іванівка, 16- Ішунська, 17- Долинська, 18- Сергіївка, 19 - Кам'яна Могила, 20- Ботіївка, 21- Фрумушика, 22- Гура Кам'янка, 23- Варварівка, 24- Старі Бедражі, 25- Залізничне, 26-Трапівка, 27- Гвоздево, 28- Кінецьполь, 29- Синюхін Брід, 30- Абузова Балка, 31- Сагайдак, 32- Софіївка, 33- Бубинка, 34- Вовпиги, 35- Терлянська Круча, 36- Кізлєвий, 37- Сурський, 38- Ігрень 8, 39- Поповий Мис, 40- Велика Андрусівка, 41- Юрова Гора, 42- Лазарівка, 48- Бородянка 3В, 44- Тетерів 3, 45- Прибір 7А, 46- Піщане, 47- Корма, 48- Мала Перещепина, 49- Чапаївка, 50- Старосілля, 51- Борщів.

ЗИМІВНИКИ: 1- Зимівники, 2- Сабівка, 3- В'язівок 4А, 4- Загай І, 5- Сурський У, 6- Ямбург, 7- Анастасівка, 8- Прогон, 9- Петропавлівка, 10- Крем'яна Гора, 11- Зливка, 12- Петровська 4А, 10, 28, 13- Біла Гора, Полтава, 14- Дніпровець.

радикальна зміна їх економіки та матеріальної культури. Останнє віддзеркалює адаптацію до раннього голоценового лісового оточення, в основі якої лежав перехід від полювання на тундрового оленя до промислу лося та інших лісових нестадних копитних [Зализняк, 1989, с. 80-89]. Датування серединою Пребореалу стоянки Пуллі в Естонії [Jaanits L., Jaanits K., 1978, s. 63] з постсвідерським інвентарем дає підстави стверджувати, що процес трансформації свідерської індустрії у постсвідерську закінчився не пізніше середини Пребореалу [Зализняк, 1989, с.79, 80].

Свідерські, аренсбурзькі та красносільські мисливці у фінальному палеоліті були найпівнічнішими мешканцями Європи. Тому вони відіграли провідну роль в освоєнні величезних прильодовикових просторів Північної Європи, що саме звільнилися від льодовика. Свідерське населення на межі плейстоцену та голоцену відійшло слідом за північним оленем на північ Східної Європи. На його базі в процесі освоєння лісової зони сформувалася постсвідерська культурна область (кундська культура Східної Балтії, бутівська культура Верхньої Волги, мезоліт басейну Сухони тощо). В мезоліті постсвідерське населення заселило величезні обшири Східної Європи від східного берега Балтійського моря до Північного Уралу [Зализняк, 1989, с. 80-89].

Маючи спільні корені, свідерська та красносільська техніки обробки кременю суттєво різнилися між собою. Свідерська індустрія розвивалася у напрямку удосконалення пластинчастої техніки з метою звести до мінімуму ретушування заготовки. У красносільській технології головна увага приділялася не первинній, як у Свідері, а вторинній обробці, за допомогою якої з недосконалої заготовки отримували потрібне знаряддя. Низькі вимоги до форми сколу зумовили нерозвиненість і навіть деградацію первинної техніки обробки кременю на пам'ятках красносільської культури або Східного Аренсбургу. Принципова різниця між цими двома технологіями особливо помітна на мезолітичному етапі їх розвитку, представленому постсвідерськими культурами Бутово, Кунда та посткрасносільськими (чи постаренсбурзькими) Пісочний Рів, Ієнево, Фосна, Комса. Як типологія, так і технологія цих індустрій діаметрально протилежні [Зализняк, 1989, с. 77-79, 83].

8. ПІСОЧНИЙ РІВ

Різкий природно-кліматичний злам на межі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. років тому спричинив зникнення або радикальну трансформацію згаданих фінальнопалеолітичних культур та появу групи ранньомезолітичних спільнот території України – Пісочний Рів, Зимівники, Кудлаївка, Кукрек, шпанська (Рис. 50, 51]. Пісочнорівська культура поширилась у центрі Східної Європи і складається з трьох локальних варіантів: гренського Верхнього Подніпров'я, ієнівського Верхньої Волги, пісочнорівського басейну Середньої Десни. Останній представляють група пам'яток біля с.Ком'ягіно в Росії [Сорокин, 1981] та стоянки і майстерні Пісочний Рів, Пісочний Рів II, Гридасово, Городок, Лічмань, Масолів Рів, Курган біля с.Рогівки в Україні на Новгород-Сіверщині [Воєводський, 1950, Воєводский, Формозов, 1950, Зализняк, 1984, 1986, 1991]. Всі ці пісочнорівські стоянки в басейні Десни розташовані на високій лесовій терасі правого берега річки та її правої притоки Судості. Кремені залягають у лесоподібних супіщаних відкладах, які являють собою нижню частину голоценового грунту.

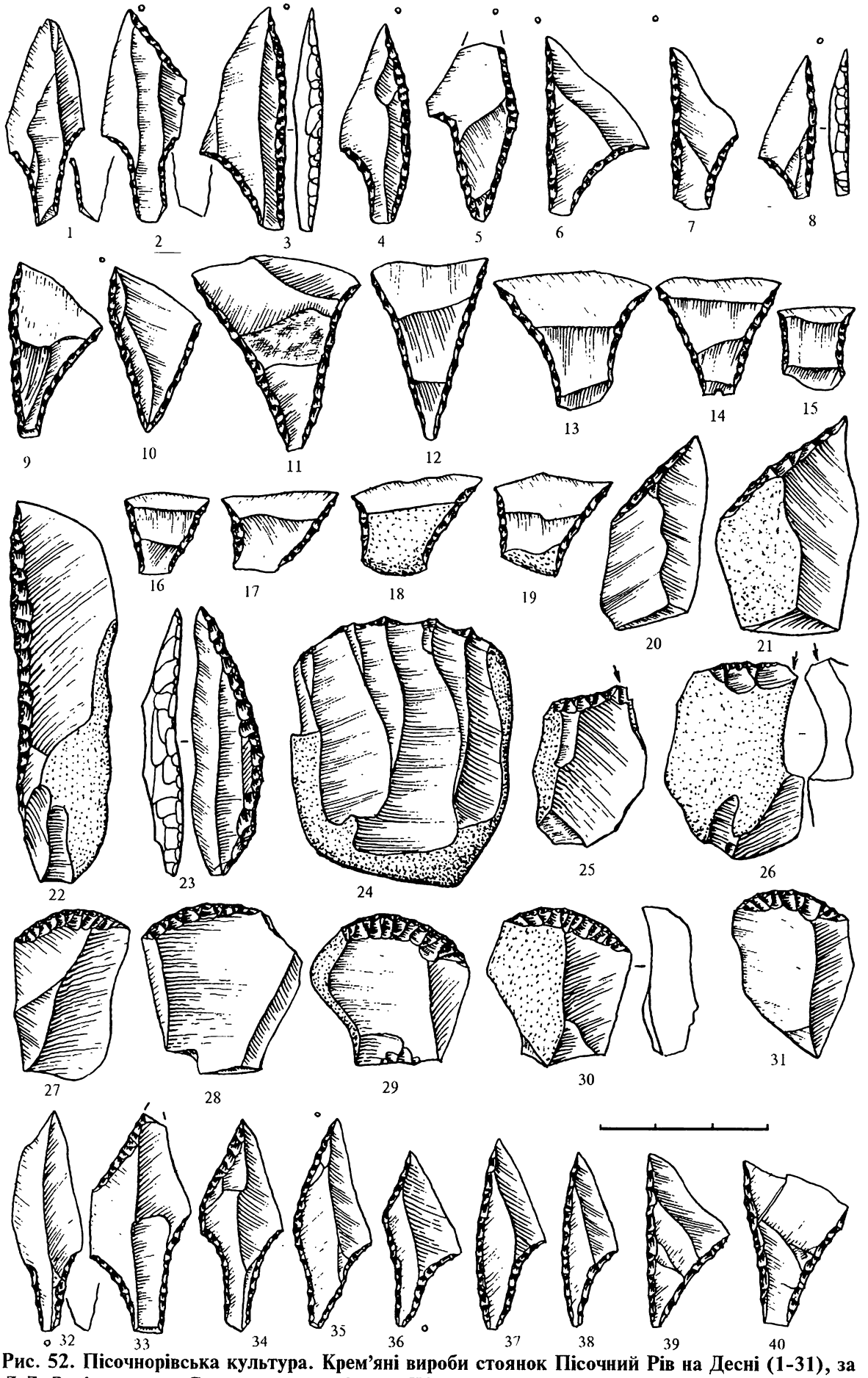

Рис. 52. Пісочнорівська культура. Крем'яні вироби стоянок Пісочний Рів на Десні (1-31), за Л.Л. Залізняком та Староконстянтинівська IУ на Верхній Волзі (32-40), за Л.В.Кольцовим.

Крем'яний інвентар стоянки Пісочний Рів і їй подібних відзначається грубістю, значними розмірами, відщеповістю. Переважають однобічні, одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (Рис. 52, *24*). За допомогою твердого відбійника з них знімалися грубі, короткі пластини та відщепи, які були основними типами заготовок знарядь. Лише 20% знарядь виготовлені з правильних пластин, інші — на відщепах та уламках кременю.

Оснащення метальної мисливської зброї (в тому числі мікроліти) виготовлялося в техніці крутого ретушування, а вістря — в техніці псевдомікрорізця (Рис. 50, *49-57*) . Ця категорія виробів становить 40% ретушованих знарядь (Рис. 52, *1-23*). Зустрічаються поодинокі черешкові наконечники стріл аренсбурзьких та лінгбійських типів (Рис. 52, *1,2*). Значно більше асиметричних трапецій високої форми зі скошеною нижньою основою (Рис. 52, *9-11,16-19*), які переходять у асиметричні трикутники (Рис. 52, *11,12*). Простежена трансформація аренсбурзьких наконечників через алтинівські вістря з виїмкою в асиметричні високі трапеції зі скошеною основою та трикутники (Рис. 52, *32-40*). На пам'ятках деснянського варіанта культури досить численні грубі симетричні трапеції високих пропорцій (Рис. 52, *13-15*). Ретушовані краї багатьох трапецій увігнуті. Виразної своєрідності пісочнорівським комплексам надають асиметричні алтинівські вістря (Рис. 52, *3-8*).

На стоянках знаходять багато пластин та відщепів з круто скошеним ретушшю кінцем, більшість яких, мабуть, були напівфабрикатами мікролітів (Рис. 52, *20,21*). Виразними серіями представлені грубі пластини з обушком, сформованим крутою ретушшю (Рис. 52, *22,23*). Частина обушкових знарядь має пряму, інша — випуклу спинку. До цих виробів типологічно примикають одиничні великі грубі сегменти (Рис. 52, *23*). Біля половини всіх знарядь пісочнорівських пам'яток становлять скребачки, серед яких переважають кінцеві на відщепах (Рис. 52, *27-31*). Значно менше кінцевих на пластинах. Одиничними екземплярами представлені подвійні та підокруглі. Різці нечисленні. Найбільш виразні — бічні, виїмчасторетушні на відщепах (Рис. 52, *25,26*) та кутові. Знайдені грубі сокири з перехватом.

Деснянський локальний варіант пісочнорівської культури відрізняється від верхньодніпровського і верхньоволжського великою кількістю трапецій, в тому числі симетричних. Це пов'язує його і зимівниківську культуру, що існувала на Лівобережжі Дніпра та Донеччині у фінальному палеоліті та в ранньому мезоліті. Специфіка крем'яного інвентаря верхньоволзького ієнівського варіанта культури полягає в наявності впливів постсвідерської бутівської культури (підвищений показник пластинчастості, окремі правильні, конічні нуклеуси, постсвідерські наконечники стріл, різці на куту зламаної пластини). На гренських пам'ятках Верхнього Дніпра значного поширення набули наконечники стріл аренсбурзьких та лінгбійських типів. Трапеції, особливо симетричні, представлені поодинокими екземплярами. Ці фактори надають більшості гренських комплексів архаїчного вигляду.

Більшість дослідників генетично пов'язує пісочнорівську культуру зі згадуваним Східним Аренсбургом [Зализняк, 1984, 1986, с. 81, 121-124, 1991, с. 48, 1997, Фролов, 1985, с. 137, Ксензов, 1988, с. 50-52, Сорокин, 1990, с. 35, Кравцов, 1991, с. 58, 59, Жилин, Кравцов, 1991, с. 17]. Це явище постало на базі традицій культури Лінгбі у фомі красносільської культури, яка поширилася в Дріасі III між Віслою та витоками Волги. Крем'яний інвентар останньої вже у фінальному палеоліті демонструє своєрідні риси, що в мезоліті стали культуровизначальними для пісочнорівських пам'яток. Так, асиметричні алтинівські вістря, як уже згадувалося, походять від архаїчних прототипів, що вперше з'явилися на аллередських стоянках Східного Лінгбі (Подол Ш, Ежярінас 8, 17, Великий Мідськ) та красносільських Дріасу Ш (Красносільськ 6, Хвойна, Боровка, Раска) (Рис. 45, *11-14*).

Разом з тим, сегментоподібні вироби типу Федермессер давали підстави припускати участь у формуванні культури населення, що залишило стоянку Боршево II та їй подібні [Залізняк, 1984, с. 15]. Виразні серії симетричних високих трапецій на пам'ятках Десни, можливо, свідчать про певні південні впливи зимівниківської культури Лівобережної України.

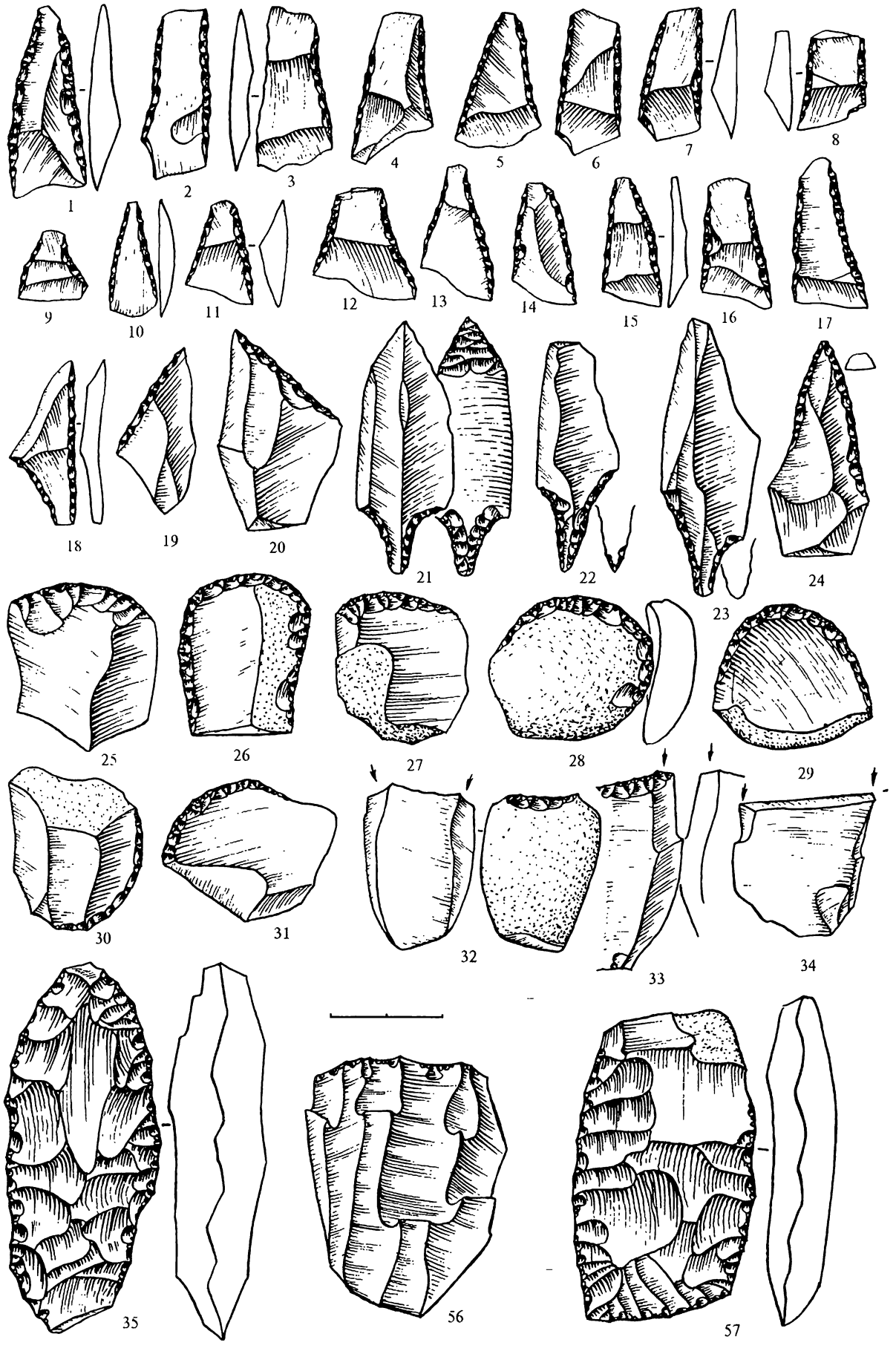

Рис. 53. Пам'ятки типу Студенок пісочнорівської культури. Вироби стоянки Студенок, за Л.Л.Залізняком.

Пам'ятки типу Боровка являють собою перший етап розвитку пісочнорівської культури і датуються рубежем плейстоцену та голоцену, можливо Пребореалем. Їм властиві численні черешкові наконечники типу Лінгбі, Аренсбург, алтинівські вістря при відсутності трапецій. Особливо поширені такі пам'ятки на Верхньому Дніпрі (Боровка, Коромка, Гренськ) [Копытин, 1977а, б, 1992], хоча відомі і на Верхній Волзі (Усть-Тудовка I) [Жилин, Кравцов, 1991]. Поширення на Верхньому Дніпрі пам'яток красносільської культури (Хвойно), їх лінгбійських попередників (Аносово 1, 4, Берестенево), а також ранніх пісочнорівських типу Боровка вказує на велику роль цього регіону у генезі пісочнорівської культури.

Стоянки типу Пісочний Рів найчисленніші в культурі. Це час її розквіту, коли остаточно сформувався своєрідний пісочнорівський крем'яний комплекс. Йому властиве домінування серед мікролітів алтинівських вістер, грубих, асиметричних трапецій та трикутників при наявності поодиноких аренсбурзьких та лінгбійських наконечників. Крім стоянок Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно 2Б, 3, 4, на Десні до цієї середньої фази розвитку культури належить більшість ієнівських пам'яток Верхньої Волги (Алтиново, Дальній Острів, Староконстянтинівська 4, Ієнево 2, Ладижино 3, Дмитрівська I, Сільце 3, Титово I, Пеньково тощо), а також Речиця II Верхнього Дніпра.

Ці пам'ятки датуються приблизно серединою мезоліту, а саме Бореалом [Залізняк, 1984, с. 15, 1986, с. 124, 1989, с. 144, 1991, с. 48, 49]. За даними радіовуглецевого та палінологічного аналізу, ієнівські пам'ятки Верхньої Волги без трапецій (Беліво 4А, Мітіно 5) датуються Пребореалом. Поки що немає ієнівських пам'яток, які б природничими методами датувалися Атлантикумом. Деякі дослідники дійшли висновку, що ієнівські пам'ятки на Верхній Волзі припиняють своє існування в кінці Бореалу [Кравцов, 1987, 1988, 1989, 1993, Сорокин, 1990]. Ці дані дають підстави думати, що пам'ятки типу Пісочний Рів давніші, ніж вважалося раніше. Скоріш за все вони розвивалися в басейні Десни у пребореальному та бореальному періодах голоцену.

1981 року під Новгород-Сіверським були досліджені пам'ятки типу Студенок (Студенок, Мураги, Попове Озеро, Віть 1 та 2 та ін.), які являють собою третій пізньомезолітичний етап розвитку культури [Залізняк, 1984, с. 8-13, 1986, с. 124-134, 1991, с. 49-52, 1997, р.54-57] (Рис. 14). Крем'яний інвентар пам'яток типу Студенок відрізняється від виробів з Пісочного Рову меншими розмірами і різноманіттям знарядь. Індустрія відщепова. Так, показник пластинчастості комплексу Студенок — 3.3%, Мураги — 2.6%, Попове Озеро — 4.4%. Знарядь, виготовлених на пластинах — 15%, 14% та 6% відповідно. Серед нуклеусів найбільш стійку серію становлять грубі, одноплощинні ядрища для коротких, неправильних пластин та пластинчастих відщепів (Рис. 53, *36*).

Більше половини мікролітів становлять високі асиметричні та симетричні трапеції на відщепах (Рис. 53, *1-17*). Зустрічаються поодинокі відщепи зі скошеним кінцем (Рис. 53, *19,20*), алтинівські вістря (Рис. 53, *18*). Невеликими серіями представлені черешкові наконечники стріл постаренсбурзьких (Рис. 53, *22,23*) та постсвідерських (Рис. 53, *21*) типів.

Найчисленнішими знаряддями є скребачки. Більшість з них виготовлені з відщепів неправильної форми (Рис. 53, *29-31*). Набагато менше скребачок кінцевих на відщепах (Рис. 53, *26,27*), підокруглих (Рис. 53, *28*) та кінцевих на пластинах (Рис. 53, *25*). Різці, як і скребачки, виготовлялися на відщепах випадкової форми з кіркою на спинці. Найбільш стійкою серією представлені бічні виїмчасторетушні (Рис. 53, *32,33*). Менше різців кутових та серединних (Рис. 53, *34*). Значна частина різців усіх типів подвійні. В значній кількості знайдені грубі двобічно оброблені тесла (Рис. 53, *35,37*), а також листоподібні наконечники чи ножі. Знайдені масивні свердла та розвертки (Рис. 53, *24*).

Радіовуглецевий аналіз вугілля з вогнища стоянки Мураги дає підстави датувати тип Студенок басейну Десни початком Атлантикуму (7860 ± 100 років тому). Неважко помітити, що ця крем'яна індустрія продовжує і розвиває прийоми обробки кременю пам'яток типу Пісочний Рів (Рис. 52). Подальший розвиток цих

традицій простежується на стоянках раннього етапу ямково-гребінцевого неоліту басейну Десни (Вирчище). Це дало підстави висловити припущення про участь у генезі останнього пісочнорівської людності [Залізняк, 1984, с. 13, 1986, с. 134, 135].

Властиві пісочнорівській культурі риси (алтинівські вістря, асиметричні трапеції, поодинокі аренсбурзькі наконечники, відщепова індустрія) поширені в мезоліті Скандинавії (культури Фосна, Комса, Суомісярві). Це дало підстави С.К.Козловському [1975, р. 31, 36-38] об'єднати ці культури в скандинавську групу мезоліту, яка пізніше отримала назву постаренсбурзької культурної області. Подібність крем'яних виробів культур, що до неї входять, пояснюється їх генезою на базі споріднених аренсбурзької та красносільської культур, які походять від спільного предка — культури Лінгбі [Зализняк, 1989а, с. 77-81, 1989 б, с. 140, 1991, с. 48].

9. ЗИМІВНИКИ

Пам'ятки культури відомі в лісостеповій зоні Лівобережної України, Донбасі та у Надпорожжі (Рис. 51). Вперше її матеріали були зібрані О.В.Бодянським на острові Сурський у Надпорожжі [Нужний, 1986]. На Донеччині О.Ф.Горелік розкопав стоянки Зимівники 2, 3 [Горелик, 1984], а В.О.Манько — Сабівку [Горелик, Манько, 1990, Манько, 1993]. Стоянка В'язівок 4а досліджувалася під Лубнами В.І.Непріною, І.М.Гавриленком, В.Ю.Коеном, Л.Л.Залізняком [Гавриленко, Коен, 1989, Коен, 1991, 1992, Неприна, Супруненко, Гавриленко, 1992, Залізняк, Гавриленко, 1995, 1996]. Характерні вироби зимівниківської культури походять із змішаних комплексів, які були зібрані на Донеччині — Петропавлівка, Крем'яна Гора [Горелик, 1984], у Надпорожжі — Поповий Мис, острів Виноградний, Ямбург, Прогон [Нужний, 1989, с. 146, 1992, с. 33]. Зимівниківські комплекси крем'яних виробів зібрані на Нижньому Дніпрі — Анастасівка [Оленковський, 1991, с. 143], в гирлі р.Трубіж — Загай І [Савчук, 1975], на околиці Черкас — Дніпровець [Деткін, 1995, с. 24-26] (Рис. 51).

Першим культурну своєрідність пам'яток цієї спільноти відзначив В.М.Даниленко [1969,с.24], який матеріали Сурського V генетично виводив від «гінцівських» шарів Осокорівки. Аналізуючи матеріали розкопок 1979, 1980 рр. стоянки Зимівники, О.Ф.Горелік підкреслив культурну специфіку їхнього крем'яного інвентаря, пов'язавши його з чохською культурою Кавказу [Горелик, 1984, 1987]. Певні аналогії зимівниківським матеріалам він бачить у пісочнорівській культурі басейну Десни [Горелик, Манько, 1990, с. 30]. Про південні зв'язки пісочнорівської культури з фінальним палеолітом та мезолітом Лівобережної України писав Л.Л.Залізняк [1986, с. 124, 1991, с. 46]. Він бачить певні паралелі зимівниківським матеріалам в усть-камській культурі Поволжя і вказував на участь у їхній генезі носіїв традицій типу Боршево II з сегментоподібними мікролітами [Зализняк, 1993]. Аналізуючи колекцію кременю Сурський V, Петропавліка, Виноградний, Зимівники та ін., Д.Ю.Нужний [1986, с. 29-36] дійшов висновку, що ці пам'ятки належать до єдиного ранньомезолітичного типу Сурський V. Д.Ю.Нужний, І.М.Гавриленко та В.Ю.Коен [1989] віднесли стоянку В'язівок 4а до своєрідного культурного явища, яке склалося у ранньому мезоліті внаслідок контакту пісочнорівської культури і пам'яток типу Сурський V. Пізніше В.Ю.Коен виділив в'язівську культуру, яка нібито постала в Аллереді внаслідок інфільтрації шанкобинської людності з Криму в Подніпров'я [Коен, 1991, 1992].

Утримаємось від аналізу екстравагантних побудов В.Ю.Коена, який навіть мікролітичні скребачки В'язівка 4а (Рис. 55) чомусь вважав типово аллередськими формами. До того ж, нещодавно дослідник відмовився від сказаного ним раніше.

Крем'яний комплекс епонімної пам'ятки Зимівники 3 на Луганщині, за Ф.О.Гореліком [1984], характеризується переважанням відщепів серед заготовок знарядь, технікою твердого відбійника, значними розмірами та грубістю виробів. Домінують одно- та двоплощинні нуклеуси для неправильних грубих пластин та відщепів (Рис. 54, *28*).

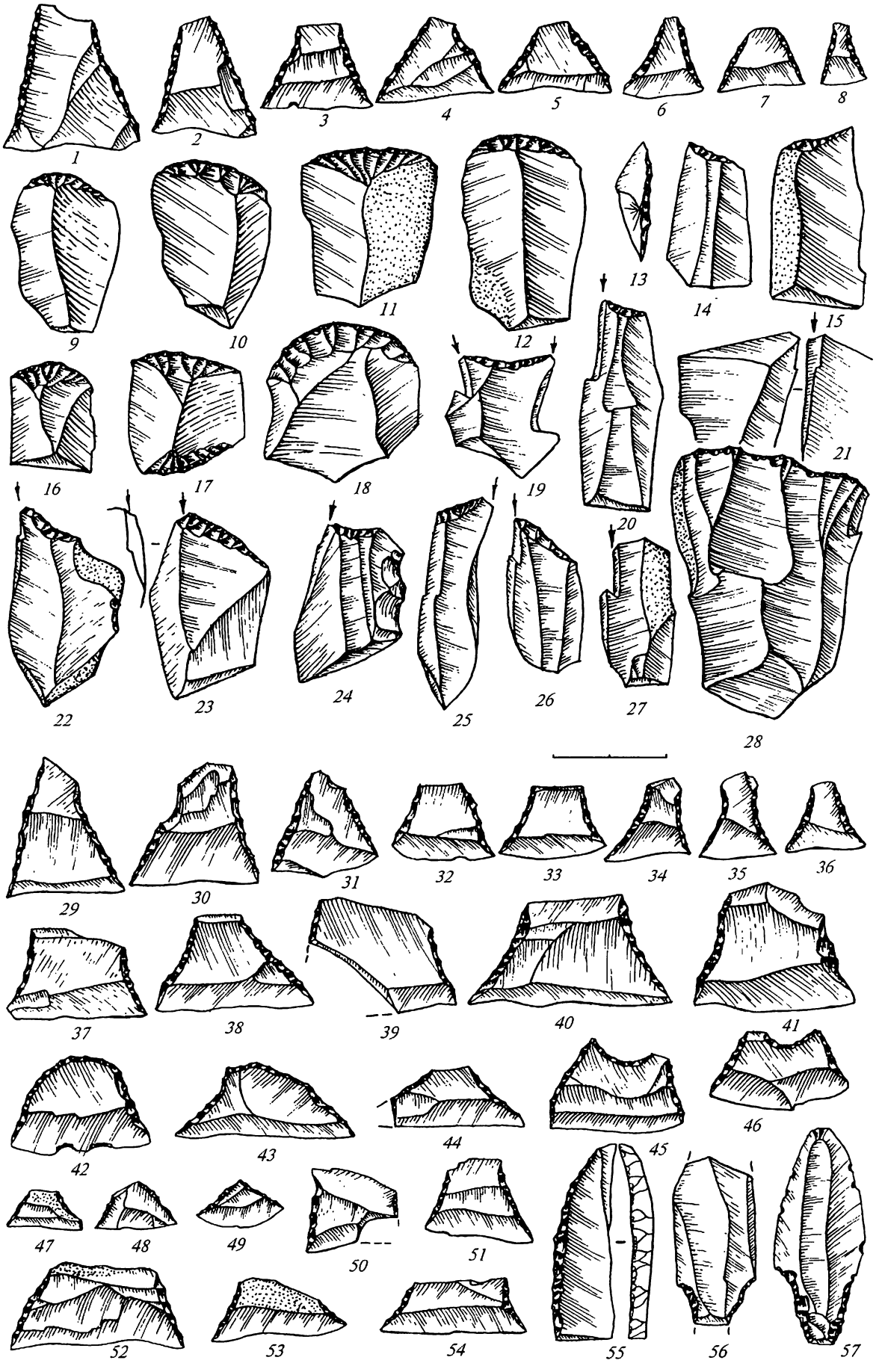

Рис. 54. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянок Зимівники (1-28), за О.О.Гореліком, та Сурський V (29-57), за О.О.Бодянським та Д.Ю.Нужним.

Серед мікролітів переважають високі, грубі, симетричні трапеції з увігнутими сторонами (Рис. 54, *1-6,29-41*). Зустрічаються дрібні трапеції (Рис. 54, *8,47-49*), а також нечисленні середньовисокі трапецієподібні мікроліти (Рис. 54, *7,52-54*). Бічні краї трапецій оброблені грубою, крутою, притуплюючою край ретушшю, яка наносилась як зі спинки, так і з черевця заготовки. Застосовувалася також техніка псевдомікрорізця. Про це свідчать як знахідки псевдомікрорізців (Рис. 54, *13*), так і характерні злами на кутах трапецій. Знайдені пластини та відщепи зі скошеним крутою ретушшю кінцем (Рис. 54, *14,15*), які були напівфабрикатами мікролітів.

Звертають увагу виразні серії різців пізньопалеолітичного вигляду. Переважають бічні, ретушні різці на неправильних, грубих пластинах, хоча значну роль відіграють кутові (Рис. 54, *19-27*). Серед скребачок, яких значно менше, ніж різців, переважають кінцеві на відщепах (Рис. 54, *9-11,18*). Невеликою кількістю представлені кінцеві на пластинах (Рис. 54, *12,16*) та подвійні (Рис. 54, *17*). Знайдені поодинокі свердла та грубі, двобічно оббиті сокири з перехватом [Горелик, 1984, Горелик, Манько, 1990].

Зимівниківські комплекси Сабівка, Зимівники 2, 3 загалом мають пізньопалеолітичний вигляд. Це враження складається через грубість, значні розміри виробів, відщеповість індустрії, нуклеуси, різці та скребачки пізньопалеолітичних типів. Слід зазначити, що в колекціях зі стоянок Зимівники 2 та 3 є невелика пізньомезолітична домішка мікролітичних матеріалів типу Платівський Став. Вона дала підстави О.Ф.Гореліку вважати, що зимівниківська культура має пізньомезолітичний етап розвитку [Горелик, 1986, с. 14].

Ці архаїчного вигляду комплекси, на нашу думку, утворюють у межах зимівниківської культури своєрідний сабівський тип пам'яток, що, схоже, датується кінцем Дріасу III – Пребореалом. Північніше, в лісостеповому Лівобережжі відомі дещо пізніші зимівниківські пам'ятки типу В'язівок 4а, які, вірогідно, датуються Пребореалом — Бореалом. Вперше ці матеріали були відкриті в гирлі р.Трубіж на стоянці Загай I А.П.Савчуком [1974, 1975]. Вони виглядають менш архаїчно, ніж сабівські, бо скребачки та різці комплексів в'язівоцького типу мають виразний мезолітичний вигляд. Вони виготовлялися не з пластин з нерегулярним, пізньопалеолітичним ограненням, як на стоянках Сабівка та Зимівники, а з відщепів кременю. Особливо виразні матеріали цього типу були отримані в процесі розкопок стоянки В'язівок 4а під Лубнами [Гавриленко, Коен, 1989, Неприна, Супруненко, Гавриленко, 1992, Коен, 1991, 1992, Залізняк, Гавриленко, 1995, 1996].

Відповідно до зимівниківських культурних традицій колекція кременю стоянки відзначається відщеповістю, рівень якої ще вищий, ніж у комплексах типу Сабівка. Індекс пластинчастості (пластини, їхні уламки, знаряддя на пластинах) не перевищує 10% комплексу крем'яних виробів. Причому більшість пластинок мають неправильну форму і короткі пропорції. Невеликі розміри виробів, як і відщеповість колекції, значною мірою пояснюється неякісною крем'яною сировиною, що у вигляді невеликих гальок, очевидно, збиралася в ярах високої тераси Сули недалеко від стоянки. Цим же, очевидно, пояснюється майже повна відсутність виразних нуклеусів. Однак дрібні нуклеподібні уламки та гранично спрацьовані мікронуклеуси для відщепів досить численні в колекції. Дефіцит крем'яної сировини зумовив високий рівень її утилізації. Тому близько 20% всіх кременів становлять вироби з ретушшю. Однак лише п'ята частина знарядь виготовлена з пластин, всі інші — з відщепів та уламків кременю.

Найчисленніші знаряддя колекції — це скребачки, які становлять близько половини всіх виробів з ретушшю. Переважна їх більшість виготовлена з невеликих відщепів. Наявна виразна серія мікроскребачок діаметром 1-1.5 см (Рис. 55, *1-7*). Половина скребачок — вироби неправильної форми на різноманітних відщепах (Рис. 55, *27,28,31-37*). Близько 30% — кінцеві (Рис. 55, *7-14,39-43*) та кінцевобічні (Рис. 55, *13,38*) на пластинчастих відщепах. 20% всіх скребачок це округлі та підокруглі (Рис. 55, *15-26,29,30*) на відщепах. Серед них досить численні вироби високої форми (Рис. 55, *15,16,21-29,35,36*).

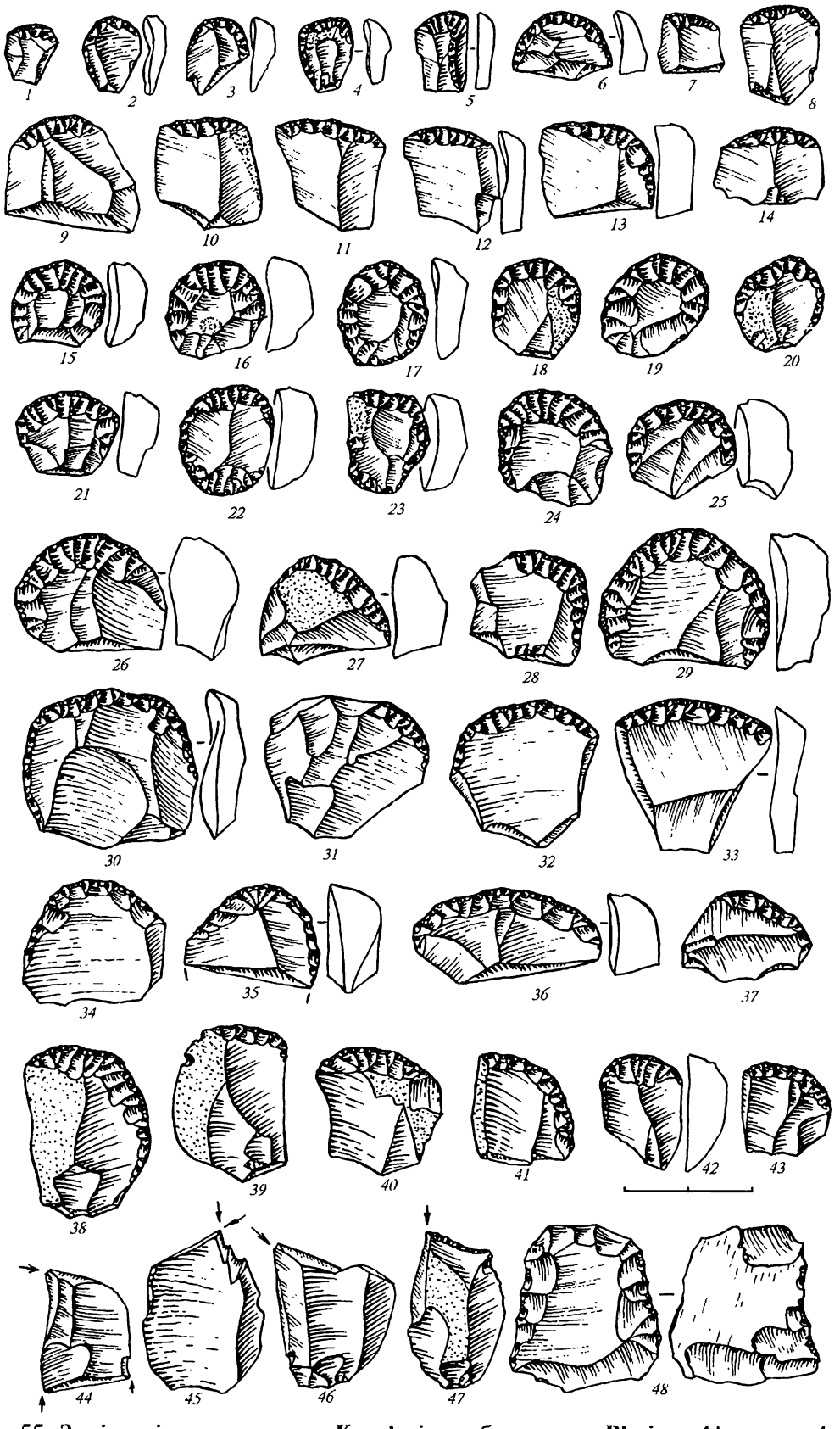

Рис. 55. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки В'язівок 4А, житло 4, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком.

Порівняно із скребачками різців дуже мало — 3-4% знарядь. Всі вони досить аморфні, виготовлені з відщепів. Зустрічаються кутові (Рис. 55, *44,46*), серединні (Рис. 55, *45*), бічні ретушні (Рис. 55, *47*) на відщепах. Невиразними серіями представлені аморфні відщепи та неправильні пластини з ретушшю, поодинокі

проколки та розвертки, маленькі, грубі сокири трапецієподібної форми з поперечним сколом по лезу (Рис. 55, *48*).

Найбільший інтерес для культурно-хронологічних висновків становить мікронабір колекції, який становить до 10% всіх виробів з ретушшю. Серед мікролітів переважають грубі, досить великі, високі трапеції, виготовлені з відщепів. Груба, крута, обрубуюча ретуш наносилася на боки трапецій як зі спинки, так і з черевця. Більшість трапецій має асиметричну форму і дещо увігнуті бічні краї (Рис. 56). Більш-менш симетричну форму має четверта частина трапецій (Рис. 56, *3-6,31-33*). У частини мікролітів бічна ретуш сходиться на вершині, перетворюючи трапецію в трикутник (Рис. 56, *15,16,20,21,29,39*). Невеликою, але стійкою серією представлені пластинчасті відщепи зі скошеним крутою ретушшю кінцем (Рис. 56, *10-12,40*), які, вірогідно, являють собою заготовки або напівфабрикати трапецій.

На особливу увагу заслуговують нечисленні обушкові ножі та їхні уламки з прямою або вигнутою спинкою. Їх виготовляли з великих, масивних пластин, круто ретушуючи один довгий край. Нерідко протилежний край пригострювали дрібною ретушшю (Рис. 55, *34,35*). Слід зазначити, що ці вироби належать до культуровизначальних для пісочнорівської, ієнівської та гренської культур. Не випадково вони зустрічаються саме на північних зимівниківських пам'ятках (Загай I, В'язівок 4а, Сурський V) і відсутні на півдні (Зимівники 2, 3, Сабівка).

Стоянка В'язівок 4а єдина серед зимівниківських, де знайдені вироби з кістки: шила, вістря дротиків чи стріл, лощила, тесла. Заслуговують уваги уламки трубчастих кісток з прокресленим гострим інструментом геометричним орнаментом: зигзагами, чотирикутником в овалі, насічками. Численні щелепи бобрів могли використовуватися як різці по дереву та кістці. Можливо саме тому в колекції так мало крем'яних різців.

Найближчі аналогії крем'яним матеріалам В'язівка 4а маємо серед виробів стоянки Загай I, що розташована за 100 км західніше, у гирлі р.Трубіж під Переяславом. Крем'яний комплекс Загай I різниться від колекції В'язівок 4а хіба що дещо меншою асиметрією трапецій та виразною серією симетричних сегментів (Рис. 57). Ці особливості, а також численні різці на грубих палеолітичних пластинах, очевидно, свідчать про дещо старший вік стоянки Загай I порівняно з В'язівком 4а. Звертає увагу певна подібність асиметричних трапецій останньої з мікронабором комплексу Дніпровець під Черкасами та пізніших стоянок пісочнорівської культури басейну Десни типу Студенок [Зализняк, 1991, с. 47].

Як і в зимівниківських комплексах, серед матеріалів пісочнорівської культури панує груба, відщепова техніка обробки кременю, поширені подібні одно-, рідше двоплощинні нуклеуси для пластинчастих відщепів. В аналогічній псевдомікрорізцевій техніці за допомогою грубого ретушування виготовлені трапеції. Більшість з них мають високі пропорції і увігнуті боки. Серіями представлені грубі пластини зі скошеним кінцем, обушкові ножі (Рис. 50, *35-57*). Типи скребачок та різців стоянок Зимівники 2, 3, Сабівка та Пісочний Рів майже однакові. На цих пам'ятках поширені схожі типи сокир. Специфіка крем'яного інвентаря пісочнорівської культури полягає, перш за все, у наявності знарядь постаренсбурзьких типів: черешкові аренсбурзькі наконечники, алтинівські вістря, помітне переважання асиметричних мікролітів над симетричними. На відміну від ранніх зимівниківських пам'яток різці Пісочного Рову досить нечисленні.

Своєрідність крем'яного компексу пісочнорівських памяток пояснюється належністю культури до постаренсбурзької спільноти мезоліту Європи, що генетично пов'язана з традиціями культури Лінгбі [Зализняк, 1984, 1986, с.106, 1989, с.77, 1989 б, с.138, 143, 1991, с. 48]. Отже, її вірніше звати постлінгбійською. Найкраще ця постлінгбійська специфіка пісочнорівської культури проявляється у північних регіонах її поширення — на Верхньому Дніпрі та на Верхній Волзі. Тут майже відсутні симетричні трапеції, що становлять культурну своєрідність зимівниківських пам'яток і найбільш поширені серед виробів найпівденніших степових стоянок культури (Зимівники 3, Сабівка, Сурський V). Кордон між пісочнорівською та зимівниківською культурами скоріш за все проходив по південній межі лісової зони,

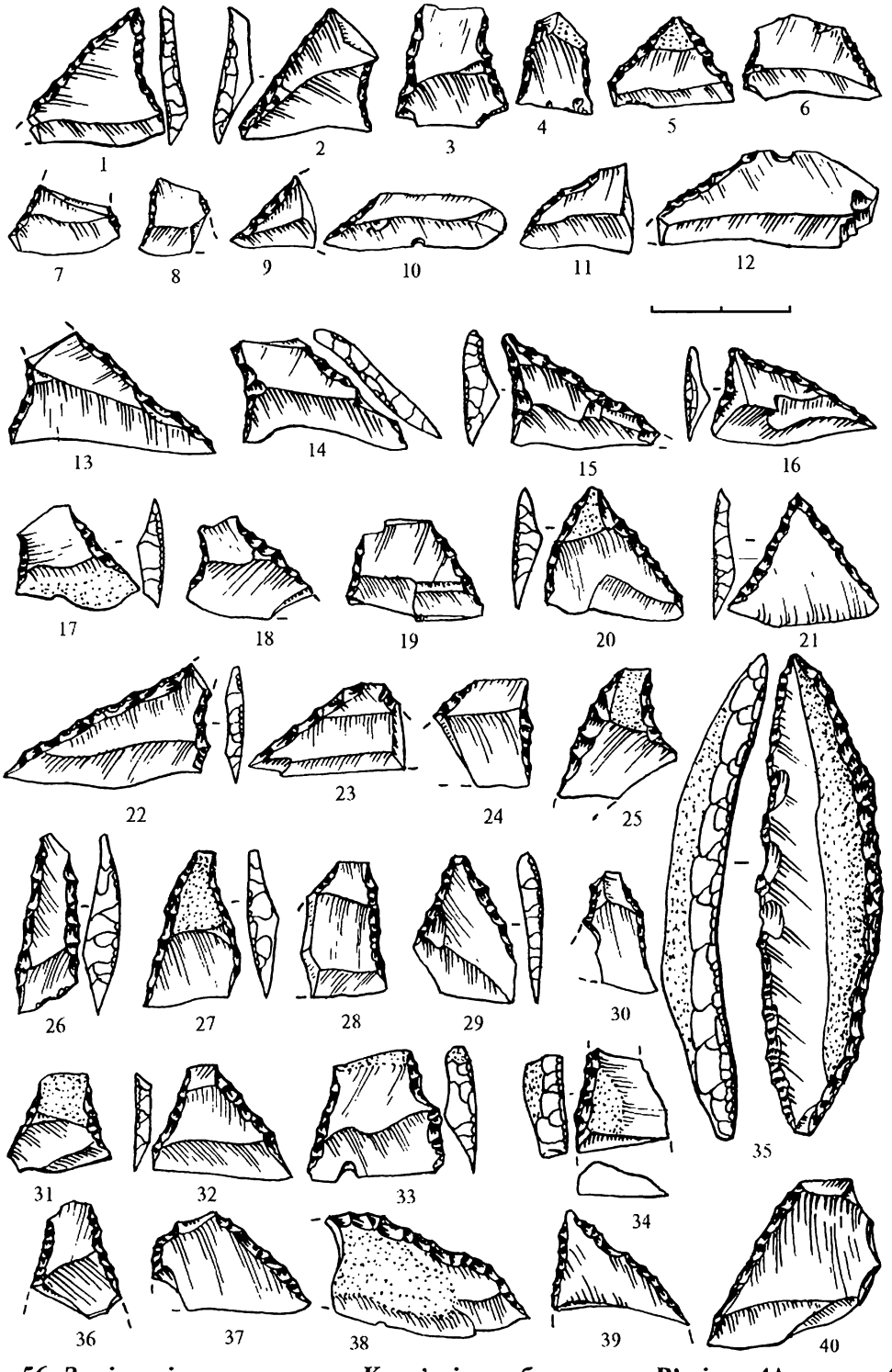

Рис. 56. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки В'язівок 4А, житло 4, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком.

що на Лівобережжі Дніпра збігалася з південно-східним кордоном Поліської низовини. Отже, згадані культури межували по вододілу Десни і Сули.

Деснянський локальний варіант пісочнорівської культури відрізняється від гренського та ієнівського перш за все наявністю серед виробів південних, характерних для зимівниківських пам'яток рис. На деснянських стоянках Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно найчисленнішим типом мікролітів є грубі трапеції, в тому числі симетричні. Своєрідність північних комплексів зимівниківської культури (В'язівок 4а, Дніпровець) полягає в наявності в них виразних пісочнорівських рис — асиметричність трапецій та трикутників. Тобто, згадані культури розвивалися в умовах взаємовпливів, що особливо проявилося в їх контактній зоні.

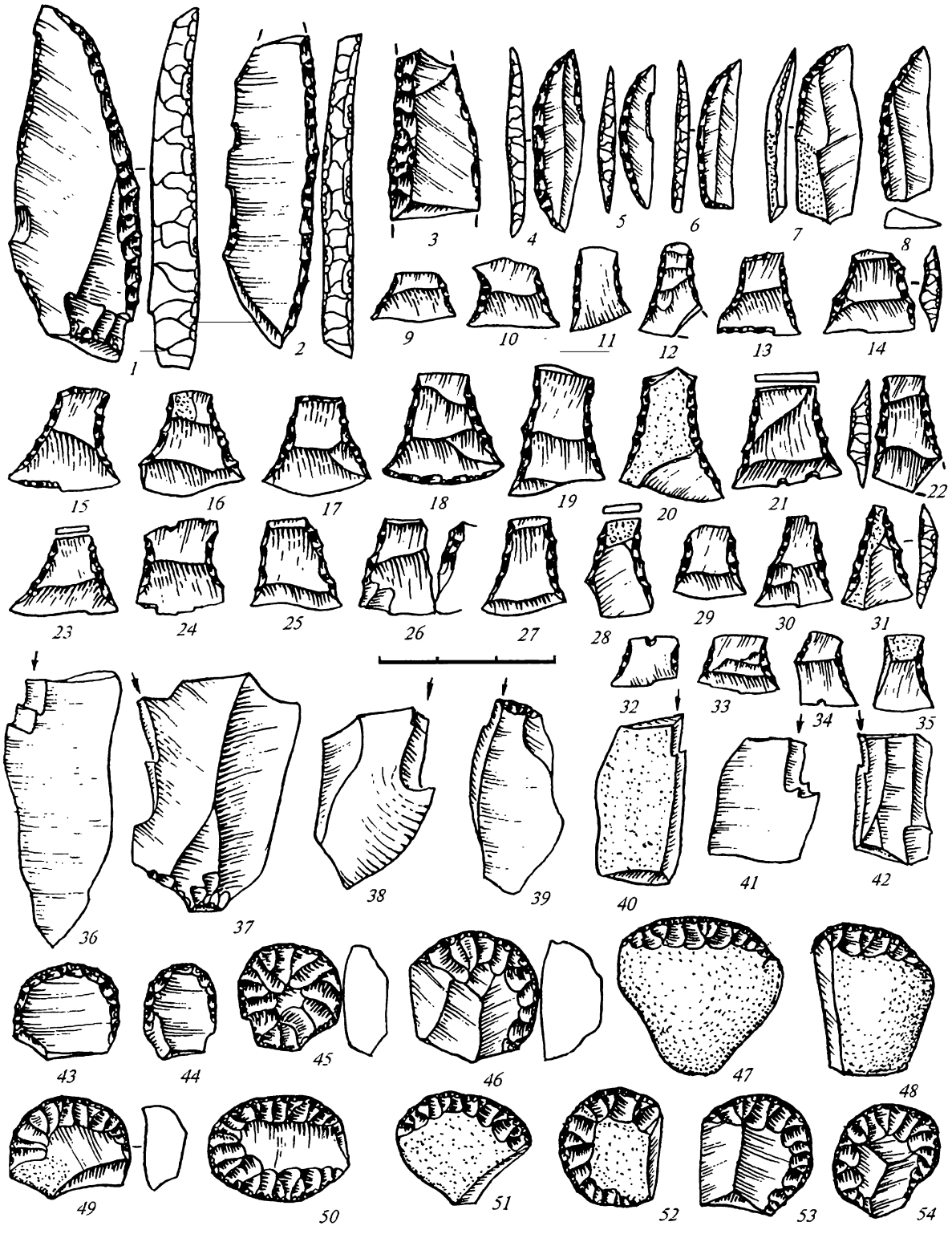

Рис. 57. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки Загай I, за А.П.Савчуком.

Отже, Пісочний Рів та Зимівники — дві споріднені культури, які однак настільки різняться між собою, що не можуть вважатися єдиним культурним явищем. Крем'яний комплекс першої можна розглядати як органічне поєднання постлінгбійських та зимівниківських традицій. Враховуючи домінуючий напрям міграцій населення на межі палеоліту та мезоліту, генезу пісочнорівської культури можна було б пояснити просуванням на межі плейстоцену та голоцену зимівниківської людності на північ у середовище носіїв традицій Східного Аренсбургу або красносільської культури.

Однак з цим не узгоджується хронологія найдавніших пам'яток обох культур,

які з'являються приблизно в один час. Багато культуровизначальних рис ранньомезолітичних зимівниківських стоянок (техніка первинної обробки кременю, типи нуклеусів, різців, скребачок, асиметричність вістер) характерні для фінальнопалеолітичної красносільської культури Полісся. А якщо на півночі вони з'явилися раніше, ніж на півдні, то немає суттєвих підстав наполягати на генезі пісочнорівської культури саме на зимівниківському підгрунті. Більше того, не виключені певні красносільські впливи з Полісся на формування зимівниківської культури Східної України на межі палеоліту та мезоліту. Адже красносільська культура поширилася в басейнах Західного Бугу, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра ще в Аллереді чи Дріасі III. На Десні згадані особливості обробки кременю є характерною рисою стоянок гирла р.Смячка, що функціонували не пізніше Дріасу III [Зализняк, 1989, с. 12-20, 49, 1993].

Таким чином, значна частина спільних для пісочнорівських та зимівниківських пам'яток особливостей обробки кременю, які надають їм культурної своєрідності, на півночі поширилися раніше ніж на півдні. Тобто, маємо достатньо підстав припускати північні впливи на формування зимівниківської культури. Особливо якщо врахувати наявність окремих наконечників типу Лінгбі у в цілому зимівниківському комплексі Сурський У з Надпорожжя (Рис. 53, *56,57*). Отже, якоюсь мірою споріднені і частково синхронні пісочнорівська і зимівниківська культури розвивалися в першій половині мезоліту по сусідству в умовах тісних контактів та взаємовпливів. Хто з них мав більший вплив на сусіда, покажуть майбутні дослідження.

Сучасний стан джерел дає підстави виділяти в межах ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України два типи пам'яток. Більш ранні типу Сабівка (Зимівники 2, 3, Сабівка, Сурський V), очевидно, датуються кінцем Дріасу III – Пребореалом і були поширені на півдні території культури — на межі лісостепу та степу. Північніше досліджені пам'ятки типу В'язівок (В'язівок 4а, Дніпровець, Загай I), які датуються Пребореалом - Бореалом і за типологією крем'яних виробів дещо наближаються до стоянок пісочнорівської культури басейну Десни. Індустрія типу Сабівка порівняно з в'язівоцькою архаїчніша, пластинчастіша, трапеції симетричніші, а серед скребачок домінують кінцеві форми.

Подібні зимівниківським пам'ятки були досить поширені у ранньому мезоліті в лісостепах далеко на схід від України до Середньої Волги. Близьким аналогом зимівниківської культури є усть-камська культура Середнього Поволжя (стоянки Тетюшська III, Семенівська IV, Косяківська) [Косменко, 1972, 1977, Мезолит СССР, с. 87, 88]. Їхній крем'яний інвентар досить близький до виробів пам'яток типу Сабівка і відрізняється від них значно меншою кількістю трапецій та виразними серіями обушкових ножів. Усть-камська культура генетично пов'язується з місцевим фінальним палеолітом і датується раннім мезолітом [Косменко, 1977]. Відкриття аналогічних пам'яток слід чекати в басейні Дону.

Проблема генези зимівниківської культури далека від остаточного вирішення. Однак показово те, що зимівниківська крем'яна індустрія на тлі раннього мезоліту Європи певною мірою типологічно тяжіє до спільнот постлінгбійської культурної традиції. Остання протягом кількох тисячоліть (від Аллереду до Атлантикуму) розвивалася на низинних обширах між Рейном на заході, Верхньою Волгою на сході, Скандинавією на півночі та Поліссям на півдні. На Верхньому Дніпрі та в Поліссі лінгбійська традиція набувала форм культур Лінгбі, Красносілля, Пісочний Рів, пам'яток типів Гренськ, Студенок, у Скандинавії – Фосна, Комса, на Верхній Волзі – Ієнево, частково усть-камської.

Все це спадкоємці та далекі нащадки лінгбійської технологічної традиції, якій притаманна відщеповість, жорсткий відбійник, круте, обрубуюче край відщепа ретушування мікролітів. Серед них ще з Дріасу III починають домінувати трансверсальні наконечники стріл у вигляді грубих трапецій, високих пропорцій з виразною тенденцією до асиметрії, яка на більш південних пам'ятках поступається місцем симетричним формам (Пісочний Рів, Ком'ягіно).

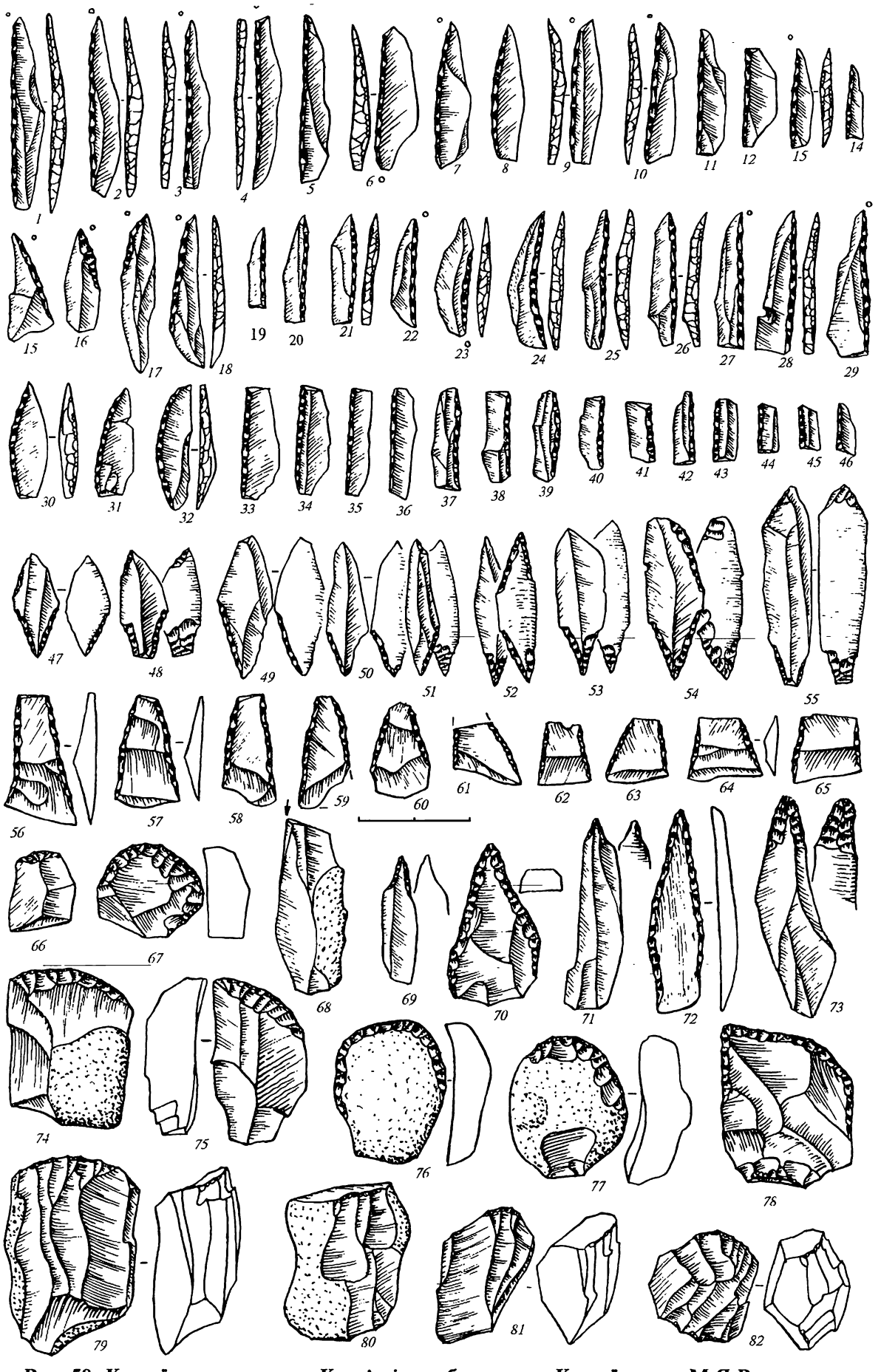

Рис. 58. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Кудлаївка, за М.Я.Рудинським.

Вже згадувалося, що багато з цих визначальних рис постлінгбійської культурної спільноти лісової зони Східної Європи також властиві крем'яній індустрії зимівниківської культури. На відміну від Північного Заходу фінальнопалеолітичні культури Півдня Східної Європи з пізнього палеоліту відзначалися традиційною пластинчастістю крем'яної індустрії, що принципово різнилася від зимівниківської. З неї неможливо вивести визначальні особливості зимівниківських крем'яних комплексів, зокрема їхню відщеповість.

Так, автохтон Північного Надчорномор'я та Надазов'я Східний Граветт здавна відзначався не відщеповою, а пластинчастою технологією, спрямованою на виготовлення вкладеневих пазових наконечників. На зламі плейстоцену та голоцену ця традиційна пластинчастість культур півдня України сягнула вершин у мікровкладеневій техніці Кукреку. Нічого подібного зимівниківській та пісочнорівській відщеповій техніці обробки кременю, спрямованій на масове виробництво поперечнолезових наконечників стріл, немає ні на Кавказі, ні в Криму. Отже, при відсутності помітних типологічних паралелей зимівниківській крем'яній індустрії в культурах Півдня Східної Європи, Зимівники демонструють виразний генетичний зв'язок з спільнотами постлінгбійської культурної традиції Півночі Європи. Підкреслимо, що визначальні для культури трансверсальні наконечники стріл (високі трапеції) – традиційна мисливська зброя саме лісового мезоліту Європи. Їх поширення в Східній Україні органічно пов'язане з глобальним процесом просування лісових біоценозів на південь на рубежі плейстоцену та голоцену.

Обушкові ножі сегментоподібної форми давали підстави припускати участь східного варіанту культурної області Федермессер у генезі пісочнорівської культури [Залізняк, 1984, с. 15]. Схоже, що подібність крем'яних виробів пісочнорівської, зимівниківської та усть-камської культур певною мірою пояснюється їхньою генезою за участю якогось спільного фінальнопалеолітичного субстрату з сегментоподібними вістрями, скоріш за все пам'яток типу Боршево II. У північній зоні поширення останніх внаслідок просування сюди із заходу красносільського населення сформувалася пісочнорівська культура з черешковими наконечниками на пластинах і асиметричними мікролітами. У вільних від красносільських впливів південних регіонах лісостепу сформувалися зимівниківська та усть-камська культури без згаданих черешкових та асиметричних вістер.

У середині мезоліту зимівниківська культура можливо брала участь у формуванні донецької пізньомезолітичної культури або була поглинута нею. Звичайно, якщо великі симетричні трапеції з увігнутими бічними краями не є механічною домішкою серед виробів деяких донецьких пам'яток (хутір Шевченко, Пелагеївка III, Петрівська 4, 4а, 10, 28, Пришиб, Дробишеве I та ін.).

10. КУДЛАЇВКА

З часу відкриття М.Я.Рудинським у 1925 р. стоянки Кудлаївка на Середній Десні [Рудинський, 1926, с.16, 28-32, 1931, рис. 8] у Поліссі досліджено більше 20 аналогічних пам'яток (Рис. 51, 85). Найвиразніші крем'яні комплекси кудлаївської культури походять зі стоянок Київщини – Таценки [Гладилин, Станко, 1968, 1971, Зализняк, 1976, 1984, с.36-44], Селище, Коржи [Савчук, 1974, с.51, Савчук, Слюсар, 1975], Кухарі [Зализняк, 1977, с. 26-28, 1984, с.33-36], Мартиновичі, Вали, Броди [Зализняк, 1984, с.40-44, 1991, с.17, 24, 141-143, 146]. У Білоруському Поліссі відомі кудлаївські стоянки Кожангородок, Білосорока [Исаенко, 1966,с.46-49], Речиця II [Ксензов, 1986, с.22], Озерна I [Кудряшов, Лепницкая, 1992, с.28]. У Волинському Поліссі досліджені стоянки Криниця, Поляни, Рудня, Омит, Люботинь 3, Бітьон, Балаховичі, Великий Мідськ та ін. [Залізняк, Охріменко, 1985, с.91, 92, 97, Зализняк, 1991, с.18-23, 143-146, 1997, р.11-26]. Певна схожість з кудлаївськими пам'ятками простежена в крем'яних комплексах деяких стоянок Східної Польщі (Люта, Ставинога).

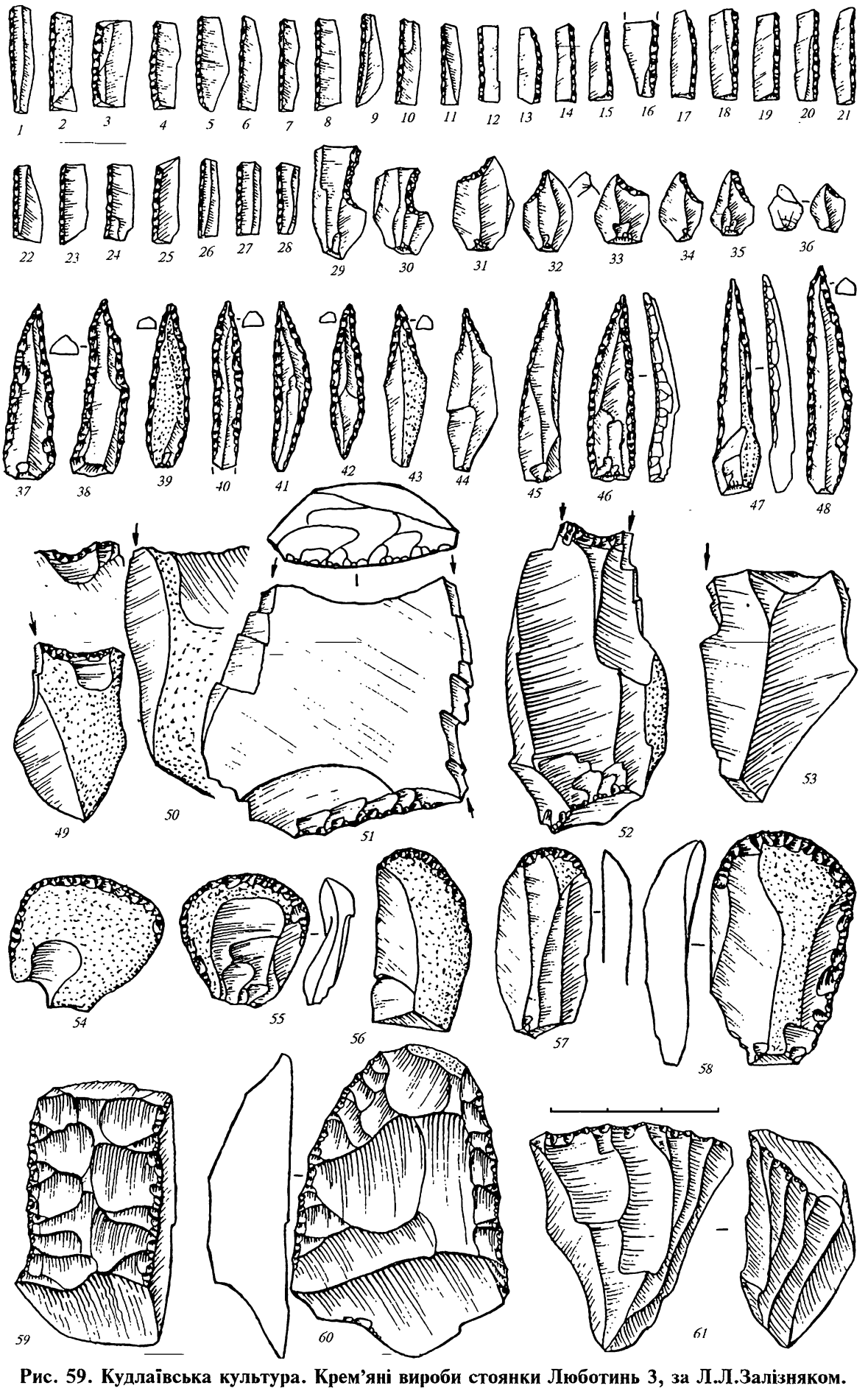

Рис. 59. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Люботинь 3, за Л.Л.Залізняком.

Пам'ятки кудлаївської культури концентруються в межах Поліської низовини між Бугом на заході та Середньою Десною на сході, Білоруською моренною грядою на півночі та Волинським лесовим плато на півдні (Рис. 51). Вони розташовані на мисах піщаної борової тераси або на дюнних узвищеннях у заплавах поліських річок. Крем'яні знахідки лежать у жовто-бурому підгрунті на глибині 0.3-0.6 м.

Вперше дане культурне явище було помічене в Поліссі С.К.Козловським, який виділив у басейні Прип'яті та Десни пам'ятки типу Кудлаївка [Kozlowski, 1972]. Дещо пізніше ці пам'ятки були докладно описані і віднесені до культурної області Дювенсі раннього мезоліту Північної Європи та виділені в окрему кудлаївську культуру Полісся [Залізняк, 1976, 1977, 1980, 1984, 1986, 1991, 1997].

Для виготовлення знарядь праці кудлаївське населення, як правило, використовувало місцевий, нерідко низькоякісний кремінь переважно жовтих відтінків. Індустрія вирізняється значною мікролітичністю та відщеповістю. Показник пластинчастості не перевищує 10%. Більшість знарядь виготовлялася на відщепах. Нуклеуси невеликі, однобічні, одноплощинні, рідше двоплощинні для невеликих неправильних пластинок та відщепів (Рис. 58, *78-81*).

Чверть усіх знарядь — скребачки на відщепах: кінцеві, підокруглі, неправильної форми (Рис. 58, *64,65,72-76*, 59, *54-58*). Нечисленні різці виготовлялися теж з відщепів (Рис. 58, *68*, 59, *49-53*). Постійним компонентом комплексів є свердла-проколки, сформовані крутою ретушшю на масивних у перетині сколах (Рис. 58, *69-73*, 59, *37-48*). На кількох стоянках Західного Полісся (Люботинь 3, Криниця, Поляни) знайдені грубі сокири на відщепах, нерідко з поперечним, пригострюючим сколом по лезу (Рис. 59, *59,60*).

Половину всіх виробів із ретушшю кудлаївських стоянок становлять мікроліти (Рис. 50, *21-34*). Виготовлялися вони за допомогою крутої ретуші, що обрубувала довгий край мікропластинки та її відбивний горбик. До 80% мікронабору становлять так звані кудлаївські вістря або вістря В, за класифікацією Г.Кларка (Рис. 58, *1-14,19-29*, 60, *11-51*), та ланцетоподібні (Рис. 58, *30-32*, 60, *52-54*), а також їхні уламки. Останні під назвою мікропластинок з притупленим краєм нерідко становлять більшість мікролітів культури (Рис. 58, *33-46*, 59, *1-29*). На кудлаївських стоянках у невеликій кількості знайдені трапеції ранніх для Полісся типів (Рис. 58, *61-63*), коморницькі трикутники (Рис. 60, *55-116*) та коморницькі вістря (Рис. 58, *15-18*, 60, *1-9*), мікрорізці (Рис. 59, *29-36*).

Залежно від ролі в комплексах трикутників та вістер Цонхофен (коморницькі вістря за польською термінологією) виділяються два різновиди кудлаївських стоянок: власне кудлаївські та кудлаївські з виразними коморницькими рисами. За наявністю трапецій, їх кількістю і типологією ці два різновиди пам'яток можна розділити на хронологічні етапи.

Серед власне кудлаївських пам'яток виділяються архаїчні безтрапеційні комплекси типу Криниця, середньомезолітичні стоянки з невеликою кількістю трапецій типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлаївка з високими трапеціями. До кудлаївських комплексів з коморницькими впливами належать стоянки, на яких коморницькі трикутники та вістря становлять 30-40% мікронабору. Серед них є безтрапеційні типу Броди і з трапеціями типу Люботинь 3. Таким чином, у межах кудлаївської культури зараз вирізняється п'ять типів пам'яток (Криниця, Таценки, Кудлаївка, Броди та Люботинь 3), які являють собою хронологічні етапи двох ліній розвитку культури [Зализняк, 1991, с. 15-24].

Стоянки типу Криниця (Криниця 1, 2, 2а, 2б, Поляни) найдавніші серед пам'яток культури. Комплекс Криниця 2а виділяється великими, грубими виробами архаїчного вигляду. Серед мікролітів переважають грубі та досить великі кудлаївські та сегментоподібні вістря. Великі кінцеві скребачки, численні грубі ретушні різці нагадують аналогічні вироби з пребореальних стоянок Стар Карр, Клостерлунд, Мелстед Англії та Данії. Відсутність трапецій та сегментоподібні мікроліти свідчать про відносно ранній, пребореальний вік цих пам'яток [Зализняк, 1991, с.22, 23, 1997, р.11-15].

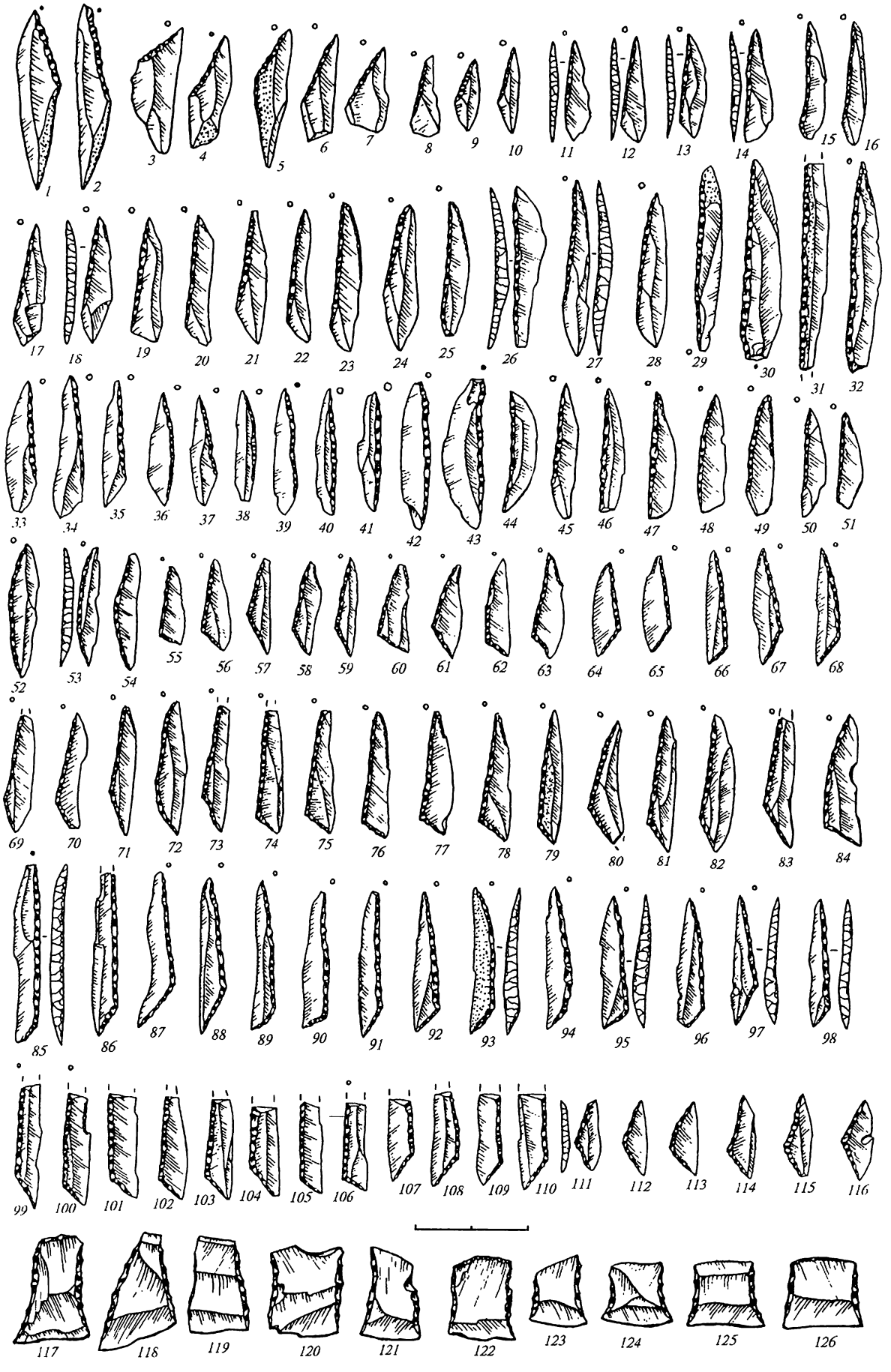

Рис. 60. Кудлаївська культура. Мікроліти стоянки Люботинь 3, за Л.Л.Залізняком.

Крем'яні комплекси типу Таценки (Таценки, Кухарі, Мартиновичі, Коржі, Селище) найбільш мікролітичні в кудлаївській культурі. Частково це пояснюється дефіцитом сировини та низькою її якістю на територіях Києво-Житомирського Полісся та Переяславщини, де поширені ці пам'ятки. Характерною рисою їх мікронабору є значна роль мікропластинок та вістер з притупленим краєм та їх уламків (біля 50% мікролітів). Більшість з них є уламками кудлаївських вістер. Коморницькі вістря і трикутники представлені у мікронаборі, як правило, поодинокими, невиразними екземплярами. Невелика кількість архаїчних для Полісся середньовисоких трапецій на відщепах дозволила датувати стоянки типу Таценки серединою мезоліту (Залізняк, 1976, 1984, с. 34-39].

Пам'ятки типу Кудлаївка Північно-Східного Полісся — найпізніші в культурі, про що свідчать виразні серії високих трапецій, аналогічних трапеціям з пізньомезолітичних стоянок типу Студенок Подесення. Ведучою формою мікролітів є кудлаївські вістря при відсутності коморницьких трикутників. Характерна наявність постсвідерських наконечників стріл на пластинах (Рис. 58, *47-55*).

Стоянка Броди на Київщині — найдавніший кудлаївський комплекс з коморницькими рисами. Біля третини її мікролітів складають дрібні коморницькі трикутники. Кудлаївські вістря та їх уламки становлять 50% мікронабору, а трапеції повністю відсутні. Все це дає змогу вважати комплекс кудлаївським з сильним впливом коморницької культури і датувати його раннім мезолітом. Типологічно та хронологічно до нього близький інвентар стоянок Коморниця VI та Ставинога басейну Вісли, де знайдені виразні серії кудлаївських вістер і майже відсутні трапеції [Зализняк, 1991, с. 17].

На стоянці Люботинь 3 кудлаївські вістря та коморницькі мікроліти представлені майже рівною мірою (приблизно по 40% мікронабору). Однак вміст кудлаївських вістер на пам'ятках коморницької культури Польщі ніколи не сягає 40%, що дає підставу відносити стоянку Люботинь 3 все ж до кудлаївської культури. Наявність трапецій, в тому числі і високої форми, вказує на післябореальний вік пам'ятки (Рис. 59, 60). Найближчі аналогії її крем'яному інвентарю серед виробів стоянки Лута на Західному Бузі, що має радіовуглецеву дату 5300 р. до н. е. [Зализняк, 1991, с. 18-21, 1997, р.17-24].

Пам'ятки типу Броди і Люботинь мають найближчі аналогії в інвентарі стоянок типу Ставинога Східної Польщі, де роль кудлаївських вістер значно вища, ніж у матеріалах інших пам'яток коморницької культури.

Узагальнюючи згадані висновки Г.Кларка, Т.Матиссена, Х.Швабедіссена, польський дослідник С.К.Козловський виділив у ранньому мезоліті Великої Європейської низини культурну область Дювенсі. В неї увійшли культури Стар Карр Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Південної Скандинавії та Коморниця Польщі [Kozlowski, 1973, p. 338-341]. Загальні характеристики крем'яних виробів цих культур аналогічні крем'яній індустрії кудлаївської культури, що дозволило вважати останню східною частиною області Дювенсі [Залізняк, 1976, с. 63, 1984, с. 94, 1986, с. 115, 1991, с. 12-15, 1997] (Рис. 85).

Кудлаївський мікронабір характеризується поступовим зменшенням у напрямку із заходу на схід кількості трикутників та вістер Цонхофен-Коморниця за рахунок збільшення ролі кудлаївських вістер. Так, на стоянках культури Стар Карр Англії знайдені лише поодинокі кудлаївські вістря. В мікрокомплексах культур Мелстед та Дювенсі їх уже близько 10% усіх мікролітів. Ще далі на схід у коморницьких комплексах Польщі кудлаївських вістер вже до 30% мікролітів. А на кудлаївських стоянках Полісся їх 80% усього мікронабору.

Панування трикутників і вістер Цонхофен на стоянках західної частини області Дювенсі дало підстави генетично пов'язувати культури Стар Карр, Дювенсі, Мелстед Західної Європи з Аренсбургом [Shwabedissen, 1944], де вперше з'явилися вістря Цонхофен та трикутники. Поширення кудлаївських вістер у пізньому палеоліті півдня України говорить на користь можливого генетичного зв'язку кудлаївської культури з нащадками Східного Граветту півдня України [Залізняк, 1976]. Однак велика подібність крем'яних виробів культур області Дювенсі від Англії до

Дніпра свідчить як про тісні їхні контакти між собою, так і про якесь спільне генетичне підгрунтя. Останнім різні дослідники визнали область Федермессер із сегментоподібними мікролітами [Shwabedissen, 1944, Kozlowski, 1975, s. 117, 1977, s. 215, 244, Залізняк, 1976, 1984, с. 95, 1991, с. 25].

Сучасний стан наших знань дозволяє намалювати таку картину генези та розвитку кудлаївської культури. Потепління та зволоження клімату Європи на межі плейстоцену та голоцену зумовило переміщення природних зон на північ. На Середньоєвропейських низинах на зміну лісотундрам зі стадами північних оленів приходять сосново-березові ліси з відповідною нестадною фауною. Мисливці на північного оленя змінюються нащадками лісових мисливців культурної області Федермессер, які просуваються з більш південних територій на північ. На їх генетичній основі, за участю аренсбурзького населення у Пребореалі, формуються західні культури області Дювенсі (Стар Карр, Мелстед, Дювенсі). Найдавніші пам'ятки цієї спільноти пов'язують з областю Федермессер сегментоподібні та ланцетоподібні мікроліти, а з культурою Аренсбург — численні вістря Цонхофен та трикутники [Shwabedissen, 1944]. Коморницька культура постає в Польщі внаслідок просування на схід носіїв культурних традицій Дювенсі Німеччини [Kozlowski, 1975, s. 117, 1977, s. 215].

Міграція фінальнопалеолітичних свідерських мисливців на тундрового оленя на північний схід з Польської та Поліської низин та заростання останніх лісами створили умови для просування з півдня в Полісся носіїв традицій культур з сегментоподібними мікролітами (пам'ятки типу Боршево II). Тому найдавніші кудлаївські стоянки типу Криниця мають серед виробів сегментоподібні вістря, що поступово трансформувалися у вістря типу Кудлаївка. Не виключено, що певну роль у формуванні кудлаївських пам'яток Полісся відіграли носії традицій надчорноморської зони пізнього палеоліту з мікрограветтською вкладеневою технікою [Залізняк, 1976, 1981].

Аренсбурзьке населення безпосередньо не брало участі у формуванні кудлаївської культури, а коморницькі трикутники та вістря, що знаходять на деяких кудлаївських пам'ятках Полісся, є результатом проникнення на схід через Польщу носіїв культурних традицій Дювенсі Північної Німеччини. Наявність у Східній Польщі пам'яток типу Ставинога зі значною роллю кудлаївських вістер у мікронаборі дає підстави визначити західний кордон культури. Тобто, межиріччя Вісли та Західного Бугу можна розглядати як зону взаємоконтактів носіїв традицій культури Дювенсі Німецької низини та Кудлаївки Полісся. Отже, кудлаївська культура Полісся постала під певним впливом мігрантів з Південно-Західної Балтії [Зализняк, 1991, с. 25, 26] (Рис. 85).

Звертає на себе увагу дивна однотипність крем'яного комплексу культурної області Дювенсі. Територіально вона збігається з природно-ландшафтною зоною Середньоєвропейських низин і тягнеться більш ніж на 2000 км від Англії до східного кордону Полісся (Рис. 85). Окремі культури в її межах вирізняються лише певною специфікою мікронабору. Причому вони не мають чітких кордонів між собою, оскільки склад мікролітів у комплексах змінюється поступово. Як правило, між сусідніми одночасовими комплексами різниця непомітна і збільшується пропорційно відстані між ними.

Таку археологічну картину можна пояснити так званою етнокультурною безперервністю, яка формувалася в первісні часи в регіонах з єдиними природно-ландшафтними умовами [ИПО, 1986, с. 467]. На початку голоцену на Середньоєвропейських низинах сформувалася єдина природно-кліматична зона сосново-березових лісів з нестадною лісовою фауною. Це спричинило залюднення з півдня цих теренів нащадками носіїв традицій споріднених культур області Федермессер. В однорідних природних умовах, на спорідненій генетичній основі, сформувалася єдина модель адаптації мисливців лісів помірної зони з однотипною економікою, річним господарським циклом, матеріальною культурою. В умовах тісних контактів спорідненого населення з однаковим способом життя не могли виникнути чіткі етнічні кордони. Вони з'являлися на межі природних зон, різних типів первісної

економіки з властивими тільки їм способами життя первісного населення. Тому межі культурної області Дювенсі чітко збігалися з кордонами Середньоєвропейських низин [Зализняк, 1980, с. 121-124, 1991, с. 27] (Рис. 85). З півдня і сходу область Дювенсі жорстко обмежувалася лесовими узвищеннями.

Жодна з кудлаївських стоянок Полісся не має точної радіокарбонової дати. Але подібні крем'яні комплекси інших культур Дювенсі датуються першою половиною — серединою мезоліту. Коморницькі стоянки Польщі мають серію дат від 7600 до 6000 р. до н. е. [Kozłowski, 1989, p. 112, 130]. Високі трапеції в комплексах Кудлаївки та Люботині 3 свідчать про пізньомезолітичний час цих стоянок. Ця дата підтверджена аналізом вугілля зі стоянки Люта на Західному Бузі (5300 р. до н. е.) та деяких інших польських пам'яток з коморницькими рисами (Бартков 7). Крем'яний інвентар Люти близький до крем'яного комплексу Люботині 3. Тобто, вірогідно, частина кудлаївського населення мешкала в деяких районах Полісся ще в кінці мезоліту.

Однак масовий археологічний матеріал свідчить, що на обширах від Вісли до Дніпра у пізньому мезоліті відбулася заміна кудлаївського населення яніславицьким. Відсутність яніславицьких пам'яток на Лівобережному Поліссі, населеному до кінця мезоліту носіями кудлаївських традицій (стоянка Кудлаївка), дозволяє зробити висновок, що яніславицьке населення, просуваючись у Полісся з північного заходу, витіснило кудлаївську людність у східному напрямку на Нижню Десну [Зализняк, 1984, с. 97].

Стоянка Кринична на Сожі була віднесена нами до кудлаївської культури [Зализняк, 1984, с. 92] на основі публікації матеріалів автором розкопок [Липницкая, 1979]. Безпосереднє знайомство з колекцією не залишає сумнівів у постсвідерському характері цього комплексу. Кринична — це найпівденніша з відомих пам'ятка постсвідерської спільноти Східної Європи.

Отже, Кудлаївка фіксує східну межу просування носіїв кудлаївських традицій. Судячи з постсвідерських наконечників стріл і характерних для пізнього етапу пісочнорівської культури високих асиметричних трапецій, у комплексі кудлаївська людність контактувала по Нижньому Сожу та Середній Десні з носіями постсвідерських та пісочнорівських традицій. Останні були північно-східними сусідами кудлаївців і в мезоліті мешкали на Верхньому Дніпрі, Сожі, Верхній Десні.

11. ШПАНСЬКА КУЛЬТУРА

Культура була виділена в останні роки на основі нових матеріалів з середнього шару гроту Шпан-Коба у гірському Криму [Яневич, 1993] та раніше відомих змішаних колекцій мезоліту Криму: Шан-Коба (шари 3 та 4), Фатьма-Коба (шари 2, 3, 4), Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Фронтове III та ін. [Яневич, 1993, Коен, 1991, Нужний, 1992, с. 79-81]. Більшість цих стоянок розміщена в гротах чи на відкритих ділянках яйл гірського Криму. У вигляді домішок ці матеріали відомі з кримських степових стоянок Олексіївська Засуха, Фронтове III, Ленінське I [Яневич, 1993, с. 9]. Культуровизначальні вироби шпанської культури Д.Ю.Нужний знайшов серед крем'яних наконечників, якими були вбиті поховані з надпорозьких могильників Василівка I та III [Нужний, 1992, с. 123].

1988, 1989 рр. О.О.Яневич [1993] розкопав грот Шпан-Коба, описав матеріали його середнього шару і, проаналізувавши матеріали з нього на тлі мезоліту Криму, виділив культуру Шпан-Коба. Шар лежав у гарних стратиграфічних умовах тому, що був відокремлений від перекриваючого та підстилаючого культурних шарів стерильними горизонтами потужністю 10-15 см. Шпанська крем'яна індустрія характеризується переважно одноплощинними ядрищами для пластин середніх розмірів з досить неправильним ограненням спинки. Переважна більшість знарядь зроблена саме з таких платівок. Мікронабору властиві вістря граветтські та з мікрорізцевим сколом, трикутники, пластинки з притупленим краєм та мікрорізці (Рис. 50, *10-20*).

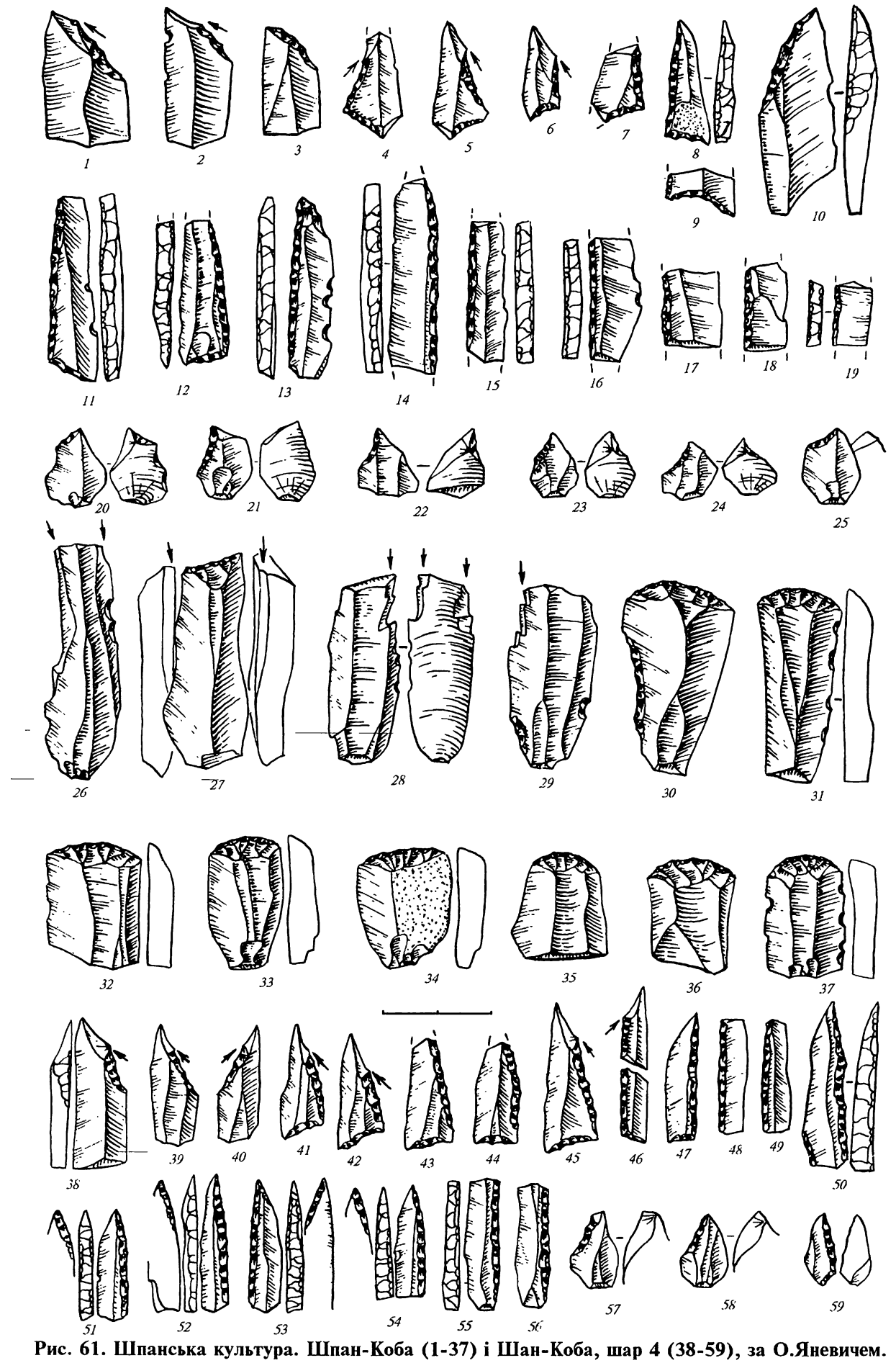

Рис. 61. Шпанська культура. Шпан-Коба (1-37) і Шан-Коба, шар 4 (38-59), за О.Яневичем.

За технікою виготовлення і формою мікроліти діляться на дві групи: короткі з мікрорізцевим сколом і видовжені граветтоїдні. Серед вістер з мікрорізцевими сколами виділяються два типи: вістря зі зламаною та натуральною основою (Рис. 61, *1-3, 38-40*) та вістря суатського типу, які мають вкорочені пропорції і виїмчасто ретушовану основу (Рис. 61, *4-7,41-45*). Рештками виробництва цих виробів є базальні та дистальні мікрорізці (Рис. 61, *20-25,57-59*).

Граветтоїдні мікроліти (Рис. 61, *11-19,46-56*) характеризуються видовженими пропорціями і крутою, часто зустрічною ретушшю, яка нерідко обрубувала довгий край платівки на третину її ширини. Для їх виготовлення використовували пластини середнього розміру. До граветтоїдів належать трикутники трьох різновидів. Це власне вістря граветт та пластинки з притупленим краєм, які переважно були уламками двох попередніх груп мікролітів. Шпанські трикутники поділяються на три типи: великі довгі (Рис. 61, *11,12*) та великі короткі (Рис. 61, *8*), а також маленькі (Рис. 61, *46,47,50*). Вістря граветт мають один довгий край, ретушований стрімкою ретушшю, та жало, підправлене з черевця похилою ретушшю (Рис. 61, *11-14,51-54*). Численні пластини з притупленим краєм є уламками граветтоїдних вістер та трикутників (Рис. 61, *15-19,48,49,55,56*).

На користь гомогенності шпанського мікролітичного комплексу свідчать елементи, які пов'язують між собою його граветтоїдну та мікрорізцеву частини. Так, частина граветтоїдних трикутників має мікрорізцевий скол на жалі (Рис. 61, *46*), а великі короткі трикутники фактично є суатськими вістрями, але без мікрорізцевого сколу (Рис. 61, *8*). Серед мікролітів зустрічаються поодинокі свідерські наконечники та грубі сегменти шанкобинського типу. Якщо ці вироби не є механічною домішкою у шпанських комплексах, то вони свідчать про контакти з сусідніми етнокультурними спільнотами.

В шпанських комплексах домінують кінцеві скребачки на пластинах та пластинчастих відщепах (Рис. 61, *32-37*). Серед різців переважають вироби на куту зламаної пластини (Рис. 61, *26,28,29*), рідше зустрічаються бічні ретушні на пластинах (Рис. 61, *27*).

Середній шар Шпан-Коби перекривався матеріалами мурзаккобинської культури, яка датується другою половиною Бореалу та першою Атлантикуму. Підстилався він шаром, що містив виразні свідерські крем'яні вироби, які в Криму датуються не пізніше початку Пребореалу. Відповідає стратиграфічному положенню середнього шару Шпан-Коби і дата за C^{14} — 9150 ± 150 років тому (ГИН 6276) [Яневич, 1993], тобто рубіж Пребореалу та Бореалу. Досить архаїчними рисами в шпанській культурі вирізняються матеріали четвертого шару печери Шан-Коба, які містять домішки виробів шанкобинської та свідерської культур, що в гірському Криму доживають до початку Пребореалу.

Більш розвинені шпанські матеріали походять з третього шару Шан-Коби та четвертого і третього Фатьма-Коби, де вони залягали разом з виробами мурзаккобинської культури. Все це дало підстави О.О.Яневичу зробити висновок про постання шпанської культури в гірському Криму в кінці Пребореалу і доживання її поряд з мурзаккобинською та кукрекською до початку Атлантикуму [Яневич, 1993, с. 11]. Деякі спостереження дають підстави припускати появу найдавніших шпанських пам'яток у Криму дещо раніше, а саме на межі палеоліту та мезоліту. Не викликає заперечень висновок дослідника про генезу шпанської культури на епіграветтських фінальнопалеолітичних пам'ятках Північного Надчорномор'я та Криму, можливо стоянках типу Вишенне II. На користь цього свідчать виразні серії граветтоїдних мікролітів у шпанських комплексах.

На нашу думку, дещо перебільшується подібність крем'яного комплексу шпанської культури до яніславицького [Яневич, 1993, с. 13], що привело дослідника до проблематичного висновку про участь у генезі Яніславиці Полісся шпанського населення. Фактично, вся подібність зводиться до наявності в обох індустріях мікрорізцевої техніки, а це як відомо, стадіальна ознака, яка властива найрізноманітнішим мезолітичним культурам Старого Світу.

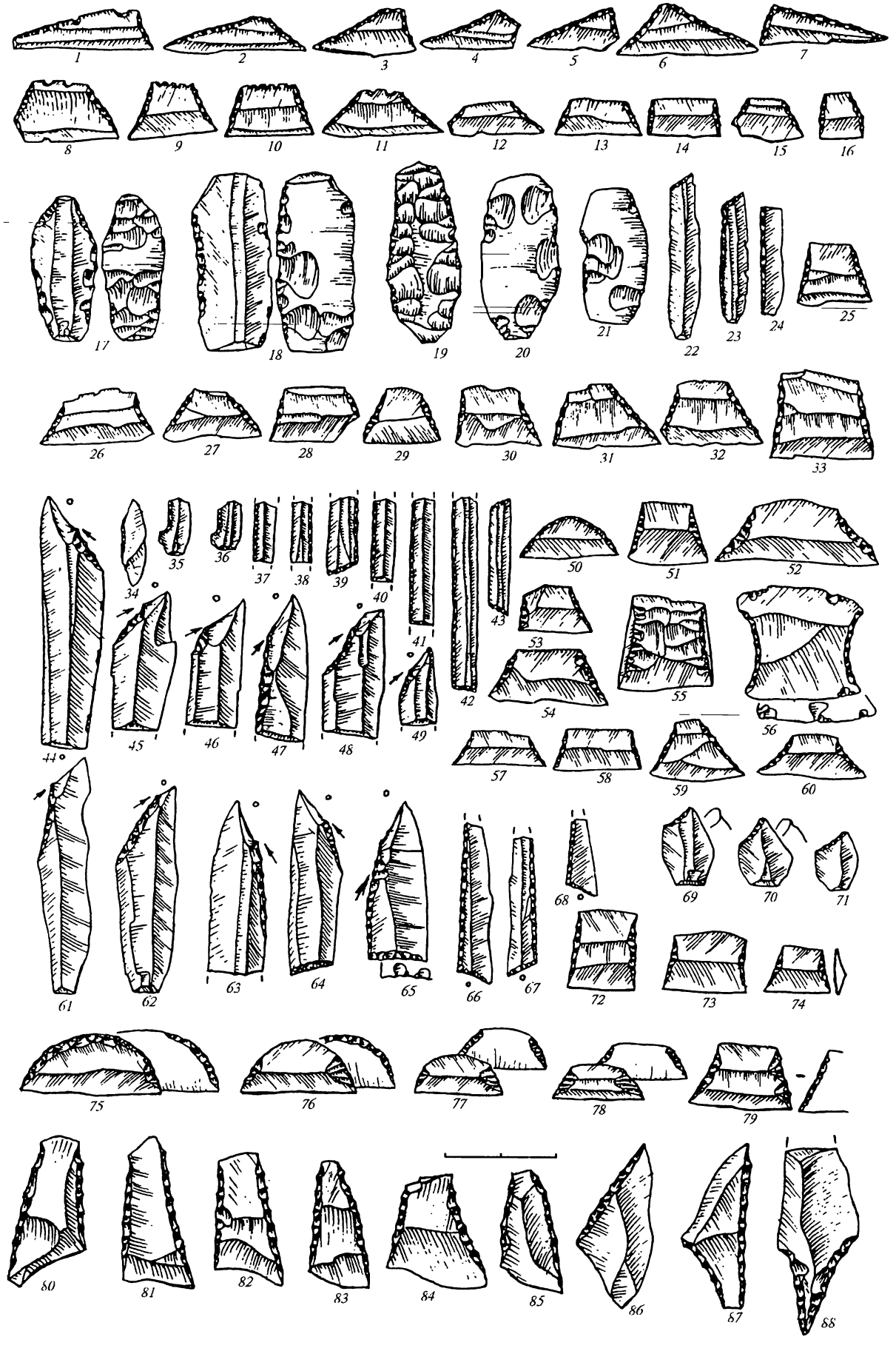
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88

Мікрорізцева техніка у шпанській культурі розвивалася на граветтській індустрії, з якою Яніславиця не має нічого спільного. Крута граветтська ретуш, за допомогою якої сформувалася більшість шпанських мікролітів, невідома яніславицькій культурі. Справжні яніславицькі вістря виготовлялися на базисному кінці пластини. Однак на стоянках Криму більшість мікрорізців дистальні. Зовсім не яніславицькими виглядають техніка первинної обробки, типи нуклеусів, пластин, скребачок, різців шпанської культури.

Як відомо, мікрорізцева техніка в Криму з'явилася рано і незалежно від яніславицької культури. Мікрорізці добре відомі в шанкобинських комплексах (Рис. 43, *38*). Однак це не значить, що вона прийшла в Полісся саме з Криму у формі яніславицької культури. Проти цього свідчить як зазначена суттєва різниця між яніславицьким і шпанським інвентарем, так і неспростовні антропологічні дані про міграцію в другій половині мезоліту з півночі у Надпорожжя північних європеоїдів. Судячи з масивного антропологічного типу похованих у гроті Мурзак-Коба ці мігранти з півночі могли досягти гірського Криму (Рис. 2). Однак не виключено, що масивні північні європеоїди з мезолітичних поховань у печерах Фатьма-Коба та Мурзак-Коба є реліктом потужного кроманьйонського антропологічного пласта, який у пізньому палеоліті займав не тільки прильодовикову Європу, а й сягав на півдні Середземномор'я.

Таким чином, шпанська культура виникла на епіграветтській основі на рубежі палеоліту і мезоліту і проіснувала в Криму до середини мезолітичної доби. Не виключено, що її пращурами була якась фінальнопалеолітична група носіїв традицій Східного Граветту Північного Надчорномор'я. Щодо історичної долі шпанської людності, то про неї можна говорити лише після суттєвого поповнення джерелознавчої бази культури.

12. МУРЗАК-КОБА

У другій погловині мезоліту на теренах України розвивалося 6 культурних спільнот: Мурзак-Коба, Кукрек, Гребеники, Яніславиця, донецька культура, а також пам'ятки типу Студенок та Платівський Став (Рис. 62, 63). Пам'ятки мурзаккобинської культури поширені в гірській частині Криму (Рис. 10). Найбільш показові комплекси, яких нараховується близько 20, походять з пізньомезолітичних шарів кримських печер: Мурзак-Коба, 2-4 шари Фатьма-Коби, 2-3 шари Шан-Коби, Кара-Коба, Ласпі 7, Алимівський навіс, шар 2, Заміль-Коба, шар 1 та інші. З людністю цієї культури пов'язують мезолітичні поховання в печерах Мурзак-Коба та Фатьма-Коба [Дебец, 1936].

Основа джерелознавчої бази культури була закладена довоєнними розкопками Г.А.Бонч-Осмоловського та М.Л.Ернста у печерах Шан-Коба, Фатьма-Коба [Бонч-Осмоловський, 1934]. Пізніше 1956-1959 рр. С.М.Бібіков за участю Є.О.Векілової та Ю.Г.Колосова розкопав епонімну стоянку в печері Мурзак-Коба [Бибиков, 1940, 1966] та продовжив дослідження у Фатьма-Кобі [Бибиков, Станко, Коен, 1994]. У повоєнний час значний внесок у дослідження мурзаккобинських пам'яток зробили Ю.Г.Колосов [1960] та Д.Я.Телегін [1982, с. 90-92], які розкопували стоянки Кара-Коба та Ласпі 7. Г.А.Бонч-Осмоловський [1934] називав це явище кримського мезоліту тарденуазькою стадією, М.В.Воєводський мурзаккобинською культурою [1950], а Д.Я.Телегін [1982] — мурзаккобинським етапом розвитку гірськокримської культури.

Техніка обробки кременю мурзаккобинської культури характеризується одноплощинними, однобічними, іноді навіть сплощеними нуклеусами для правильних, відтискних мікропластинок (Рис. 64, *38*).

⇐Рис. 62. Пізній мезоліт України (VII - V тис. до н.е.). Мікроліти мурзаккобинської (1-16), кукрекської (17-25), гребениківської (26-33), донецької (34-60), яніславицької (61-74) культур та пам'яток типів Платівський Став (75-79) і Студенок (80-88).

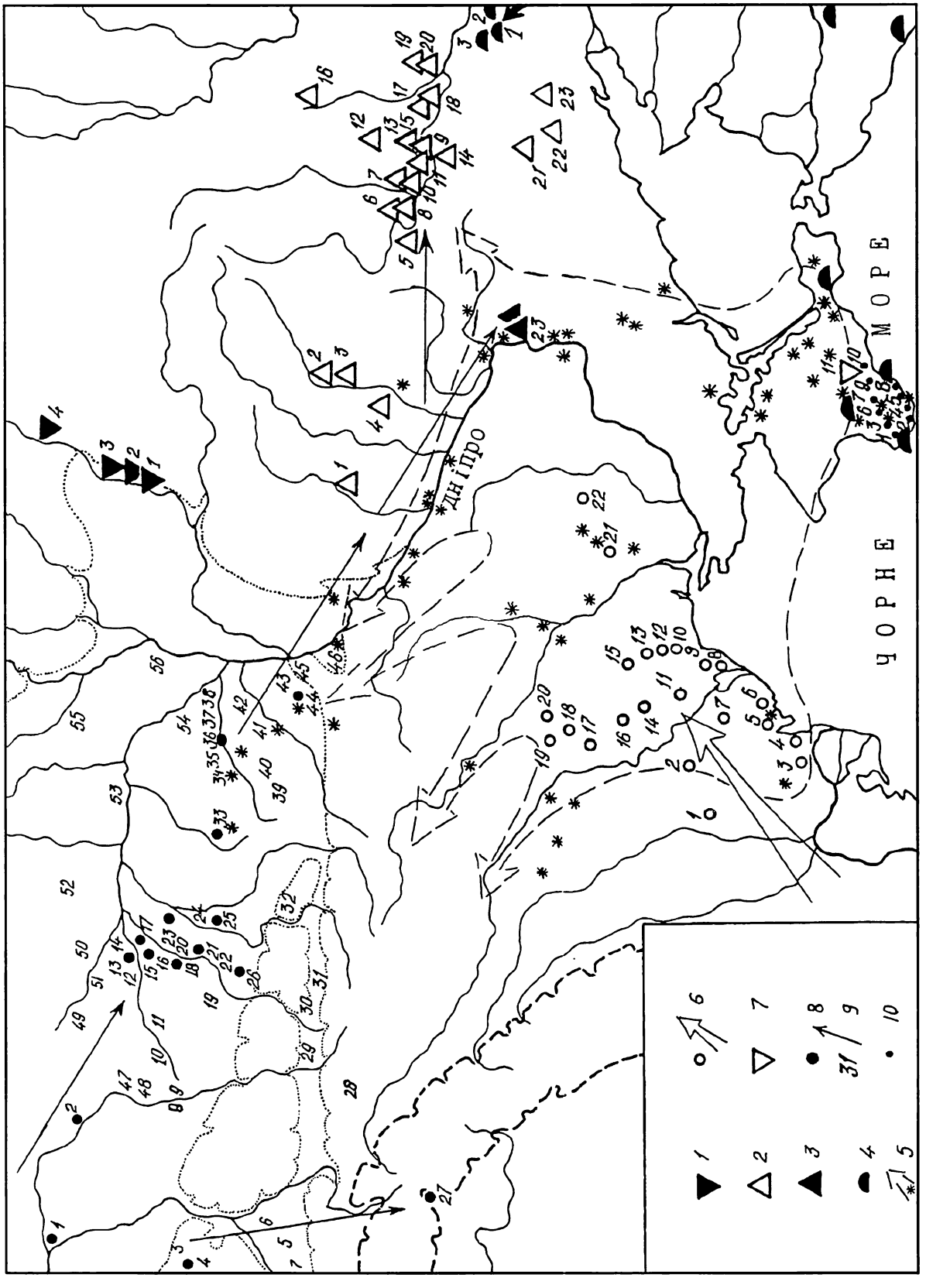

Рис. 63. Пам'ятки пізнього мезоліту України (УІІ-У тис.до н.е.).

Умовні знаки: 1- пам'ятки типу Студенок, 2- донецька культура, 3- могильники Василівка І та ІІІ, 4- пам'ятки типу Платівський Став, 5- межі поширення кукрекських пам'яток, 6- гребениківська культура, 7- печера Шпан-Коба, 8- вузли яніславицьких пам'яток, 9- окремі яніславицькі стоянки, 10- мурзаккобинська культура.

ЯНІСЛАВИЦЯ: 1- Велишів XIII, 2- Червоний Борек I, 3- Томашів I, 4- Ридно VI, XIII, 5- Ранізов, 6- Гвоздець, 7- Яворник Чарна, 8- Неборово, 9- Затишшя V, 10- Тур, 11- Невір, 12- Люб'язь, 13- Переволока 2, 14- Омит, 15- Нобель, 16- Люботинь. 17- Сенчиці 5А, 5Д, 18- Мульчиці 2, 19- Грушвиця, 20- Непірець, 21- Балаховичі, 22- Мала Осниця, 23- Рудня, 24- Криниця, 25- Поляни, 26- Журовичі, 27- Кам'яниця I, 28- Брюховичі VI, 29- Ястрибичі, 30- Гаї Лев'ятинські, 31- Сапанів, 32- Нетішин, 33- Корма, 34- Піщанс, 35- Прибір 9, 36- Протереб, 37- Горки, 38- Оболонь, 39- Стаханово, 40- Кропивенка, 41- Кухарі 2, 42- Прибірськ 3, 43- Рудий Острів, 44- Бородянка 3В, 4, 45- ДВС (Вишгород), 46- Перетічок, 47- Прилуки, 48- Страдеч, 49- Носки, 50- Милошевичі, 51- Лесковичі, 52- Камені, 53- Дорошевичі, 54- Рожава, 55- Красновка 1Б, 54- Стара Лутава.

ДОНЕЦЬКА культура: 1- Солониця, 2- Охтирка, 3- Хухра, 4-Біла Гора, 5- Петрівська 4, 10, 28, 6- Ізюм, 7- Пришиб, 8- Устя Осколу, 9- Зливки, 10- Рубці, 11- Дробишеве, 12- Петрово-Орловська, 13- Шевченкове, 14- Райгородок, 15- Боровське, 16- Пелагіївка 3, 17- Ольхова 2, 5, 18- Тепла, 19- Орехово-Донецьке, 20- Кондрюцька, 21- Крем'яна Гора, 22- Мосціно, 23- Матвіїв Курган.

ГРЕБЕНИКИ: 1- Саратени, 2- Заїм I, 3- Василівка, 4- Мирне, 5- Борисівка, 6- Дивізія, 7- Царичанка, 8- Барабой, 9- Доброжани, 10- Василівка, 11- Гребеники, 12- Карпово, 13- Цибулівка, 14- Тростянець, 15- Катаржани, 16- Гіржеве, 17- Орловка, 18- Довжанка, 19- Оленівка, 20- Познанка, 21- Балахове, 22- Казанка.

МУРЗАК-КОБА: 1- Мурзак-Коба, 2- Ласпі 7, 3- Заміль-Коба, 4- Шан-Коба, 6- Кара-Коба, 7- Алимівський навіс, 8- Балін-Кош, 9- Су-Ат III, 10- Ала-Чук.

ПЛАТІВСЬКИЙ СТАВ: 1- Мурзіна Балка, 2- Платівський Став, 3- Зимівники I.

СТУДЕНОК: 1- Студенок, 2- Віть I, II, 3- Попове Озеро, Мураги, 4- Селецькі дюни.

Мікронабору культури властиві невеликі трапеції та трикутники. Серед них виділяються дві головні типологічні групи: низькі асиметричні (мурзаккобинські) (Рис. 64, *1-3*), які нерідко наближаються до трикутників (Рис. 62, *4-7*), та низькі симетричні (Рис. 64, *12-15*), а також середньовисокі (Рис. 64, *8-11,16*). Мурзаккобинські трапеції морфологічно нагадують капсійські вістря мезоліту Західного Середземномор'я. Нерідко трапеції мають зубчики по верхній основі (Рис. 64, *8-11*) та дрібну ретуш по нижній (Рис. 64, *7*). Значною кількістю в деяких комплексах представлені фатьмакобинські мікровістря (Рис. 64, *25*).

До культуровизначальних мурзаккобинських виробів належать численні пластини з ретушованими виїмками – анкоші (Рис. 64, *42-52*). Скребачки виготовлялися з відщепів. Приблизно рівним числом представлені кінцеві на відщепах (Рис. 64, *28-30*) та підокруглі скребачки низького профілю (Рис. 64, *33-41*). Нечисленні різці переважно бічні ретушні та кутові (Рис. 64, *17-19*). Знайдені поодинокі свердла на масивних, вузьких сколах (Рис. 64, *20-22*). Серед кістяних знарядь найбільш показовими є двобічні гарпуни (Рис. 64, *23*, 65) та мотики з рогу оленя з отвором (Ласпі 7).

Нечисленні кукрекські вкладені, олівцеподібні нуклеуси, мікропластинки з притупленим краєм, уламки двохпазових кістяних наконечників (Рис. 64, *24-27*) в шарах пам'яток мурзаккобинської культури є слідами безпосередніх контактів останніх з кукрекськими сусідами.

Залежно від мікронабору відомо два варіанти мурзаккобинських пам'яток — трапеційний (Шан-Коба, шар 3) та вістряний (Фатьма-Коба, шар 2). Висловлено припущення, що підсилення ролі трапецій у кримському тарденуазі пов'язане з впливом гребениківської культури Північно-Західного Надчорномор'я [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с. 155, 160]. Мурзаккобинські пам'ятки з численними трапеціями вважаються наймолодшими (Шан-Коба, 2 шар, Алимівський навіс).

Мурзаккобинська людність схоже брала участь у формуванні кримського неоліту. На його початку поширились сегменти та трапеції з ретушшю, яка заходить на спинку, вкриваючи її лише частково. Слідом за С.М.Бібіковим переважна більшість дослідників вважає ознакою розвиненого кримського неоліту трапеції з перетинів широких, правильних пластин зі струганою спинкою, тобто пласкою ретушшю, яка повністю вкриває спинку мікроліту (Алимівський навіс, Шан-Коба, шар 1а) [Колосов, 1973, с. 130, Нужний, 1992, с. 62].

Культурний шар мурзаккобинських пам'яток Криму, як і більшості печерних мезолітичних пам'яток Середземномор'я, залягає в рихлих, дрібнощебенистих шарах з великою домішкою мушлів Helix. На думку дослідників, такі геологічні відклади формувалися в сприятливих умовах ранньоголоценового потепління. Про це ж свідчить теплолюбна лісова фауна мурзаккобинських шарів — благородний олень, косуля, кабан, тур, козел, ведмідь, борсук, сайгак, осел, заяць, лисиця, дикий кіт, собака [Векилова, 1971]. Знайдені кістки риб — судака, вирезуба, сома.

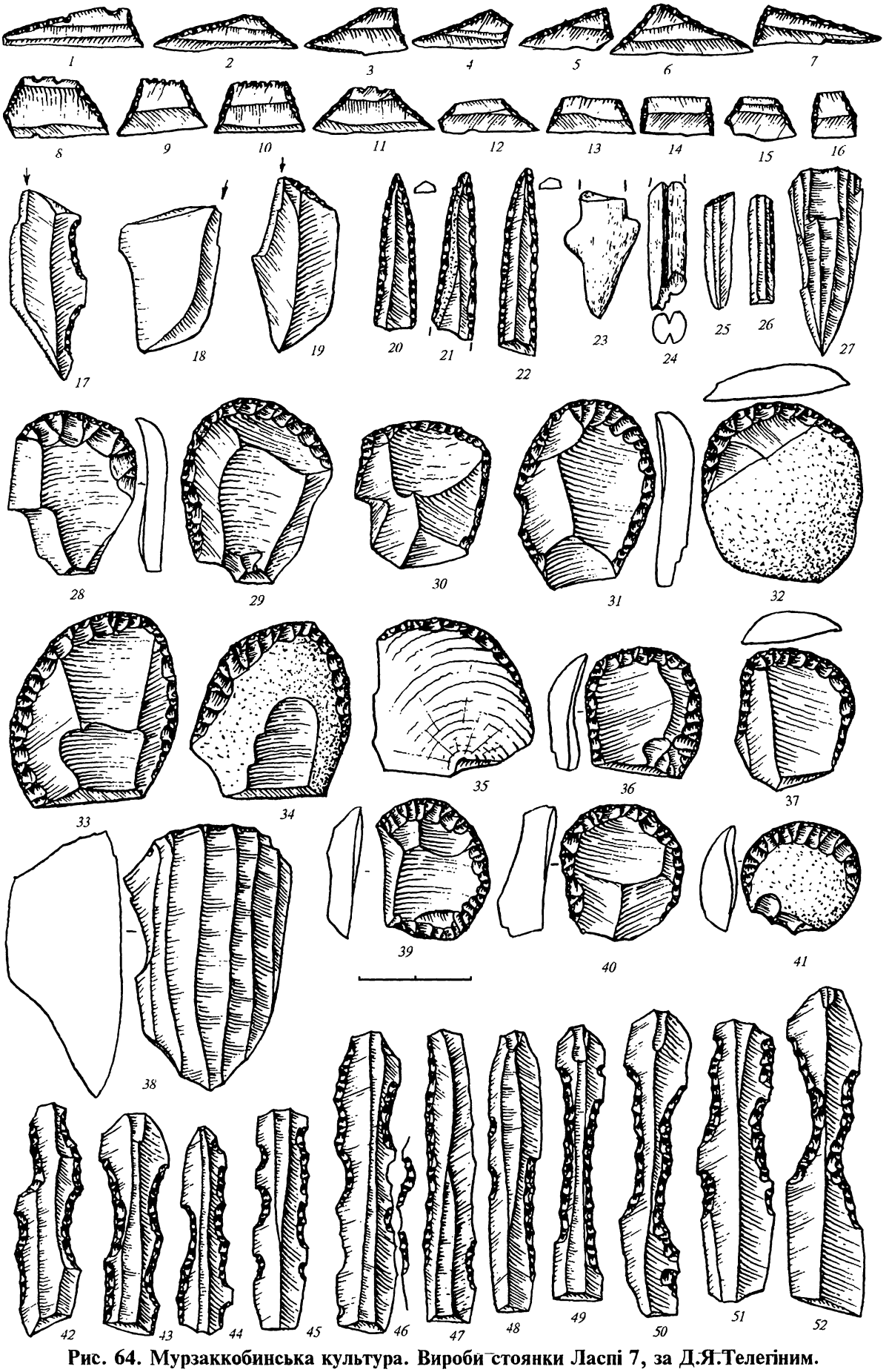

Рис. 64. Мурзаккобинська культура. Вироби стоянки Ласпі 7, за Д.Я.Телегіним.

Раніше вважалося, що культура постала на основі давнішої шанкобинської спільноти гірського Криму. Однак більшість сучасних дослідників відійшли від цієї концепції культурогенези Мурзак-Коби. Своєрідність крем'яних виробів мурзаккобинської культури порівняно з колекціями більш ранніх культур Криму та материкової України поки що не дозволяє впевнено говорити про її місцеве генетичне коріння.

Мурзаккобинський крем'яний інвентар має виразні типологічні паралелі серед виробів деяких мезолітичних культур Західного Середземномор'я (Кастельнов'єн південного узбережжя Франції та західного берега Іспанії, Капсій північно-західного берега Африки). Їх споріднює відтискна протонеолітична техніка отримання досконалих, правильних пластин, яка поширювалася з хвилею переселенців, що прокотилася десь у VII тис. до н. е. берегами та островами Середземномор'я з Південної Анатолії на захід до Гібралтару [Kozlowski, 1975, s. 59, 60] (Рис. 89). Зі згаданими спільнотами Алжиру, Марокко, Іспанії та Франції мурзаккобинську культуру єднає не тільки типологія нуклеусів та пластин, але й мікролітів та, особливо, пластин з виїмками — анкошів (Рис. 64, *42-52*), які є визначальними для мезоліту Західного Середземномор'я. Так звані мурзаккобинські асиметричні видовжені трапеції дуже схожі на визначальні мікроліти Капсію — капсійські вістря.

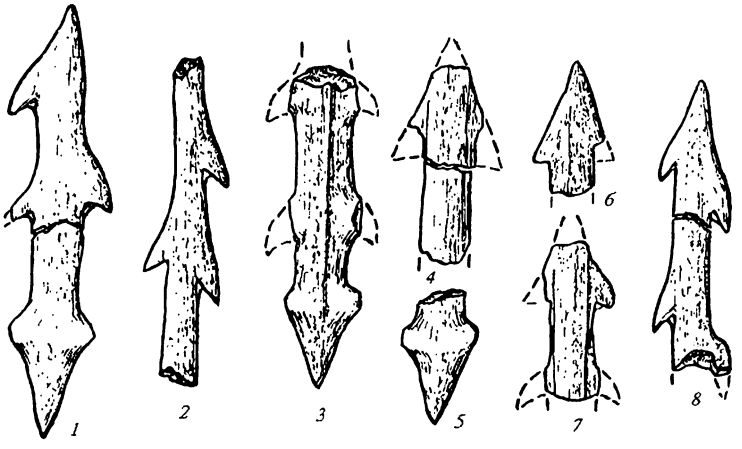

Рис. 65. Мурзаккобинська культура. Кістяні гарпуни з Мурзак Коби (1-4, 6, 7), Ласпі 7 (5) та Кара Коби (8).

Отже, можна припустити, що протонеолітичні носії відтискної техніки обробки кременю з Південної Анатолії поширювалися не тільки Середземномор'ям на захід, але й басейном Чорного моря на північ. У VII тис. до н. е. вони започаткували мурзаккобинську культуру Кримських гір. Звичайно ця нетрадиційна версія походження тарденуазу Криму має характер припущення і потребує додаткової аргументації. Однак традиційне пояснення великої подібності крем'яних комплексів Західного Середземномор'я (Капсій, Кастельнов'єн) з мурзаккобинським конвергенцією не вирішує проблему, а є формою капітуляції перед нею. Адже прибічники концепції конвергенції навіть не пробують пояснити ні її механізм, ні що вони розуміють під цим терміном у конкретному випадку мурзаккобинської культури.

13. КУКРЕК

Перші кукрекські пам'ятки стали відомі на початку XX ст. внаслідок зборів матеріалів на стоянках Кримських яйл — Балін-Кош, Домчі-Кая [Клепнин, 1918, Моисеев, 1923]. Справжнє дослідження кукрекської культури започаткував 1926 р. Г.А.Бонч-Осмоловський розкопками епонімної пам'ятки у гірському Криму [1934, с. 164]. Однак розуміння Кукреку, як окремого культурного явища, сформувалося лише у повоєнний час завдяки дослідженням Є.О.Векілової [1966], Ю.Г.Колосова [1957, 1964], В.М.Даниленка [1969].

Зараз відомо кілька десятків кукрекських стоянок та місцезнаходжень (Рис. 51, 63). Серед фундаментально досліджених пам'яток, крім стоянки Кукрек, слід назвати відому багатошарову стоянку Кам'яна Могила у Надазов'ї [Даниленко, 1969, 1986], поселення Ігрень 8 у Надпорожжі [Телегін, 1982, с. 108-112], місцезнаходження Абузова Балка на Південному Бузі [Станко, 1977, с. 49, 50].

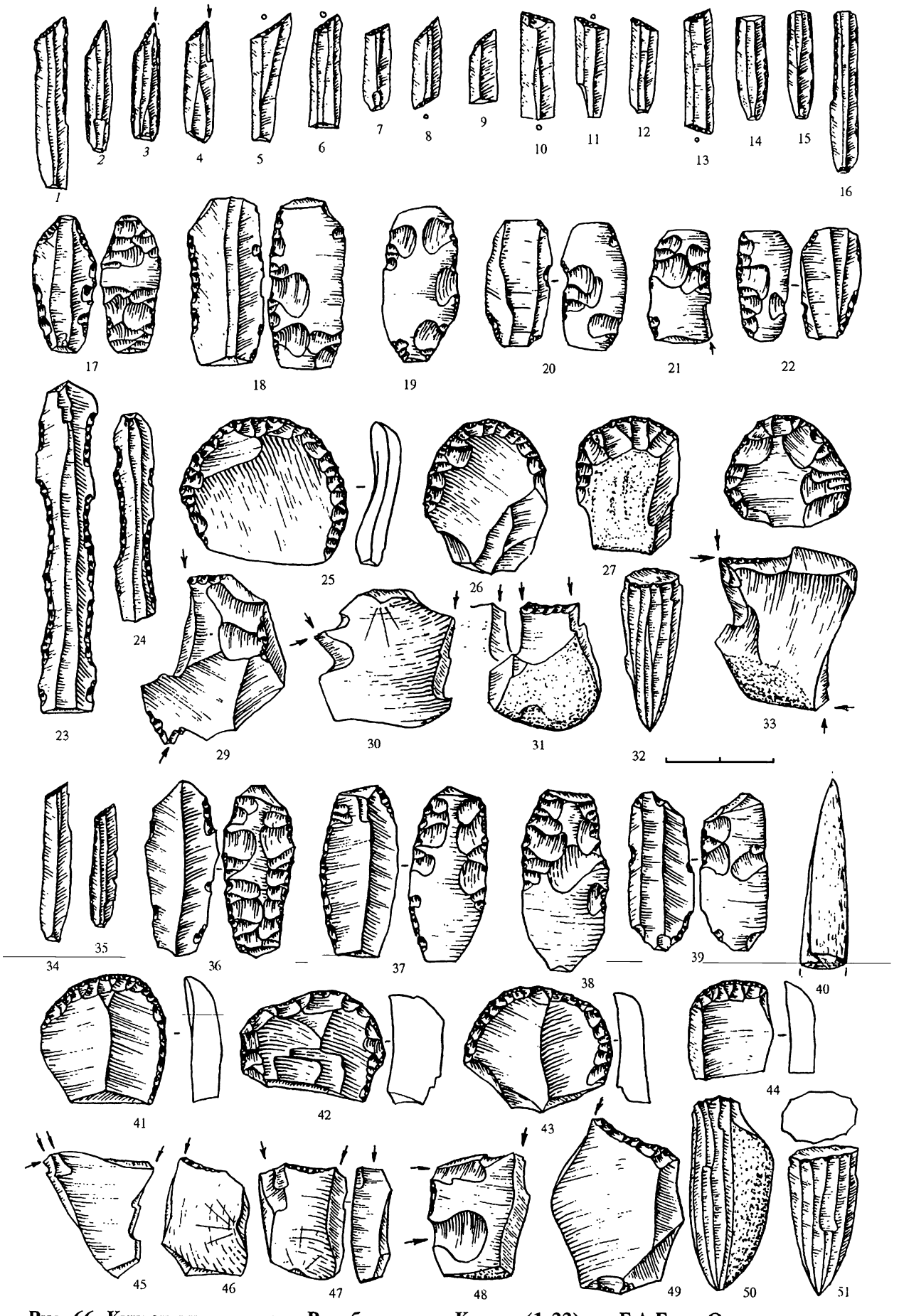

Рис. 66. Кукрекська культура. Вироби стоянок Кукрек (1-33), за Г.А.Бонч-Осмоловським, та Кам'яна Могила (34-51), за В.М.Даниленком.

Більшість типових кукрекських пам'яток концентрується у надчорноморських степах та в гірському Криму. Східним кордоном Кукреку є р.Молочна (Кам'яна Могила), західним — гирло р.Дунай (Трапівка) та Середній Дністер (Фрумушика, Варварівка IX, Гура-Кам'янка). По долині Дніпра кукрекські впливи сягають гирла Прип'яті — Велика Андрусівка та Чапаївка на Черкащині, Лазарівка, Прибір 7а на Київщині, Рудня на Житомирщині [Зализняк, 1975, 1991, с. 42] (Рис. 51, 63). Окремі кукрекські вкладені відомі в матеріалах донецької культури (Рис. 76, *49,60).*

На відміну від переважної більшості мезолітичних культур, кукрекська не поширювалася винятково в певній природно-ландшафтній зоні. Сформувавшись у степах, де й розташовано більшість класичних пам'яток культури, її носії швидко розселилися за межі степового Надчорномор'я. Численні кукрекські стоянки відомі в Кримському високогір'ї, в Дніпровському Надпорожжі, в лісостепу і навіть у Поліссі. Тому їх топографія і стратиграфія дуже різноманітні і залежать від зональної специфіки. У гірському Криму кукрекські шари залягають в гравіях гірських перевалів, у Надчорномор'ї — у ранньоголоценових суглинках підгрунтя сучасних чорноземів (Кам'яна Могила). У Надпорожжі вони пов'язані з підгрунтям атлантичного гумусованого шару піщаної надзаплавної тераси Дніпра (Ігрень 8). У Київському Поліссі кукрекські матеріали лежать в жовто-бурому підгрунті мисів піщаних борових терас та дюнних узвищень у заплавах низинних річок.

Крем'яний інвентар кукрекської культури не має аналогів у мезоліті Європи (Рис. 51, *1-9*, 62, *17-25*). Властива розвинена мікропластинчаста техніка. У комплексах, як правило, багато правильних мікропластинок, а головні типи нуклеусів — правильні конічні та олівцеподібні (Рис. 66, *32,50.51*, 67, *14,56,57*). Однак у типових кукрекських колекціях присутні дисковидні нуклеуси для грубих відщепів, з яких виготовлялися скребачки та різці.

Культуровизначальним виробом є кукрекський вкладень (Рис. 66, *17-22, 36-39*). Це видовжений перетин масивної і досить широкої пластини з пласкою підтескою з черевця і зрізаними ретушшю зі спинки кутами. Вкладені супроводжуються мікропластинками з притупленим краєм, мікропластинками зі скошеним кінцем (Рис. 66, *1-16,34,35*, 67, *8,9,11,41-43*). Якщо ці ознаки поєднуються в одному виробі, то мікроліт називають абузовобалківським вістрям (Рис. 66, *2,3,35*). Трапеції та сегменти в кукрекських комплексах представлені поодинокими екземплярами, як правило, у пізніших комплексах (Рис. 67, *10,48-60*).

Скребачки виготовлялися з відщепів і часто мають підокруглу форму (Рис. 66, *25-28,41-44*, 67, *20-26,44-47,51-53*). Кукрекській культурі властиві специфічні різці, які виготовлялися з аморфних масивних відщепів за допомогою кількох плоских різцевих сколів (Рис. 66, *29-31,33,45-49*).

Характерною особливістю кукрекських пам'яток є кістяні, веретеноподібні, круглі або овальні у перетині наконечники дротиків з 1, 2 та 4 пазами (Ігрень 8, Кам'яна Могила, Вишенне I та ін.) (Рис. 66, *40*, 67, *15-17*, 68, *1-6*, 33, *9,10*). У Надпорожжі на мезолітичних та ранньонеолітичних пам'ятках з кукрекським інвентарем поширені плоскі, двохпазові кістяні вістря (Рис. 33, *3,4,6,7*, 67, *7*).

В.М.Даниленко вважав, що вся крем'яна індустрія кукрекської культури була спрямована на виробництво пазових вкладеневих наконечників метальної зброї [1969, с. 10]. Провідні типи кукрекських нуклеусів (олівцеподібні та конічні) були ідеальними для отримання найчисленніших виробів кукрекських комплексів — правильних мікропластин-вкладенів. Специфічні кукрекські різці та вкладені, на думку В.М.Даниленка були інструментами виготовлення кістяних наконечників. Дослідник вважав вкладені кукрекського типу прорізувачами пазів кістяних наконечників. Трасологічний аналіз привів Г.В.Сапожнікову до висновку, що вони використовувалися як стругальні ножі по кістці [Сапожникова, Сапожников, 1992]. Можливо ними стругали кістяні стрижні при виготовленні пазових наконечників.

Посилаючись на знахідки кісток домістикованого бика в нижніх безкерамічних шарах Кам'яної Могили, В.М.Даниленко [1969] відніс Кукрек до безкерамічного неоліту. Дослідник вважав кукрекську людність найдавнішими скотарями

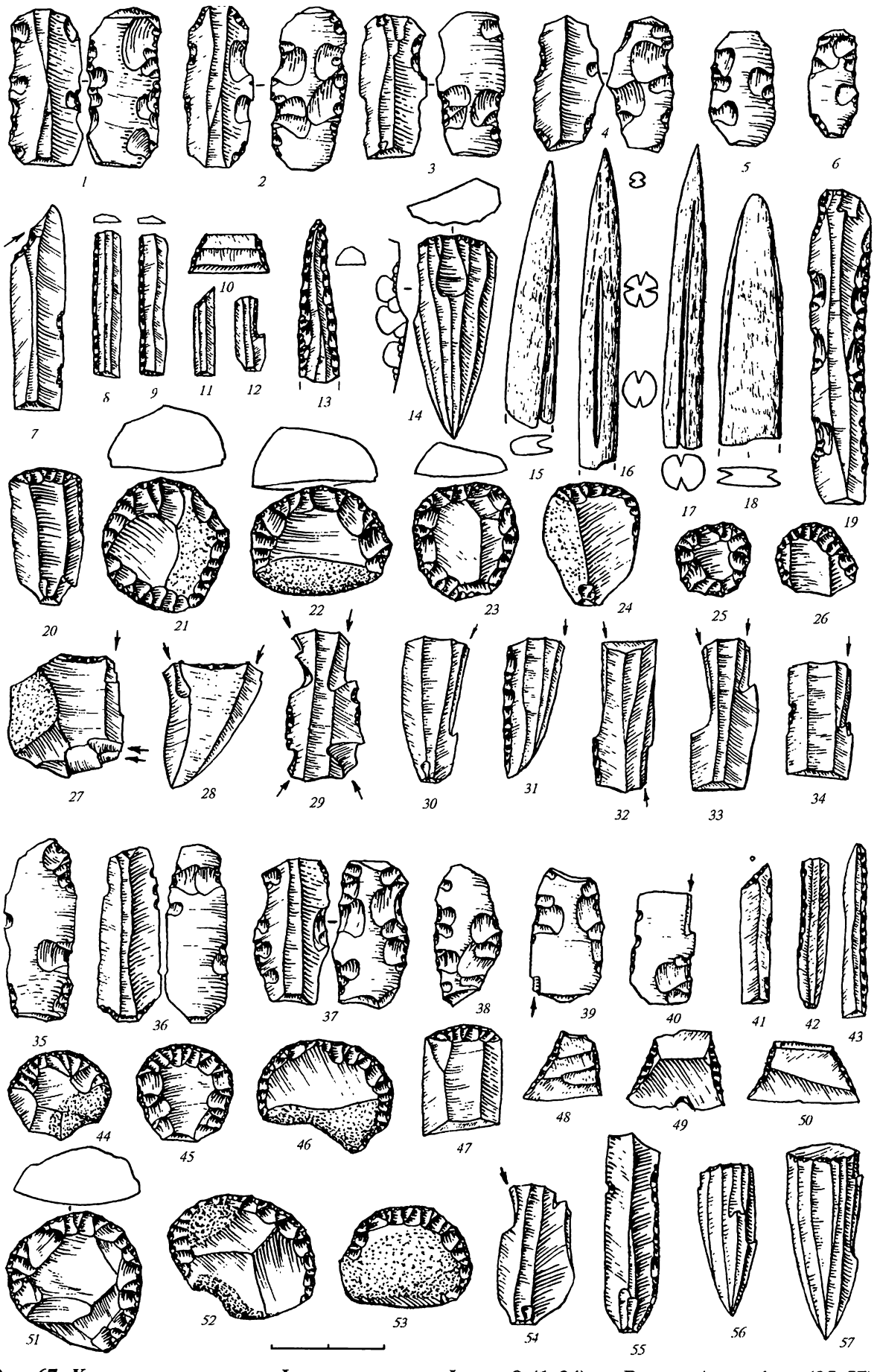

Рис. 67. Кукрекська культура. Інвентар стоянок Ігрень 8 (1-34) та Велика Андрусівка (35-57), за Д.Я.Телегіним.

Східної Європи, які просунулись в Україну разом з доместикованим туром з Північного Прикаспію [Даниленко, 1969, с. 178]. Однак цю версію не підтвердили подальші дослідження. Зараз панує думка, що кукрекська культура розвивалася на півдні України протягом усього мезоліту, а також у ранньому неоліті. На периферії культури відомі крем'яні комплекси, що несуть сліди виразних кукрекських впливів. Їх, а також деякі ранні неолітичні пам'ятки з кукрекським крем'яним інвентарем називають пам'ятками кукрекської традиції.

Правильні олівцеподібні нуклеуси, незначна роль геометричних мікролітів, рання доместикація бика (Кам'яна Могила) дали підстави В.М.Даниленку [1969] бачити генетичні корені Кукреку на схід від Надазов'я. Однак більшість сучасних дослідників схиляються до думки про автохтонність Кукреку у степовій зоні України [Телегін, 1982, Станко, 1982, Нужный, Яневич, 1987, Залізняк, 1995 в, с.8]. Культуровизначальні для нього пазові кістяні наконечники поширилися у Північному Надчорномор'ї ще у пізньому палеоліті. Пізньопалеолітичні кістяні наконечники або зовсім не мали пазів, або вони були неглибокі. Тому мікровкладні кріпилися за допомогою смоли. Притупляюча ретуш робила контакт зі смолою міцним. Цей архаїчний тип вкладеневого наконечника на початку мезоліту трансформувався у степовій зоні в більш досконалий кукрекський наконечник з глибокими і вузькими пазами, в яких закріплювалися неретушовані тонкі мікропластинки [Нужний, 1984, с. 25, 26]. Такі наконечники добре відомі зі стоянок Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне (Рис. 33, *9,10*, 68, *1-7*).

Від анетівської культури пізнього палеоліту Побужжя виводять Кукрек Д.Я.Телегін [1982] та В.Н.Станко [1982]. При цьому перший має на увазі орін'якську стоянку Анетівку I, а другий — епіграветтську Анетівку II. В.Н.Станко вважає, що матеріали останньої зв'язує з Кукреком мікропластинчаста техніка розколювання кременю, структура комплексу знарядь, поширення мікровкладенів з притупленим краєм (вістер типу Абузова Балка, мікропластинок) при відсутності трапецій. Це дало підстави досліднику [Станко, 1982, 1991, с. 8-12], а також С.П.Смольяниновій [1990, с. 93, 94, 99] вважати Кукрек другим, голоценовим етапом розвитку анетівської культури Північного Надчорномор'я.

Д.Я.Телегін виділив три локальні варіанти кукрекської культури [1982, с. 101]: дніпровський або ігренський, надчорноморський та кримсько-надазовський. На кукрекських стоянках Подніпров'я (Ігрень 8, Поповий Мис, о.Кізлевий, Шулаїв, Лоханський та Вовнизькі пороги) більшість знарядь становлять скребачки, серед яких домінують округлі високого профілю. Крім того, серед різців переважають кутові на зламаній пластині.

На відміну від Подніпров'я на кукрекських пам'ятках Північно-Західного Надчорномор'я (Трапівка, Залізничне), різці та пластини з ретушшю дуже нечисленні. Серед скребачок переважають нігтеподібні та бокові на відщепах. Округлі скребачки, особливо високі, поодинокі. Надчорноморські стоянки басейну Південного Бугу (Абузова Балка, Кінецпіль, Сагайдак, Бубинка та ін.) по деяких параметрах (високі, округлі скребачки) наближаються до пам'яток Подніпров'я.

До кримсько-надазовського варіанту Кукреку, крім стоянок Криму, віднесено багатошарове поселення Кам'яна Могила в Надазов'ї [Даниленко, 1969, 1986]. Кримським комплексам властива велика кількість пластин з виїмками — анкошів (Рис. 66, *23,24*), підокруглих скребачок низького профілю (Рис. 66, *25-28*), значне переважання своєрідних кукрекських різців над скребачками.

З Криму походять більше 20 виразних кукрекських комплексів, що дало підстави розробити періодизацію Кукреку півострова [Яневич, 1987]. Найдавніший етап культури в Криму представлений матеріалами ранньомезолітичного нижнього шару Вишенного I та стоянки Родникове. Вироби характеризуються значними розмірами, пластини з виїмками (анкоші) відсутні. На другому, пізньомезолітичному етапі, представленому пам'ятками типу Кукрек (Іванівка, Дамчі-Кая, Кукрек) вироби зменшуються за розмірами, стають більш розвиненими та досконалими, з'являються різці та скребачки на пластинах, серії анкошів.

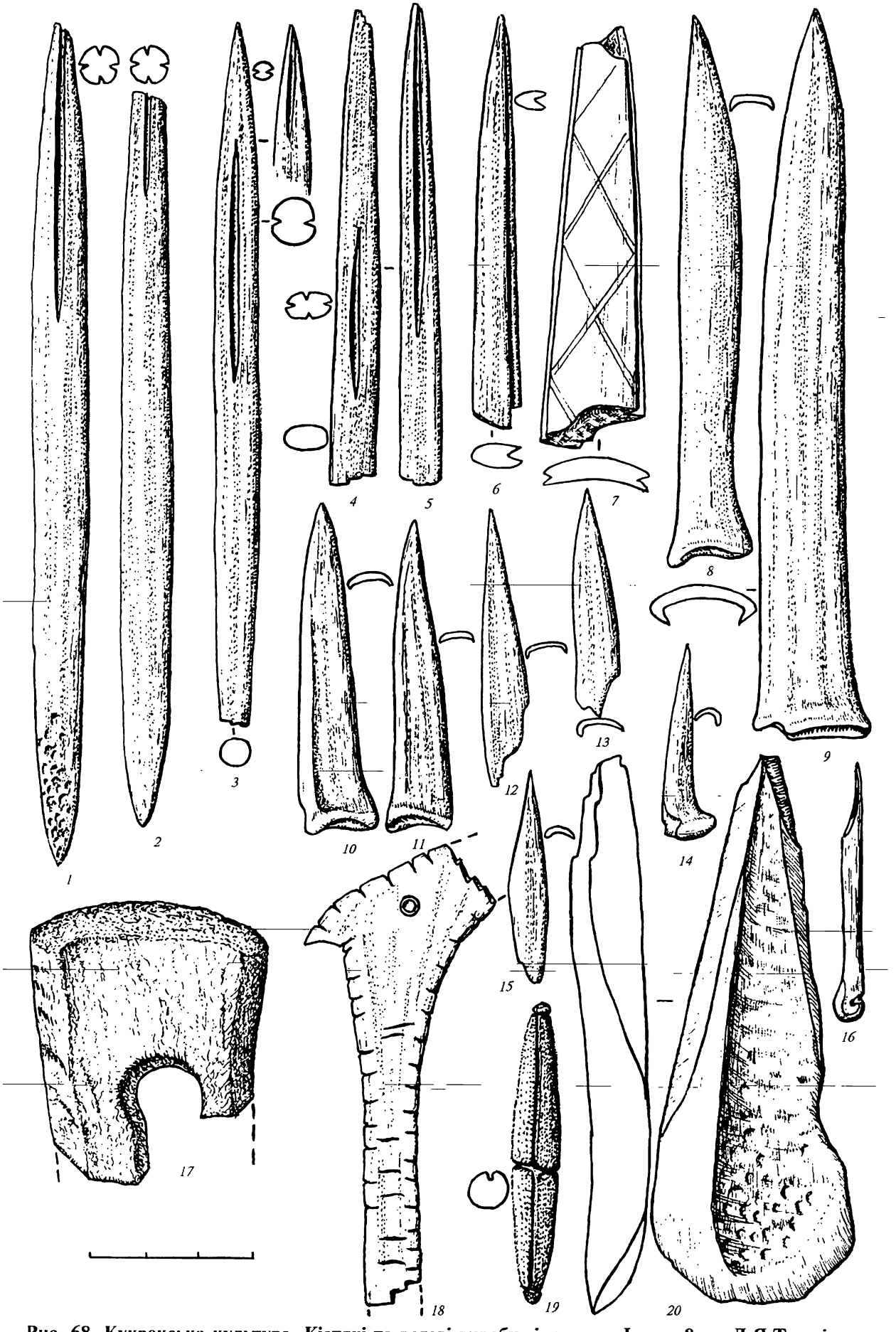

Рис. 68. Кукрекська культура. Кістяні та рогові вироби зі стоянки Ігрень 8, за Д.Я.Телегіним.

Якщо найдавнішим кукрекським пам'яткам властиві мікроліти з притупленим краєм фінальнопалеолітичних форм (великі граветти, часто сегментоподібні), то у пізньому мезоліті поширюються абузобалківські вістря, мікропластинки з притупленим дрібною ретушшю краєм, мікропластинки зі скошеним кінцем (Рис. 66, *1-16*). Поява невластивих Кукреку трапецій та яніславицьких вістер (Рис. 67, *7*) свідчить про певні контакти з сусідами. Значна частина цих закономірностей стосується не тільки кримських, а й усіх інших кукрекських пам'яток.

До третього, неолітичного етапу розвитку кукрекської культури Криму, за О.О.Яневичем, належать пам'ятки — Олексіївська Засуха, Су-Ат III, Ала-Чук, Долинська, Ішунська, Мартинівська, Фронтове I, III та ін. Простежується подальша мікролітизація інвентаря, скребачки починають чисельно переважати над різцями, зникають типові для кукрекської культури олівцеподібні нуклеуси та ядрища для відщепів. Їх місце займає типовий для неоліту Криму одноплощинний плоский нуклеус. Хоча не всі з цих комплексів гомогенні, все ж можна говорити про синкретизм їхнього мікронабору, в якому, крім типових кукрекських мікролітів, у великій кількості присутні геометричні мікроліти кримської гірської культури (асиметричні та симетричні трапеції, сегменти, в т. ч. зі струганою спинкою), а також яніславицькі вістря та мікрорізці [Яневич, 1987]. На деяких з цих пам'яток знайдена неолітична кераміка (Фронтове, Мартинівка). Фактично, вони являють собою нове культурне явище, в генезі якого, крім Кукреку, брали участь носії традицій культури Мурзак-Коба.

Хронологія Кукреку базується, перш за все, на даних радіовуглецевого аналізу. Д.Я.Телегін отримав серію дат для пам'яток Ігрень 8, Кам'яна Могила, Кукрек [1982, с.46, 1990]. Ігрень 8 датується першою половиною VI тис. до н. е., Кукрек — серединою VI тис. до н. е., Кам'яна Могила — кінцем VI – початком V тис. до н. е. Не виключено, що стоянка Вишенне I датується рубежем плейстоцену та голоцену, а знайдений тут сегментоподібний граветтоїд свідчить про генетичний зв'язок з фінальнограветтським комплексом Вишенне II [Яневич, 1987].

Кістки диких тварин зі стоянки Ігрень 8 (тур, благородний олень, кабан, косуля, кінь та ін.), Кукрек (кінь, осел, тур, зубр), Мирне (тур, кінь, осел, сайгак, кабан) свідчать, що полювання на копитних було основою економіки кукрекського населення українських степів у мезоліті. У Надпорожжі значну роль відігравало рибальство, про що свідчать не тільки кістки риб, але й рибальські гачки та численні грузила до сітей (гранітні диски). Вже говорилося про знахідки у найнижчих шарах Кам'яної Могили кісток бика зі слідами доместикації, що дало підстави В.М.Даниленку [1969] вважати кукрекські племена найдавнішими скотарями території України.

Найдавніші неолітичні пам'ятки Надпорожжя та Надазов'я з керамікою сурського типу, як правило, мають кукрекський крем'яний інвентар. Складається враження, що сурський неоліт Надпорожжя фактично являє собою неолітичну фазу розвитку надпорозького варіанта кукрекської мезолітичної культури. Він склався внаслідок впливу на останню західних сусідів, а саме буго-дністровської людності. Якщо рання сурська кераміка має прямі аналогії в буго-дністровській, то кремінь сурських пам'яток на островах Шулаїв та Сурський аналогічний кременю таких класичних кукрекських пам'яток, як Ігрень 8 чи Поповий Мис. Неолітичний та мезолітичний етапи розвитку Кукреку Надпорожжя зв'язує ідентична кістяна (пазові наконечники дротиків, тесла, мотики, гачки, вістря тощо) та кам'яна (диски, риболовні грузила) індустрії, однотипні житла, схоже господарство.

Підкреслимо, що більшість ранньонеолітичних культур України (сурська, буго-дністровська, кримська, дніпро-донецька), судячи з крем'яних виробів, формувалися за участю кукрекської людності. Кукрекські впливи з півдня на грані мезоліту та неоліту поширювалися по Дніпру до гирла Прип'яті та Уборті, а долинами Дністра та Бугу — на Волинь та Поділля (стоянки Гвоздево, Фрумушика). Кукрекські вкладені та інші характерні вироби культури є постійним компонентом рудоострівських крем'яних комплексів Київського Полісся, що мають ранню дніпро-донецьку кераміку [Залізняк, 1978, 1984, 1991, с. 42-44]. Все це дало під-

стави В.М.Даниленку [1969] наголошувати на провідній ролі кукрекських скотарів в неолітизації території України. Останнім часом окремі кукрекські вкладені визначені в матеріалах донецької культури (Рис. 74, *33,59*, 76, *44,60*).

Як зазначалося, основою економіки кукрекської людності в мезоліті було полювання на лісостепових та степових копитних і, перш за все, на биків (тур, зубр). Тобто ця культурна спільнота головним чином була носієм степової моделі господарської адаптації на її голоценовому етапі розвитку. Як відомо, цей господарсько-культурний тип розвивався у степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї з верхнього палеоліту. Відносно невеликі зміни клімату, що відбулися в цьому регіоні на межі плейстоцену та голоцену, збереження тут степових ландшафтів з відповідною флорою та фауною зумовили спадкоємність історичного процесу в Надчорномор'ї при переході від палеоліту до мезоліту.

Причому ця наступність проявилася не тільки в збереженні степової моделі адаптації, яка лише перейшла на новий ранньоголоценовий етап розвитку, але і в етнокультурній спадковості. Кукрекська людність — це нащадок східнограветтської культурної спільноти Надчорномор'я. Кукрекський пазовий наконечник списа і зумовлена ним мікропластинчаста техніка розколювання кременю виросли безпосередньо на пізньопалеолітичній техніці виготовлення кістяних вкладеневих вістер Східного Граветту Надчорномор'я [Нужний, Яневич, 1987]. Ця традиція у формі кукрекської культури доживає в степах та лісостепах України до неоліту. Тому можна говорити про певну спадковість етнокультурних процесів у Надчорномор'ї від пізньопалеолітичного Східного Граветту до раннього неоліту включно.

Отже, кукрекська технологія є, по суті, мезолітичним етапом розвитку мікровкладеневої граветтської традиції. Найдавніші пам'ятки (Вишенне I, Родникове, нижні шари Кам'яної Могили) відомі в Північному Криму та Надазов'ї. У лісостеповій зоні між Прутом на заході та Надпорожжям на сході кукрекська людність мешкала в середині – другій половині мезоліту. Кукрекські елементами на Київщині та Житомирщині датуються кінцем мезоліту та раннім неолітом.

Схоже, формування культури відбулося на межі плейстоцену та голоцену в надчорноморських та надазовських степах між Кримськими горами на півдні та нижніми течіями Південного Бугу та Дніпра на півночі. Значна частина цих територій була затоплена морем протягом раннього голоцену. У зв'язку з деградацією льодовика рівень Чорного моря порівняно з фінальним палеолітом піднявся приблизно на 60 м [Станко, 1982, с. 84], а його північний берег відступив на північ майже на 200 км (Рис. 37, 51). Вірогідно морські трансгресії змушували кукрекську людність рухатися долинами Дніпра, Південного Бугу та Дністра у північному напрямку. По тій же причині носії кукрекських культурних традицій у другій половині мезоліту заселили гірський Крим, де серед численних пізньомезолітичних кукрекських стоянок поки що невідомі ранньомезолітичні.

Отже, степи Північного Криму та Надазов'я з найдавнішими кукрекськими пам'ятками — це вірогідно середня частина кукрекської прабатьківщини. Західне та східне її крила, внаслідок морських трансгресій у ранньому голоцені опинилися на дні Одеської затоки та Азовського моря. Не виключено, що цим пояснюється відсутність ранніх кукрекських пам'яток на Одещині, крем'яний комплекс яких був би вільним від впливів пізньомезолітичної гребениківської культури.

Можливо, певна аридизація клімату в кінці Бореалу та просування степів на північ також стимулювала експансію Кукреку вверх по Дністру, Бугу та Дніпру. Пізніше на межі мезоліту та неоліту причиною розселення кукрекської людності на північ став тиск з боку носіїв традицій балканського неоліту (культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), які у VI-У тис. до н. е. розселялися з Подунав'я. Під тиском цих прибульців людність найдавнішої неолітичної культури України (буго-дністровської) просунулася у Київське Подніпров'я, поширюючи у північно-східному напрямку кукрекську техніку обробки кременю, технологію виробництва найдавнішої кераміки, перші навички відтворюючого господарства. Таким вбачається механізм участі кукрекської людності в неолітизації України.

14. ГРЕБЕНИКИ

Епонімна стоянка Гребеники була досліджена П.Й.Борисковським [1964] під Одесою у 1954 р. Однак виділив культуру і дослідив більшість її пам'яток його учень В.Н.Станко [1966, 1967, 1971, 1976, 1980, 1982, 1991]. Відомо кілька десятків невеликих гребениківських місцезнаходжень, з яких походять колекції чисельністю до 100 крем'яних виробів [Телегін, 1985, с. 46-66]. По кілька сот кременів зібрано на стоянках Довжанка, Орловка [Борисковський, 1964], Барабой IV, Борисівка, Цибулівка, Карпово, Доброжани [Красковський, 1978]. Кілька тисяч кременів нараховують зібрані на поверхні комплекси Гребеники, Познанка [Смольянинова, 1990, с. 66-68], Казанка [Борисковський, 1975, с. 55-63]. Майже повністю розкопані великі поселення Мирне (1807 м^2) та Гіржеве (220 м^2) з відносно збереженим насиченим знахідками культурним шаром [Станко, 1966, 1982].

Основна територія поширення пам'яток гребениківської культури — степова смуга Надчорномор'я між Інгульцем на сході та Нижнім Прутом і гирлом Дунаю на заході (Рис. 63). Північною межею є долина р.Кодими, яка тече по кордону степу з лісостепом. Найчастіше стоянки розташовані групами, на терасах невеликих степових річок. Їх культурний шар залягає у суглинках підгрунтя. На жаль у більшості випадків він зруйнований природними факторами. Зібрані на поверхні кремені, як правило, вкриті білою патиною.

Гребениківська техніка розколювання кременю характеризується плоским, однобічним нуклеусом для правильних пластин (Рис. 69, *36,37,70*). Серед заготовок домінують відносно широкі, відтискні пластини з регулярним ограненням, які часто використовувалися без ретушування. Мікропластинки нечисленні.

У мезоліті України немає культури, де скребачки були б такі численні, а різці невиразні, як у Гребениках. На пам'ятках культури скребачки, як правило, становлять більше 50% знарядь, а різці менше 1%. Переважна більшість скребачок виготовлена з відщепів, підокруглі, невисокого профілю, часто з пологою, віялоподібною ретушшю робочого краю (так звані "нігтьові") (Рис. 69, *17-35,58-66*). Кінцевих не більше 10% усіх скребачок (Рис. 69, *23,67,68*).

Культуровизначальною рисою гребениківських пам'яток є численні серії трапецій — біля 20% виробів з ретушшю. Виготовлялися вони з середніх та широких, правильних пластин. Переважають середньовисокі, симетричні трапеції (Рис. 69, *1-14,42-54*). Зустрічаються поодинокі асиметричні (Рис. 69, *15,16,55-57*), низькі (Рис. 69, *1-3,42,43*) та високі (Рис. 69, *13,56*) форми.

Окремі олівцеподібні нуклеуси (Рис. 69, *38,71*), мікропластинки з них, кукрекські вкладені (Рис. 69, *39,71*), мікропластинки з притупленим краєм (Рис. 69, *40,41*) та зі скошеним кінцем, що знайдені на багатьох гребениківських пам'ятках, скоріш за все пояснюються впливами сусідньої кукрекської культури.

На стоянці Мирне знайдена серія кістяних, двопазових, веретеноподібних наконечників дротиків, що нагадують кістяні наконечники кукрекських стоянок Ігрень 8 та Кам'яна Могила. У пазі одного вістря зберігалася мікропластинка з притупленим краєм (Рис. 33, *9,10*). Як відомо, цей тип мікролітів властивий кукрекській, а не гребениківській культурі. Якщо врахувати той факт, що на стоянці Мирне виразно простежені скупчення кременю як гребениківської, так і кукрекської культур, то згадані наконечники, скоріш за все, належали до останніх.

Фауністичні рештки стоянок Мирне та Гіржево свідчать, що в основі їх господарства лежало полювання на тура та коня. Об'єктами мисливського промислу були мешканці степу сайгак та віслюк, а також такі лісові копитні, як благородний олень та кабан [Станко, 1982].

Враховуючи специфіку крем'яних виробів, більшість дослідників датує гребениківську культуру пізнім мезолітом [Станко, 1982, Телегін, 1982, Смольянинова, 1991]. І.В.Сапожников [1990, с. 26] допускає більш ранній вік частини гребениківських пам'яток. Частина з них, судячи з характерних для неоліту стрільчастих скребачок (Рис. 69, *25,26*), є неолітичними.

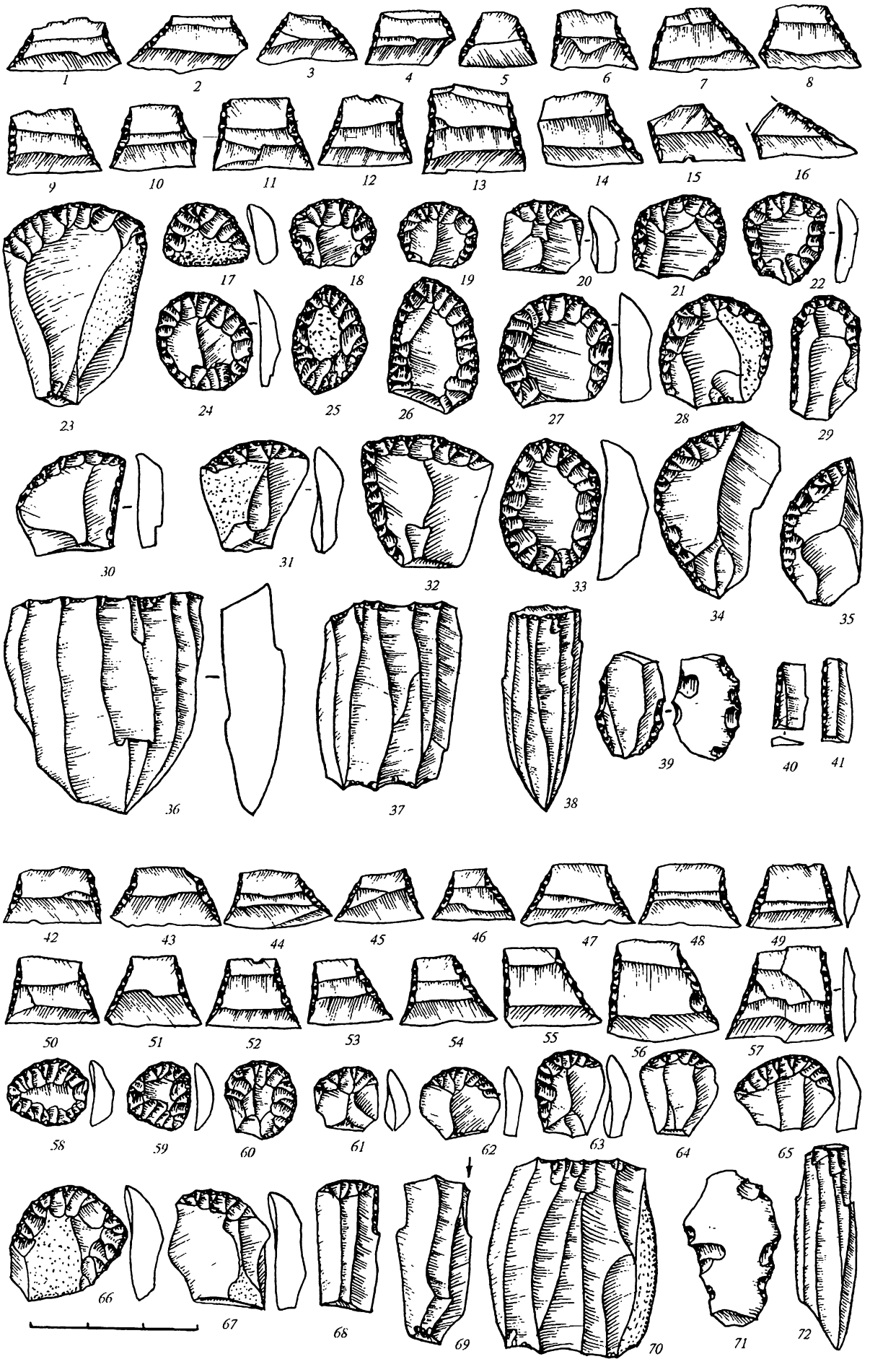
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72

Генетичною підосновою культури традиційно вважаються пам'ятки типу Царинка. Їх зв'язують серії середньовисоких трапецій, домінування в комплексах скребачок, плоских, однобічних нуклеусів, відносно широких пластин при відсутності мікропластин та мікровкладенів з притупленим краєм [Станко, 1982, с. 110-111, 1986, с. 13-26, Смольянинова, 1991, с. 91, 92].

Все це дало підстави В.Н.Станко [1991, с. 14] вважати Царинку та Гребеники хронологічними етапами однієї культурно-історичної спільноти (гребениківської). Її історія, за В.Н.Станко, почалася у фінальному палеоліті з просування з Середнього Подніпров'я на південь лісостепової зони України носіїв гінцівсько-боршівських культурних традицій. На їхній базі склалися пам'ятки типу Осокорівка IIIв, Рогалик, Леонтіївка, Царинка. У ранньому мезоліті людність, що раніш залишила у Середньому Побужжі стоянку Царинка, просунулася на Нижній Дністер. Тут і сформувалася власне гребениківська культура [Станко, 1991, с. 8].

Однак ця версія автохтонного походження гребениківської культури не узгоджується з великим хронологічним розривом між фінальнопалеолітичними пам'ятками типу Царинка та пізньомезолітичними гребениківськими, які за В.Н.Станко від них походять.

Неолітизація Європи, як відомо, відбувалася шляхом розселення з Близького Сходу через Балканський півострів на північ носіїв неолітичної економіки та культури. Археологічні матеріали переконливо свідчать про декілька міграційних хвиль, що прокотилися в ранньому голоцені з Подунав'я у Північно-Західне Надчорномор'я. Це дає підстави передбачати генетичне коріння гребениківської культури на Балканах. Не даремно саме тут маємо певні аналогії її крем'яному комплексу (Аргісса, Протосескло, Криш-Старчево, Куйна Туркулуї) [Perles, 1985, p. 29, 30, Paunesku, 1985, p. 79-88].

Поширенню найдавнішої кераміки та відтворюючого господарства в Європі передував процес так званої протонеолітизації [S.Kozlowski, 1985, J.Koslowski, 1985]. Його суть полягала у поступовому поширенні з VIII по IV тис. до н. е. з Середземномор'я на північ відтискної техніки отримання пластин. Ця протонеолітична крем'яна індустрія характеризується одноплощинними, однобічними нуклеусами для регулярних, відтискних, досить широких пластин, вкладенями та правильними трапеціями з їхніх перетинів. Гребениківський крем'яний інвентар — типовий приклад згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан. Найдавніші її прояви маємо в докерамічному неоліті Фессалії (Аргісса, Сескло, Неа Нікомедія) [Perles, 1985]. Пізніше, у VI тис. до н. е., ця техніка була властива культурам кола Криш-Старчево Подунав'я, лінійно-стрічковому неоліту Центральної Європи та яніславицькій культурі V тис. до н.е., а у IV – III тис. до н. е. культурам лійчастого посуду та Ертебелле Південної Прибалтики.

Гребениківська людність, очевидно, просунулася на територію Одещини та Молдови з Нижнього Подунав'я ще у VII тис. до н. е. Судячи з кукрекських домішок у гребениківських комплексах тут вона зустрілася і почала змішуватися з автохтонами надчорноморських степів — кукрекським населенням. На цьому синкретичному підгрунті у VI тис. до н. е. у Північно-Західному Надчорномор'ї, дещо північніше основної маси гребениківських пам'яток, постає буго-дністровська неолітична культура Середнього Подністров'я та Побужжя. Дослідники вважають її східною периферією великої неолітичної спільноти Подунав'я Караново-Старчево-Криш-Кереш. Гребениківська, а потім буго-дністровська людності, просуваючись у VI-V тис. до н. е. долинами Дністра та Південного Бугу на північ, досягли Поділля, Волині, Полісся, а можливо і Верхньої Вісли, вплинувши на неолітизацію цих територій. Принесена ними протонеолітична техніка обробки кременю трансформувала місцевий надбалтійський мезоліт постмаглемезької традиції в яніславицьку культуру Східної Польщі та Полісся.

⇐Рис. 69. Гребениківська культура. Крем'яні вироби стоянок Гребеники (1-40) та Познанка (41-71), за П.Й.Борисковським та В.Н.Станко.

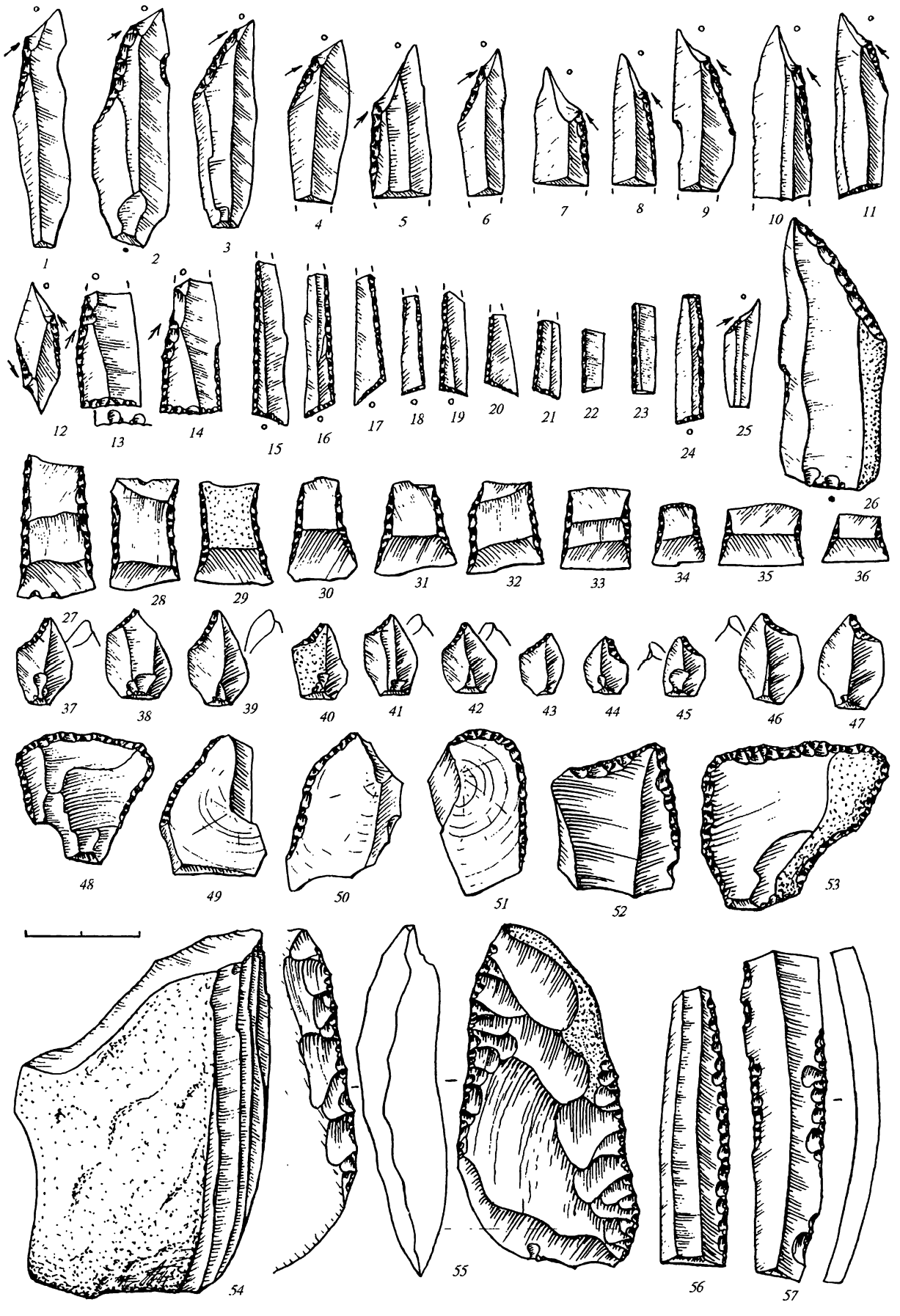

Рис. 70. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Сенчиці 5А, за Л.Л.Залізняком

15. ЯНІСЛАВИЦЯ

Яніславицька культура за С.К.Козловським або віслянський цикл, за Г.Венцковською, була виділена польськими дослідниками на матеріалах басейнів Вісли, Західного Бугу та Німану [Wieckowska, 1964, S.Koslowski, 1965]. Близько 30 яніславицьких пам'яток відкрито за останні чверть століття в басейні Прип'яті та в поліському Правобережжі Дніпра [Телегин, 1956, Пясецький, 1975, 1979, Залізняк, 1977, 1978, 1979, 1984, 1991, 1997, Залізняк, Нужний, 1980, Залізняк, Балакін, 1985, Залізняк, Охріменко, 1986, Ксензов, 1988]. Серед найбільш показових яніславицьких комплексів Українського Полісся - Дніпровська водогінна станція (ДВС), Рудий Острів, Бородянка Зв, Прибірськ 3, Протереб, Оболонь на Київщині, Стаханово, Кропив'янка, Рудня Озерянська на Житомирщині, Переволока 2, Непірець, Сенчиці 5а, 5д, Рудня на Рівненщині та інші (Рис. 63).

Як правило, стоянки розташовані на мисах піщаних борових терас або на дюнних узвищеннях у заплавах низинних річок. Вироби з кременю залягають у жовто-бурому піщаному підгрунті на глибині 0.2-0.5 м.

Головними культуровизначальними виробами яніславицьких пам'яток є своєрідні одноплощинні, однобічні, нерідко торцеві нуклеуси для правильних, відтискних пластин (Рис. 70, *54*), яніславицькі вістря (Рис. 70, *1-14,* 72 *1-46*) та трикутники (Рис. 70, *15-23,* 72, *47-62, 70-74).* Яніславицькі крем'яні комплекси характеризуються високим показником пластинчастості, майже повною відсутністю різців. Найчисленніші знаряддя — скребачки (40-70% усіх виробів з ретушшю). Переважають скребачки неправильної форми на відщепах (Рис. 70, *48-53*), які нерідко мають виїмчастий робочий край. Мікроліти становлять 10-30% усіх знарядь. Майже на всіх пам'ятках (крім Максимоніс IV, Краснівка 1Б та поховання в Яніславицях) знайдені виразні серії трапецій на перетинах правильних, широких пластин (Рис. 70,*27-36,* 71, *11-19).*

Власне яніславицькі мікроліти (вістря і трикутники) виготовлялися в техніці мікрорізця з застосуванням характерної напівкрутої ретуші. Вістря мають ретушовану, ламану або натуральну основу. Генетично вони пов'язані з ранньомезолітичними вістрями Цонхофен та ланцетами, що, як відомо з розкопок Штельмора, були наконечниками стріл. Яніславицькі трикутники виготовлялися з неправильних мікропластин і поділяються на довгі, короткі та з ретушованою третьою стороною. Дослідження мікронабору з поховання в Яніславицях показало, що яніславицьке вістря робилося шляхом зняття мікрорізця з базисної частини пластини, тоді як трикутник часто виготовлявся з протилежного кінця тієї ж пластини. Тому на яніславицьких пам'ятках знаходять велику кількість базальних мікрорізців (Рис. 70, *37-47*). Поодинокими екземлярами представлені чотирикутники (Рис. 70, *24*). На яніславицьких стоянках знайдені численні пластини з ретушшю (Рис. 70, *56,57*), поодинокі різці на відщепах, сокири (Рис.70, *55*), свердла.

Пам'ятки з таким крем'яним інвентарем відомі в Центральній та Східній Польщі, у Литві, у басейні Прип'яті. С.Козловський виділив три локальні варіанти культури на території Польщі та Литви. 1) Група Вістка в межиріччі Середньої Вісли та Варти виділяється численними трикутниками, в тому числі з ретушованою третьою стороною, чотирикутниками, низькими трапеціями, які властиві мезолітичним пам'яткам Західної Балтії. 2) Східна група з високими трапеціями відома між Віслою та Верхньою Прип'яттю. 3) Групі Максимоніс басейну Німана властиві яніславицькі вістря ромбічної форми, сокири, численні різці.

Про поширення носіїв яніславицьких традицій із заходу у Полісся до Дніпра включно і навіть у басейн Сіверського Донця не раз писали різні дослідники [Kozlowski, 1973, p. 365, Кольцов, 1975, с. 65, 66, Залізняк, 1978а, 1978б, с. 96, 97, 1984, 1991, с. 39-41]. Певна специфіка крем'яного інвентаря пам'яток з яніславицькими рисами Києво-Житомирського Полісся дозволила ставити питання про існування тут рудоострівського локального варіанту яніславицької культури [Залізняк, 1977, с. 30-34, 1978а, 1984, 1991, с. 31-38].

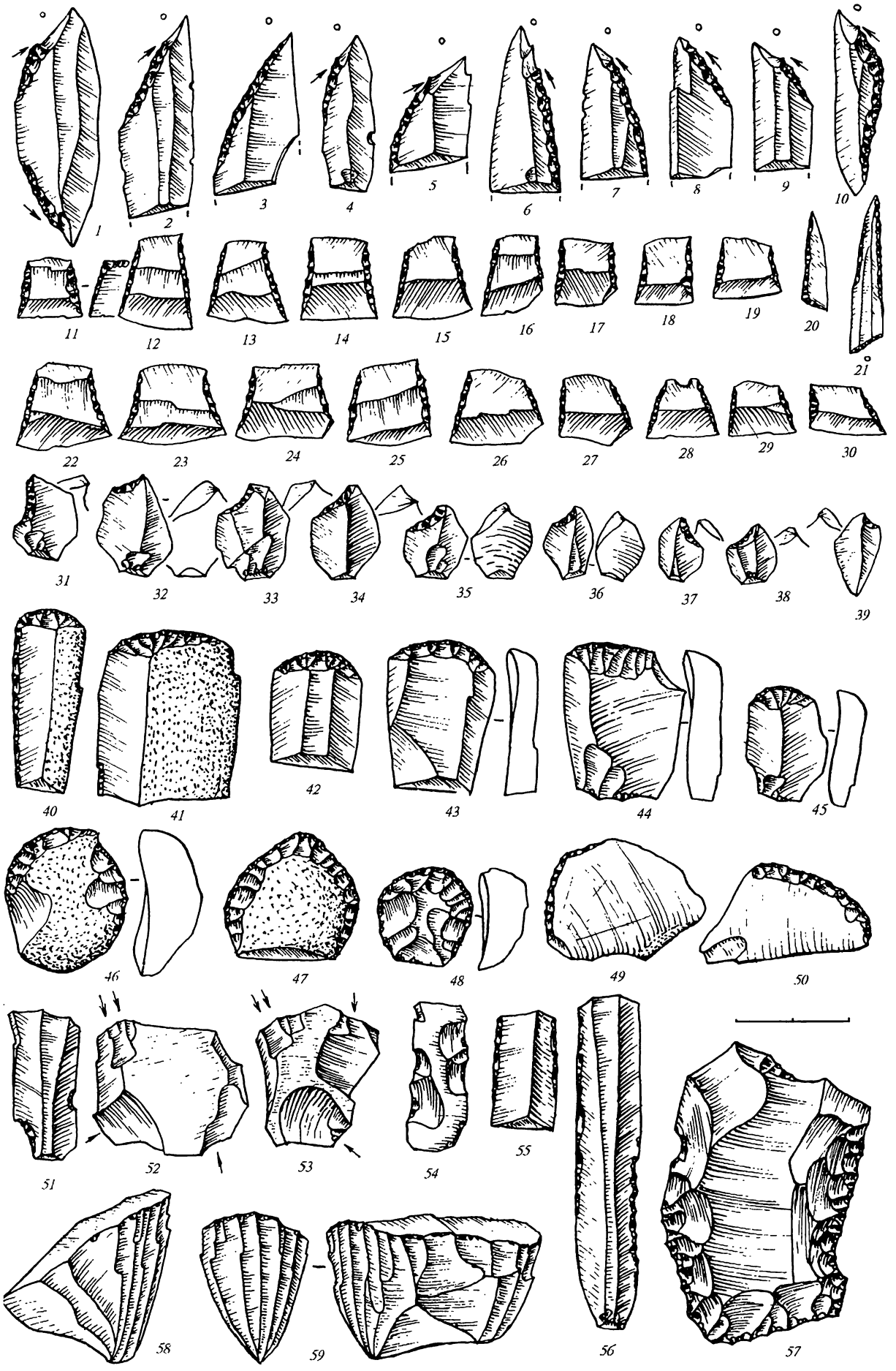

Рис. 71. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Протереб, за Л.Л.Залізняком.

На відміну від яніславицьких пам'яток Польщі на рудоострівських стоянках трикутники нечисленні, а чотирикутники зовсім відсутні. Ці типи мікролітів, як і одноплощинні, торцеві нуклеуси, більш характерні для маглемезьких пам'яток Західної Балтії і кількісно зменшуються на яніславицьких пам'ятках з просуванням на схід. Яніславицькі вістря в Поліському Подніпров'ї, як правило, мають натуральну або зламану основу (Рис. 71, *1-10*). На відміну від більш західних стоянок, тут домінують скребачки правильної форми і, перш за все, кінцеві (Рис. 71, *40-45*) та округлі (Рис. 71, *46-48*). Значно численніші різці, в тому числі специфічних кукрекських типів (Рис. 71, *52,53*). Наявність певної кількості кукрекських виробів (вкладені, різці) — типова риса рудоострівських пам'яток Київщини та Житомирщини (Рудий Острів, Бородянка 3в, Протереб, Корма I та ін.). Аналогічні матеріали відомі також на Нижній Прип'яті, на Нижній Березині (стоянки Краснівка 1Б, Стара Лутава) [Ксензов, 1988, с. 114-124]. Рудоострівські пам'ятки, як і взагалі яніславицькі вістря, поки що невідомі в поліському Лівобережжі Дніпра.

Комплекси з яніславицькими рисами Західного Полісся (басейн Верхньої Прип'яті) відрізняються від рудоострівських і типологічно наближаються до власне яніславицьких Східної Польщі (Рис. 70, 72). Їм властиві численні вістря з ретушованою основою (Рис. 70, *11-14,* 72, *1-15*) та велика кількість яніславицьких трикутників (Рис. 70, *15-23,* 72, *47-62, 67-74*), а також чотирикутники (Рис. 72, *67-69).* Картографування пам'яток з яніславицькими вістрями показує, що ця група стоянок найбільша серед територіальних підрозділів яніславицької спільноти і займає в ній центральне місце. Численні яніславицькі пам'ятки Західного Полісся та Східної Польщі з однотипним крем'яним інвентарем оточені по периферії територіально меншими локальними варіантами Яніславиці. Специфіка їх крем'яних комплексів найчастіше зумовлюється впливом на в цілому яніславицький комплекс сусідніх культурних спільнот. Так, західний локальний варіант Яніславиці (група Вістка, за С.Козловським) різниться від більш східних яніславицьких пам'яток високим вмістом у колекціях виробів культури Свадборг Західної Прибалтики. Східний (рудоострівський) варіант вирізняється виробами кукрекської культури Надчорномор'я.

Аналіз крем'яного інвентаря яніславицьких пам'яток басейнів Німану, Вісли, Прип'яті та Середнього Дніпра свідчить про їхню культурну єдність. Регіональні відміни Яніславиці не сягають рівня міжкультурних, бо торкнулися головним чином не культуровизначальних виробів, а другорядних показників, окремих елементів оформлення знарядь, їх кількісних пропорцій у колекціях тощо.

Отже, в басейнах Вісли, Німана та Прип'яті до Дніпра включно розвивалася єдина яніславицька культура, в межах якої виділяється чотири локальних варіанти. Центральний локальний варіант розташований у басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та в Східній Польщі (східна група, за С.Козловським); північний — басейн Німану (група Максимоніс); західний — межиріччя Вісли та Варти (група Вістка) та східний — рудоострівський варіант Києво-Житомирського Полісся.

Спочатку дослідники генетично зв'язували яніславицьку культуру з Маглемезе Західної Балтії [Римантене, 1971, с. 119, Kozlowski, 1972, s. 161, 162, 1973, s. 375, Ginter, 1973, p. 183, Кольцов, 1977, с. 190, Залізняк, 1978]. Однак останнім часом більшість вчених, передусім польських, переглянули свої погляди на генезу культури і виводять її зі Східної Європи [Kozlowski, 1977, s. 232, 240, Wieckowska, 1973, s. 607, 1975, s. 420, Domanska, 1990].

Дискусію щодо генези Яніславиці пожвавило відкриття в Криму ранньомезолітичної шпанської культури з досить розвиненою мікрорізцевою технікою виготовлення вістер. Слідом за Д.Я.Телегіним [1982, с. 177] дослідник печери Шпан-Коба спробував поєднати протилежні версії походження Яніславиці (південно-східну та західну) і зарахував до її пращурів всі культури, з якими пов'язували її різні автори: "Маглемезе Західної Прибалтики, Максимоніс Східної Прибалтики, шпанську Північного Надчорномор'я та культури з трапеціями Півдня Європи" [Яневич, 1993, с. 13].

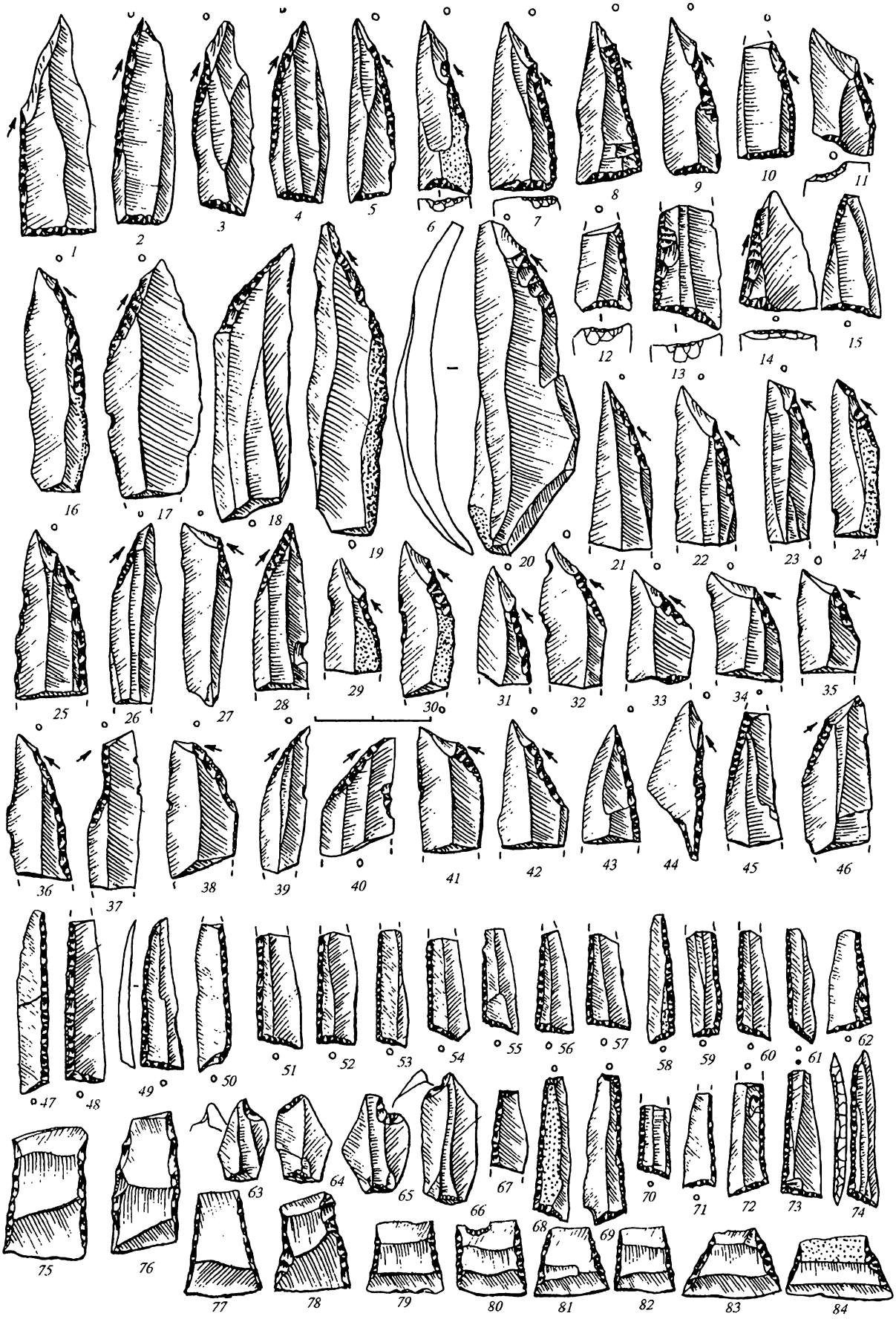

Рис. 72. Яніславицька культура. Мікроліти стоянки Рудня на р.Горинь, за Л.Л.Залізняком та Г.В.Охріменком.

Така неузгодженість поглядів різних вчених на походження Яніславиці пояснюється тим, що багато з них вважає мало не єдиною її культуровизначальною

рисою мікрорізцеву техніку виготовлення вістер. Тому пошуки генетичних коренів цієї своєрідної етнокультурної спільноти мезоліту підміняються з'ясуванням витоків мікрорізцевої техніки обробки кременю. А оскільки остання була явищем стадіальним і у фінальному палеоліті та мезоліті виникла конвергентно в різних регіонах Старого Світу у зв'язку з початком масового виробництва мікролітичних наконечників стріл, то маємо широкий спектр поглядів на генетичні витоки яніславицької культури.

Остання є специфічним культурним феноменом, який визначається багатьма своєрідними особливостями крем'яного комплексу, а не тільки мікрорізцевою технікою виготовлення наконечників стріл. Яніславицькі вістря з мікрорізцевим сколом дійсно подібні шпанським, але вони ще більше нагадують мікронабір Тарденуазу чи Монтбані Франції, кастельновенської індустрії Іспанії, Капсію Північної Африки та інших культур з протонеолітичною відтискною технікою виробництва пластин та мікрорізцевою технікою виготовлення мікролітів. Тобто, деяка схожість мікронабору яніславицької та шпанської культур пояснюється не їх генетичними зв'язками, а стадіальними процесами в розвитку техніки обробки кременю. До схожого висновку на матеріалах кам'яного віку України дійшов Д.Ю.Нужний [1992, с. 84, 85].

Отже, появу мікрорізцевої техніки в Криму, мабуть, не слід пов'язувати безпосередньо з яніславицькими впливами з Полісся. Разом з тим, яніславицькі вістря в кукрекських комплексах Надпорожжя та на Дінці цілком можуть бути слідами таких впливів. На користь цього свідчить територіальна близькість до регіону мешкання яніславицької людності, дещо схожі з поліськими природно-ландшафтні умови широких заплав Дніпра та Сіверського Дінця, сліди безпосередніх контактів кукрекського населення Надпорожжя з яніславицькими мисливцями. Маються на увазі численні кукрекські вкладені на яніславицьких стоянках Київщини. Крім того, антропологічні дані з могильників Надпорожжя неспростовно свідчать, що у пізньому мезоліті відбувалася міграція північноєвропейської людності вниз по Дніпру. В своєму рухові на південний схід мігранти з лісової півночі в Бореалі досягли Сіверського Дінця, де у цей час з'являються типові яніславицькі вістря та мікрорізці.

Весь яніславицький крем'яний комплекс характеризується виразними західними, постмаглемезькими рисами. Такі визначальні яніславицькі вироби, як одноплощинні торцеві нуклеуси для правильних, досить великих віджимних пластин, яніславицькі трикутники та вістря, є типовими для маглемезької культури і поширилися в Західній Балтії значно раніше, ніж у басейнах Вісли, Німану та Прип'яті. Згаданий тип нуклеусу є провідною формою ядрищ на бореальних стоянках культури Свадборг Данії [Domanska, 1977, s. 344, Andersen, 1982, p. 56-59, 91] і зовсім невідомий у мезоліті Східної Європи. З'являється він лише в Атлантикумі в Поліссі в зв'язку з приходом сюди носіїв яніславицьких традицій.

Основний тип мікролітів культури Свадборг — вузькі, довгі трикутники, аналогічні трикутникам яніславицької культури [Andersen, 1982, p. 60, Petersen, 1973, p. 69]. Яніславицькі вістря являють собою продовження традицій виготовлення ранньомезолітичних вістер Цонхофен та ланцетів, які звичайно виготовлялися у мікрорізцевій техніці вже на пребореальних протомаглемезьких стоянках Стар Карр Англії, Мелстед, Клостерлунд, Сондер Хадсунд Південної Скандинавії. Яніславицькі вістря – це вістря Цонхофен, трансформовані під впливом протонеолітичної техніки відтискної пластини. Остання була принесена на Середньоєвропейські низини мігрантами з Середземномор'я у VI – V тис. до н. е. (Рис. 89), про що докладніше йтиметься далі. Яніславицький крем'яний комплекс фактично є реалізацією постмаглемезьких традицій надбалтійського мезоліту на грунті нової протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю. Про західні корені Яніславиці свідчить той факт, що всі згадані маглемезькі вироби (перш за все трикутники) чим далі на схід, тим рідше зустрічаються у яніславицьких комплексах. Отже, яніславицька традиція обробки кременю, очевидно, поширювалася із заходу на схід, а не навпаки.

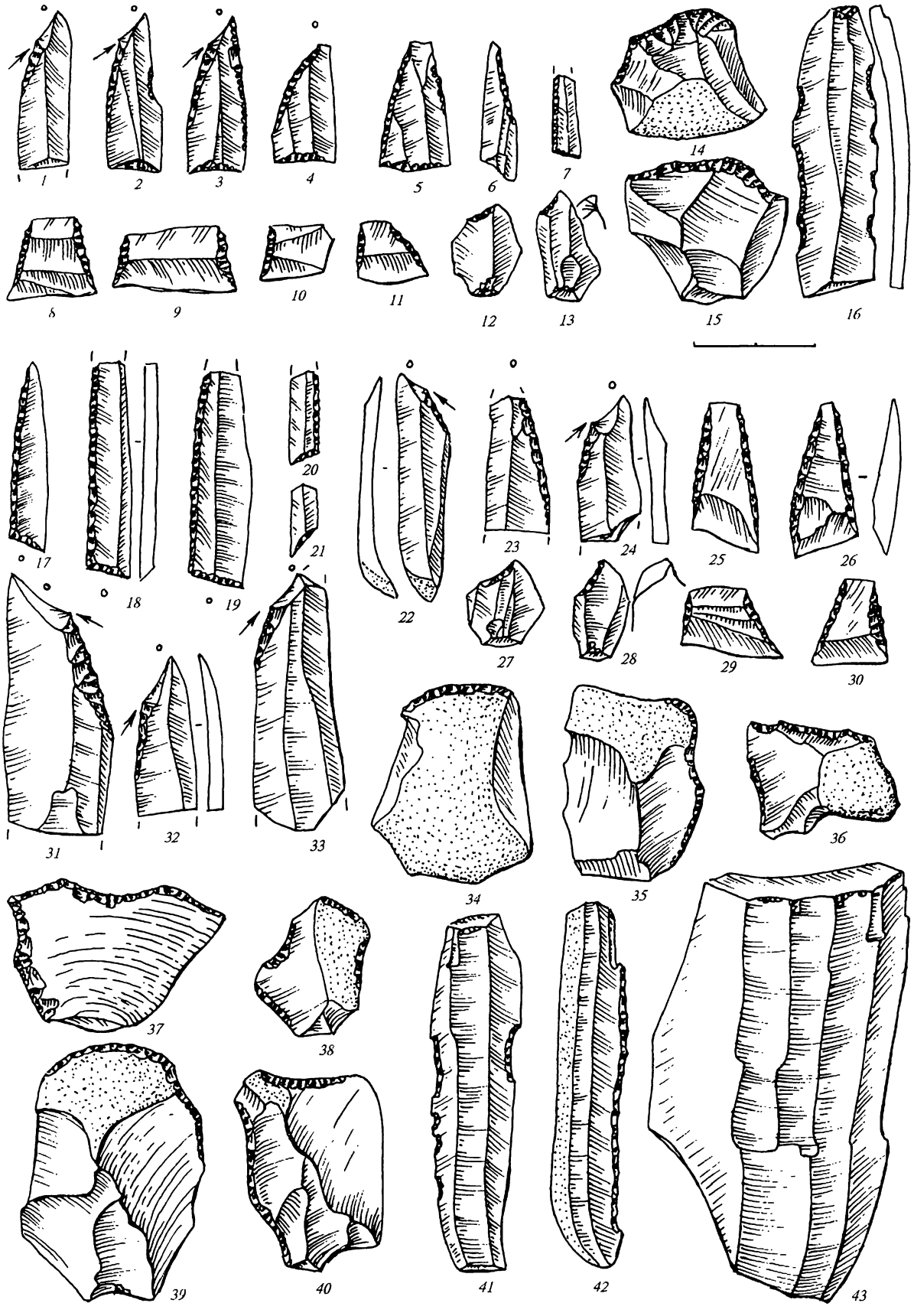

Рис. 73. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Кам'яниця I (1-16), за Л.Г.Мацкевим, та Журовичі (17-43), за В.М.Коноплею.

У загальних рисах історія яніславицької культури приблизно така. У Бореалі маглемезька культурна традиція була представлена культурою Свадборг Західної Балтії. Її кордон на сході сягав Північно-Західної Польщі (Вершово VI). У другій

половині мезоліту біля 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтії значна частина цього населення мігрувала на південь та південний схід [Swabedissen, 1944, Kozlowski, 1972, s. 161, 162, 1975, 46, Petersen, 1973, p.86]. Найдавніші яніславицькі пам'ятки (Максимоніс IV) сформувалися в Бореалі в басейні Верхнього Німана внаслідок просування сюди носіїв маглемезьких традицій із заходу [Римантене, 1971, с. 119]. Яніславицькі племена заселили Східну Польщу та басейн Прип'яті. Судячи з наявності тут окремих комплексів без трапецій (Краснівка 1Б), сталося це ще в Бореалі. У своєму русі на південь яніславицькі нащадки маглемезьких мисливців Ютландії вийшли далеко за межі Польської та Поліської низин і навіть перевалили за Карпатський хребет. Так, у Закарпатті біля м.Ужгород досліджена стоянка Кам'яниця I, з типовим яніславицьким інвентарем [Мацкевой, 1983, с. 25] (Рис. 73, *1-16*).

Відтік яніславицького населення з басейну Вісли на схід, очевидно, підсилив тиск з боку носіїв традицій культури лінійно-стрічкової кераміки, які з кінця VI тис. до н. е. почали просуватися в Польщу з південного заходу. Експасія неолітичних колоністів з півдня у V тис. до н. е. сягнула на півночі пониззя Одеру та Вісли [Kozlowsky J., Kozlowsky S., 1975, p.267]. Обігнувши Карпати з півночі, землероби лінійно-стрічкової кераміки заселили родючі грунти Волинської височини, тоді як яніславицькі мисливці мешкали північніше в лісах Полісся. Внаслідок експансії лінійно-стрічковиків яніславицька людність мігрувала на південний схід у напрямку Київського Подніпров'я (Рис. 63). Кудлаївське населення, яке в першій половині мезоліту займало все Полісся, частково було витіснене прибульцями у Східне Полісся на Десну (Кудлаївка).

Природні умови Середнього Подніпров'я сприяли просуванню лісових яніславицьких мисливців з Київського Полісся у південно-східному напрямку. Мається на увазі поширення поліських ландшафтів по лівому березі долини Дніпра майже до Надпорожжя [Маринич, 1963] та заростання лісами річкових долин лісостепової смуги в Атлантичний період через потепління та зволоження клімату. В цей час яніславицькі мігранти досягли Надпорожжя, басейну Дінця. Про це свідчать численні яніславицькі вістря, які поширилися в кінці мезоліту та на початку неоліту в крем'яних комплексах таких південних культур, як Кукрек, донецька. Природно-ландшафтні умови басейну Дінця в Атлантикумі нагадували поліські, що стимулювало міграційні процеси з Полісся у південно-східному напрямку на Сіверський Дінець.

Яніславицькі прибульці з лісової півночі були поступово асимільовані автохтонним населенням степів та лісостепів і злилися з кукрекським населенням Надпорожжя. На Сіверському Дінці вони теж були поглинені більш численним населенням південного походження. В результаті відбулося накладання яніславицьких традицій обробки кременю на індустрію південного типу, що призвело до формування донецької мезолітичної культури. В інвентарі останньої південні елементи домінують над яніславицькими, що дає підстави відносити її до південної зони мезоліту [Формозов, 1959, Зализняк, 1978, с. 96, 1980, с. 119, 1989, с. 102-104, 1991, с. 40, 41, Горелик, 1986].

Реальність цих міграційних процесів підтверджується даними аналізу антропологічних матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Надпорожжя та Середнього Подніпров'я. На зміну грацильному населенню середземноморського походження у другій половині мезоліту приходять масивні протоєвропеоїди, генетично пов'язані з Північно-Західною Європою. А в фінальному мезоліті і особливо в неоліті тут переважають масивні, широколиці північні європеоїди, найближчі антропологічні аналогії яким, на думку І.Й.Гохмана та інших антропологів, маємо серед матеріалів маглемезьких могильників Західної Балтії – Скотехолм, Ведбек, Ертебелле, Стробі Егеде та інші [Потехина, 1992, с. 14]. Вже згадувалося, що масивні північні європеоїди у кінці мезоліту з'являються навіть у гірському Криму, що, можливо, пов'язано зі згаданою міграцією з півночі.

Дослідники яніславицьких пам'яток Польщі виділяють керамічну фазу розвитку культури [Kozlowski, 1975, s. 147, Кольцов, 1977, с. 192]. На багатьох яніслa-

вицьких пам'ятках Західного Полісся також знайдені уламки ранньонеолітичної кераміки. Виразні яніславицькі риси простежені у крем'яній індустрії німанської та дніпро-донецької неолітичних культур басейнів Прип'яті, Німану та Західного Бугу з початку і до середини неоліту [Зализняк, 1984, с. 105, 106, Залізняк, Балакін, 1985, Черняускі, 1979]. Особливо вони помітні в крем'яних комплексах першого, дубичайського етапу німанської культури (Несиловичі VI, Бабинка, Яремичі III) [Черняускі, 1979, Рис. 21, 22, 25].

Вірогідно, на яніславицькій основі в кінці V тис. до н. е. сформувалися ранньонеолітичні пам'ятки типу Струміль-Дубичай, які відомі на низинах між Середнім Дніпром та Південно-Східною Прибалтикою. Не випадково поширення цих стоянок збігається з територією яніславицької культури, а їх кераміка за формою, технологією, орнаментацією має паралелі в кераміці постмаглемезької культури Ертебелле Західної Балтії [Залізняк, Балакін, 1985, с. 48]. З пам'яток типу Дубичай розвинулася власне німанська культура, яка проіснувала в басейні Німану, Північно-Східної Польщі та у Північно-Західному Поліссі до кінця III тис. до н. е. У Південному Поліссі ця людність була асимільована і витіснена прийшлим із заходу в кінці IV тис. до н. е. населенням культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

Перехід до неоліту східної частини яніславицької культури відбувався в умовах сильних кукрекських впливів з півдня. На рудоострівських пам'ятках Києво-Житомирського Полісся з ранньою дніпро-донецькою керамікою і типовими яніславицькими виробами з кременю (Бородянка 3в, 4, Протереб, Горки, Корма 1, Корма 1Б та інші), як правило, знаходять виразні серії кукрекських вкладенів (Рис. 92, *9-18, 25,26*). Складається враження, що яніславицьке населення Київського Полісся з крем'яною індустрією, генетично пов'язаною з Балтією перейшло до неоліту під впливом з півдня носіїв кукрекських традицій [Залізняк, 1985]. Схоже, що сталося це внаслідок просування на Київщину з півдня людності буго-дністровської неолітичної культури з крем'яним інвентарем кукрекського типу. Буго-дністровці просунулися з басейну Південного Бугу у північно-східному напрямку у V тис. до н. е. під тиском потужних хвиль неолітичних переселенців з Подунав'я – носіїв культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля.

16. ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРА

Джерелознавча база мезоліту басейну Сіверського Дінця була закладена в 20-ті роки краєзнавцем М.В.Сібільовим [1926, 1930]. На дюнах Середнього Дінця ним були зібрані виразні мікролітичні комплекси Петрівська 4, 4а, 10, 28, Пришиб, Дробишеве I, Зливка I, Петрово-Орловське, Боровське I та ін. Останні 20 років плідні пошуки та розкопки пам'яток донецької культури провів О.Ф.Горелік [1986, 1987, 1984]. На значній площі розкопано стоянки хутір Шевченко, Пелагіївка 3, Горіхово-Донецьке 3, Ольхова 2, 5 та ін., зібрано на поверхні комплекс Тепла. Зараз відомо близько 30 пам'яток донецької культури, які концентруються у басейні Сіверського Дінця (Рис. 63).

Стоянки, як правило, розташовані на мисах піщаної борової тераси або на піщаних узвищеннях заплави Дінця. Кремінь залягає у жовто-бурому піщаному підгрунті. Через несприятливі умови фауністичні рештки не збереглися.

Загальну характеристику крем'яної індустрії донецької культури даємо за О.Ф.Гореліком. Її сировинною базою був місцевий високоякісний донецький кремінь темно-коричневого кольору. Вироби, що походять зі зборів на поверхні, як правило, патиновані. З конічних та олівцеподібних нуклеусів (Рис. 74, *44,45,* 75, *43, 76,* 76, *68,69*) знімали правильні пластинки та мікропластинки, на яких виготовлено переважну більшість знарядь. З відщепів робили лише нуклевидні різці-струги, округлі скребачки, тесла. В комплексах багато мікропластинок, їх уламків, перетинів. Показник пластинчастості дуже високий.

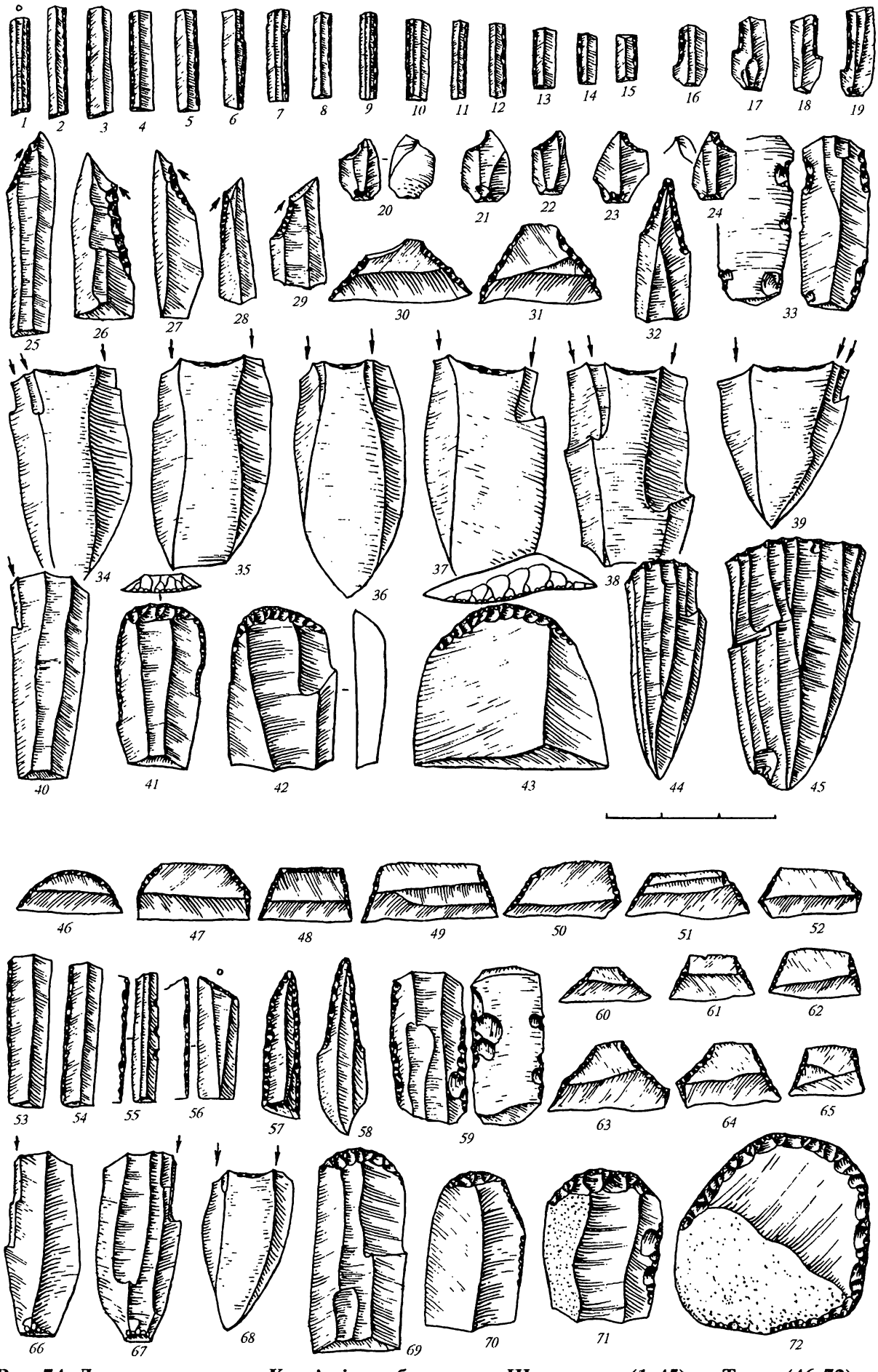

Рис. 74. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Шевченкове (1-45) та Тепла (46-72), за О.О.Гореліком.

У мікронаборі переважають так звані борківські вкладні (Рис. 74, *1-15,* 76, *1-28*). Це мікропластинки шириною 3-5 мм з дрібною, притупляючою ретушшю по довгому краю. Така ж ретуш іноді буває на кінці пластинки (Рис. 74, *1-3*). Схожі вкладні є типовою складовою постсвідерської індустрії, яка поширилася в мезоліті на величезних обширах лісової зони Східної Європи від Східної Балтії до Уральських гір (кундська, бутівська культури тощо). Більшість цих виробів фрагментовані. Цілі мають довжину не більше 4 см. Наявні виразні серії відламаних голівок мікропластинок з частково ретушованим краєм. Вони є рештками виробництва борківських вкладнів (Рис. 74, *16-19,* 76, *6-11*). Зустрічаються також мікропластинки з косо чи поперечно ретушованими кінцями, але без притуплюючої ретуші по довгому краю (Рис. 74, *10*). Всі ці мікропластинки з притупленим краєм вставлялися в пази кістяних наконечників, уламки яких відомі з Райгородка, Ізюма та Солониці (Рис. 33, *2,8*). Фрагмент кістяного наконечника з Райгородка овальний у перетині, має один паз, в якому закріплена смолою мікропластинка з притупленим краєм.

Серед трапецій на донецьких пам'ятках домінують симетричні форми низьких і середньовисоких пропорцій (Рис. 74, *47-52, 60-65*). Одиничними екземплярами представлені трапеції з увігнутими сторонами (Рис. 75, *29,32,54*), сегменти (Рис. 74, *46,* 75, *17,18*), високі трапеції (Рис. 75, *27,51,52*). На пізніх, неолітичних етапах з'являються трапеції зі струганою спинкою (Рис. 75, *21,67,* 76, 50). До трапецій прилучається серія прямокутників з увігнутими, ретушованими кінцями. Зроблені вони на перетинах великих пластин, які несуть сліди використання як вкладні (Рис. 75, *22,* 76, *50*).

Яніславицькими елементами в донецьких комплексах є вістря з мікрорізцевим сколом і зламаною основою (Рис. 74, *25-29*, 75, *11-16,56-59*, 76, *29-36*). Деякі з них мають зубчасту ретуш по спинці (Рис. 76, *30).* Спочатку ці вістря виготовлялися у мікрорізцевій техніці, пізніше — в техніці псевдомікрорізця [Нужний, 1979]. Тобто кінчик вістря пригострювався зняттям великої фасетки (Рис. 75, *1).* Тому на ранніх пам'ятках донецької культури зустрічаються базисні мікрорізці (Шевченко, Пелагіївка 3) (Рис. 74, *20-24*), а на пізніх їх немає (Ольхова V, Горіхове-Донецьке 3, Боровське 1, Бондариха 5 та ін.). Яніславицькі трикутники на пам'ятках басейну Дінця невідомі.

У колекціях виробів з донецьких пам'яток постійно присутні у невеликій кількості характерні перетини пластин, що типологічно дуже нагадують кукрекські вкладні (Рис. 74, *33,59*, 75, *34*, 76, *44,60*). На стоянках Петрівська 4, 4а, 10, 28, Крем'яна гора знайдені постсвідерські наконечники стріл на правильних пластинах з черешковими частинами, ретушованими плоскою ретушшю з черевця. Огранення спинки свідчить, що пластини були зняті з одноплощинних, конічних нуклеусів (Рис. 75, *33,68*).

Набір різців характеризується домінуванням так званих стругів — виїмчасто-ретушних, нуклеподібних, як правило, білатеральних різців (Рис. 74, *34-39,68*, 75, *38-41,74,75*). Значно поступаються їм чисельно різці на куту зламаної пластини (Рис. 74, *40,66,67*). Ще менше різців ретушних, бічних. Скребачки, як правило, менш численні, ніж різці. Переважають округлі вироби на відщепах, переважна більшість яких — знаряддя з низьким профілем (Рис. 75, *45-47,71*, 76, *61-64*). Звертають на себе увагу окремі скребачки високої форми та великі круглі знаряддя (Рис. 76, *70,63*). Кінцевих скребачок на пластинах значно менше, ніж округлих (Рис. 74, *41,42,69,70,* 75, *48,49,69,70*). Вони більш властиві північним стоянкам з басейну Дінця (Петрівська 4, 10, 28, Пришиб, Петрово-Орловська) та раннім комплексам (Шевченко).

Постійним компонентом донецьких колекцій є двобічно оброблені, асиметричні в профілі крем'яні тесла чи сокири з лезами, сформованими поперечними сколами (Рис. 75, *44,* 76, *72*), та круто ретушовані свердла (Рис. 74, *32,57,58,* 75, *35,* 76, *59*). У комплексах присутня велика кількість правильних пластин з ретушшю (Рис. 76, *71).*

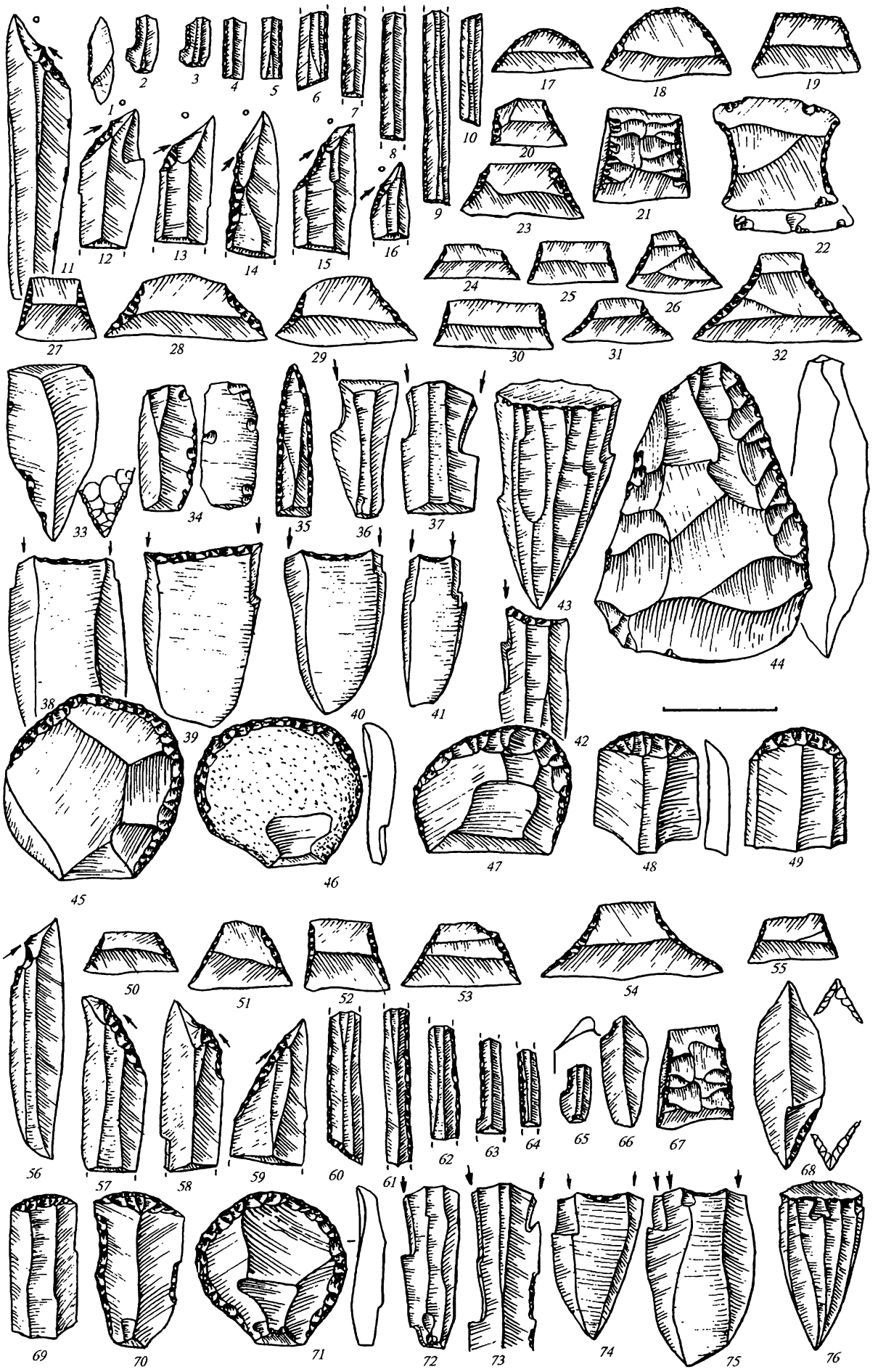

Рис. 75. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Петрівська 28 (1-49) та Петрівська 4 (50-76), за М.В.Сібільовим.

Отже, культуровизначальним для донецьких пам'яток є мікронабір (Рис. 62, *34-60*), що складається з виразних серій мікропластинок з притупленим краєм борківського типу, низьких та середньовисоких симетричних трапецій, яніславицьких вістер та одиничних мікрорізців, окремих кукрекських вкладнів. У колекціях дуже багато правильних мікропластинок, які отримувались з регулярних конічних та олівцеподібних нуклеусів. Різців завжди більше, ніж скребачок. Серед різців домінують так звані "струги" — нуклеподібні, виямчасторетушні, найчастіше білатеральні різці (Рис. 76, *54-57*). Більшість скребачок — підокруглі на відщепах низького профілю, але є і кінцеві. Обов'язковими компонентами колекцій крем'яних виробів донецької культури є свердла, двобічно оброблені тесла з поперечним сколом по лезу, великі серії пластин з ретушшю.

На ранніх етапах вивчення донецької культури її беззастережно відносили до південноруської степової зони мезоліту [Ефименко, 1924, 1928, Рудинський, 1931, Воєводський, 1950]. Починаючи з 50-х років дослідники помітили певні північні впливи на мезоліт Дінця [Формозов, 1959, Телегин, 1973]. Більшість сучасних дослідників відзначають синкретичний характер донецької культури, яка виникла в результаті взаємовпливів традицій південного степового і північного лісового мезоліту. Значні лісові масиви на Верхньому Дінці в ранньому голоцені створювали передумови для просування сюди лісових мисливців яніславицької культури з Київського Полісся. Наявність яніславицьких вістер у комплексах донецької культури [Kozlowski, 1972, s. 158, Кольцов, 1975, с. 95] дала підстави твердити про вплив Яніславиці Полісся на генетично пов'язаний з півднем мезоліт Дінця [Зализняк, 1978, с.96, 1980, с.119, 1984, с. 102-104, 1991, с. 40, 41, Телегін, 1982, с. 185, Горелик, 1984, с. 15, 1986, с. 9, 1987, с. 159]. Окремі постсвідерські наконечники стріл свідчать про певні зв'язки донецького населення з північними сусідами – носіями постсвідерських культурних традицій.

Більшість дослідників вважає, що донецька культура є віддаленим нащадком осокорівської [Станко, 1980, с. 107, Телегін, 1982, с. 185, Горелик, 1984, с. 16]. Пам'ятки типу Тепла, на думку О.Ф.Гореліка [1984, с. 8, 1986, с. 7], являють собою перший бореальний етап розвитку донецької культури. Їх крем'яний інвентар має виразні риси південного степового мезоліту, який ще не зазнав яніславицьких впливів з північного заходу.

Вся індустрія стоянки Тепла — мікролітична, пластинчаста (Рис. 74, *46-72*). Нуклеуси правильні, конічні. Дуже багато регулярних мікропластинок, їх уламків та перетинів. Серед мікролітів домінують низькі і середньовисокі симетричні трапеції. Зустрічаються нечисленні сегменти, мікропластинки з притупленим і скошеним краєм, окремі вкладні, що нагадують кукрекські. Серед різців переважають знаряддя на куті зламаної пластини. Менше нуклеподібних стругів. Більшість скребачок кінцеві, хоча зустрічаються і підокруглі. Крім стоянки Тепла, до протодонецьких пам'яток, які не мають серед виробів північних яніславицьких елементів, належать, за О.Ф.Гореліком, стоянки Моспіно, можливо Пришиб [Горелик, 1986 б, с. 9, 12].

Наступний етап донецької культури представлений пам'ятками типу хутір Шевченко (Шевченко, Пелагіївка) [Горелик, 1987]. Їх крем'яний інвентар вже має всі характерні для донецької культури особливості (Рис. 74, *1-45)*. Від пам'яток типу Тепла їх різнять серії яніславицьких вістер та мікрорізців. На думку О.Ф.Гореліка, крем'яний комплекс з хутора Шевченко датується Бореалом і належить до яніславицької культурної області [Горелик, 1986а, с. 9]. Він приєднується до думки, що яніславицькі елементи з'явилися на Дінці внаслідок міграції сюди з Київського Полісся носіїв постмаглемезьких культурних традицій у другій половині мезоліту [Зализняк, 1978, с.96, 97, 1991, с. 39]. Звертає на себе увагу деяка специфіка північних пам'яток донецької культури, і перш за все стоянок Петрівська 4, 4а, 10, 28. В їх крем'яних комплексах впливи мезоліту лісової зони простежуються найкраще. Найбільші серії яніславицьких вістер, постсвідерських наконечників стріл, кінцевих скребачок на пластинах знайдені саме тут (Рис. 75).

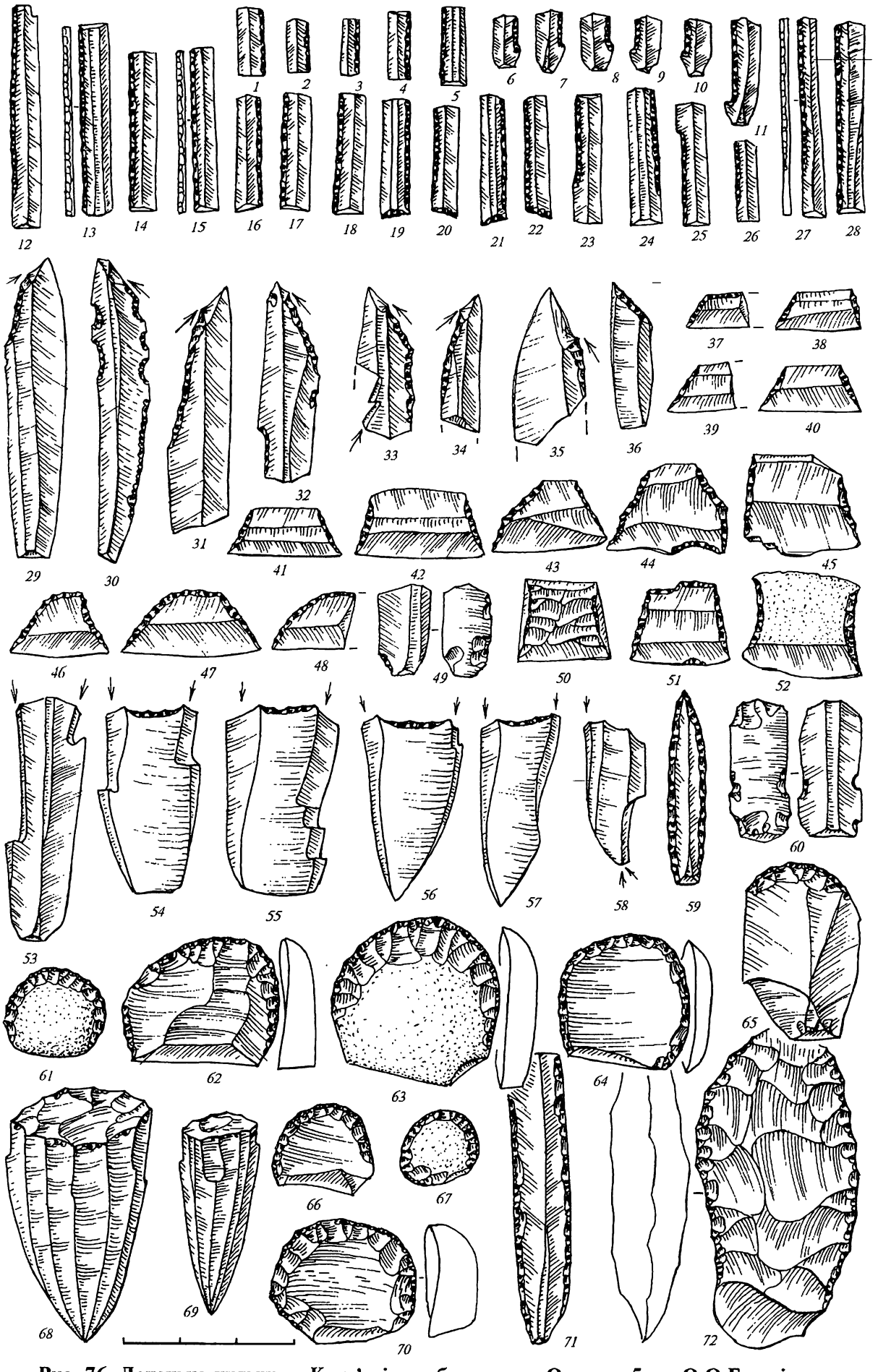

Рис. 76. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Ольхова 5, за О.О.Гореліком.

Переважна більшість донецьких стоянок розташовані в басейні Дінця від його верхів'їв до гирла. Типологічно близькі до них деякі крем'яні комплекси з Орелі та Ворскли (Полтава (Біла Гора), Хухра, Охтирка), які також містять кукрекські вироби. Певні аналогії донецькій культурі простежуються і в деяких колекціях з Надпорожжя. Зокрема, донецькі риси поряд з кукрекськими помітні в крем'яному комплексі стоянок Ігрень 8 та Поповий Мис у гирлі р.Самари. Мав місце і зворотний вплив Кукреку на донецьку людність (Рис. 76, *44, 60*). Складається враження, що лісостепове Лівобережжя Дніпра в межах басейнів рік Самара, Орель, Ворскла, Псел, Хорол у другій половині мезоліту було зоною контактів донецької та кукрекської культур.

Важко погодитися з автором розкопок стоянки Шевченко, що її крем'яний комплекс нагадує вироби Максимоніс 4 в Литві. Крім мікрорізців і невеликої кількості трапецій він майже нічим не відрізняється від інших комплексів донецької культури і скоріш за все датується Бореалом або початком Атлантикуму. Дослідник дещо перебільшує роль яніславицьких елементів у колекції зі стоянки біля хутора Шевченко. Їх явно недостатньо, щоб включати пам'ятку до яніславицької культурної області. Якщо порівняти крем'яний інвентар донецької культури з яніславицьким та кукрекським, то значно більше паралелей виявиться в матеріалах кукрекської культури (мікролітизм, правильний конічний нуклеус, техніка розколювання, типи різців, скребачок, мікропластинки з притупленим краєм, пазові кістяні наконечники, окремі кукрекські вкладні).

Отже, донецька культура — це окреме, своєрідне культурне явище південної зони мезоліту Східної Європи, що зазнало певних впливів від північних сусідів — яніславицької та постсвідерської спільнот лісової зони. Певні паралелі її крем'яному інвентарю маємо на сході, в мікролітичних комплексах пізнього мезоліту Середнього Дону. Донецька культура у басейні Дінця змінює зимівниківську десь у першій половині мезоліту. Тому на ранніх донецьких пам'ятках (хутір Шевченко) зустрічаються трапеції зимівниківського типу (Рис. 73, *30,31*).

Донецька культура має неолітичний етап розвитку (Ольхова 2, 5, Горіхово-Донецьке 3, Петровське 4, 10, 28, Дробишеве 1, Петрово-Орловське, Боровське 1, Кондрюцьке та ін.). На цих пам'ятках зникають мікрорізці, а яніславицькі вістря виготовлені у техніці псевдомікрорізця (Рис. 75, *1*), поширені високі трапеції та скребачки з пологою ретушшю, інвентар менш мікролітичний. На більшості цих стоянок знайдена гребінцева кераміка раннього та розвиненого етапів дніпродонецької культури (Ольхова 5, Бондариха 2, Устя Осколу 2, Студенок 5). Найпізніші пам'ятки мають серед крем'яних виробів виразні серії трапецій зі струганою спинкою (Дробишеве 1, Горіхове-Донецьке 3, Зливка 1, Ольхова) (Рис. 75, *21,67,* 76, *50*). На думку О.Ф.Гореліка [1986, с. 10-11], донецька культура з'явилася на історичній арені у кінці VI тис. до н. е., а близько 5000 р. до н. е. перейшла на неолітичний етап розвитку. У IV тис. до н. е. культура зникає під тиском людності культури ямково-гребінцевої кераміки і, особливо, культур лісостепового енеоліту півдня України. В цілому погоджуючись з такою хронологією донецької культури, зауважимо, що скоріш за все вона зародилася значно раніше, десь у першій половині мезоліту. Донецька людність V-IV тис. до н. е. брала участь у формуванні найдавніших індоєвропейських культур Лівобережної України (Середній Стіг, Новоданилове, Квітянська тощо).

17. ПЛАТІВСЬКИЙ СТАВ

На крайньому південному сході України, по нижній течії Сіверського Дінця, відомі мікролітичні комплекси з невеликими сегментами та низькими трапеціями, з плоскою ретушшю, що заходить на спинку мікролітів, та напівкрутою ретушшю з черевця (Рис. 61, *75-79*). У комплексах багато регулярних мікропластинок, олівцеподібних нуклеусів, кінцевих скребачок. Більшість дослідників датує ці пам'ятки раннім неолітом і генетично пов'язує їх з Кавказом [Горелик, 1986, с. 14].

Схожа індустрія поширилася в ранньому неоліті в Криму, на Кубані, Передкавказзі, Чорноморському узбережжі Кавказу. Подібні мікроліти відомі на Лівобережжі Дніпра від Надазов'я до Київського Подніпров'я, про що свідчить комплекс Микільська Слобідка під Києвом [Залізняк, 1984, с. 64]. Трапеції та сегменти з ретушшю, що заходить на спинку, та зі струганою спинкою на початку неоліту поширилися по всьому Середземномор'ю. Схоже, що це явище є стадіальним і пояснюється переходом техніки виготовлення мікролітів на останню, неолітичну стадію розвитку [Нужний, 1992, с. 65].

18. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Як відомо в Україні досліджено близько 100 фінальнопалеолітичних та мезолітичних поховань та 20 неолітичних могильників, в яких разом розкопано кілька сотень поховань. Усі ці матеріали неодноразово публікувалися та аналізувалися як антропологами, так і археологами. На особливу увагу заслуговують узагальнюючі праці В.М.Даниленка [1955], Г.Ф.Дебеца [1936, 1955, 1966], І.Й.Гохмана [1958, 1966], Т.С.Кондукторової [1957, 1973], В.В.Бунака [1959], Д.Я.Телегіна [1957, 1962] та І.Д.Потєхіної [Telegin, Potekhina, 1987, 1995, Телегін, 1982, с. 202-203, Телегин, 1991, Потехина, 1992], а також Д.Ю.Нужного [1992, с. 122-124] та С.П.Сегеди [1995]. Особливо велике значення для мезолітознавства Європи мало дослідження в Надпорожжі у 1952-1955 рр. трьох мезолітичних могильників: Волоського та Василівських І та ІІІ.

Волоський могильник, відкритий 1952 р. О.В.Бодянським і розкопаний В.М.Даниленком (1955 р.), складався з 19 поховань. Кістяки залягали у лесових відкладах у дуже скорченому стані, головою на південний схід, головним чином на правому боці. У могилах знайдені вістря мікрограветтського типу, одне з яких глибоко застрягло в хребці похованого (Рис. 77).

Василівський І могильник розкопав 1953 р. А.Д.Столяр [1959]. Досліджено 24 скорчених поховань переважно східної орієнтації. На 11 чоловічих кістяках виявлені сліди вохри. У трьох інвентарних похованнях знайдені уламки вістер з притупленим краєм (Рис. 78).

Василівський ІІІ могильник дослідив Д.Я.Телегін [1957, 1962]. Усього розкопано 45 поховань (Рис. 79). Однак, враховуючи розміри зруйнованої центральної частини могильника, висловлено припущення, що всього тут було поховано 60-70 померлих. У досліджених похованнях переважала орієнтація на південний схід. 34 поховання скорчені, 7 — випростані на спині. При скорчених похованнях знайдені уламки мікрограветтських вістер та трикутників, частина яких стирчала в кістках похованих. В усіх трьох могильниках ці вістря є рештками наконечників стріл, якими була вбита частина з похованих.

У 1950 р. на Чаплінському могильнику під Дніпропетровськом О.В.Добровольський розкопав 5 мезолітичних поховань [1954]. Всі вони безінвентарні, скорчені, переважно східної орієнтації.

Скорчене мезолітичне поховання досліджено в гроті Фатьма-Коба в Криму 1927 р. [Бонч-Осмоловський, 1934]. У гроті Мурзак-Коба розкопане парне поховання з випростаними кістяками чоловіка та молодої жінки, покладеними головами на схід [Бибиков, 1940] (Рис. 2).

Переважна більшість мезолітичних поховань України належить дорослим чоловікам. Небіжчики найчастіше клалися головами на південний схід або схід. Переважають скорчені поховання. Сліди вохри зафіксовані на скелетах Василівки І, меншою мірою Василівки ІІІ.

На жаль поховальний інвентар могильників нечисленний і не відзначається різноманіттям. Більшість крем'яних виробів, знайдених на території цвинтарів чи в заповненні могил схоже безпосередньо не пов'язані з похованнями. Серед них різні мікроліти від типових пізньопалеолітичних граветтських вістер до трапецій неолітичних типів. Таке розмаїття різночасових знахідок у межах згаданих колек-

тивних усипальниць скоріш за все пояснюється розташуванням останніх у зручних для первісної людності місцях (край тераси над дніпровим порогом), які неодноразово відвідувались різними первісними колективами.

На більшу увагу заслуговують нечисленні крем'яні вістря, більшість яких знайдені безпосередньо серед кісток небіжчиків, а деякі навіть стирчали безпосередньо в них. Всі вони належать до граветтських або постграветтських форм і були наконечниками стріл, якими вбито частину похованих у могильниках [Нужний, 1992, с. 123, 124]. Найбільш архаїчно виглядає типове пізньопалеолітичне мікрограветтське вістря, знайдене в грудній частині скелету з поховання № 5 (Рис. 77, *2*) та уламки таких же вістер з сильно скорчених поховань № 3 та № 6 (Рис. 77, *1,3,4*) Волоського пізньопалеолітичного могильника.

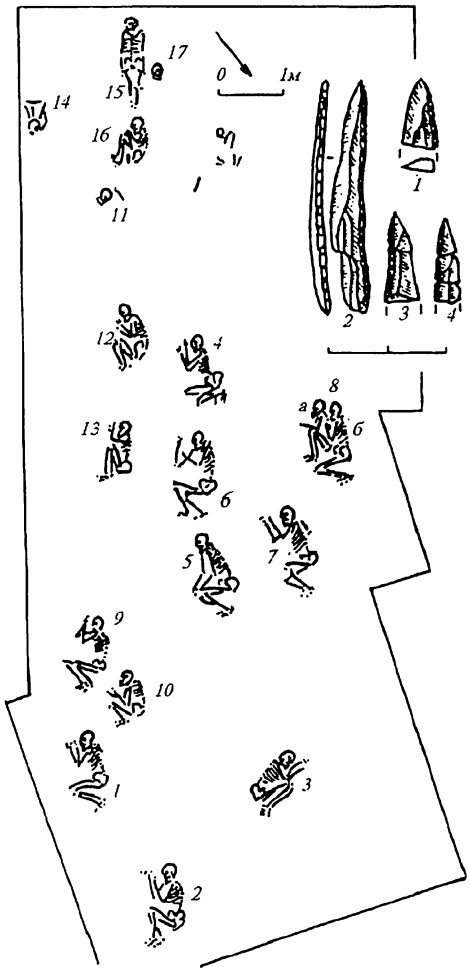

Рис. 77. Волоський могильник. Загальний план та мікроліти з поховань.

Уламки подібних граветтів походять з найдавніших поховань некрополя Василівка I, наприклад поховання № 17 (Рис. 78, *1-3*). Однак у цьому могильнику з'являються мікрограветти з мікрорізцевим сколом на вістрі (Рис. 78, *4*). Надалі відбувається геометризація мікрограветтських вістер, які, за Д.Ю.Нужним, десь на межі плейстоцену та голоцену набувають підтрикутної форми. Цей тип мікролітів представлений у кістках скорчених поховань (№ 5) Василівки III (Рис. 79, *1,2*). У більш пізніх випростаних похованнях цього могильника знайдені вже справжні трикутники з мікрорізцевим сколом на вістрі (Рис. 79, *4-6*). Найближчі аналогії останнім маємо в крем'яних комплексах ранньомезолітичної шпанської культури Криму. Закономірно, що її генетичне коріння бачать у граветтських спільнотах пізнього палеоліту надчорноморських степів [Нужний, 1992, с. 79-81, Яневич, 1993]. У хребці того ж випростаного поховання № 34 стирчав уламок двохпазового кістяного наконечника дротика з крем'яними мікровкладнями, характерний для кукрекської мезолітичної культури, нащадка епіграветту Північного Надчорномор'я (Рис. 79, *3*).

Отже, крем'яний комплекс могильників Волоське, Василівка I та III відображає послідовні етапи розвитку автохтонної мікрограветтської культури надчорноморських степів з кінця пізнього палеоліту.

Останнім часом з'явилася серія радіокарбонових дат, отриманих по кістках похованих у могильниках Василівка I, II, III. Це суттєво змінило традиційні уявлення про вік численних колективних усипальниць Надпорожжя. Автори розкопок Василівки I та III віднесли ці могильники до середини та кінця мезоліту відповідно. Могильник Василівка II з рештками дуже масивних, широколицих європеоїдів (вовнизький антропологічний тип) взагалі датували неолітом. За результатами радіокарбонового датування, згадані поховальні пам'ятки виявилися значно давнішими, ніж вважалося раніше. Василівка I та III, за результатами аналізу за С 14, існували на межі плейстоцену та голоцену, а Василівка II продатована серединою мезоліту. На основі цих нових дат зроблена навіть спроба подавнити весь мезоліт та неоліт України на 1.5 тис. років [Jacobs, 1993]. Однак оскільки періодизація мезоліту та неоліту України ніколи не була прив'язана до хронології могильників Надпорожжя, то подавнення останніх не дає підстав переглядати всю періодизацію раннього голоцену України.

Сама наявність великих колективних усипальниць свідчить про розвиненість мисливсько-рибальських суспільств мезоліту Надпорожжя, про їх відносно складний соціальний устрій. Такі великі поховальні комплекси, що складалися з десятків поховань, могли сформуватися лише в умовах відносно малорухливого життя, розвиненої родоплемінної організації, необхідної при частих збройних сутичках за володіння багатими природними ресурсами Дніпровських порогів. Однак відносно великі могильники могли утворюватися і біля сезонних поселень, куди протягом багатьох років у певний сезон традиційно повертався один мисливський колектив. Тому не варто вважати мезолітичних мисливців та рибалок Надпорожжя абсолютно осілою людністю. Тим більше, що ні археології, ні етнографії абсолютно осілі мисливські суспільства не відомі.

Скоріш за все великі колективні могильники виникали біля поселень типу Ігрень 8, мешканці яких належали до господарсько-культурного типу мисливців та рибалок узбереж великих рік. Як зазначалося вище, він вирізнявся малою амплітудою сезонних переміщень людності, оскільки інтенсивне заняття рибальством прив'язувало колективи до річкових узбереж. Як наслідок літні рибальські табори на піщаних косах біля води могли розташовуватися поряд із зимовими землянками вищих річкових терас. Складовою частиною такого відносно компактного поселенського комплексу мисливців та рибалок на березі Дніпра, очевидно, були постійні місця поховань, де протягом життя багатьох поколінь громада традиційно ховала небіжчиків. Так бачиться процес поступового формування згаданих великих колективних могильників Надпорожжя Дніпра.

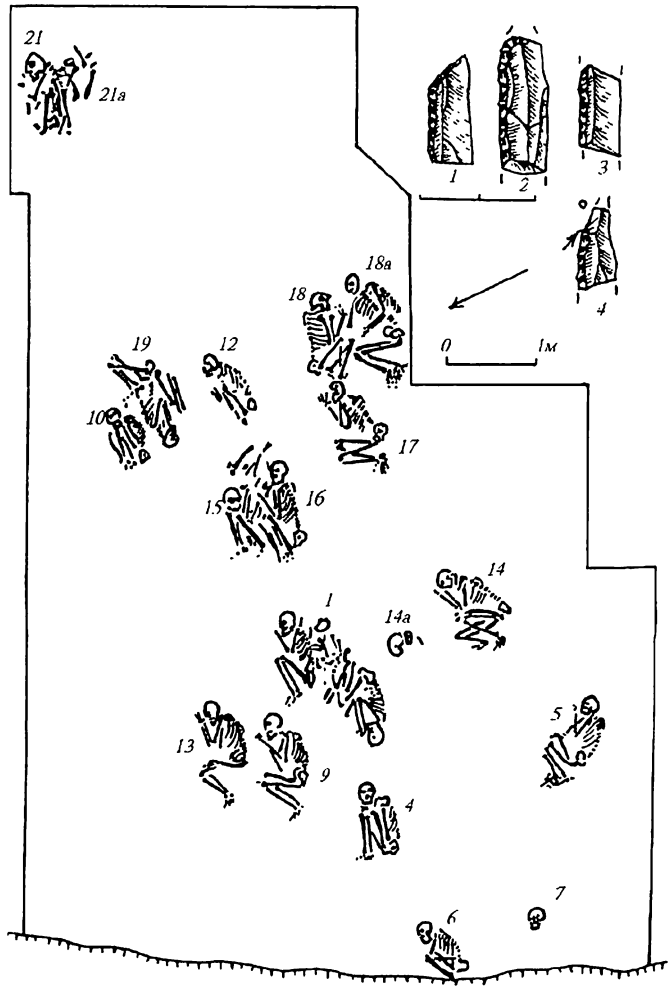

Рис. 78. Могильник Василівка І. Загальний план та мікроліти з поховань.

Дослідження кісток похованих у могильниках людей дало підстави говорити про відносно високий рівень розвитку практичної медицини. Про це свідчать сліди прижиттєвого видалення зубів, факти правильного зростання кісток після переломів. Особливо цікавими є свідчення успішної трепанації черепа з могильника Василівка III. В лівій тем'яній кістці небіжчика зафіксований штучний отвір у формі трапеції з виразними слідами заростання. Зазначимо також факт прижиттєвої ампутації кінцевих фаланг обох мізинців жінки з парного поховання в печері Мурзак-Коба у гірському Криму. Відбитки рук із вкороченими мізинцями відомі в печерному живописі прильодовикової Європи.

Велике значення для розуміння етнокультурних процесів, які протікали у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті України, мають антропологічні матеріали згаданих могильників. Адже антропологічна та етнокультурна специфіка населення в давнину були пов'язані між собою значно тісніше, ніж зараз. Зусиллями різних дослідників встановлено, що у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті в Середньому Подніпров'ї мешкали представники чотирьох головних антропологічних типів [Кондукторова, 1957]:

1.Волоський (давньосередземноморський, вузьколиций, грацильний).
2.Василівський I (протоєвроєвропеоїдний, помірношироколиций, масивний).
3.Василівський II (південноєвропеоїдний, помірновузьколиций).
4.Вовнизький (північноєвропеоїдний, широколиций, дуже масивний).

Волоський давньосередземноморський антропологічний тип найкраще представлений у найдавнішому могильнику України, який був досліджений 1952 р. В.М.Даниленком біля с. Волоське у Надпорожжі. Він відзначається виразними південноєвропеоїдними рисами – грацильністю, дуже високим і вузьким черепом з виступаючим носом, навіть певною негроїдністю, що проявилася у досить виразному прогнатизмі частини черепів. Рештки похованих лежали у плейстоценовому лесі у дуже скорченій позиції, на правому боці, головами на південний схід. Причому поховальні ями не простежувалися ні в плані, ні у розрізі. Все це свідчить, що захоронення відбулися ще до початку формування голоценового грунту, тобто ще у фінальному палеоліті.

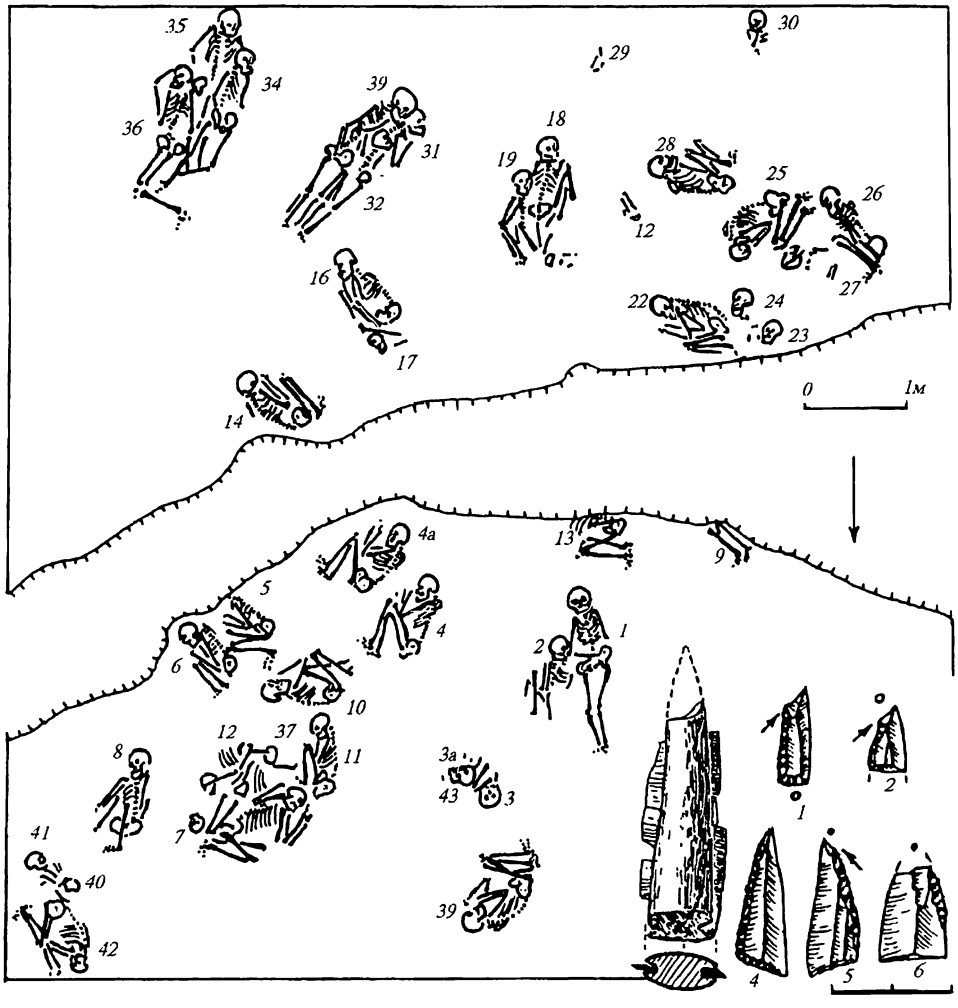

Рис. 79. Могильник Василівка III. Загальний план, мікроліти та уламок кістяного наконечника дротика з поховань.

Нечисленні археологічні знахідки і, перш за все, характерні мікрограветти з притупленою спинкою дають підстави припускати, що Волоський могильник залишили пізньопалеолітичні степові мисливці на бізона, коня та інших стадних травоїдних фінального палеоліту Надчорномор'я. Про заселення півдня Східної Європи у пізньому палеоліті південним грацильним населенням, яке мало навіть деякі австралоїдні риси, свідчить поховання грацильного негроїда зі стоянки Маркина гора в Костьонках на Дону [Дебец, 1955]. Але вже у фінальному палеоліті це населення поступово змінюється більш масивними північними європеоїдами, про що свідчать дослідження Василівського I та III могильників Надпорожжя.

До василівського I протоєвропейського антропологічного типу належать скорчені поховання могильників Василівка I та III [Кондукторова, 1957, 1973](Рис. 80). Кістяки значно масивніші і більші, а черепи ширші порівняно з рештками похованих у Волоському могильнику. Найближчі аналогії цьому населенню маємо серед решток мезолітичних мешканців Центральної та Північної Європи – Гоєдик у Франції, Лепинський Вир у Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленячий Острів у Карелії, Попове на Сухоні, а також Фатьма-Коба в Криму. Його безпосередніми пращурами були пізньопалеолітичні кроманьйонці Європи (Шанселяд, Пшедмость III, IV, Младеч) [Потехина, 1992]. Носіями схожого протоєвропеоїдного масивного типу були поховані у кримських гротах Фатьма-Коба та Мурзак-Коба.

Появу василівського першого антропологічного типу на півночі Східної Європи (Звейнеки, Оленій Острів, Попове), вірогідно, слід пояснювати поширенням з Поліської та Польської низин у цьому напрямку на грані плейстоцену та голоцену свідерського та красносільського населення, що, як відомо, генетично пов'язане з пізнім палеолітом середньої смуги Європи.

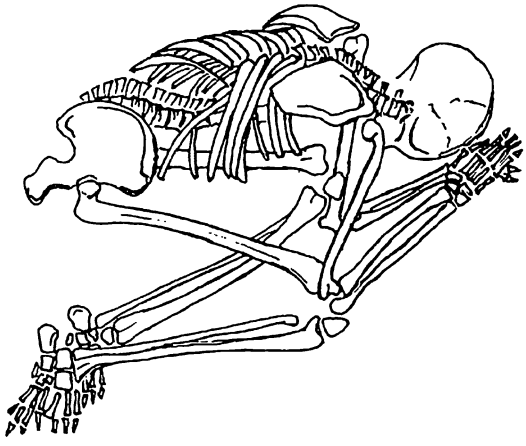

Рис. 80. Василівка III. Скорчене поховання протоєвропеоїдного типу.

Про прихід цього типу північних європеоїдів у Надпорожжя ще у фінальному палеоліті свідчить залягання їхніх решток на Василівських I та III могильниках у чистому лесі без слідів поховальних ям, тобто у геологічних умовах, подібних похованням могильника Волоське. З появою цієї людності у лісостепах та степах України у фінальному палеоліті, вірогідно, слід пов'язувати поширення тут осокорівської та зимівниківської культур. Останні генетично виросли з фінального палеоліту Верхнього та Середнього Дніпра, Десни та Верхнього Дону (пам'ятки типу Боршеве II, красносільська культура).

Поширюючись на південь ця людність потіснила з Надпорожжя грацильне давньосередземноморське населення, яке вірогідно було носієм так званого Східного Граветту чи епіграветту Надчорномор'я (волоський антропологічний тип). Так на межі плейстоцену та голоцену грацильна людність півдня України у степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї, де змішалася з більш масивними мігрантами з півночі, утворивши метисний, досить грацильний василівський II південноєвропеоїдний антропологічний тип. Цей антропологічний процес відбивав формування кукрекської мезолітичної культури на культурно-генетичному підгрунті Східного Граветту, що розвивався в степах Надчорномор'я в кінці палеоліту.

Таким чином, василівський II південноєвропеоїдний грацильний тип постав внаслідок змішування двох попередніх – волоського грацильного та василівського I масивного. Василівський II тип представлений невеликою серією випростаних кістяків (7 поховань) Василівського III могильника. Вони залягали дещо вище фінальнопалеолітичних поховань, які містили кістки людей василівського I антропологічного типу. Рештки кістяних та крем'яних наконечників метальної зброї, знайдені у випростаних похованнях, мають аналогії серед матеріалів мезолітичних пам'яток степового Надчорномор'я та Криму.

На особливу увагу заслуговує уламок двохпазового кістяного наконечника дротика з мікропластинками в пазах (Рис. 79, *3*), який стирчав у хребці кістяка з поховання № 34. Він має прямі аналогії серед кукрекських наконечників мезолітичних пам'яток степової смуги України (Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне та ін.). Отже, є підстави припускати, що василівський II антропологічний тип пов'язаний з кукрекським населенням, яке, вірогідно, було далеким нащадком грацильної пізньопалеолітичної людності, відомої під назвою волоського антропологічного типу.

Вовнизький північноєвропеоїдний дуже масивний і широколиций антропологічний тип з'явився в Надпорожжі в другій половині мезоліту (деякі черепи Василівки III, Василівка II) (Рис. 107). Масово поширився він у неолітичних могильниках маріупольського типу [Бунак, 1959, Гохман, 1966]. Саме до нього належить переважна більшість випростаних групових поховань цих колективних усипальниць V тис. до н. е., а також дніпро-донецьких могильників Подніпров'я та Лівобережжя [Телегін, 1991, с. 91, Потехина, 1992]. Появу цього антропологічного типу традиційно пов'язували з приходом у Подніпров'я на межі мезоліту та неоліту з півночі масивних європеоїдів з дуже широким і сплощеним обличчям. Відзначалися певні археологічні паралелі між поховальним обрядом північних європеоїдів Надпорожжя та Західної Балтії (Ведбек, Скотехолм, Ертебелле) [Телегин, 1991, с.36-41, Залізняк, 1991, 1995, 1997]. Л.Залізняк, спираючись на дані археології та антропології, писав про міграцію автохтонів Західної Балтії на південний схід у басейни Вісли, Прип'яті і навіть далі в басейн Сіверського Дінця [Залізняк, 1978, с.96, 97, 1994, с.89, 97, 98, 1995].

Антропологи виводили протоєвропеоїдний та вовнизький антропологічні типи могильників Надпорожжя від кроманьйонців прильодовикової зони пізнього палеоліту Європи, представлених похованнями Пшедмость, Шанселяд, Оберкасль, Солютре, Младеч, Сунгир тощо. Останнім часом про це пише І.Д.Потєхіна, яка відзначає велику подібність вовнизького антропологічного типу до похованих у могильниках Ведбек (Данія) і Тафаларт (Північна Африка). Про прихід цього населення в Подніпров'я з Балтії писала Т.С.Кондукторова [1973]. Нещодавно І.Й.Гохман після особистого вивчення матеріалів мезолітичних та неолітичних могильників Західної Балтії (Ведбек, Скотехолм, Ертебелле) дійшов висновку, що вони разом з масивними широколицими європеоїдами Надпорожжя Дніпра становлять єдиний антропологічний тип, похідний від автохтонів прильодовикової Європи.

Враховуючи сказане, вимальовується така загальна послідовність розвитку антропологічних процесів у Європі на межі плейстоцену та голоцену. З верхнього палеоліту помірну зону Європи населяли масивні, широколиці нащадки прильодовикових кроманьйонців. Про поширення цієї людності далеко на південь свідчать поховання у гроті Дітей на Рів'єрі, Гоедик у Франції, Лепинський Вир у Подунав'ї, Мурзак-Коба в Криму. Разом з тим, на півдні Східної Європи вже у пізньому палеоліті мешкали грацильні середземноморці (Волоське, Маркина Гора). Особливо інтенсивно середземноморське населення заселяло Європу на початку голоцену (VIII – IV тис. до н. е.) у звязку з просуванням з Близького Сходу носіїв відтворюючої економіки (Рис. 89). Розселяючись з Південної Анатолії на Балкани, у Подунав'я, на Правобережну Україну середземноморці витіснили та асимілювали масивних нащадків кроманьйонців на півдні Європи. У V-IV тис. до н. е. кордон між світами середземноморських прибульців та північних європеоїдів автохтонів стабілізувався по південній межі Середньоєвропейських низин. Адже бідні піщані грунти та вкриті лісом болота не приваблювали середземноморських землеробів.

На території України середземноморська людність культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля заселила всі родючі грунти лісостепового Правобережжя, тоді як Полісся здавна населяли мисливці автохтони. Останні, за даними археології, з другої половини мезоліту інтенсивно просувалися у південно-східному напрямку на Лівобережжя Дніпра, чим пояснюється поширення тут спочатку протоєвропеоїдного, а потім ще більш масивного вовнизького антропологічного типу.

Як зазначалося, прямі антропологічні та археологічні аналогії похованням цих масивних європеоїдів маємо в мезолітичних (Ведбек, Скотехолм) та неолітичних (Ертебелле) могильниках Західної Балтії. Поява цього північноєвропейського населення у Подніпров'ї пояснюється переселенням мисливсько-рибальської мезолітичної людності Західної Балтії у східному та південно-східному напрямку. Ця міграція почалася близько 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтії, яка призвела до поширення постмаглемезьких яніславицьких культурних традицій у Польщі, Литві, Поліссі, Надпорожжі, на Сіверському Дінці [Зализняк, 1991, с. 39, 1978, с. 96, 1994, с. 89, 97-99, 1995, с.13, 14, 1997, р.120-125]. Розселення яніслави-

цького населення території Польщі на схід стимулював тиск з боку людності лінійно-стрічкової кераміки, що з кінця VI тис. до н. е. просувалася в басейн Вісли з південного заходу. Змішування цих північних прибульців з місцевими протоєвропейцями Подніпров'я (тип василівський I) призвело до формування масивних північних європеоїдів вовнизького типу, численні рештки яких знайдені у Подніпров'ї в могильниках дніпро-донецької неолітичної культури [Телегин, 1991, Потехина, 1992, с.17].

Антропологічні матеріали свідчать, що північні масивні європеоїди в неоліті просунулися далеко на схід у Подніпров'я, на Дон (Ракушечний Яр), у Поволжя (С'єзже) і, можливо, навіть у Приаралля (могильник Тумек-Кичеджик) [Виноградов, 1981, с. 107-117]. Є підстави стверджувати, що на цьому культурно-антропологічному субстраті у V – IV тис. до н. е. постали найдавніші індоєвропейські культури Європи (Середній Стіг, ямна). Антропологічний тип цих перших індоєвропейців формувався на грунті вовнизького північноєвропеоїдного типу. Однак у пізніших антропологічних серіях середньостогівської та особливо ямної культур простежується поступова грацилізація кістяків внаслідок змішування з грацильними південними європеоїдами середземноморського типу [Потехина, 1983, 1992, Круц, 1985, с. 530]. Проблема праіндоєвропейського субстрату на території України заслуговує більш докладного розгляду. Незважаючи на те, що найдавніші достовірні індоєвропейські культури відомі з енеоліту, їхні генетичні корені простежуються в неоліті і навіть у мезоліті України.

Окремого пояснення потребує поява масивних північних європеоїдів у мезоліті гірського Криму. Маються на увазі поховання в печерах Фатьма-Коба та жіноче поховання Мурзак-Коби, що належать до протоєвропеоїдного типу, та чоловіче поховання дуже масивного, широколицього європеоїда вовнизького антропологічного типу з Мурзак Коби. Можливо, ці матеріали є реліктами дуже давньої антропологічної картини, коли прильодовикові кроманьйонці заселяли усю Європу аж до Середземномор'я. Не можна виключати і їх прихід у Крим з півночі у самому кінці пізнього палеоліту, коли тут з'явилися типові крем'яні комплекси свідерської культури, територія поширення якої охоплює простори від Вісли до Верхнього Дніпра [Залізняк, Яневич, 1987].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що на українських землях у фінальному палеоліті та мезоліті проходили складні процеси взаємодії двох антропологічних груп людності: грацильних південних європеоїдів з масивними північними. В кінці пізнього палеоліту Північне Надчорномор'я було заселене грацильними середземноморцями (волоський антропологічний тип), які лишили пам'ятки Східного Граветту. У фінальному палеоліті сюди просунулися масивні північні європеоїди першого василівського антропологічного типу, до якого, схоже, належали носії зимівниківської, а можливо, і осокорівської культур. Під впливом останніх волоський антропологічний тип трансформувався в менш грацильний василівський другий, носіями якого, вірогідно, була людність кукрекської культури.

У другій половині мезоліту хвиля постмаглемезького населення з Балтії прокотилася через Полісся (яніславицька культура) в Подніпров'я, де змішалася з місцевим населенням. Ці дуже масивні північні європеоїди (вовнизький тип) домінували в Подніпров'ї до енеоліту, коли на їхній базі почали формуватися найдавніші індоєвропейські спільноти (Маріуполь, Середній Стіг, Новоданилово тощо). Відбувалося це в умовах контактів з грацильними південними європеоїдами Подунав'я (культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля). Наслідком впливу цієї людності була певна грацилізація середньостогівців та ямників [Археология УССР, Т.I, 1985, с. 531].

Ні в якому разі не наполягаючи на жорсткій відповідності етнокультурних спільнот первісності окремим антропологічним типам, зазначимо, що певна кореляція між ними, схоже, мала місце. Тому дані антропології є додатковим інформативним джерелом при реконструкції складних етнокультурних процесів у первісному суспільстві.

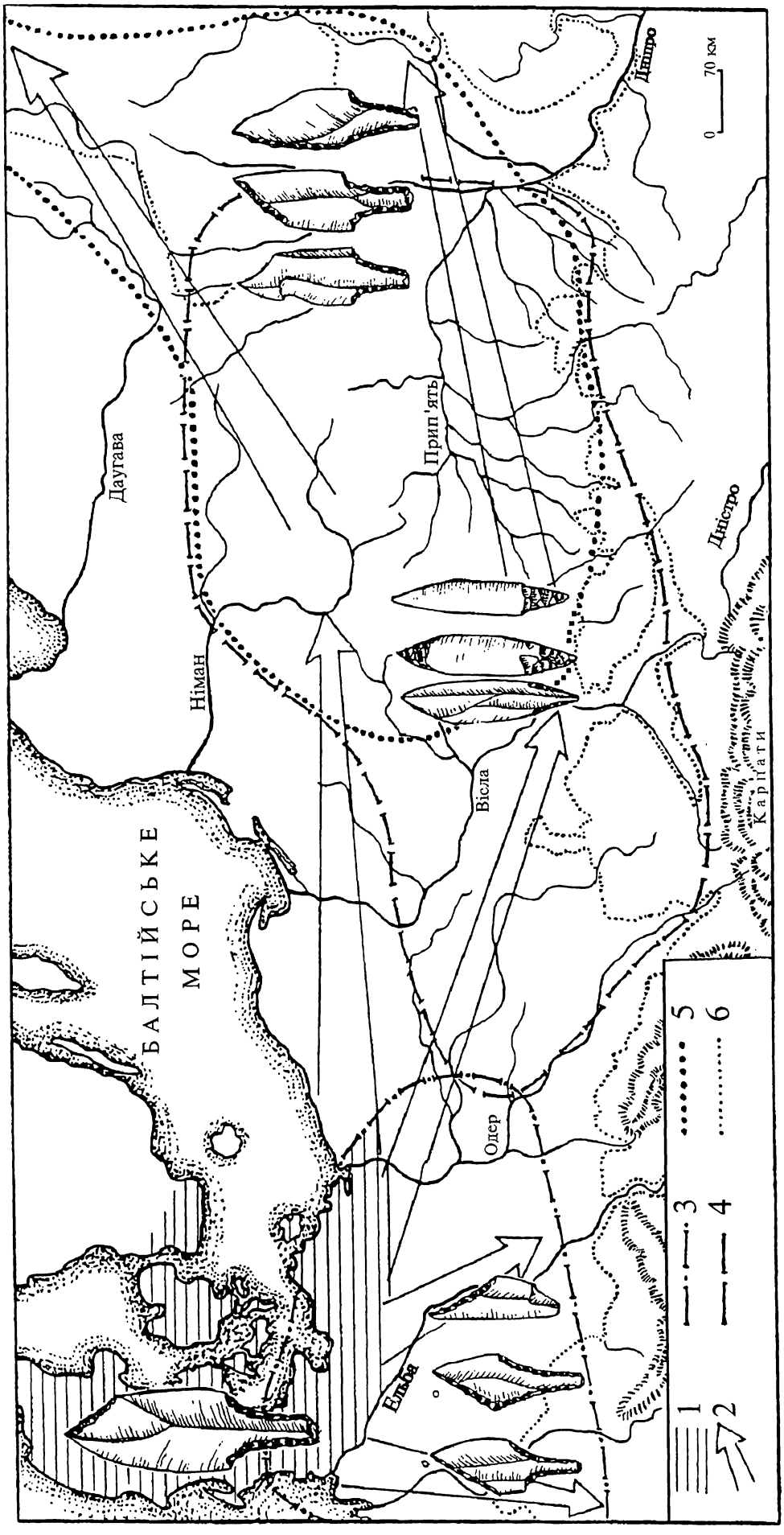

Рис. 81. Кордони культур Лінгбі (1, 2), Аренсбург (3), Свідер (4), Красносілля (5), які у фінальному палеоліті розвивалися в межах Середньоєвропейських низин (6).

19. ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В X – V ТИС. ДО Н. Е.

Вище подано короткий опис 15 археологічних культур фінального палеоліту та мезоліту України. Протягом своєї складної історії ці етнокультурні єдності не залишалися незмінними, розвиваючись і взаємодіючи між собою. Узагальнимо коротко динаміку культурно-історичних процесів, що мали місце у фінальному палеоліті на території України.

В Аллереді людність культури Бромме-Лінгбі Ютландії просунулася на схід у басейни Вісли, Німану, Верхнього Дніпра, в Полісся і досягла витоків Волги. На початку Дріасу III східноєвропейський варіант культури Лінгбі (пам'ятки типу Аносово) трансформувався у красносільську культуру, пам'ятки якої відомі аж до південного кордону Полісся (Рис. 81, 82).

На початку Дріасу III від традицій Східного Лінгбі відгалузилася свідерська культура, носії якої мешкали в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті в середині — другій половині Дріасу III. Післяльодовикове потепління змусило свідерських мисливців на північного оленя на початку Пребореалу мігрувати у північно-східному напрямку в басейни Даугави, Оки, Верхньої Волги, де на їхньому підгрунті постала постсвідерська мезолітична спільнота [Зализняк, 1989, с. 80-89].

Протягом Дріасу III свідерці тіснили красносільську людність у східному напрямку на Десну, Верхній Дніпро, Сож, Верхню Волгу. У процесі взаємодії споріднених за походженням свідерської та красносільської культур виникли синкретичні пам'ятки, в інвентарі яких органічно поєднувалися елементи обох культурних традицій (пам'ятки типу Смячка, Яново, Раска). Просуваючись на схід красносільська людність асимілювала спадкоємців місцевих пізньопалеолітичних традицій, які лишили пам'ятки типу Боршево II з сегментоподібними вістрями. На цьому підгрунті на рубежі плейстоцену та голоцену постала пісочнорівська культура з деснянським, верхньодніпровським та верхньоволзьким локальними варіантами (культури Пісочний Рів, Гренськ, Ієнево). На Десні ця людність дожила до кінця мезоліту, лишивши пам'ятки типу Студенок, які брали участь у формуванні місцевого ямково-гребінцевого неоліту.

Отже, в Східній Європі між Віслою та Верхньою Волгою з Аллереду по Атлантикум, тобто протягом 3-4 тис. років, розвивалася лінгбійська культурна традиція. Найдавніший етап представлений аллередськими пам'ятками Східного Лінгбі (тип Аносово). В Дріасі III на їх підгрунті постала красносільська культура, на базі якої в ранньому голоцені сформувалася пісочнорівська культура, яка у вигляді пам'яток типу Студенок дожила до кінця мезоліту. Межі між етапами розвитку лінгбійської культурної традиції у Східній Європі не завжди чіткі. Тому відомі численні перехідні пам'ятки між Східним Лінгбі і Красносіллям (Великий Мідськ, Берестенево, Красносільск 6), між красносільською і пісочнорівською культурами (Боровка, Гренськ).

На південь від Деснянського Полісся, в лісостепах між Середнім Дніпром і Середньою Волгою, куди красносільські нащадки Лінгбі не просувалися, культурні традиції Боршево II розвивалися у чистому вигляді. В кінці Дріасу Ш вони трансформувалися в зимівниківську культуру Лівобережної України та усть-камську Середнього Поволжя. Відкриття аналогічних пам'яток слід чекати в басейні Дону.

У Подністров'ї до кінця палеоліту розвивалася молодовська культура, яка входила до кола граветтських пам'яток Центральної Європи. Простежуються сліди просування цієї людності у Крим та Надпорожжя (Вишенне 2, Підпоріжний).

Деякі спостереження дають підстави припускати, що Східний Граветт або мікрограветт, який поширився в Україні ще в середині пізнього палеоліту, дожив до фінальнопалеолітичної доби. В цей час його мікронабір почав геометризуватися. Так постали фінальнопалеолітична осокорівська та шанкобинська культури з ранніми трапеціями та сегментами. Не виключено, що найпізніший мікрограветт лісостепової та степової України брав участь у формуванні кукрекської культури Півдня України, а можливо, і кудлаївської ранньомезолітичної культури Полісся.

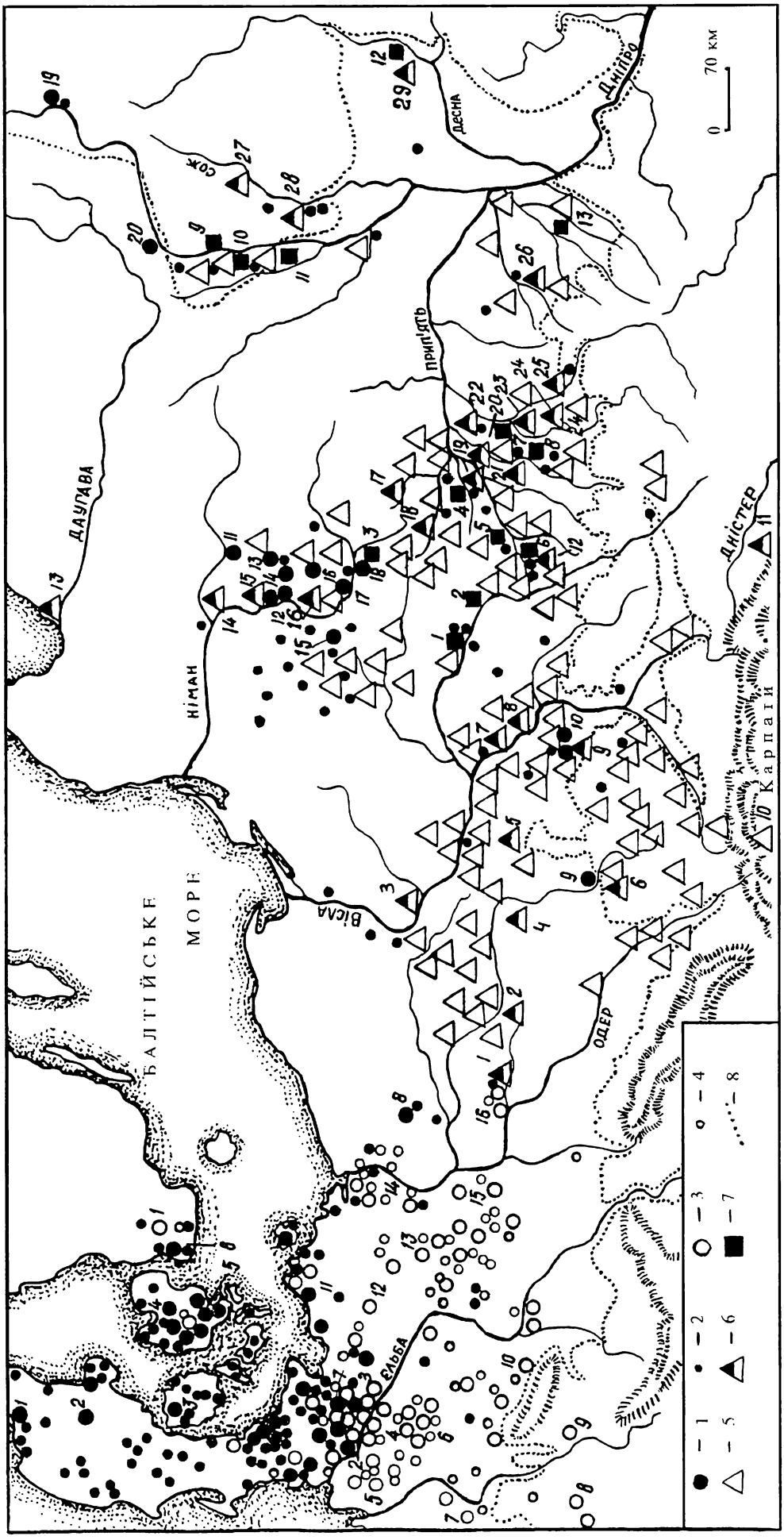
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ДАУГАВА
НІМАН
ВІСЛА
ЕЛЬБА
ОДЕР
ДНІСТЕР
ПРИПЯТЬ
ДЕСНА
СОЖ
ДНІПРО
Карпати
0 70 км
1
2
3
4
5
6
7
8

⇐Рис. 82. Область культур з наконечниками стріл на пластинах X-IX тис. до н. е.

Умовні знаки: 1- стоянки культури Лінгбі, 2- місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі, 3- стоянки культури Аренсбург, 4- місцезнаходження окремих аренсбурзьких наконечників, 5- стоянки культури Свідер, 6- групи свідерських стоянок, 7- стоянки культури Красносілля, 8- південний та східний кордони Середньоєвропейських низин.

ЛІНГБІ: 1- Норс Лінгбі, 2- Лапга, 3- Бро, 4- Бромме, 5- Стоксб'єрг, 6- Зегебро, 7- Толк, Вернек-Мітс, 8- Сугесков, 9- Трзебча, 10- Ридно X, 11- Вільнюс, 12- Ежярінас 8, 15, 16, 13- Маскаука 6, 14- Мяргяжяріс 8, 15- Богатирі Лісні 2, Волкуш 3, 16- Дяряжнічя 31, 17- Ковалівка, 18- Красносільськ 5, 19- Аносово, 20- Берестенево.

АРЕНСБУРГ: 1- Обакен, 2- Рісен II, 3- Штельмор, 4- Кетцендорф, 5- Глінде, 6- Дейнмерп 45, 7- Солдорф, 8- Калснхард. 9- Волкмархауз, 10- Вестернхауз, 11- Охренсхоп, 12- Сігелков, 13- Буров, 14- Сталберг, 15- Мунченоф, 16- Войново.

СВІДЕР: 1- Каргова, 2- Мосина, 3- Боровники, 4- Коло, 5- Вітув, 6- Вапінск, 7- Свідре Велькс, 8- Цалованс, 9- Рідно, 10- Великий Славков, 11- Делятин, 12- Лютка, 13- Лаукскола, 14- Ейгуляй, Скаруляй, 15- Пувочай, 16- Ежярінас, 17- Бобровичі, 18- Ополь, 19- Переволока, Омиг, 20- Нобель, Сенчиці, 21- Мульчиці, 22- Рудня, 23- Тутовичі, 24- Кричельськ, 25- Березно, 26- Прибір, 27- Горки, 28- Гренськ, 29- Смячка.

КРАСНОСІЛЛЯ: 1- Станковичі, 2- Заказанка, 3- Красносільськ 6, 4- Одрижин, 5- Самари, 6- Лютка, 7- Красносілля Є, 8- Великий Мідськ, 9- Хвойна, 10- Коромка, 11- Боровка, 12- Бор, Бугри, 13- Раска.

Отже, у фінальному палеоліті на українських землях розвивалися дві великі культурно-історичні спільноти, які мали різний напрям зв'язків. У Поліссі відомі численні пам'ятки південнобалтійської області культур з наконечниками стріл на пластинах (культури Лінгбі, Красносілля, Свідер) (Рис. 82). У той же час південь України входив у граветтську зону помірної смуги Європи та Середземномор'я. Крім Східного Граветту або епіграветту за європейською термінологією це поширене в Центральній та Західній Європі культурне явище в Україні представлене пізньомолодовською культурою Подністров'я, яка є різновидом Центральноєвропейського Граветту. У фінальному палеоліті на граветтській основі сформувалися осокорівська та шанкобинська культури з архаїчними геометричними мікролітами (Рис. 37). Шпанська ранньомезолітична культура Криму також спадкоємець граветтської вкладеневої технології пізнього палеоліту. Найдовше ця традиція розвивалася у степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї, де на зламі плейстоцену та голоцену вона трансформувалася в кукрекську культуру, яка проіснувала на півдні України до раннього неоліту.

Слід зазначити, що на межі плейстоцену та голоцену, яку більшість дослідників проводить між Дріасом III та Пребореалом близько 10 тис. років тому, через різкі зміни природного середовища відбулися радикальні зміни на етнокультурній карті України. Жодна з культур фінального палеоліту не пережила цього природно-кліматичного зламу без суттєвих наслідків. Вони або взагалі припинили своє існування (свідерська, молодовська, шанкобинська), або трансформувалися настільки, що правильніше їх назвати окремими мезолітичними культурами. Так, красносільська культура Полісся перетворилася на пісочнорівську, а Східний Граветт Надчорномор'я трансформувався в культуру Кукрек (Рис. 83).

Причому, якщо на півночі України в Поліссі у цей час відбулася майже повна заміна населення, то на півдні, в Надчорномор'ї та у Криму, нащадки фінальнопалеолітичних спільнот продовжують мешкати і в мезоліті (Кукрек, шпанська культура). Значною мірою це пояснюється тим, що у степовому Надчорномор'ї природно-кліматичні зміни на грані плейстоцену та голоцену не були такими відчутними, як у Поліссі. Поступова трансформація плейстоценового степу у ранньоголоценовий лісостеп зумовила відсутність надто різких соціально-економічних потрясінь на півдні України на зламі епох. Це сприяло успішній адаптації фінальнопалеолітичних степових мисливців до умов ранньоголоценового лісостепу півдня України.

Шанкобинська культура гірського Криму, що датується Аллередом та Дріасом III, представлена у степовому Надчорномор'ї стоянкою Білолісся. В.Н.Станко та О.О.Яневич вважають, що це явище з'явилося на півдні України внаслідок просування на схід носіїв тардеграветтських традицій Подунав'я та Балкан.

Актуальною є проблема хронологічної кореляції між собою осокорівської, шанкобинської та зимівниківської культур півдня України. Узагальнюючи дані геології, палинології, палеозоології, радіовуглецевого аналізу і типології крем'яних

виробів, доходимо висновку, що осокорівська культура, поставши у Дріасі II, розвивалася до Аллереду, шанкобинська – з Аллереду до початку Пребореалу. Зимівниківська культура існувала з кінця Дріасу Ш до Бореалу (Рис. 83).

Отже, пам'ятки типу Білолісся молодого Дріасу Надчорномор'я хронологічно займали місце між осокорівськими та зимівниківськими. Не виключено, що деякі з них співіснували з пізнім етапом осокорівської культури чи раннім зимівниківської. Про це свідчить наявність окремих трапецій осокорівського та зимівниківського типів серед виразної серії грубих шанкобинських сегментів стоянки Білолісся та пам'яток шанкобинської культури Криму. Вірогідно, пам'ятки з аналогічними азильськими сегментами в Аллереді та Дріасі III були поширені не тільки в Криму, на Одещині та у Центральній Європі, але і у лісостеповій Україні. Про це свідчать виразні серії грубих сегментів та ножів типу Федермессер на ранньомезолітичних стоянках Загай I, В'язівок 4а, Пісочний Рів. В літературі цей український аналог культурної області Федермессер Центральної Європи та Азиля Середземномор'я отримав назву пам'яток типу Боршево II [Зализняк, 1991].

Своєрідним етнокультурним регіоном кам'яної доби України був Крим. У гірському Криму в період, що нас цікавить розвивалися три головних культурних явища: фінальнопалеолітична шанкобинська культура (Аллеред, Дріас III), що в Пребореалі змінилася мурзаккобинською (кінець Пребореалу, Бореал, ранній Атлантикум). Остання, разом з кукрекською культурою, відіграла вирішальну роль у формуванні так званого кримського неоліту з геометричними мікролітами зі струганою спинкою. Однак у середовище гірських мисливців шанкобинської та мурзаккобинської культур не раз просувалися носії інших культурних традицій материкової України. В Аллереді це було споріднене з людністю молодовської культури Подністров'я населення, що лишило пам'ятки типу Вишенне II. В кінці Дріасу III — свідерська людність, а в Пребореалі шпанська. В Бореалі та Атлантикумі гірський Крим регулярно відвідували кукрекські степові мисливці, які інтенсивно змішувалися з гірським мурзаккобинським населенням.

Кукрекські степові мисливці з початку мезоліту до неоліту мешкали на Чорноморській низовині, де були автохтонами, генетично зв'язаними з пізньопалеолітичними мікрограветтськими культурами Надчорномор'я. Найдавніші пам'ятки культури постали на грані палеоліту та мезоліту в степах між Кримськими горами та Нижнім Дніпром. Трансгресія Чорного та Азовського морів у ранньому голоцені зумовила міграцію кукрекської людності з Надчорномор'я долинами Дніпра, Південного Бугу та Дністра на північ у лісостепову зону. У кінці Бореалу цей процес, мабуть, стимулювало поширення степових ландшафтів на північ. Протягом усієї мезолітичної доби та у ранньому неоліті спостерігається кукрекська експансія в усіх напрямках: на південь у Кримські гори, на схід на Дінець, на північ по Дніпру у Київське Полісся, на північний захід по Південному Бугу, Дністру та Пруту на Поділля та в Бесарабію, на південний захід до гирла Дунаю (Рис. 51, 63). Тому у всіх пізньомезолітичних культурах степової, лісостепової і навіть лісової України простежуються виразні впливи Кукреку (мурзаккобинська, донецька, яніславицька, гребениківська культури). Розселення кукрекської людності на межі мезоліту та неоліту на північ, схід та в гори Криму, очевидно, стимулювалося експансією з Нижнього Подунав'я на Правобережну Україну у VI - IV тис. до н. е. носіїв балканських неолітичних традицій (культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля).

Потужні кукрекські впливи виразно простежуються серед крем'яних виробів ранньонеолітичних культур України (дніпро-донецької Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, буго-дністровської, сурської, неоліту Криму). Саме це дало підстави В.М.Даниленку зробити висновок, що Кукрек відіграв провідну роль у неолітизації території України [Даниленко, 1969]. Особливо добре перехід кукрекської культури на неолітичний етап розвитку простежується в Надпорожжі та Надазов'ї. Тут на основі мезолітичної привласнюючої економіки, яка базувалася на полюванні на тура і рибальстві (Ігрень 8, Кам'яна Могила), під буго-дністровськими впливами з Побужжя сформувалася сурська неолітична культура (Кам'яна

Могила, верхні шари, Сурський II, Шулаїв та ін.)(Рис. 90).

Просуваючись у різні природно-ландшафтні зони, кукрекська людність освоювала відповідні середовищу зональні моделі господарської адаптації. Якщо на своїй батьківщині у Надчорномор'ї кукрекський етнос був носієм лісостепового варіанта степової моделі адаптації (Кам'яна Могила, Мирне), то у гірському Криму — моделі мисливців гірських лісів (Кукрек, мис Троїці), у Надпорожжі — моделі рибалок та мисливців річкових узбереж (Ігрень 8), а у Поліссі — лісових мисливців (Лазарівка, Прибір 7А).

Таким чином, можна говорити про певну спадкоємність етнокультурного розвитку в Північному Надчорномор'ї від пізньопалеолітичного Східного Граветту, через мезолітичний Кукрек до раннього неоліту. Ця наступність історичного процесу на півдні України значною мірою пояснюється відносно невеликими природно-ландшафтними змінами в степах Надчорномор'я на грані плейстоцену та голоцену, що зумовило збереження тут різних варіантів степової моделі мисливського господарства і в мезоліті.

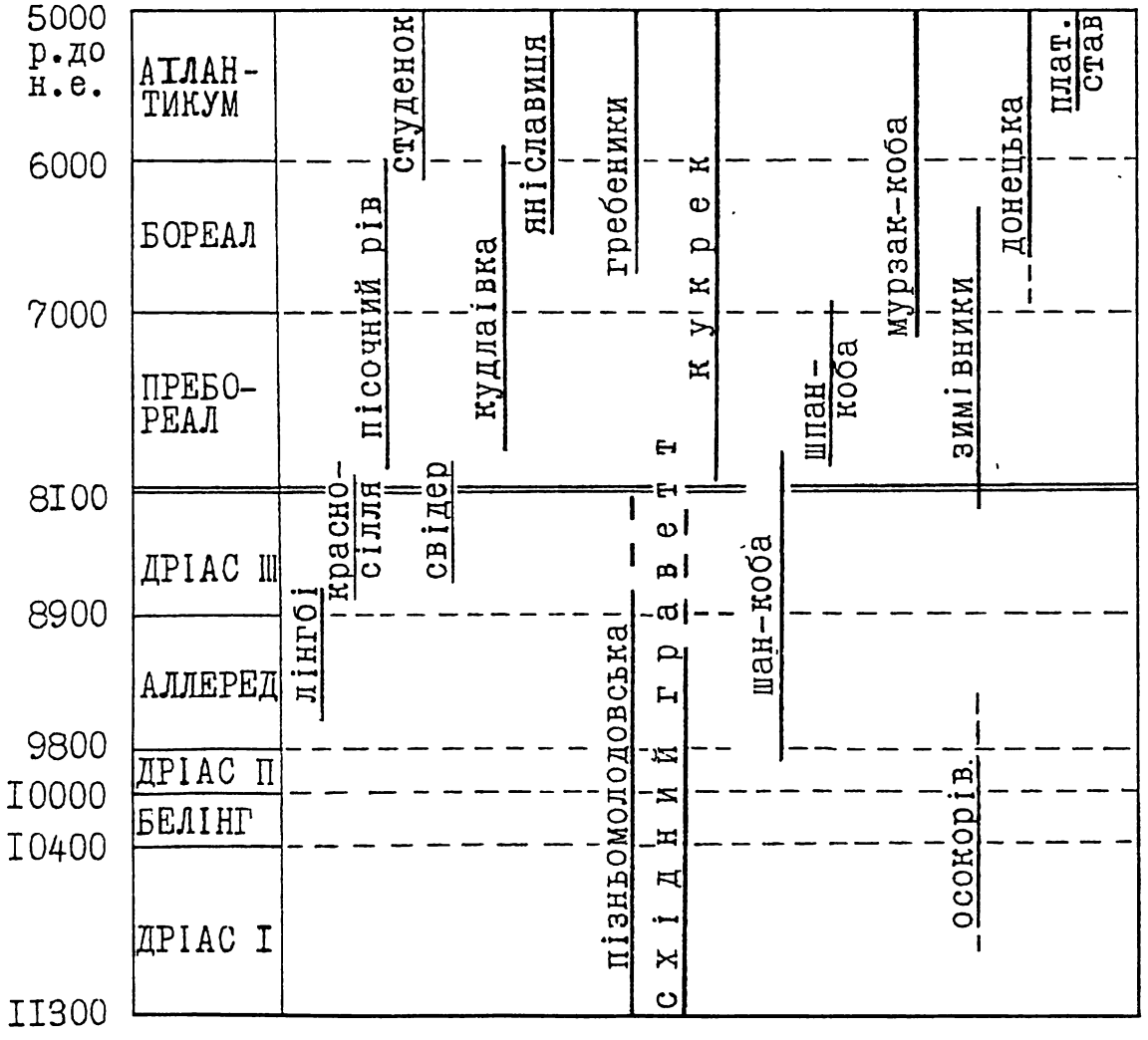

Рис. 83. Синхроністична таблиця фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур України.

На Дінці у Бореалі та Атлантикумі розвивалася донецька культура, крем'яний комплекс якої багато чим нагадує кукрекський. Така схожість пояснюється, перш за все, єдиною для цих культур технікою первинної обробки кременю, в основі якої лежав правильний конічний нуклеус для відтискних мікропластин. Ця автохтонна для Східної Європи індустрія Дінця зазнала певних впливів з боку яніславицької людності Київського Полісся, що призвело до постання донецької культури. В її генезі, можливо, також брала участь людність ранньомезолітичної зимівниківської культури, яка в Східній Україні мешкала і в Бореалі. В V тис. до н. е. на генетич-

ному підгрунті донецької культури постав донецький гребінцевий неоліт. Деякі невеликі матеріали з басейнів річок Орель, Ворскла, Псел, Сула дають підстави припускати, що Полтавське Лівобережжя Дніпра у пізньому мезоліті входило в територію поширення донецької та кукрекської культур (Рис. 63).

Впливами з Північного Кавказу, можливо, пояснюється поява в пізньому мезоліті та ранньому неоліті на Нижньому Дінці мікролітичних комплексів типу Платівський Став. Їхніми визначальними ознаками є дрібні сегменти та трапеції з напівкрутою ретушшю на черевці і плоскою на спинці. Аналогічні типи мікролітів були поширені в неоліті Північного Кавказу, Кубані, Криму, Прикаспію, що вірогідно, свідчить про певні зв'язки неолітичного населення згаданих регіонів.

Звертає увагу типологічне тяжіння крем'яних індустрій кукрекської та донецької культур до мезоліту більш східних територій. Схожі з донецькими мікролітичні комплекси відомі на Середньому Дону. Ще В.М.Даниленко звернув увагу, що кукрекські вкладені нагадують пластини білоглазівської культури Північного Прикаспію, які теж мають підтеску з черевця. Кукрек та донецьку культуру поєднує з Білоглазово загальний мікролітизм інвентаря, що базувався на відтискній техніці отримання мікролітичних пластинок з конічного та олівцеподібного нуклеусів. Вся технологія обробки кременю була спрямована на виготовлення мікропластинок-вкладенів пазових наконечників. На пізніх пам'ятках білоглазівської культури знайдені дрібні сегменти з протилежачою ретушшю, аналогічні сегментам комплексів типу Платівський Став [Мелентьев, 1977].

Отже, можна говорити, що донецька та кукрекська культури півдня України типологічно тяжіють до мікролітичних індустрій степової зони Східної Європи. У Північно-Західному Надчорномор'ї в мезоліті вони контактували з індустріями іншого технологічного напрямку, генетично пов'язаними через Подунав'я з Балканами. Мається на увазі, перш за все, гребениківська пізньомезолітична культура, яка принципово різниться від кукрекської типом нуклеусів, широкими пластинчастими заготовками, які були не вкладенями пазових наконечників, а напівфабрикатами масового виробництва трапецій.

На початку мезоліту в Пребореалі в Північно-Західному Надчорномор'ї, очевидно, мешкали далекі нащадки степових мисливців фінального палеоліту – людність кукрекської культури. З другої половини мезоліту остання відчуває демографічний тиск з боку Нижнього Подунав'я. Він пояснюється потужною міграцією найдавніших носіїв відтворюючої економіки з Анатолії на Балкани і далі через Подунав'я на північ у Центральну Європу та Правобережну Україну. Першою протонеолітичною хвилею мігрантів з Балкан у Північно-Західне Надчорномор'я була людність гребениківської культури, яка на початку Атлантикуму інтенсивно змішується на Одещині з автохтонним кукрекським населенням (Рис. 63).

Стійкий напрямок міграційних процесів з Балканського Подунав'я на Північний Схід у Північно-Західне Надчорномор'я археологічно простежується з фінального палеоліту до середньовіччя. Саме цим шляхом, між Чорним морем та Карпатами, прийшла сюди фінальнопалеолітична людність, яка лишила на Одещині пам'ятки типу Білолісся, носії гребениківських протонеолітичних та буго-дністровських неолітичних традицій. Дунайське походження мали племена лінійно-стрічкового неоліту Волині, Подністров'я та Волині, культура Кукутені-Трипілля. Цей напрямок руху населення та культури в ранньому голоцені пояснюється процесом неолітизації Європи, який відбувався шляхом розселення найдавніших землеробів та скотарів з Близького Сходу через Балкани далі на Європу. Ця загальна тенденція дає підстави припускати південно-західні, балканські корені гребениківської культури. Не даремно саме в Подунав'ї та на Балканах маємо певні аналогії її крем'яній індустрії (Аргісса, Протосескло, Криш-Старчево, Куйна Туркулуї) [Perles, 1985, p. 29, 30, Paunesku, 1985, p. 79-88].

Численні факти свідчать, що поширенню кераміки та відтворюючого господарства в Європі передував процес протонеолітизації [S.Kozlowski, 1985, J.Kozlowski, 1985]. Його археологічним відповідником є поширення з Середземномор'я на північ відтискної техніки обробки кременю. Остання зародилася на Близькому

Сході і з VIII тис до н. е. розповсюдилася по берегах Середземного моря до Гібралтару включно. З VII тис. до н. е. ця техніка поширювалась на північ двома головними шляхами: з узбережжя Піренейського півострова через Західну Європу в напрямку Німецької низовини і з Балкан на Центральну Європу з відгалуженнями вверх по Дунаю на південь Німеччини та на північний схід на Правобережну Україну (Рис. 89).

Ця протонеолітична крем'яна індустрія характеризується правильними, одноплощинними, однобічними, ортогнатними нуклеусами для регулярних відтискних пластин середніх та великих розмірів, численними вкладнями та симетричними й асиметричними трапеціями з їхніх перетинів (Рис. 84). На Балкани ця техніка обробки кременю потрапила з Близького Сходу у VIII тис. до н. е. Найдавніші її прояви маємо в безкерамічному неоліті Фессалії (Аргісса, Сескло, Неа Нікомедія) [Perles, 1985]. Поступово просуваючись на північ, ця техніка розвивалася населенням неолітичної спільноти Криш-Старчево-Кереш-Караново, яка у VI тис. до н.е. поширилася у Карпатському басейні, на півночі Балкан, а на сході сягнула басейну Південного Бугу (буго-дністровська культура). На ній базувалася і обробка кременю людності неоліту лінійно-стрічкової кераміки, яка у V тис. до н. е. зайняла всю Центральну Європу від Рейну на заході до Південного Бугу на сході.

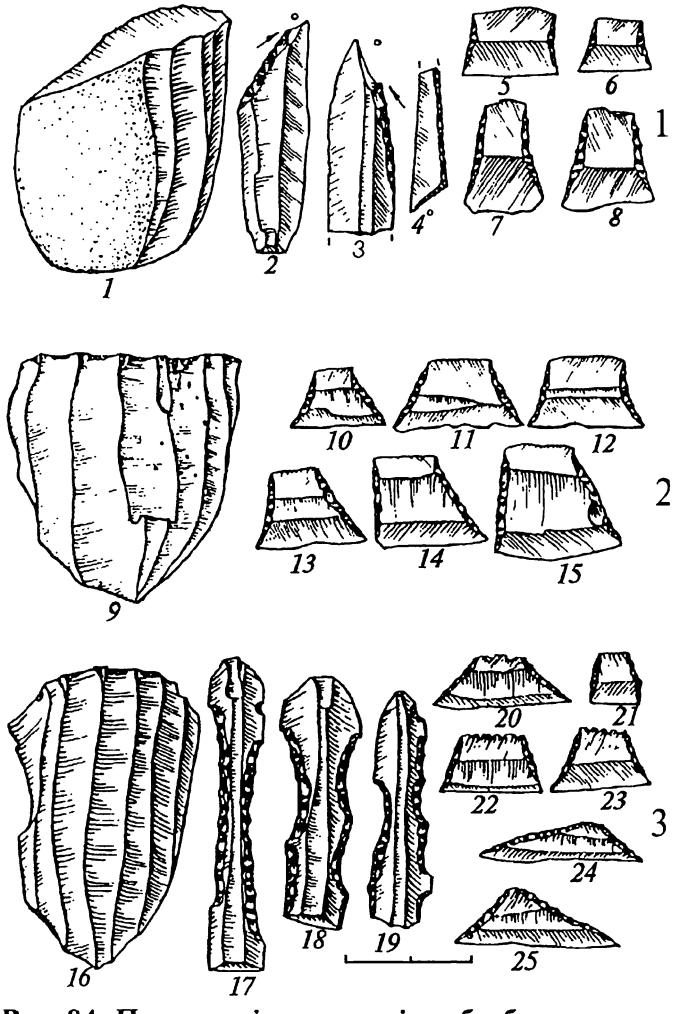

Рис. 84. Протонеолітична техніка обробки кременю в мезоліту України.

1- яніславицька, 2- гребениківська, 3- мурзаккобинська культури.

Гребениківський крем'яний інвентар є типовим прикладом згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю Балкан. Це населення, очевидно, просунулося на територію Одещини та Молдови з Нижнього Подунав'я ще у VII тис. до н. е. Судячи з кукрекських домішок у гребениківських комплексах тут воно зустрілося і почало змішуватися з автохтонами надчорноморських степів — кукрекською людністю. Паралельно відбувалося просування протонеолітичного населення долинами Пруту, Дністра та Південного Бугу на північ. У VI тис. до н. е. на синкретичному гребениківсько-кукрекському підгрунті на середніх течіях Південного Бугу та Дністра постала найдавніша в Україні буго-дністровська неолітична культура, яку дослідники вважають східною периферією великої неолітичної спільноти Подунав'я Криш -Старчево-Кереш -Караново.

Деякі археологічні матеріали, зокрема знайдені в нижніх безкерамічних шарах поселення Сороки на Дністрі, свідчать, що у VI — V тис. до н. е. носії буго-дністровських культурних традицій долинами Пруту, Дністра та Південного Бугу просунулися на Поділля, Волинь, Полісся. Про це ж свідчать буго-дністровські елементи в найдавнішій неолітичній кераміці Південного Полісся (Рис. 91). Отже, за даними археології, для неолітизації Полісся важливими були не тільки кукрекські,

а й буго-дністровські впливи. Якщо носії перших просувалися на північ долиною Дніпра, то другі — Дністром та Південним Бугом. Крім того, сам буго-дністровський культурний комплекс матеріальної культури, як свідчить археологія, крім домінуючих елементів південно-західного, балканського походження (кераміка кола Криш, крем'яна індустрія балканського протонеоліту), містить у собі сліди певних кукрекських впливів (кукрекські вкладені, олівцеподібні нуклеуси, численні мікропластинки тощо).

Постає питання, чи не виросла згадана відтискна техніка обробки кременю, яка властива різним неолітичним і енеолітичним культурам Правобережної України, з кукрекської технології автохтонів надчорноморських степів, а не з традицій балканського протонеоліту та неоліту? Адже кукрекська людність також володіла відтискною технікою, але на базі правильного конічного чи олівцеподібного нуклеусу, а не однобічного, який визначав обличчя протонеолітичної крем'яної індустрії Балкан.

Правильний конічний, чи олівцеподібний, відтискний нуклеус визначав суттєві риси переважної більшості мезолітичних культур Східної Європи, території яких лежать на схід від Дніпра та Даугави, а також багатьох мезолітичних спільнот Сибіру. В Україні це кукрекська та донецька культури, в Росії — постсвідерська культурна спільнота, яка охоплює гігантські простори від Східної Балтії до Північного Уралу. Мікролітична технологія обробки кременю, аналогічна багато в чому Кукреку та донецькій культурі України, в ранньому голоцені панувала і в степах на схід від Дону, в Поволжі та у Прикаспії. На відміну від однобічного відтискного нуклеусу, який схоже був принесений на Балкани з Близького Сходу протонеолітичною людністю [Kozlowski, 1985], конічний відтискний нуклеус має автохтонне східноєвропейське походження. Найдавніші зразки таких ядрищ відомі з фінальнопалеолітичних стоянок свідерської культури Українського Полісся (Прибір 13, Березно 6) [Зализняк, 1989, рис. 20, 23, 30] та у найбільш архаїчних кукрекських комплексах Криму рубежу палеоліту та мезоліту.

Спрямованість свідерської техніки обробки кременю на удосконалення пластини врешті-решт привела її до оптимального для отримання пластин правильного конічного нуклеуса. З'явившись у фінальнопалеолітичних свідерських комплексах, конічний та олівцеподібний нуклеуси передумовлювали всю крем'яну індустрію постсвідерських мезолітичних культур півночі Східної Європи. Найдавніший з відомих постсвідерських комплексів Пуллі в Естонії, що датується Пребореалом, вже базувався на розвиненому конічному відтискному ядрищі для правильних мікропластин [Зализняк, 1989, с. 38].

Не зважаючи на виразні кукрекські елементи в комплексах рудоострівського варіанта яніславицької культури Київського Полісся, яніславицька техніка обробки кременю базувалася на однобічному відтискному нуклеусі, а не на конічному кукрекському. Якщо протонеолітичну відтискну техніку обробки кременю яніславицька людність отримала не від кукрекських племен півдня України, то, може, її принесли на північ буго-дністровські нащадки дунайського неоліту?

Дійсно, буго-дністровські та лінійно-стрічкові носії балканської протонеолітичної техніки обробки кременю ще у кінці VI тис. до н. е. досягли південних кордонів Великих Середньоєвропейських низин. Однак автохтонні лісові мезолітичні мисливці цих територій на той час вже отримали відтискну техніку від маглемезької людності Південної Скандинавії. Мезолітична людність культури Свадборг Західної Балтії була знайома з нею вже з початку VII тис. до н. е. Яскравий приклад згаданої техніки обробки кременю дають матеріали стоянки Улкелструп Лінг на острові Зеландія [Andersen etc., 1982, Fig. 47-50]. Не пізніше VII тис. до н. е. датується рання яніславицька стоянка Максимоніс 4 у Литві з досконалою відтискною крем'яною індустрією. В Українському Поліссі ця технологія простежується в крем'яному яніславицькому комплексі Криниця 4, лінза 6, яка датується за C^{14} 7214 ± 40 років тому. Польські дослідники датують витоки яніславицької технології VII тис. до н. е.

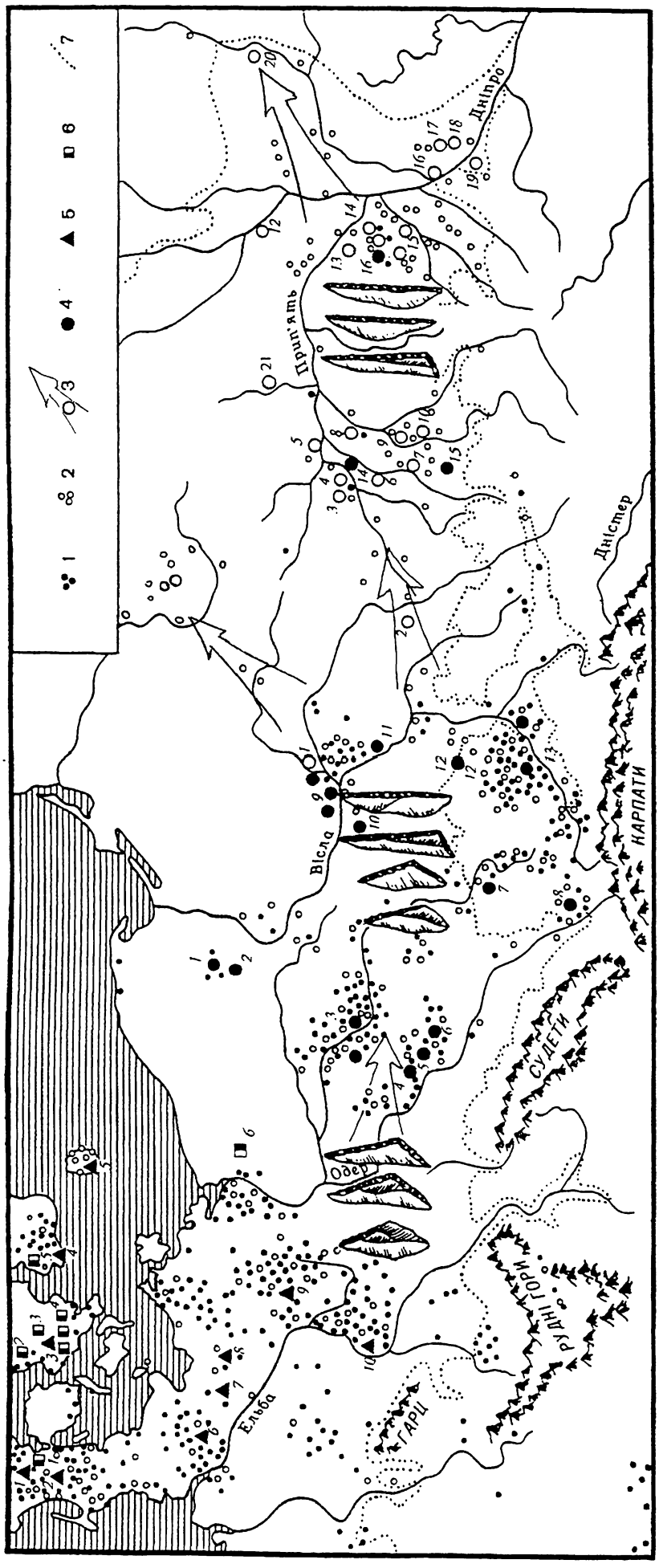

Рис. 85. Область культур Дювенсі VIII-VII тис. до н.е.

Умовні знаки: 1- коморницькі трикутники та вістря, 2- вістря типу Кудлаївка, 3- пам'ятки культур Кудлаївка, 4- Коморниця, 5- Мелстед (1-5) та Дювенсі (6-10), 6- Свадборг, 7- кордон зандрових низин.

МЕЛСТЕД: 1- Улкелструп, 2- Болунд, 3- Вінде-Хелсінг, 4- Лінгбяр, 5- Мелстед.

ДЮВЕНСІ: 6- Пінберг, 7- Дювенсі, 8- Хохен Віхельн, 9- Фрісак, 10- Гервіш.

СВАДБОРГ: 1- Сторелгулхолм, 2- Улкелструп, 3- Свадборг, 4- Холмегард, Лундбі, 5- Агеред, 6- Вершено 6.

КОМОРНИЦЯ: 1- Месіка А, 2- Сворнігаче, 3- Лясек, Мосіна, 4- Челядз Велке, 5- Бартков, 6- Побел 10, 7- Трзебча 1, 8- Дерзно, 9- Волішев, Коморниця, Подлебе, 10- Вітув, 11- Цаловане, 12- Грзибова Гура, 13- Майдан Кролевський, 14- Люботинь 3, 15- Великий Мідськ, 16- Броди.

КУДЛАЇВКА: 1- Ставинога, 2- Лута, 3- Бітьон, 4- Омит, 5- Кожангородок, 6- Мульчиці, 7- Балаховичі, 8- Рудня 3А, 9- Кринниця, 10- Поляни, 11- Озерне I, 12- Речиця, 13- Білосорока, 14- Вали, Мартиновичі, 15- Кухарі, Річище, 16- Вигурівщина, 17- Коржі, 18- Селище, 19- Таценки, 20- Кудлаївка.

Все це дає підстави припускати, що відтискна техніка обробки кременю була вперше принесена на Середньоєвропейські низини не на початку V тис. до н. е. неолітичними племенами культури лінійно-стрічкової кераміки чи буго-дністровської, а значно раніше. Скоріш за все вона поширилась у регіоні в VII-VI тис. до н. е. внаслідок розселення із Західної Балтії носіїв автохтонних маглемезьких культурних традицій, які познайомилися зі згаданою технікою дещо раніше.

Полісся в мезоліті, як і в фінальному палеоліті, було своєрідним етнокультурним регіоном, тісно пов'язаним з мезолітом Середньоєвропейських низин і Південної Балтії. Цей надбалтійський або північноєвропейський мезоліт, до якого належать і мезолітичні культури Полісся, спочатку був названий Г.Кларком [1936] маглемезькою культурою. Г.Швабедіссен [1944] та В.Грамш [1973] виділили в межах цієї спільноти власне Маглемезе Данії та півдня Швеції і Дювенсі Північної Німеччини. За Г.Швабедіссеном, переважання ланцетів в мікронаборі маглемезьких пам'яток Південної Скандинавії пояснюється їхньою генезою на підставі культури Федермессер. На стоянках групи Дювенсі домінують трикутники та вістря Цонхофен, бо на їхню генезу вплинув Аренсбург Північнонімецької низини. Завдяки працям Т.Матіссена [1937], С.Бекера [1951] та А.Алтіна [1954] встановлено, що маглемезька група, за Г.Швабедіссеном, фактично є пізнім етапом розвитку ранньомезолітичних культурних традицій Дювенсі на теренах Південної Скандинавії. Підсумовуючи ці дослідження, С.К.Козловський [1973, 1975] виділив у ранньому мезоліті Північної Європи область споріднених культур Дювенсі. В неї дослідник включив споріднені культури пребореального та бореального часу Стар Карр Англії, Дювенсі Північної Німеччини, Мелстед Південної Скандинавії та Коморницю Польщі (Рис. 85). У Бореалі культурна традиція Дювенсі трансформувалася в Південній Скандинавії в культуру Свадборг, або власне Маглемезе.

На нашу думку, остання являє собою реалізацію північноєвропейської мезолітичної традиції Дювенсі на новій технологічній базі. Мається на увазі поширення ще у VII тис. до н. е. у Південній Скандинавії згаданої протонеолітичної відтискної техніки із одноплощинним, однобічним ядрищем. Саме вона надала маглемезькому крем'яному комплексу і особливо мікронабору значної своєрідності порівняно з крем'яним інвентарем культури Мелстед, яка була безпосереднім генетичним підгрунтям пам'яток типу Свадборг.

На пізніх пам'ятках спільноти Дювенсі, які безпосередньо передували постанню свадборзької культури, різко зросла кількість вузьких і довгих трикутників, що дуже нагадують культуровизначальні для Свадборга маглемезькі трикутники [Bokelman, 1991, s. 114]. Останні відрізняються від вузьких трикутників з пам'яток пізнього Дювенсі, перш за все, виготовленням на правильних мікропластинах, виконаних у відтискній техніці.

У басейні Прип'яті, як і на всій Середньоєвропейській низині, мезоліт почався зміною населення. Фінальнопалеолітичні свідерські мисливці на північного оленя відійшли слідом за об'єктом мисливського промислу у північно-східному напрямку. Гігантські низинні простори від Темзи до Десни заселили ранньомезолітичні лісові мисливці культурної області Дювенсі. У Поліссі ця спільнота була представлена кудлаївською культурою, яка датується Пребореалом, Бореалом та початком Атлантикуму (Рис. 85).

Міграція маглемезької людності культури Свадборг із Західної Балтії у південному та південно-східному напрямку почалася близько 6 тис. р. до н. е. через трансгресію моря (Рис. 86). Її прямим наслідком була заміна населення Середньоєвропейських низин на початку Атлантичного періоду. У цей час від Англії до Дніпра на зміну згаданим культурним спільнотам Дювенсі поширюються культури з виразними маглемезькими (свадборзькими) рисами, перш за все довгими, правильними трикутниками маглемезького типу. Схоже, що така зміна крем'яної індустрії пояснюється не тільки грандіозним розселенням маглемезької людності із Західної Балтії, але й поширенням відтискної протонеолітичної техніки обробки кременю. Це суттєво трансформувало традиційну для північноєвропейського мезоліту крем'яну індустрію, надаючи їй характерного маглемезького вигляду.

З початком Атлантикуму маглемезька людність заселила басейн Нижнього Одеру, Польську низину, просунулась у басейни Німану та Прип'яті. На теренах між Віслою та Дніпром постала постмаглемезька яніславицька культура, поширення якої на схід стимулювалося просуванням з південного заходу в басейн Верхньої та Середньої Вісли і далі на Волинь людності культури лінійно-стрічкової кераміки. З появою цього населення на Німецькій та Польській низовинах відбувся перехід відтискної техніки на новий, вищий етап розвитку. Отже, відома на південно-західному узбережжі Балтії ще на бореальних стоянках культури Свадборг VII тис. до н. е. відтискна техніка в Атлантикумі переходить на вищий етап розвитку. Останній характеризується великими регулярними пластинами і нуклеусами, ромбами та високими трапеціями культур Конгемезе та Ертебелле V – IV тис. до н. е. [Larson, 1973, Plat. 2, 3].

Під тиском лінійно-стрічковиків з південного заходу яніславицька людність витіснила кудлаївську з басейну Прип'яті на схід у Подесення. Археологічні матеріали дають підстави говорити, що яніславицьке населення просунулося з Київського Полісся по Лівобережжу Дніпра на південь у Надпорожжя та на Сіверський Дінець. Внаслідок впливу яніславицьких традицій на місцеву людність тут постала донецька пізньомезолітична культура (Рис. 86).

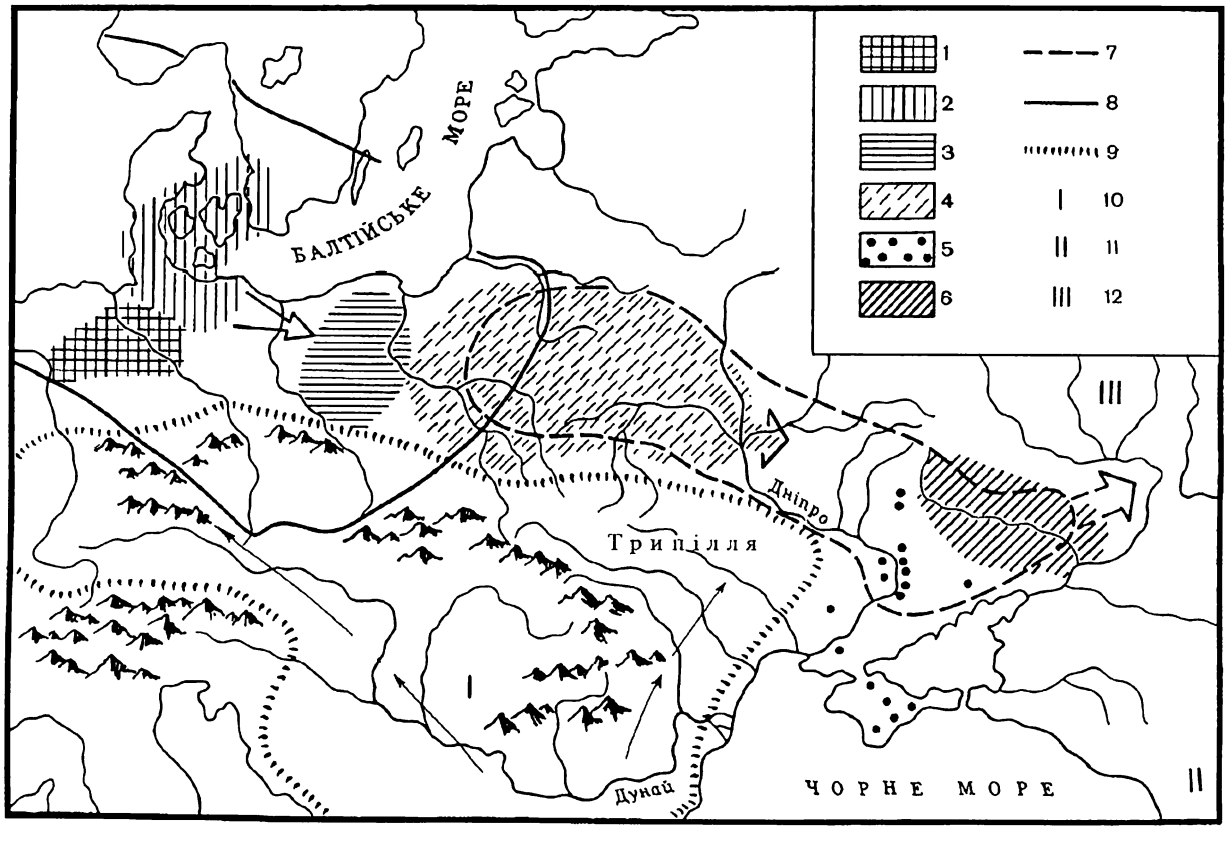

Рис. 86. Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоєвропейців (VI-IV тис. до н. е.).

КУЛЬТУРИ ПІЗНЬОГО МЕЗОЛІТУ: 1- Лейен- Вартен, 2- Олдеслое, 3- Хойниця- Пенки, 4- Яніславиця, 5- пункти знахідок яніславицьких вістер, 6- донецька культура.

КУЛЬТУРИ НЕОЛІТУ: 7- гребінцевої кераміки, 8- лійчастого посуду, 9- балканський неоліт. I- балкано- дунайський неоліт близькосхідного походження, II- пракартвели Кавказу, III- прафіноугри.

Простежені контакти яніславицького населення з кукрекським. Про це свідчить поява яніславицьких вістер на кукрекських стоянках півдня України (Ігрень 8, Кінецьполь та ін.) і кукрекських вкладенів на яніславицьких Полісся (Бородянка 3в, Корма). Найдавніші неолітичні стоянки Українського Полісся мають виразний яніславицький крем'яний інвентар з окремими кукрекськими виробами та кераміку з деякими рисами буго-дністровської неолітичної культури (Рис. 91, 92). Отже, неолітизація Українського Полісся проходила на місцевому яніславицькому підгрунті під впливом з півдня кукрекської та буго-дністровської

культур десь у V тис. до н. е. Крем'яний інвентар найдавніших неолітичних стоянок Сіверського Дінця свідчить, що перехід до неоліту тут стався теж на місцевій донецькій пізньомезолітичній базі. Неолітизація Надпорожжя відбувалася на кукрекській основі під впливом буго-дністровського неоліту із заходу.

Вірогідно, поява дуже масивного антропологічного типу в могильниках Надпорожжя пояснюється просуванням сюди з північного заходу в кінці мезоліту яніславицького населення, генетично пов'язаного з маглемезькою людністю Західної Балтії. Не даремно, прямі антропологічні та археологічні аналогії похованням з кістяками цього масивного вовнизького антропологічного типу маємо саме в Західній Балтії у похованнях V – III тис. до н. е. носіїв маглемезької культурної традиції (Ведбек, Скотехолм, Ертебелле, Стробі Егеде та ін). Масивні північні європеоїди домінують у численних могильниках дніпро-донецької неолітичної культури Лівобережної лісостепової України, яка датується V тис. до н. е. На цій генетичній базі сформувалися енеолітичні культури найдавніших індоєвропейських скотарів — середньостогівська та ямна IV-III тис. до н. е. Їхніми північно-східними сусідами у V-III тис. до н. е. були праугро-фінські племена ямкового неоліту басейну Десни, Сейму, а західними — близькосхідна людність буго-дністровської, лінійно-стрічкової та трипільської культур. У IV-II тис. до н. е. найдавніші індоєвропейці лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя розселилися в Подунав'я, на Балкани, в Малу Азію, а також на схід до Монголії та Індії включно, про що буде йти мова у наступних розділах книги.

Така в загальних рисах картина етнокультурного розвитку України в фінальному палеоліті та мезоліті реконструюється на базі археологічних джерел.

20. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У КАМ'ЯНУ ДОБУ

Археологічні матеріали дозволяють простежити деякі особливості механізму взаємодії культурних спільнот кам'яної доби між собою.

Складна проблема взаємоконтактів окремих етнокультурних явищ кам'яної доби упирається в археологічну проблему так званих змішаних комплексів. Відомо, що більшість колекцій кременю з фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток містять в тій чи іншій мірі іншокультурні домішки. Тобто, серед основної маси виробів певної культурної приналежності в комплексах виявляється якась кількість знарядь, характерних для іншої культури.

Звичайно, така картина часто виникає через механічне змішування різночасових матеріалів. Адже кількість зручних для поселення місць була обмеженою, тому на них неодноразово виникали різночасові стоянки. Однак аналіз мезолітичних матеріалів різних регіонів Європи дав підстави дослідникам припускати, що різнорідні у культурному відношенні комплекси не завжди є наслідком механічного змішування різнокультурних матеріалів. Нерідко вони виникають внаслідок взаємовпливів сусідніх етнокультурних груп населення. Конкретні механізми цих взаємовпливів не зовсім ясні. Їх вичерпна реконструкція неможлива на базі археологічних джерел через фрагментарність останніх. Певне світло на ці процеси можуть пролити дані етнографічних досліджень взаємодії різноетнічних первісних колективів недавнього минулого.

Синкретичні комплекси, що включають елементи двох різних культур, найчастіше походять з порубіжжя цих спільнот, або з території, на якій їх пам'ятки зустрічаються посмужно. На порубіжжі пісочнорівської та зимівниківської культур на р.Сулі досліджена стоянка В'язівок 4а, інвентар якої є синтезом властивих згаданим культурам рис. У басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра зустрічаються як "чисті" свідерські, так і красносільські комплекси без іншокультурних домішок. Разом з тим, багато фінальнопалеолітичних колекцій цих територій являють собою синтез свідерської та красносільської технік обробки кременю. Ці стоянки отримали назву тип Смячка (Смячка, Раска, Ежярінас 1, Шилялис 2, Яново, Горки та ін.). Виникли вони не як механічна суміш, бо деякі вироби з цих

пам'яток одночасово несуть сліди двох різних культурних традицій. Так, більшість наконечників стріл зі стоянок у гирлі р.Смяч мають аренсбурзьку форму, але половина з них несе свідерську підтеску насаду [Зализняк, 1986, с. 104].

Взаємодія свідерських та красносільських культурних традицій продовжується у ранньому голоцені на Верхньому Дніпрі та Верхній Волзі. Різні дослідники виділяють на Верхньому Дніпрі синкретичну мезолітичну культуру, що поєднує у своєму інвентарі свідерські та красносільські елементи. В.Ф.Копитін називав її созькою культурою [1977, 1983, с. 51], Л.Л.Залізняк — верхньодніпровською [1984, с. 87], а В.П.Ксензов — дніпро-деснянською [1988, с. 53]. До цієї культури відносять різні пам'ятки з досить різноманітним крем'яним інвентарем. Все це разом з відсутністю вираженої культурної специфіки не дає певності, що якась частина комплексів верхньодніпровської культури не є результатом механічного змішування різних матеріалів.

На Верхній Волзі поряд з чистими постсвідерськими бутовськими та постаренсбурзькими ієнівськими пам'ятками відомо багато синкретичних комплексів, які містять вироби обох культур (Староконстянтинівська 4, Ієнево 2, Алтиново, Дмитрівське 1, Брагіно, Беліво 4а). Наявність на стоянках Беліво 4а, Ладижино 3 культуровизначальних для ієнівської культури алтинівських вістер з плоскою свідерською підтескою черешка свідчить, що не всі ці комплекси є механічною сумішшю, а результатом взаємоконтактів населення різних синхронних культур, носії яких мешкали по сусідству чи навіть в єдиному стійбищі.

Аналогічні процеси простежуються і в кам'яному віці України. Серія постсвідерських наконечників стріл у комплексі Кудлаївка з Середньої Десни свідчить про певні контакти кудлаївської культури на своїх північно-східних кордонах з нащадками свідерських мисливців Верхнього Подесення, басейну Оки (бутовська культура). Мабуть, міграцією яніславицького населення Полісся в південному та південно-східному напрямках пояснюється поява яніславицьких вістер у донецькій культурі на Дінці, та в кукрекських пам'ятках Надпорожжя (Ігрень 8, Поповий Мис, Шулаїв та ін.), на Південному Бузі (Кінецьпіль).

Але найактивнішим мігрантом на території України в мезоліті було кукрекське населення. Типові для цієї спільноти кукрекські вкладені відомі в яніславицьких комплексах Київського та Житомирського Полісся (Бородянка 3в, Корма), на донецьких пам'ятках Дінця (Тепла, Ольхова 5). Кукрекські вироби є стійким компонентом мурзаккобинської культури гірського Криму (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Ласпі 7). Особливо виразні впливи кукрекської культури простежуються в крем'яних комплексах більшості гребениківських пам'яток Північно-Західного Надчорномор'я (Мирне, Гребеники, Познанка, Цибулівка, Залізничне). Це переконливо свідчить, що кукрекське населення інтенсивно просувалося в середовище всіх сусідніх культур. Експансія Кукреку на землі сусідів значною мірою визначала історичний процес на території України в пізньому мезоліті. З кукрекською людністю В.М.Даниленко пов'язував поширення відтворюючої економіки серед пізньомезолітичних мисливців та рибалок України. З позицій сучасної археології цю думку можна сформулювати дещо інакше: поширювачами перших навичок землеробства та скотарства на теренах України були буго-дністровські переселенці з крем'яною індустрією кукрекського типу.

Складність проблеми взаємоконтактів різних культур і їхнього археологічного відображення рельєфно проявилася на стоянці Мирне на Одещині [Станко, 1982]. Розкопано близько 75% площі стоянки, що дає підстави вважати її найповніше дослідженою мезолітичною пам'яткою регіону. На дослідженій площі поселення В.Н.Станко зафіксовані скупчення матеріалів гребениківської та кукрекської культур, які залягали в аналогічних стратиграфічних умовах. Важко сказати однозначно, чи стоянка Мирне являє собою залишки єдиного поселення з різнокультурним населенням, чи її культурний шар сформувався у процесі багаторазового заселення різними групами мезолітичних мисливців. На користь останнього свідчить топографія стоянки, яка розташована у дуже зручному для мешкання місці — на підвищеному мисі при злитті двох протоків р.Дракулі біля її впадіння у лиман. Про

багаторазовість заселення пам'ятки свідчить надто велика кількість матеріалу, господарських об'єктів, вогнищ, а також нечіткість планіграфічної структури поселення. Археологічні матеріали не утворюють на його площі чітких скупчень крем'яниць, як це буває на стоянках, які лишаються на місці одноразового мешкання колективу. Різнокультурність окремих скупчень матеріалу нібито також свідчить про неодноразове заселення різними колективами території пам'ятки.

Разом з тим, не можна виключати можливість співжиття різнокультурних сімейних груп на єдиному стійбищі. Етнографія свідчить, що у багаті їжею сезони в єдиному поселенні нерідко збиралися сім'ї кількох общин мисливців та рибалок різної етнокультурної приналежності. Саме в цей час відбувався обмін шлюбними партнерами між общинами, колективні полювання, релігійні свята, обмін товарами тощо [Зализняк, 1991, с. 94, 95]. Можливо стоянка Мирне була місцем таких періодичних сезонних зібрань сімей мезолітичних мисливців з метою життєво необхідних міжобщинних контактів. На користь співжиття в одних колективах носіїв гребениківських та кукрекських традицій свідчить наявність характерних для цих культур виробів у різних пропорціях на більшості пізньомезолітичних стоянок Північно-Західного Надчорномор'я.

Отже, сучасна джерелознавча база фінального палеоліту та мезоліту дозволяє зробити висновок, що синкретичні комплекси, які містять у собі різнокультурні елементи, не завжди являють собою механічну суміш. Нерідко різнокультурні вироби поєднуються в них органічно внаслідок проживання в межах єдиної стоянки носіїв різних культурних традицій. Це зумовлено екзогамією мезолітичного суспільства, яка передбачає інтенсивний обмін шлюбними партнерами між окремими общинами. Практично такий обмін здійснювався під час візитів окремих сімей на стійбища сусідів, які нерідко належали до інших етнокультурних спільнот, порівняно з гостями.

Тому так звані синкретичні комплекси нерідко являють собою органічну суміш, яка є наслідком сумісного проживання сімей різної етнокультурної приналежності на одному поселенні. Їх слід відрізняти від механічно змішаних колекцій, що являють собою результат повторного заселення території колишньої стоянки іншокультурним колективом. Такі органічно змішані комплекси, напевно, також виникали, коли окремі чоловіки, що були носіями культурних традицій обробки кременю, внаслідок шлюбного обміну ставали членами общини іншої етнокультурної приналежності.

Не раз археологи робили спроби дати відповідь на питання: етнічну чи господарську специфіку відображають культури фінального палеоліту та мезоліту? Певне світло на цю проблему проливає картографування останніх.

Переважна більшість культур вказаного періоду розвивалася в межах певного природно-ландшафтного регіону. Так, пам'ятки свідерської і красносільської культур фінального палеоліту та кудлаївської і яніславицької культур мезоліту чітко локалізуються в межах Полісся. Територія шанкобинської та мурзаккобинської культур збігається з горами Криму, а гребениківської — з зоною лісостепу Північно-Західного Надчорномор'я.

Археологічно фіксується вихід деяких культурних спільнот за межі їх рідного природно-ландшафтного середовища. Зокрема, простежується міграція свідерського населення в Карпати (Великий Славков, Делятин, Скауна) та гірський Крим (Сюрень II), а яніславицького в Надпорожжя (Ігрень 8) та на Дінець (Шевченкове). Комплекс Білолісся зі степової Одещини, подібний шанкобинським, знаходиться далеко за межами гірського Криму.

Яскравий приклад існування культури в різних природно-ландшафтних умовах дає Кукрек. Сформувавшись у степах Чорноморської низовини, він освоює Кримські гори, лісостепи Північно-Західного Надчорномор'я, Надпорожжя, долину Дніпра до Київщини включно і навіть ліси Києво-Житомирського Полісся. Очевидно, в усіх цих регіонах господарство кукрекської людності трансформувалося відповідно місцевій природно-ландшафтній специфіці. Не даремно кожному з них відповідав свій локальний варіант кукрекської культури.

Збіг кордонів багатьох культур з межами природно-ландшафтних зон, як і трансформація культури при її виході за межі основної зони поширення, нібито свідчить, що мезолітична культура відбиває господарську специфіку людності конкретного природно-ландшафтного регіону. Однак співіснування в межах єдиного регіону кількох археологічних культур з однаковим типом господарства є незаперечним доказом того, що мезолітичні культури відображають не господарську, а якусь іншу, скоріш за все етнічну специфіку людності [Залізняк, 1990, с. 3-9, 1991, с. 52-56].

Наприклад, на Середньоєвропейських низинах у мезоліті розвивався єдиний лісовий тип мисливсько-рибальського господарства. Разом з тим, на цих порослих лісами рівнинах від Англії до Десни в цей час маємо велике розмаїття археологічних культур. Зокрема, в Поліссі по сусідству розвивалися кудлаївська, пісочнорівська та яніславицька культури. У Північно-Західному лісостеповому Надчорномор'ї були сусідами гребениківські та кукрекські, а в Кримських горах мурзаккобинські та кукрекські племена. Носіями різних культурних традицій були спеціалізовані мисливці на бізонів, які мешкали у кінці пізнього палеоліту в степах Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Тобто, немає підстав твердити, що культурна специфіка мезолітичних спільнот була продиктована своєрідністю економіки та способу життя її носіїв.

Як зазначалося, більшість мезолітичних культур розвивалися в межах певних природних зон. З різних причин етнокультурні спільноти кам'яної доби поширювалися на території з незвичною для них природно-ландшафтною, а значить, і господарською специфікою. Це змушувало первісні етноси змінювати тип господарства, а значить, і всю матеріальну культуру. Нове оточення та зміни в побуті зумовлювали вкорінення нових понять, а значить, і нової лексики. Слідом за матеріальною культурою мінялася і духовна, відображенням якої є схематичне мистецтво мезоліту (Рис. 1, 87). Фактично, радикальні зміни в економіці спричинювали початок формування нового етносу. Згадані локальні варіанти кукрекської культури, які територіально збігаються з регіонами поширення різних моделей господарської адаптації первісності, є прикладом етнічної диференціації внаслідок розселення одного первісного етносу в різних природних зонах.

Свідерські мисливці на тундрового оленя внаслідок різкого потепління відійшли слідом за об'єктом промислу в північно-східному напрямку і заселили північ Східної Європи, що в цей час заросла сосново-березовими лісами. Перехід до лісового типу мисливського господарства зумовив різку зміну матеріальної культури Свідеру і призвів до формування на єдиному генетичному грунті групи споріднених постсвідерських мезолітичних етнокультурних спільнот півночі лісової зони Східної Європи [Зализняк, 1989, с. 80-89].

Отже, жорстка залежність первісної людності від природного середовища диктувала тип господарської діяльності і зумовлювала поширення етнокультурних спільнот фінального палеоліту та мезоліту в межах певних природно-ландшафтних регіонів. Вихід за їхні кордони вимагав зміни типу господарства і спричинював дуже глибоку трансформацію всіх сфер первісного суспільства, всі елементи якого були зумовлені типом економікои, в свою чергу тісно пов'язаної з природним середовищем. Без сумніву ці фактори стримували первісні етноси в певних природно-ландшафтних зонах, вихід за межі яких вів врешті-решт до зміни етнічної специфіки населення, тобто до формування нового етносу.

Таким чином, аналіз археологічних даних дає підстави стверджувати, що культури фінального палеоліту та мезоліту являють собою сліди стародавніх етносів. Однак суть останніх, соціально-економічні механізми їх утворення та взаємодії у кам'яному віці неможливо зрозуміти лише на базі археологічних джерел. Вирішення таких складних проблем первісної історії вимагає комплексного, міждисциплінарного підходу, використання даних не тільки археології, але й суміжних історичних дисциплін і, перш за все, етнографії. Саме етнографи зробили значний внесок у вивчення складних соціально-економічних механізмів, які лежали в основі етнокультурних процесів первісності [ИПО, 1986, с.460-481, Залізняк, 1990, с.52].

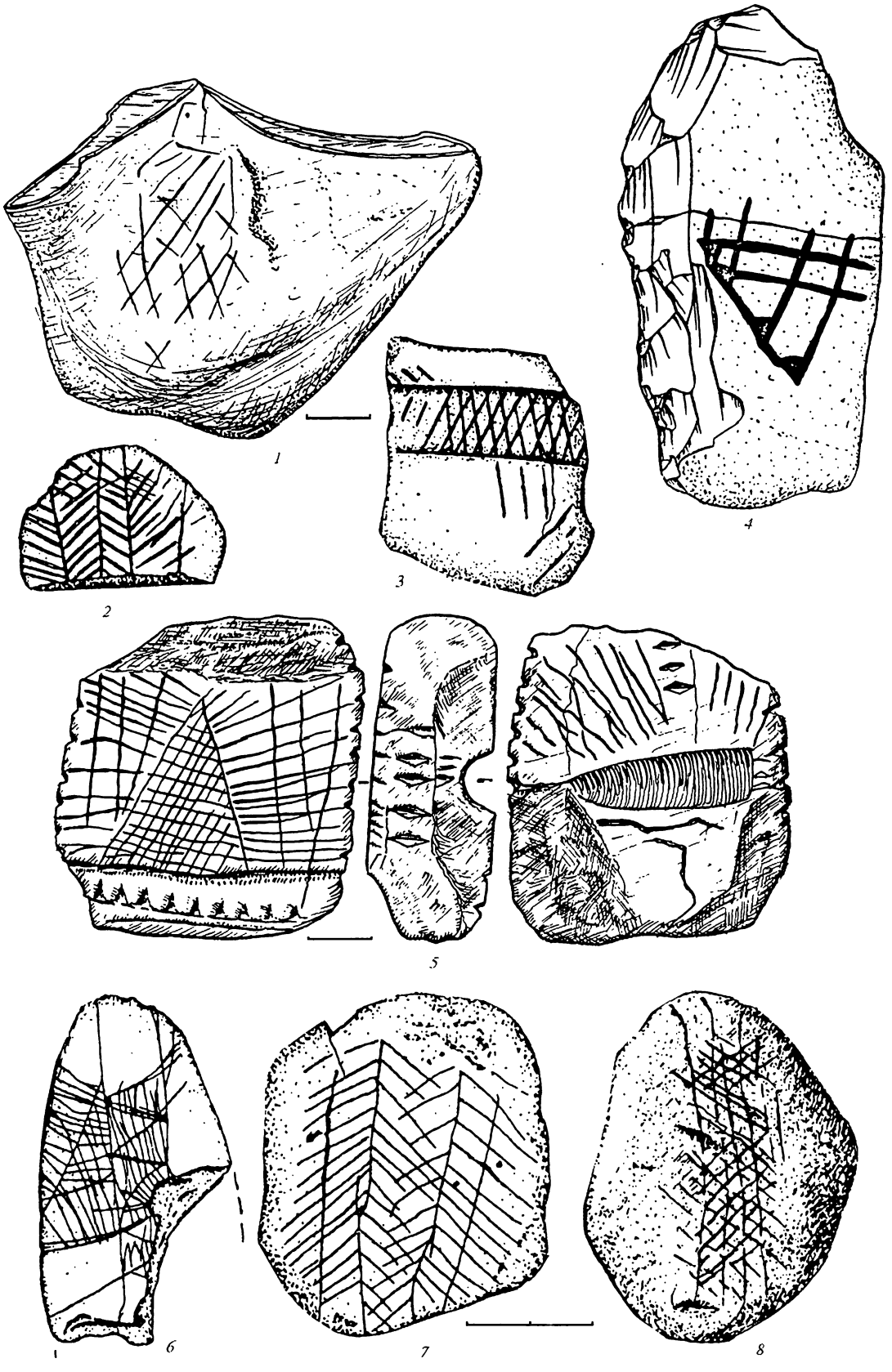

Рис. 87. Тальковий «човник» зі стоянки Студенок (5), крем'яна конкреція з Пісочного Рову (1) на Новгород-Сіверщині та «чуринги» зі схожими прочерченими схематичними зображеннями з мезолітичних стоянок Верхньої Волги: Староконстянтинівська IV (4), за Л.В.Кольцовим, та Замостя 2 (2, 3, 6, 8), за В.М.Лозовським.

Спробуємо окреслити в загальних рисах соціально-економічні механізми, що вели до утворення етнічних спільнот кам'яної доби. Рушійними силами всіх соціально-економічних проявів первісності, в тому числі і етногенези в кам'яному віці, було виробництво продуктів харчування та продовження роду. Іншими словами, найдавніші етнічні спільноти виникли як наслідок самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперебійного відтворення роду.

Як вже зазначалося, праобщина палеоантропів через свою ендогамність була консолідованою самодостатньою групою, що самостійно здійснювала всі необхідні для свого існування функції, не потребуючи контактів з сусідами. Сліди канібалізму на мустьєрських стоянках (наприклад, печера Крапіна в колишній Югославії) свідчать, що, вірогідно, сусіди взагалі не вважалися повноцінними людьми. Зрозуміло, що в умовах відсутності соціальних контактів між праобщинами кожна з них була носієм власної культурної традиції. Остання існувала і передавалася з покоління в покоління доти, доки існував сам колектив. Він міг розпастися на дві чи кілька похідних від нього праобщин, які продовжували і розвивали в часі ту ж традицію матеріальної культури. Отже, в мустьєрську епоху не було соціально-економічних умов для утворення територіальних етнокультурних спільнот сусідніх праобщин, оскільки останні не контактували між собою.

Дані археології підтверджують існування в ранньому палеоліті саме такої культурної ситуації. Мустьєрські археологічні культури, як правило, добре простежуються в часі, але погано у просторі. Тобто, розвиток окремих культурних традицій фіксується на різночасових пам'ятках тривалих періодів епохи мустьє. Однак поки що невідомі достовірні територіальні групи однокультурних і одночасових мустьєрських стоянок.

У пізньому палеоліті культурна ситуація, за даними археології, принципово міняється. Однокультурні пам'ятки утворюють чіткі територіальні групи, межі яких нерідко збігаються з кордонами окремих природно-ландшафтних регіонів. Однак час існування культур пізнього палеоліту та мезоліту був незрівнянно коротшим порівняно з дуже тривалим періодом розвитку мустьєрських культур. Цим радикальним змінам на карті археологічних культур відповідали принципові соціально-економічні перетворення на межі мустьє та пізнього палеоліту, зумовлені поширенням екзогамії первісних колективів.

Починаючи з пізнього палеоліту, головною ланкою первісного суспільства стала екзогамна община, шлюби між членами якої заборонялися. Першорядне значення для її існування мав механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами. Він і був основою етнічної консолідації у пізньому палеоліті, мезоліті та неоліті. Сусідні екзогамні общини в процесі обміну шлюбними партнерами мінялися культурними та мовними надбаннями. Тобто, утворювалась територіальна етнокультурна спільнота, межі якої загалом збігалися з межами шлюбної єдності або племені. Тому етнічні зв'язки в первісному суспільстві усвідомлювались як родинні, а етнічна самосвідомість не виходила за племенні межі.

Однак як свідчить етнографія, культурна єдність часто поширювалася значно далі і охоплювала кілька сусідніх племен. Це пояснюється своєрідністю шлюбних, культурних та лінгвістичних зв'язків у первісності, яка отримала у радянській літературі назву "первісної культурної або етнолінгвістичної бесперервності" [ИПО, 1986, с. 467-473, Зализняк, 1989, с. 159, 160, 1991, с. 52-56].

Інтенсивні міжобщинні контакти, спрямовані на забезпечення ефективного функціонування общин, як головних, базових структур первісного суспільства, зумовили контактну культурну ситуацію. Мається на увазі картина, коли в умовах відсутності виражених природних кордонів, що утруднювали контакти між сусідніми общинами, не могли виникнути чіткі етнокультурні кордони, а діалекти поступово переходили один в одний [ИПО, 1986, с. 463]. Шлюбні спільноти, або племена, не мали чітких меж тому, що у кожній общині було своє коло шлюбних партнерів, яке лише частково збігалося з мережею шлюбних зв'язків інших общин племені. Безперервне продовження роду прямо залежало від розгалуженості шлюбних зв'язків громади, яка постійно прагла максимально їх розширити і

включити в свою шлюбну мережу якомога більше сусідніх колективів. В таких умовах етнокультурні кордони виникали лише вздовж виразних природно-географічних рубежів, які утруднювали міжобщинний обмін шлюбними партнерами, а значить, і дифузію елементів культури та мови.

З цієї причини в мисливських суспільствах територія етнокультурної єдності збігалася не з племінною, а з природно-ландшафтним регіоном, в межах якого часто мешкало кілька племен. Деякі спостереження дають підстави припускати, що з племінною територією асоціювалася не вся мезолітична культура, а її локальний варіант [Зализняк, 1991, с. 135]. Єдиний тип господарства через відносну однорідність природних умов та відсутність значних природно-географічних рубежів спричинювали до тісних шлюбних та культурних контактів мешканців регіону. В його межах виникала контактна ситуація, або культурно-лінгвістична безперервність, яка вела до етнічної консолідації населення. Культурна безперервність полягала в тому, що відмінність у культурі між сусідніми колективами була мінімальною, але поступово зростала пропорційно збільшенню відстані між ними. Зрозуміло, що межею такої культурної безперервності були природні перепони, які заважали дифузії елементів культури: межі природно-ландшафтних зон, гірські хребти, великі ріки, моря тощо [Зализняк, 1991, с. 54].

Отже, етнокультурна безперервність реалізувалася в межах однорідних природних регіонів з єдиним типом господарства, де, як правило, мешкало кілька племен. Носії традицій цих етнічних спільнот пізнього палеоліту та мезоліту не усвідомлювали їхніх меж, тобто не були об'єднані єдиною етнічною самосвідомістю. Остання існувала у формі усвідомлення родинних зв'язків, тобто не поширювалася за межі шлюбної спільноти (племені). Відсутність чітких меж та об'єднуючої самосвідомості дало підстави В.О.Шнірельману називати ці найдавніші етнічні утворення етносами на стадії формування, або протоетносами [ИПО, 1986, с. 466]. Їхні кордони в тенденції збігалися з кордонами природно-ландшафтних регіонів з однорідним типом первісного господарства.

Іншими словами, етнічна самосвідомість, як визначальний і консолідуючий фактор сучасних народів, у первісні часи не відігравала провідної ролі в етнотворчих процесах. Через розпорошеність та слабку комунікативність населення етнічне самоусвідомлення не поширювалось за межі племінної шлюбної спільноти. Однак, як вже говорилося, за даними археології та етнографії, культурна та лінгвістична єдність простежується в окремих регіонах, які охоплюють землі кількох сусідніх племен і, як правило, мають виразні природно-географічні кордони.

Картографування культур фінального палеоліту та мезоліту Європи дає підстави вважати їх слідами протоетнічних спільнот вказаного типу. Типовий приклад фінальнопалеолітичних протоетносів дає свідерська культура, яка консолідувалася в окремому низинному природно-ландшафтному регіоні прильодовикової Європи, обмеженому на півночі безлюдною прильодовиковою пустелею, а на півдні і сході горами та лесовими узвищеннями. Економічною основою етнічної консолідації став промисел численної популяції північних оленів дріасових лісотундр Поліської та Польської низовин.

Подібними етнічними утвореннями, які виникли в аналогічних природних умовах на однаковому зі Свідером господарському грунті, були його західний та східний сусіди — аренсбурзька культура Німецької низовини та красносільська Верхнього Подніпров'я та Полісся. Спільність генези, єдиний тип господарства, відсутність значних природних перепон між етнічними територіями зумовили тісні взаємоконтакти цих протоетносів, що фіксуються свідеро-аренсбурзькими та свідеро-красносільськими взаємовпливами в крем'яних комплексах стоянок. Яскравим прикладом останніх є згадувані пам'ятки типу Смячка.

Аренсбурзька, свідерська та красносільська культури входили у величезну спільноту культур з наконечниками стріл на пластинах, що поширилась у фінальному палеоліті на Великих європейських низинах від гирла Рейну до Десни та Верхньої Волги (Рис. 81, 82). Для раннього мезоліту Північної Європи характерні такі ж великі етнокультурні утворення. Наприклад, область Дювенсі в ранньому

мезоліті займала низини від Англії до Десни (Рис. 85), а Постсвідер поширився на півночі лісової зони Східної Європи від Східної Балтії майже до Північного Уралу. Матеріальна культура цих спільнот досить однорідна, а значні відмінності простежуються лише в крем'яних комплексах стоянок, які знаходяться на значній відстані одна від одної.

Важливою передумовою виникнення контактної культурної ситуації на півночі Східної Європи в ранньому мезоліті була незаселеність цих територій. Післяльодовикове потепління призвело до залюднення регіону єдиним у етнічному відношенні свідерським населенням. Однорідні природні умови, один тип лісового мисливського господарства, єдине свідерське генетичне підгрунтя, мінімальні іншокультурні впливи через безлюдність просторів були причиною виникнення тут етнокультурної неперервності, або контактної культурної ситуації. Все це зумовило консолідацію постсвідерської етнокультурної спільноти лісової зони Північно-Східної Європи.

Щось подібне відбувалося на Великих європейських низинах в ранньому мезоліті, коли аренсбурзькі та свідерські мисливці на тундрового оленя на межі плейстоцену та голоцену відійшли на північ Східної Європи. Заселення однорідної за природними умовами лісової зони зандрових низин близькими за типом господарства та культурою лісовими мисливцями спричинило становлення тут етнокультурної неперервності і консолідації культурної області Дювенсі (Рис. 85). Її зовнішні кордони, що збігалися з природно-ландшафтними межами зандрових низин, а значить, і з межами типу господарства, були досить чіткими, тоді як окремі культури області переходили одна в одну поступово і різких кордонів між ними не існувало. Такий непомітний перехід культури Дювенсі Німецької низини в Кудлаївку Полісся простежується на матеріалах коморницької культури Польщі [Зализняк, 1991, с. 55].

Місцева природна специфіка спричинювала накопичення культурних відмінностей окремими регіонами великих етнокультурних спільнот раннього мезоліту. В їхніх межах з'являються локальні варіанти, матеріальна культура яких з часом стає все більш своєрідною. Культурні області Дювенсі та Постсвідер протягом мезоліту розпадаються на ряд споріднених за походженням значно дрібніших культур (Стар Карр, Дювенсі, Коморниця, Кудлаївка, Кунда, Бутово та ін.).

Природні зміни та міжплеменні конфлікти спричинювали просування в середовище певного етносу чужорідного населення зі специфічною культурою. Чим більше була різниця в культурі, тим важче йшов процес взаємоасиміляції сусідніх народів. Виникали різкі етнокультурні кордони, що не збігалися з природно-ландшафтними.

Так, з моменту формування на безлюдних територіях прильодовикої Європи великих блоків етнокультурної неперервності (області Дювенсі, Постсвідер) почався процес їх етнокультурного розпаду чи дроблення. Відбувався він як за рахунок внутрішніх причин (саморозвиток окремих регіонів під впливом місцевої природної специфіки), так і зовнішніх (вторгнення чужорідного населення). На місці кількох дуже великих культурних спільнот раннього мезоліту з'явилося багато дрібних пізньомезолітичних культур та їх локальних варіантів. Тому етнокультурна карта пізнього мезоліту стає досить строкатою [Зализняк, 1990, с. 56].

Отже, етнокультурні єдності фінального палеоліту та мезоліту мали тенденцію розвиватися і поширюватися в межах територій певного типу первісного господарства, кордони поширення якого збігалися з межами природно-кліматичних зон чи окремих природно-ландшафтних регіонів. Вихід за межі останніх змушував перейти до іншого типу господарства. Це неминуче вело до суттєвих змін у всіх суспільних сферах, в тому числі спричинювало накопичення культурних та мовних відмінностей, тобто знаменувало початок формування нового етносу, нової археологічної культури.

Розділ 7

Історичні долі мезолітичного населення України

1. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНА

Відтворюючі форми господарства (землеробство і тваринництво) були принесені в Європу переселянцями зі Східного Середземномор'я, де воно зародилося близько 10 тис. років тому. Саме у цей час сталася деградація скандинавського льодовика, яка призвела до радикальних змін у циркуляції повітряних мас не тільки над Європою, але й над Північною Африкою та Близьким Сходом. У кінці льодовикової доби вологі повітряні маси з Атлантики пересувалися у східному напрямку над Північною Африкою та Середземномор'ям. Зникнення льодовика зумовило переміщення шляхів атлантичних циклонів на північ на Європейський континент. Так, паралельно зі встановленням помірного та вологого клімату сучасної Європи, відбувалася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де почали формуватися найбільші на земній кулі пустелі – Сахара, Аравійська, Сирійська. Сухий, пустельний клімат різко скоротив поголів'я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не тільки у Сахарі чи в Аравії, але й у Східному Середземномор'ї.

Так, в часи найвищого розквіту мисливського господарства у мезолітичній Європі природно-кліматичні зміни та ефективна мисливська зброя (лук та стріли) призвели до різкого скорочення поголів'я промислових копитних на Близькому Сході. Гостра криза мисливського господарства в Палестині, Сирії, Південній Анатолії, у горах Загросу на схід від Тигрису в IX тис. до н. е. змусила первісних мисливців зазначених територій шукати альтернативних полюванню та збиральництву способів отримання їжі.

Значну частину їхнього раціону здавна складало зерно диких пшениці, ячменю, сочевиці, віки, які у великій кількості росли у передгірних долинах Близького Сходу. Жінки, що здавна періодично збирали врожай диких злаків, поступово засвоїли навички догляду за полями диких рослин, а пізніше почали спеціально культивувати їхні культурні різновиди. Чоловіки-мисливці в умовах скорочення поголів'я промислових тварин, були вимушені ставитися до них більш раціонально. Молодих гірських кіз та ягнят вже не вбивали під час полювання, а приносили додому, де їх вирощували протягом певного часу.

Так, у своєрідних, унікальних умовах прогресуючої аридизації Близького Сходу на основі мисливства та збиральництва постали принципово нові, відтворюючі форми економіки — землеробство і тваринництво. Це настільки трансформувало устрій, демографію, спосіб життя, матеріальну та духовну культуру первісного суспільства, що всі ці докорінні зміни отримали назву неолітичної революції.

Зерно, як основа раціону ранніх землеробів, вживалося в їжу у вареному вигляді різноманітних каш. Варіння зерна потребує міцного, жаро- та водостійкого посуду. Він також необхідний для збереження запасів збіжжя протягом тривалого часу до нового врожаю. Цим пояснюється повсюдне поширення керамічного посуду в неоліті разом з поширенням культивації зернових культур.

Демографія первісних мисливських суспільств багато в чому нагадувала природні механізми регуляції популяції диких тварин. Обмежені харчові ресурси території були головним фактором стримування зростання чисельності як тварин, так і первісних людей. Відтворююча економіка дала людині незалежне від природи потужне джерело їжі. Це вивело людське суспільство з-під дії природних законів регулювання чисельності біологічного виду. Як наслідок, неолітичної революції стався демографічний вибух. З неоліту чисельність населення Землі зросла в 1000 разів — від 5 млн. осіб у мезоліті до 5 млрд. у наш час.

На відміну від рухливих мисливців та збирачів, землероби вимушені вести осілий спосіб життя, охороняючи свої поля. Як наслідок, різко збільшилася чисельність сім'ї. Нагадаю, що мисливські сім'ї були малочисельними саме через рухливий спосіб життя. Так, осілий спосіб життя та значно вища продуктивність землеробства порівняно з мисливством, зумовили значне зростання розмірів неолітичних общин. Ранньоземлеробські поселення Близького Сходу у багато разів більші за площею, ніж мисливські стоянки попередньої епохи.

Скупчення населення на великих за розміром, довгочасових неолітичних поселеннях призводило до погіршення санітарних умов, частих епідемій. Ранні землероби були більш забезпечені їжею, ніж мисливські суспільства, однак її якість значно поступалася м'ясній дієті останніх. Основу зернового раціону складали вуглеводи при значній нестачі білків, амінокислот, вітамінів. Все це значно послаблювало людський організм, сприяло поширенню різноманітних захворювань. Деякі дослідники вважають, що деградація зубного апарату людини та грацилізація її скелету (потоншення кісток) розпочалися саме через перехід від мисливської м'ясної до землеробської вуглеводної дієти. Ці шкідливі для людського організму особливості ранньоземлеробського раціону дещо компенсувалися у неоліті збереженням важливої ролі мисливства, рибальства, інтенсивним розвитком тваринництва. Цікаво, що у скотарських племен з їх м'ясним раціоном (наприклад, у скіфів), на відміну від землеробів, згаданих негативних змін скелету не спостерігалося [Шнирельман, 1986, с. 267].

Незважаючи на всі ці негаразди, продуктивність відтворюючого господарства та осілий спосіб життя зумовили небувалий демографічний вибух у ранніх землеробів Близького Сходу. Щільність найдавнішої неолітичної людності зросла у 50-100 і більше разів, з 3-5 до 500 осіб на 100 км^2 порівняно з мезолітичними мисливцями та збирачами. Як наслідок, надлишки населення, що вже не могли прохарчуватися на своїй батьківщині, почали розселятися в регіони з нечисленною мисливською людністю, але придатними для землеробства грунтами. Неолітичні прибульці несли на нові землі з близькосхідної батьківщини не тільки аграрні навички, але й культурні рослини (ячмінь, пшениця, сочевиця), приручених тварин (вівця, коза), раніше не знаних на нових землях, власний спосіб життя, матеріальну та духовну культуру, мову, свій антропологічний тип.

На Близькому Сході відомо три головні центри становлення аграрного господарства: палестино-сирійський на східному узбережжі Середземного моря, південноанатолійський на півдні Малої Азії та загроський у передгір'ях Загросу на схід від р.Тигрис (Рис. 88). З палестино-сирійського ранньонеолітичного центру з VII тис. до н. е. стародавні мотичні землероби та тваринники розселялися головним чином на південь в Аравію та на південний захід в басейн Нілу і далі в Африку. Іншими словами, в Палестині та Сирії близько 10 тис. років тому формувалася так звана афразійська культурно-лінгвістична спільнота, яка пізніше розпалася на семітську, єгипетську, берберську, чадську та кушитську гілки [Шнирельман, 1989, с.67]. З гір Загросу праеламські та протодравідійські народи розселялися на схід в Центральну Азію та в басейн Інду, де пізніше створили землеробські протоцивілізації Анау та Хараппа (Рис. 88).

У тісному контакті зі Східним Середземномор'ям в горах Тавру розвивався південноанатолійський центр становлення відтворюючого господарства. На думку переважної більшості дослідників, землеробство та тваринництво потрапили в Європу в VIII — VII тис. до н. е. саме з півдня Анатолії. Але для цього їх носіям

довелося перетнути Егейське море, яке відокремлює Малу Азію від Європи (Рис. 88). За археологічними даними, на узбережжі Егейського моря мешкали племена рибалок, які на той час оволоділи навичками каботажного плавання вздовж морських узбереж та між островами. Про жваві зв'язки між Малою Азією та Грецією морем у IX – VI тис. до н. е. свідчить поширення обсидіану з острова Мелос в Егейському морі, який широко використовувався для виготовлення знарядь праці по всій Егеїді задовго до появи в Фессалії перших землеробів.

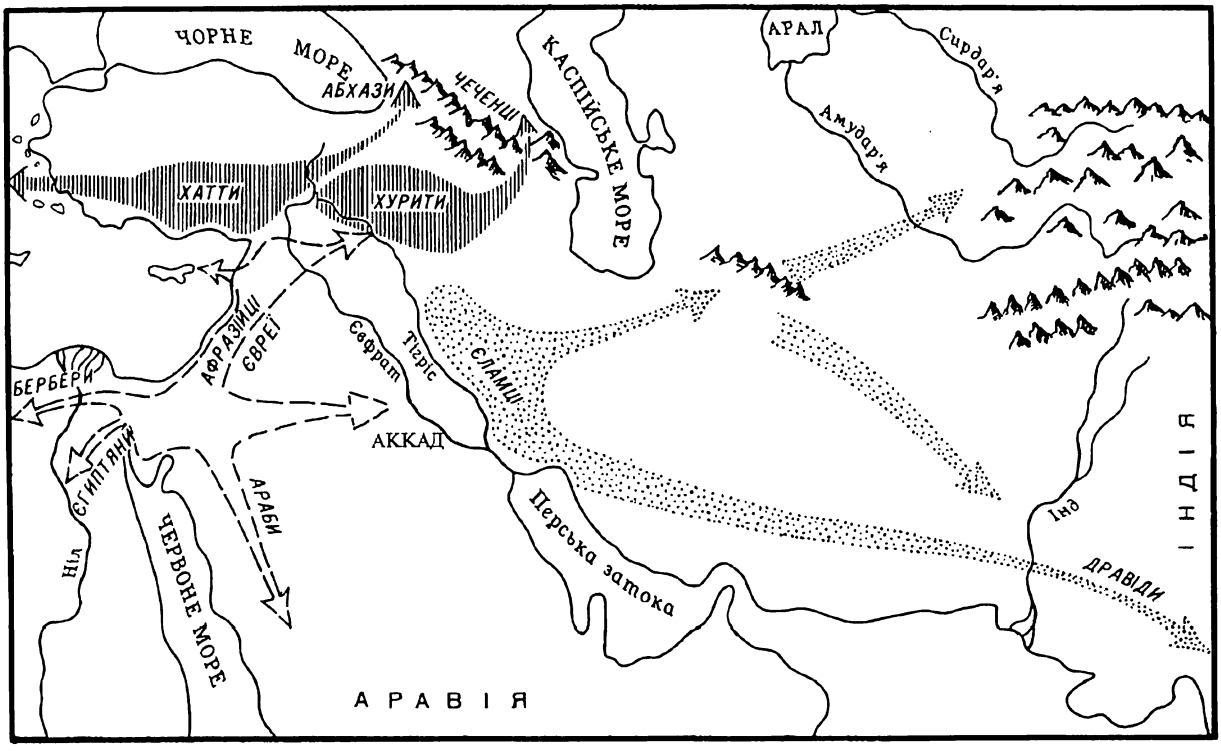

Рис. 88. Розселення найдавніших землеробів і тваринників з палестинського, анатолійського та загроського центрів доместикації тварин та рослин у VII- IV тис. до н. е.

Враховуючи сказане, Егейське море не було перепоною для анатолійських мотичних землеробів, що з VIII тис. до н. е. поширювалися на захід двома головними шляхами: морським вздовж узбережжя в Західне Середземномор'я та сушею через Грецію і Подунав'я в Центральну Європу та Правобережну Україну (Рис. 89). Археологічно простежено кілька хвиль мігрантів з Малої Азії на захід. Перша, що датується VIII тис. до н. е., принесла в Грецію та на острови і узбережжя Західного Середземномор'я (береги Апеннинського, Піренейського півостровів, Провансу, Алжиру, Марокко) досконалу, відтискну техніку обробки кременю, що зародилася на Близькому Сході (Рис. 84). Археологи пізнають її по великих, правильних крем'яних пластинах, численних трапецієподібних наконечниках стріл, пластинах з виїмками (так званим анкошам). Така крем'яна індустрія поширилася в VII – VI тис. до. н.е. по всьому узбережжю Західного Середземномор'я (капсійська культура Алжиру та Марокко, мезоліт Каталонії та Провансу). Вже говорилося, що схожий набір крем'яних виробів має мурзаккобинська культура гірського Криму. Не виключено, що хвиля мігрантів з Анатолії у VII тис. до н. е. просунулася морем не тільки на захід до Гібралтару, але й на північ до берегів Криму.

Крім близькосхідної відтискної техніки, прибульці зі сходу принесли у Західне Середземномор'я домашніх овець та кіз. Спочатку ця людність змішалася з місцевим рибальським населенням і трималася морських узбереж. Тому в Іспанії, Португалії, на півдні Франції та півночі Італії вона отримала назву прибережної культури (Castelnovian). У VI-V тис. до н. е. носії останньої просунулися на північ, суттєво впливаючи на історичний розвиток Центральної та Західної Франції [Kozlowski, 1975, s. 59, 60] (Рис. 89).

Друга хвиля неолітичних мігрантів зі сходу прокотилася узбережжям та островами Середземного моря на захід у VI тис. до н. е. Археологічно вона фіксується поширенням найдавнішої в регіоні кераміки "імпрессо", що мала орнамент у вигляді відбитків панцирів морських молюсків Cardium. Частина дослідників бачить пращурів людності, що лишила кераміку імпрессо, в балканських культурах близькосхідного походження (протосескло), інша — безпосередньо серед ранньонеолітичних мешканців півдня Малої Азії [Шнирельман, 1986, с. 290, Монгайт, 1973, с. 324] (Рис. 89).

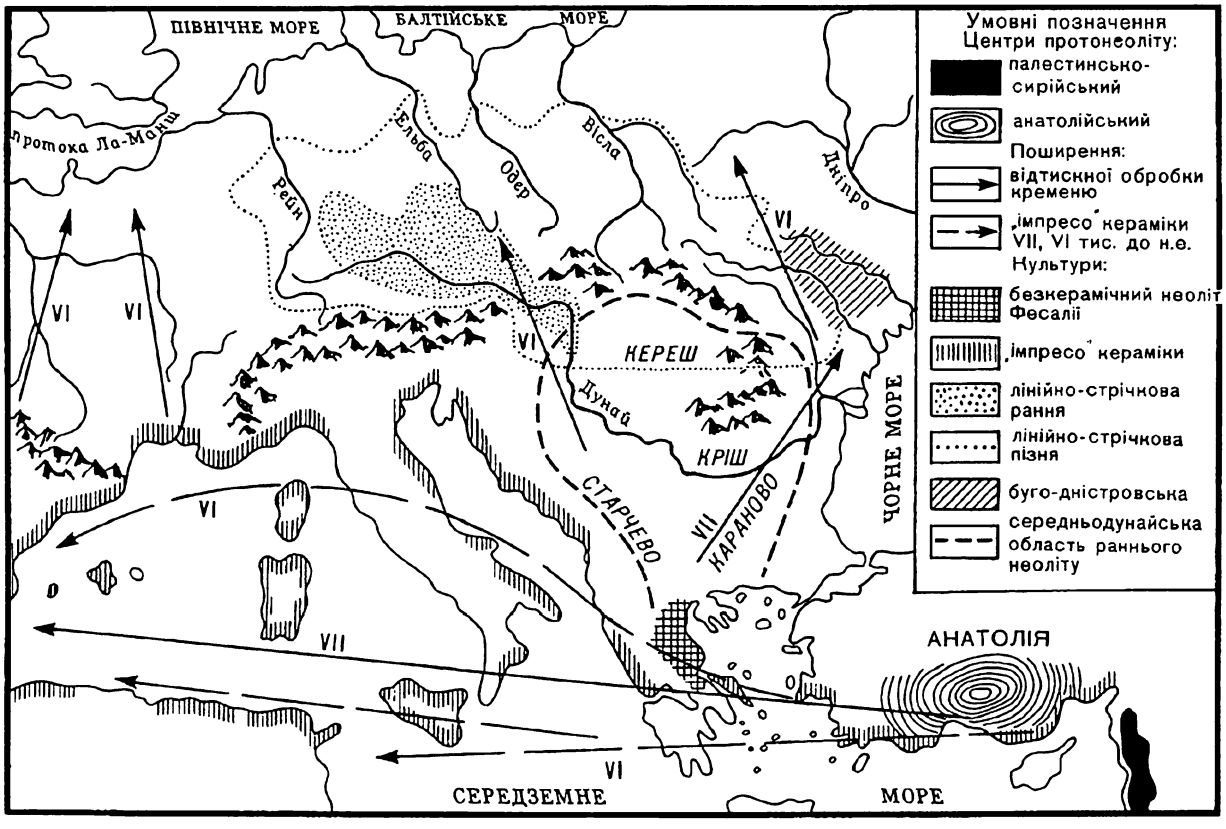

Рис. 89. Карта поширення відтворюючої економіки в Європі у VIII-V тис. до н. е

Головний потік ранньонеолітичних переселенців з Малої Азії був спрямований через Егейське море в Східну Грецію (Фессалію), а далі долиною р. Стримон на північ у Подунав'я. Звідси частина мігрантів прямувала долиною Дунаю вверх у Центральну та Західну Європу, інша повертала на схід і через Нижнє Подунав'я рухалась на Правобережну Україну (Рис. 89). Рушійною силою цього грандіозного розселення мотичних землеробів був тиск надлишків населення у найдавніших центрах відтворюючого господарства. Освоєння землеробами нових земель неминуче вело до росту населення на новій батьківщині. Це змушувало нащадків близькосхідних прибульців шукати нові придатні для мотичного землеробства регіони.

Найдавніші землеробські спільноти Європи постали у Східній Греції у кінці VIII тис. до н. е. (Аргісса, Суфлі, Сескло, Нео Нікомедія). Їх людність ще не знала кераміки, але існувала головним чином за рахунок мотичного землеробства та тваринництва. Останні з'явилися на Балканах вже в досить розвиненому, сформованому вигляді. Сам набір культивованих рослин (пшениця емер і однозернянка, ячмінь, сочевиця, віка, горох) та домашньої худоби (вівця, коза) вказує на близькосхідні корені цієї людності. Докерамічний неоліт Греції є досить пізнім і збідненим нащадком розвиненого і різноманітного докерамічного неоліту Близького Сходу [Титов, 1984, с.71-79].

На близькосхідне коріння неолітичної протоцивілізації Балкан вказує тендітний, східносередземноморський антропологічний тип найдавніших аграріїв Європи [Титов, 1984, с.75-79]. Мисливська автохтонна людність Європи здавна належала до іншого кроманьйонського типу. Вона відзначалася високим зростом,

масивним скелетом, широким обличчям і була пращуром сучасних північних європеоїдів — ірландців, англійців, датчан, норвежців, шведів, північних німців, балтів, поляків.

Поряд з яскравими близькосхідними рисами культура найдавніших землеробів Балкан у процесі саморозвитку набуває неповторності. Зокрема, тут дуже рано починає розвиватися власна домобудівна традиція, яка принципово відрізнялася від близькосхідної. Остання характеризується спочатку круглими, а потім прямокутними наземними житлами із сирцевої цегли. Вже в VII-VI тис. до н. е. в Фессалії з'явилися своєрідні прямокутні житла з двоскатним дахом, вкриті соломою. Їхні глинобитні стіни мають каркас із дерев'яних стовпів або плетеної лози. Цей тип жител був поширений найдавнішими землеробами з Балкан по всій Європі і став типовою рисою європейського землеробського неоліту. Чим далі на північ у лісову зону, тим більше дерева і менше глини використовували для будівництва таких споруд. Останні нерідко заглиблювали у землю для утеплення. Так що українська глинобитна хата під стріхою є далеким спадкоємцем житлобудівних традицій найдавніших землеробів Європи, які більше 8 тис. років тому мешкали в Східній Греції.

Поступово просуваючись з Греції на північ, нащадки анатолійських землеробів пристосовували своє господарство та культуру до місцевих природних умов. Властиве Східному Середземномор'ю і Греції розведення овець та кіз на півночі Балканського півострова поступалося місцем великій рогатій худобі та свинарству. Однак у степовому Надчорномор'ї вівці продовжують визначати склад стада, структура якого значною мірою визначалася природно-ландшафтним середовищем. Тому спроби пояснити раннє поширення овець та кіз у неоліті півдня України впливом з Кавказу здаються непереконливими. Адже стадо найдавніших неолітичних мігрантів з Малої Азії у Європу складалося саме з овець та кіз.

У VI тис. до н. е. ранньоземлеробська людність досягла півночі Балканського півострова. Тут сформувалася середньодунайська ранньонеолітична спільнота, що складалася з археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Криш Румунії та Молдови, Караново Болгарії та Буго-Дністровської Правобережної України. Переважна більшість сучасних дослідників вважає ці культури спорідненими і генетично пов'язаними через неоліт Греції з ранньоземлеробським світом Анатолії [Археология Венгрии, 1980, с.109, Титов, 1984]. Протягом VI тис. до н. е. неолітичні землероби освоїли всю Карпатську улоговину. Лише на сході їм вдалося вийти за межі Карпатської дуги в середній течії Пруту, Дністра та Південного Бугу (Рис. 89). Цей буго-дністровський неоліт вважається найдавнішим серед неолітичних культур України.

На V тис. до н. е. припадає принципово новий етап освоєння балкано-дунайськими аграріями Європи. Саме в цей час аграрна колонізація поширилась з Середнього Подунав'я північніше, на лесові плато середньої смуги Європи. Ці родючі грунти простяглися північніше Альп та Карпат довгою смугою від Північної Франції до України. Однак землеробське освоєння порослих лісом обширів стало можливим лише після винайдення підсічно-вогневого землеробства.

Його суть полягала в тому, що восени ділянка лісу розчищалася від дерев, які сохли протягом зимових місяців. У лютому сухі дерева спалювалися, здобрюючи землю попелом. Навесні підготовлене таким способом поле засівалося. Після кількох років експлуатації воно втрачало родючість. Доводилось випалювати нову ділянку лісу і переносити ближче до неї селище. Цим пояснюється рухливість давніх землеробів, які користувалися такими методами ведення сільського господарства.

Найдавнішими підсічно-вогневими землеробами, які освоїли лісові обшири середньої смуги Європи, фахівці вважають людність неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Ця спільнота постала ще у VI тис. до н.е. у Західній Угорщині на основі згаданих культур середньодунайськогої неолітичної спільноти за участю нових хвиль колоністів з півдня. З Карпатської улоговини носії культури лінійно-стрічкової кераміки просунулись Верхнім Дунаєм на узвищення Південної Німеч-

чини, в басейн Рейну, і навіть у Північно-Східну Францію. Дещо пізніше саме їх нащадки принесли землеробство та тваринництво на Британські острови.

Племена культури лінійно-стрічкової кераміки розселялися зі своєї батьківщини на Середньому Дунаї через Моравську браму на північ на землі Південної Польщі. Рухаючись далі на схід, вони близько середини V тис. до н. е. досягли Волині та Верхнього Подністров'я. Далі лінійно-стрічковики спустилися долинами Дністра та Пруту вниз і повернули на захід у Трансильванію. Отже, ця культура відіграла провідну роль в неолітизації середньої смуги Європи від Франції до України (Рис. 89, 90).

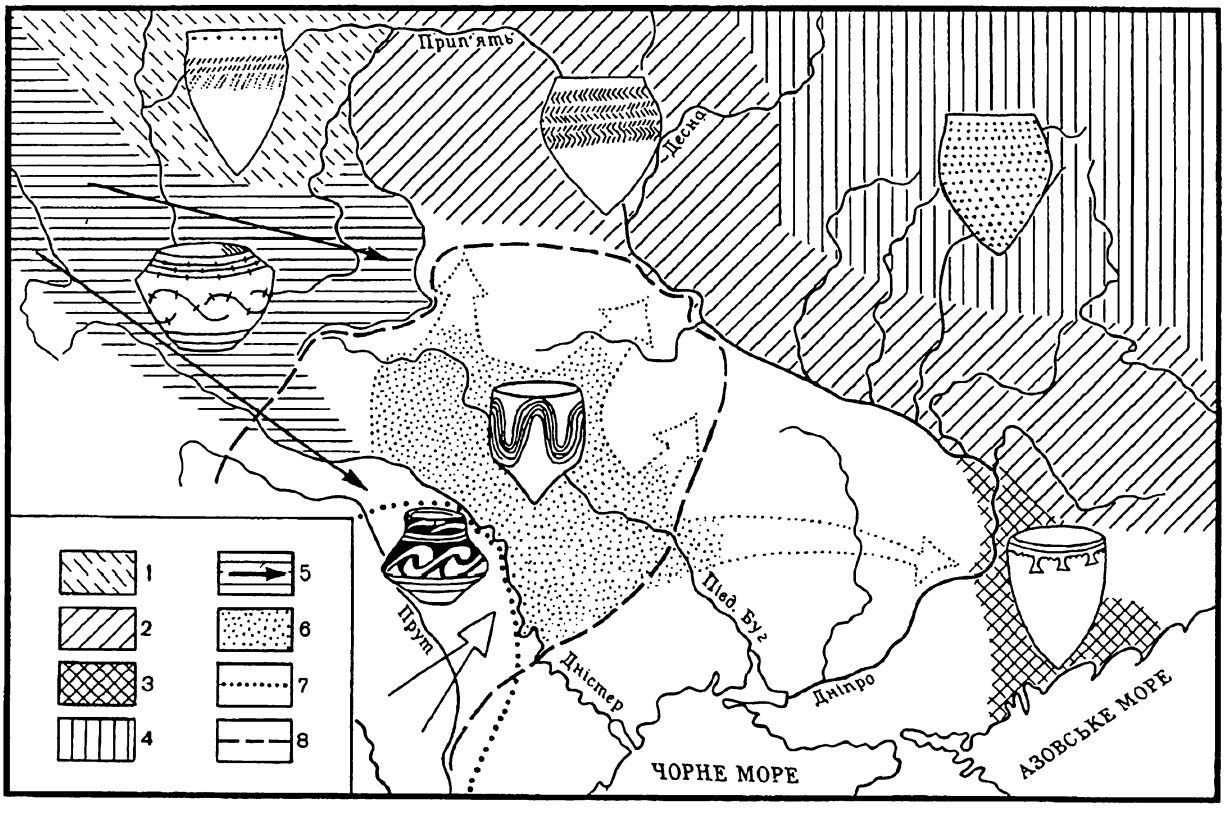

Рис. 90. Неолітичні культури України VI-IV тис. до н. е.

Територія поширення культур: 1- німанської, 2- дніпро-донецької, 3- сурської, 4- ямково-гребінцевої, 5- лінійно-стрічкової, 6- буго-дністровської, 7- кукутені, 8- трипільської.

Однак справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з відомою трипільською культурою, яка датується V-IV тис. до н. е. Вона виникла на початку V тис. до н. е. у Трансильванії та Молдові на основі неолітичних культур Подунав'я, і перш за все культури Боян. Румунська назва культури Кукутені. Протягом більше ніж тисячі років ця людність поступово і невпинно просувалася з Південного Прикарпаття у північно-східному напрямку, колонізуючи родючі чорноземи лісостепової смуги Молдови та Правобережної України. У середині IV тис. до н. е. трипільці досягли Дніпра на теренах Південної Київщини. Одне з цих поселень, розкопане В.Хвойкою сто років тому біля с.Трипілля, і дало назву культурі.

Таким чином, поширення відтворюючої економіки на українських землях відбулося з Балканського регіону. Популярна у післявоєнні роки версія про неолітизацію України з Кавказу поки що не знаходить переконливого археологічного підтвердження. Зате археологічні матеріали дозволяють впевнено говорити про мінімум чотири хвилі мігрантів, які послідовно котилися з Подунав'я на Правобережну Україну протягом VII – IV тис. до н. е.

Найдавніші впливи балканського світу на українські землі простежуються в матеріалах гребениківської пізньомезолітичної культури Одещини, що датуються VII-VI тис. до н. е. Гребениківський крем'яний інвентар є класичним прикладом згаданої протонеолітичної техніки обробки кременю близькосхідного походження.

Їй властиві правильні відтискні пластини, з перетинів яких виготовляли численні трапецієподібні наконечники стріл (Рис. 84). Аналогічні вироби знайдені в найдавніших докерамічних шарах неоліту Східної Греції (Аргісса, Сескло, Неа Нікомедія). Це дає підстави вбачати генетичні витоки гребениківської культурної спільноти Північно-Західного Надчорномор'я на Балканах. Нагадаю, що згадана досконала відтискна техніка обробки кременю у VIII тис. до н. е. просунулась з Близького Сходу на Балкани і далі на захід по островах та узбережжю Середземного моря до Гібралтару включно. В VI тис. до н. е. вона поширювалася на північ в Європу і в V тис. до н. е. досягла берегів Балтії, Північного моря, Ла-Маншу (Рис. 89).

З другою, буго-дністровською, хвилею балканських прибульців у лісостепах Правобережної України з'явилася найдавніша неолітична кераміка та відтворююче господарство. Про балканські корені цього явища свідчать як особливості буго-дністровської кераміки (лінійний орнамент), так і своєрідний близькосхідно-балканський набір культурних рослин. Відбитки зерен на глиняному посуді свідчать, що буго-дністровці вирощували традиційні для Східного Середземномор'я зернові культури — пшениці емер та однозернянку, ячмінь, горох. На поселеннях переважають кістки диких тварин та риби. Серед домашніх тварин були відомі свині, собаки. Пізніше з'явилася велика рогата худоба [Археология УССР, 1985, т. 1, с. 118-126].

Слід зазначити, що буго-дністровська культура VI-V тис. до н. е. є місцевим, варварським проявом неоліту Подунав'я. Вона постала внаслідок впливу балканської за походженням культури Криш з території Молдови на місцеві мисливські та рибальські племена Середнього Дністра та Бугу. Тому основою економіки цього населення було мисливство та рибальство, доповнювані запозиченими у кришської людності Молдови елементами землеробства і тваринництва. Стає зрозумілим чому сліди культурних злаків знайдені на буго-дністровських пам'ятках Подністров'я, але відсутні далі на схід у Побужжі. Глиняний посуд буго-дністровської культури поєднує в собі місцеві риси (гостре дно) із запозиченими у дунайських землеробів (лінійний орнамент) (Рис. 90).

В середині V тис. до н. е. буго-дністровська людність просунулася на схід до Дніпра і на північ до Полісся. Внаслідок її впливів на місцеву людність мисливців та рибалок у поліському Подніпров'ї постала дніпро-донецька неолітична культура. Найдавнішим дніпро-донецьким стоянкам Київського Полісся V тис. до н. е. властиве поєднання кераміки з елементами буго-дністровського орнаменту (Рис. 91, *4-6*) з яніславицьким кременем (Рис. 92, *6-8, 19-24*). Нерідко в цих комплексах наявні крем'яні вироби південного, кукрекського походження — Лазарівка, Бородянка 3в, Корма 1б та ін. (Рис. 92, *9-18, 25, 26*). Виникнення цих пам'яток можна пояснити синтезом місцевих яніславицьких традицій з принесеними з півдня неолітичними переселенцями буго-дністровськими та кукрекськими (Рис. 91, 92). Схоже, що головною причиною розселення буго-дністровських племен у північно-східному напрямку був тиск на них з басейнів Пруту та Дністра нових неолітичних колоністів балкано-дунайського походження, а саме населення культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля (Рис. 90).

Третя хвиля мігрантів з Балкан та Подунав'я — людність культури лінійно-стрічкової кераміки, на відміну від попередніх, прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'я не з Нижнього Дунаю, а з Південної Польщі в обхід Карпат з півночі (Рис. 90). Її поселення в Україні датуються початком V тис. до н. е. В основі економіки прибульців лежало переложне землеробство, доповнюване придомним розведенням великої рогатої худоби. Носії традицій культури лінійно-стрічкової кераміки також були пращурами найдавніших балканських землеробів. Про це переконливо свідчить близькосхідний набір зернових, характерний лінійний орнамент посуду, середземноморський "вірменоїдний" антропологічний тип лінійно-стрічковиків [Kozlowski J.,Kozlowski S., 1977, s. 264].

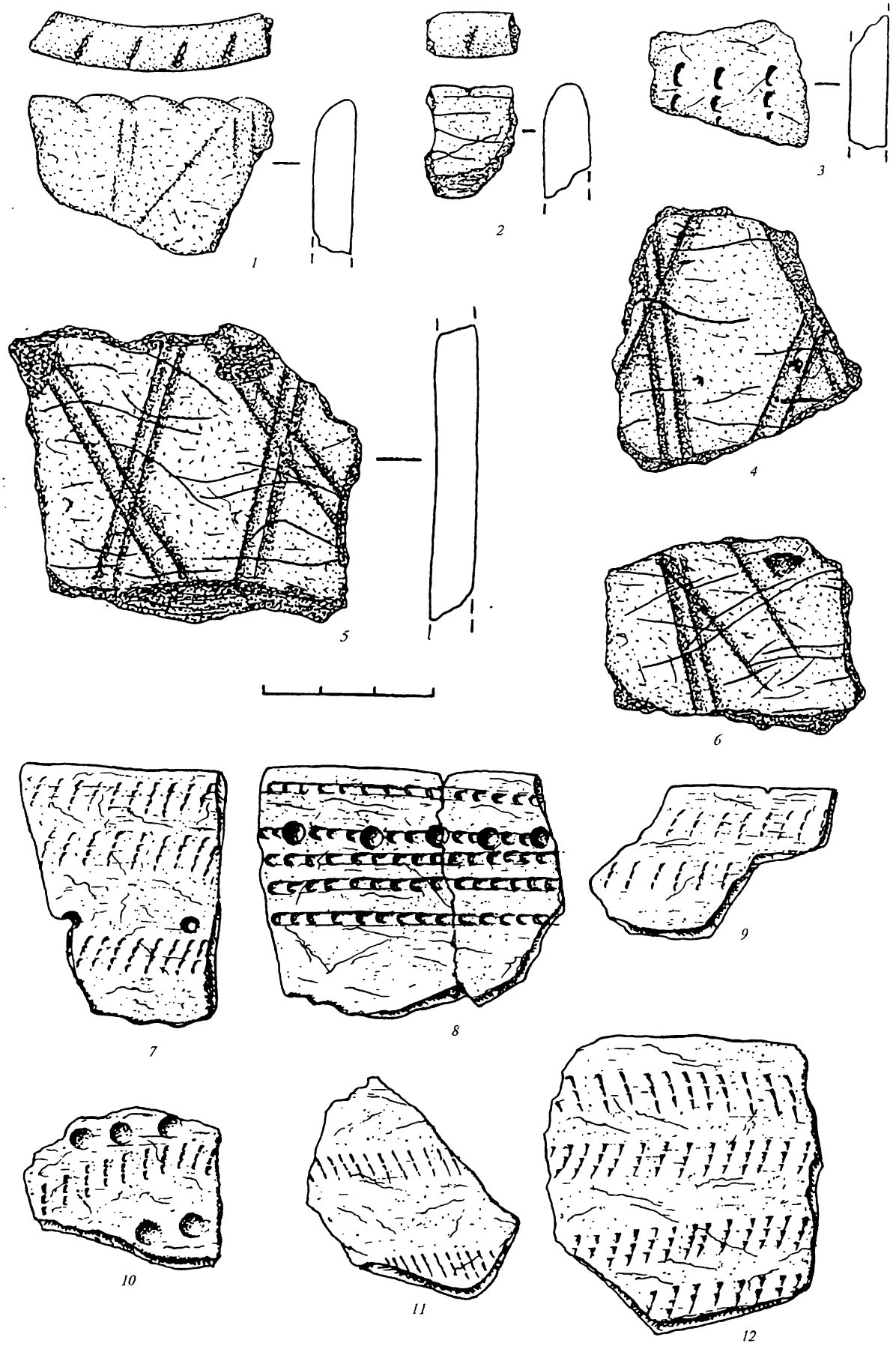

Рис. 91. Неолітична кераміка зі стоянок Київщини Лазарівка (1-6) та Бородянка 3В (7-12), за Л.Л.Залізняком.

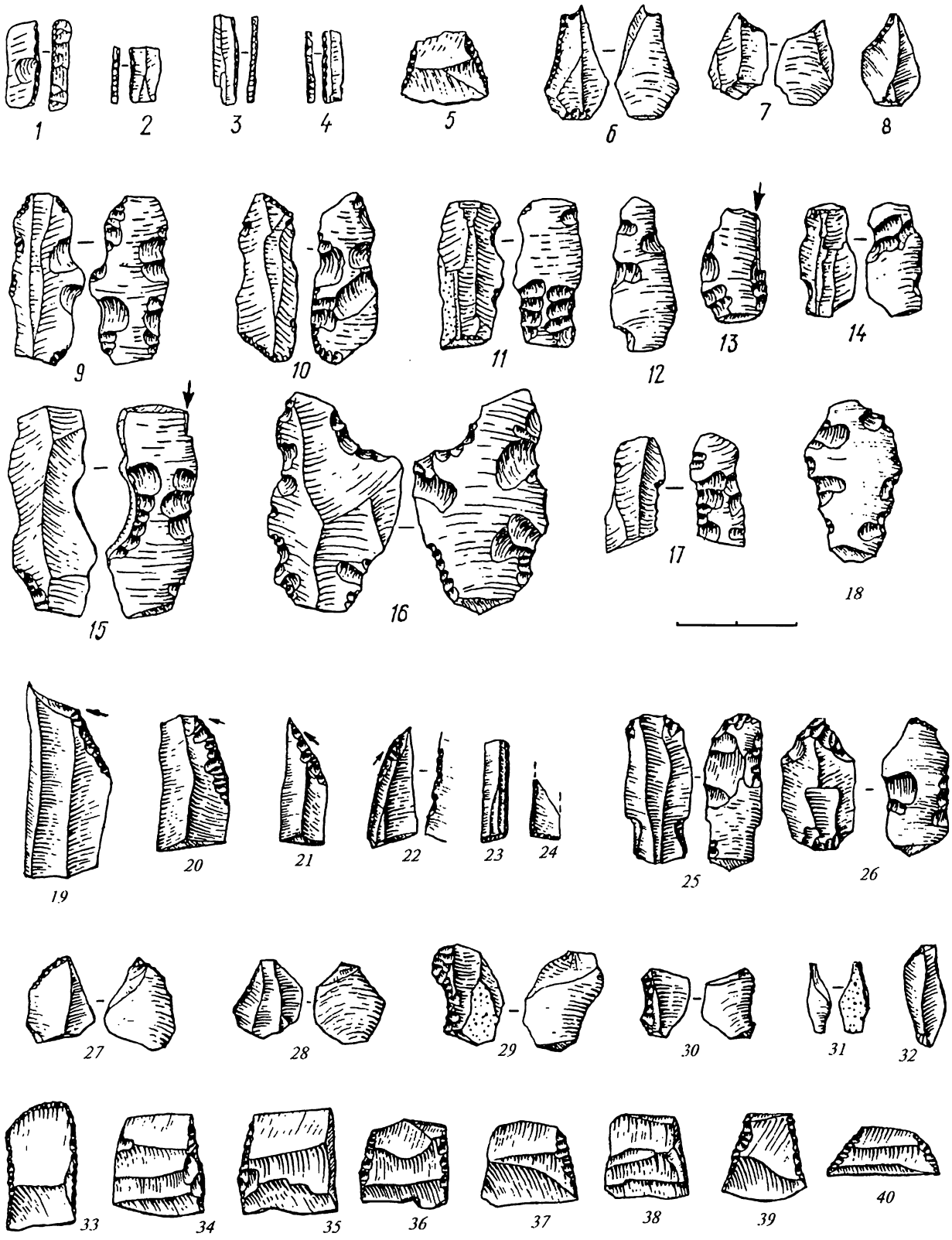

Рис. 92. Мікроліти ранньонеолітичних стоянок Київського Полісся Лазарівка (1-18) та Бородянка 3В (19-42), за Л.Л.Залізняком.

Аграрна економіка остаточно затвердилася на черноземах Правобережної України лише у V-IV тис. до н. е. з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну р.Серет носіїв культури Кукутені-Трипілля (Рис. 90). Її економічною базою було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово засвоїли всі придатні для їхнього господарства чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад вже згадуваної балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, теж переконливо вказують на балканські корені культури. Про це ж свідчить і грацильний східносередземноморський антропологічний тип трипільців. Він досить добре реконструюється як за досить нечисленними їх скелетними рештками, так і за багатою ранньотрипільською реалістичною глиняною пластикою (Рис. 101). До цього ж морфологічного типу належать численні антропологічні рештки людності споріднених з Трипіллям неолітичних культур Балкан та Подунав'я VII - IV тис. до н. е.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією в археології називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. Величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител, займали площу 200-400 га і мали населення 10 тис. осіб і більше. Схоже, що ці велетенські селища стояли на порозі перетворення у протоміста. Житла на них розташовані концентричними колами, які, можливо, виконували оборонні функції. Великі трипільські поселення нагадують центри номів Стародавнього Сходу. А, як відомо з близькосхідних джерел, номи IV – III тис. до н. е. воювали між собою.

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма та своєрідної системи лічби. Отже, трипільські протоміста та протописемність дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалася одночасно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство в кінці IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями всіх придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережної України. Зміни клімату у бік зростання його посушливості довершили колапс трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом протоцивілізації Трипілля. Величезні обшири чорноземів штовхали трипільське суспільство на екстенсивний шлях розвитку, заважали прогресивним змінам в економіці

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних теренах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату у кінці IV тис. до н. е. [Кременецький, 1991, с.175] стимулювали поступове підвищення ролі архаїчних форм скотарства у пізньотрипільському господарстві. Все це створило умови для заселення їхніми нащадками Полісся, заплави Дніпра, надчорноморських степів. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому, знаменували собою колапс трипільської протоцивілізації і кінець існування культури. Значення останньої в стародавній історії полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на землях України у IV тис. до н. е.

Отже, в VI – IV тис. до н. е. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших в Європі балканських землеробів. На північ від них, у Поліссі та в Подніпров'ї, жили місцеві мисливці та рибалки. Під культурним впливом землеробів Правобережжя тут постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпродонецька Київщини та Лівобережжя Дніпра, сурсько-дніпровська Надпорожжя та Надазов'я (Рис. 90). Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти V-IV тис. до н. е. мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений відступаючими наколами гребінця чи палички. Правобережні землероби та тваринники ліпили з глини різноманітний, досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом. Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою велику наукову проблему.

Як зазначалося, ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу у VIII – VI тис. до н. е. відбувалася за принципом "набігаючої демографічної хвилі" [Renfrew, 1987, p.150]. Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення і зумовлював демографічний вибух. Надлишки людності розтікалися в пошуках придатних для землеробства грунтів на території, де відтворююче господарство ще не було відоме. Оскільки щільність мисливського населення була в десятки разів меншою, а культурний розвиток незрівнянно нижчим, порівняно з неолітичними прибульцями, первісні мисливці-аборигени не могли суттєво вплинути ні на культуру, ні на антропологію балканських колоністів.

Крім того, мезолітичні лісові рибалки та мисливці, з одного боку, і ранньонеолітичні мотичні землероби – з іншого, як правило, експлуатували різні екологічні ніші первісної Європи. Так, мезолітична людність концентрувалася в багатих дичиною лісах Великих Європейських низин, Балтії, Північно-Східної Європи, в болотистих заплавах великих рівнинних рік, у горах, на морських узбережжях. Ранніх землеробів принаджували, перш за все, родючі грунти річкових долин Балканського півострова, Подунав'я та лесових плато середньої смуги Європи, які, судячи з нечисленності відомих на них мезолітичних стоянок, мало цікавили первісних мисливців та рибалок.

Археологічні та антропологічні дані свідчать, що ранні землероби Балкан та Центральної Європи мало контактували з мисливцями-аборигенами. Нечисленне і відстале мисливсько-рибальське населення, схоже, поглиналося, а можливо, і знищувалося прибульцями з півдня. Як наслідок, на землях Південної та Центральної Європи відбувалася повна зміна не тільки господарства, культури, а й антропологічного типу населення. Якщо автохтонна мисливська людність Європи була носієм масивного кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Сказане пояснює майже повну відсутність на Балканах мезолітичних пам'яток VII-V тис. до н. е., які є дуже численними на більш північних теренах Європи. Мисливці-автохтони зникли з Балкан ще на початку голоцену внаслідок дуже раньої колонізації півострова близькосхідною людністю. Лише в дуже сприятливих для мисливства і малопридатних для землеробства місцях певний час зберігалися рештки місцевої мисливської людності. Так, в районі Дунайських Воріт у VII – VI тис. до н. е. розвивалася мисливсько-рибальська культура Лепенський Вир, крем'яна індустрія якої продовжувала традиції центральнєвропейського епіграветту, а масивний антропологічний тип людності свідчив про її генетичний зв'язок з кроманьйонцями прильодовикової Європи. Однак на пізньому етапі культура Лепенського Виру зазнала певних впливів від неолітичних мігрантів з півдня. Вона набула складних і розвинених форм (розвинене домобудування та ритуали, багата кам'яна скульптура тощо), що нагадує протонеоліт Близького Сходу. Простежена прогресуюча грацилізація антропологічного типу населення свідчить про сталі шлюбні контакти з неолітичними прибульцями з півдня. Культуру Лепинського Виру розглядають як реакцію місцевого мисливського населення на неолітизацію регіону прибульцями з півдня [Whittle, 1996, p. 45, 46].

Все ж при неолітичній колонізації Центральної Європи та особливо Балкан і Подунав'я нащадками східносередземноморських мотичних землеробів місцеве мисливське населення мало вплинуло на формування балканської неолітичної протоцивілізації. Яскравий приклад такої експансії на землі мезолітичних мисливців-аборигенів дає культура лінійно-стрічкової кераміки лесових узвищень Європи та трипільська Правобережної України.

Як відомо, трипільська людність почала просуватися на Правобережну Україну в V тис. до н. е. з Трансильванії. В долинах Пруту, Дністра, Південного Бугу вона, без сумніву, застала носіїв буго-дністровської культури. Однак суттєвих буго-дністровських впливів на культуру трипільців не простежено. Разом з тим, пізні буго-дністровці з кінця V тис. до н. е. інтенсивно розселялися на схід у долину Дніпра та на північ у Південне Полісся, що призвело до неолітизації зазначених регіонів України. Як зазначалося, цей процес археологічно фіксується появою в

долині Дніпра та на півдні Полісся найдавнішої кераміки з лінійною буго-дністровською орнаментацією та південною кукрекською крем'яною індустрією (Рис. 91, 92). Міграція буго-дністровців у північно-східному напрямку, вірогідно, пояснюється наростаючим тиском з південного заходу більш розвиненого і, схоже, ворожого до них трипільського населення.

Деякі наукові дані, перш за все археологічні, дають підстави більш впевнено говорити про генетичні зв'язки балканського неоліту і, зокрема, його українського прояву трипільської культури, з конкретними неолітичними спільнотами Близького Сходу і, перш за все, Малої Азії. Однак для цього необхідно бодай коротко зупинитися на складних етнокультурних процесах, які розвивалися на Близькому Сході в IX-IV тис. до н. е.

Раніше згадувались три центри зародження відтворюючого господарства на Близькому Сході — Палестинський, Анатолійський та Зарзійський (Рис. 88). В умовах тісних культурних контактів у зазначених центрах розвивалися відповідно афразійська, протохатто-хуритська та еламо-дравидська етнокультурні спільноти, які першими перейшли до відтворюючого господарства і принесли його в сусідні регіони Азії, Європи, Африки [Шнирельман, 1989, ИДВ, 1988].

Найдавніші афразійці археологічно фіксуються з X-XI тис. до н. е. по всьому Східному Середземномор'ю: на Сінайському півострові, в Палестині, Сирії, на середній течії Євфрату. Поряд з мисливством, розвиненим рибальством ця людність займалася ускладненим збиральництвом і почала вирощувати ячмінь, пшеницю та розводити кіз і овець. Найдавніші афразійці, схоже, лишили пам'ятки натуфійської культури. Цікаво, що ранньонатуфійська кам'яна індустрія нагадує Азиль Європи, з яким її споріднюють низькі, грубі сегменти, подібні до сегментів шанкобинської культури Криму. В VII-VI тис. до н. е. афразійці просунулися через Суецький перешийок у Північно-Східну Африку і започаткували берберську, чадську, єгипетську, кушитську групи народів. Від афразійців, що розселилися з Палестини на південь в Аравію, веде свій початок арабська гілка семітів. В цей же час землероби та скотарі Сирії та Палестини розселилися на схід у Месопотамію та на захід на о.Кіпр [Шнирельман, 1989, с.67,77]. Нащадками найдавніших афразійських фермерів були біблійні семітські племена (ханаани, аморитяни, моавітяни, амонітяни та ін.), аккадці, що завоювали 2370 р. до н. е. Шумер у Месопотамії, фінікійці, а також сучасні євреї та араби.

На схід від річки Тигріс у передгір'ях Загросу розміщувався ще один центр зародження відтворюючого господарства. На його базі постала еламо-дравідійська етнічна група. В VI — IV тис. до н. е. ця людність Загроських гір просувалась на схід (Рис. 88). Вона заселила південь Середньої Азії, Іран та схід Індії [Шнирельман, 1989, с.99]. В басейні Інду нащадки цих прибульців із заходу започаткували Харапську цивілізацію. Їхніми далекими нащадками є носії дравідійських мов, зокрема тамільської Південно-Східної Індії.

У Закавказзі та у верхів'ях р.Тигріс був розташований ще один центр доместикації тварин та рослин. На його грунті сформувалася хуритська група народів, відома з пам'яток халафської культури V тис. до н. е. та куро-аракського енеоліту Закавказзя IV-III тис. до н. е. Стародавнім хуритам належать урартійські старожитності початку I тис. до н. е. Нащадками хуритів є сучасні чеченці, інгуші, аварці, лезгини та деякі інші народи Північно-Східного Кавказу.

Автохтонами Центрального Кавказу є картвели, коріння яких, за даними археології, сягає IV тис. до н. е. До картвельської групи народів належать грузини, свани, менгрели, які населяють в наш час Центральний та Західний Кавказ.

Північно-Західний Кавказ населяють абхази, адигейці, кабардинці, абазинці, далекими пращурами яких є корінні мешканці Анатолії хатти. Їх переселення зі своєї батьківщини на схід у Кавказькі гори сталося досить пізно. Головною причиною був тиск на хаттів із заходу з боку войовничих індоєвропейських племен, які в III — II тис. до н. е. хвилями котилися з Балканського півострова в Малу Азію. Так, у III тис. до н. е. в Анатолію прийшли лувійці, потім палайці. У XVII ст. до н. е. хаттів підкорили хетти. Хеттську державу зруйнувала у XIII ст. до н. е. нова

хвиля індоєвропейців з Балкан — вірменів. За ними із заходу котилися фрігійці, які в I тис. до н. е. створили в центрі Анатолії свою державу [ИДВ, 1988, с. 124], яку 674 р. до н. е. знищили кіммерійці з Північного Надчорномор'я. Індоєвропейська експансія із заходу зумовила переселення частини хаттів на схід в район Кавказу, де їхні далеки пращури (абхази, адигейці та ін.) мешкають донині.

Батьківщиною хаттів був південь Малої Азії, або Анатолії. Південноанатолійський центр зародження відтворюючого господарства відіграв провідну роль у неолізації Європи (Рис. 88, 89). Вже згадувалося про дві хвилі ранньонеолітичних мігрантів, які в VIII – VI тис. до н. е. прокотилися з Малої Азії на захід островами та узбережжям Середземного моря до Гібралтару, несучи протонеолітичну техніку обробки кременю, кераміку з імпрессо орнаментом, доместикованих кіз та овець. Пізніше, в IV – II тис. до н. е., нащадки цих найдавніших переселенців з Південної Анатолії стали будівничими мегалітичних споруд Західного Середземномор'я та Атлантичного узбережжя Західної Європи. Серед мегалітів поширені дольмени, які відомі не тільки в Західній Європі, а й на Північно-Західному Кавказі [Монгайт, 1973, с.261-264, 292-294, 325, Марковин, 1978].

До VI тис. до н. е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'їв Євфрату та Закавказзя складали єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Мовна спорідненість сучасних басків та їхніх античних пращурів іберів Піренейського та етрусків Апеннинського півостровів з північнокавказькими нащадками хаттів та хуритів (абхазами, адигейцями, чеченцями, інгушами та ін.) є наслідком походження усіх цих народів від спільних анатолійсько-кавказьких пращурів VIII-VII тис. до н. е. [Иванов, 1988, с.216].

Отже, внаслідок міграцій з Південної Анатолії у Середземномор'я найдавніших землеробів і тваринників у Південній Європі склався споріднений стародавній анатолійсько-кавказькій спільноті етномовний пласт. Ця людність була творцем мегалітичної культури Європи IV-II тис. до н. е. і зійшла з історичної арени внаслідок експансії кельтів (ібери Піренейського півострова) та римлян (етруски Апеннін) у I тис. до н. е. Однак нащадки іберів баски збереглися у передгір'ях Піренеїв до наших часів.

На думку деяких дослідників у балкано-дунайському регіоні цей ранньонеолітичний пласт анатолійсько-кавказького походження представлений в докерамічних та рінньокерамічних шарах культури Пресескло в Фессалії та Криш-Старчево Подунав'я і Молдови VII-VI тис. до н. е. [Монгайт, 1973, с. 325, Титов, 1969, с. 222-223, Шнирельман, 1986. с. 290, Павленко, 1994, с. 29]. Це культурне явище характеризується протонеолітичною, відтискною технікою обробки кременю, так званою барботинною керамікою з відбитками нігтя та раковини Cardium [Титов, 1969, с. 222, табл. 11]. В Україні під впливом цієї людності анатолійсько-кавказького походження, вірогідно, формувалися пам'ятки протонеолітичних культур Гребеники Одещини та Мурзак-Коба гірського Криму, а також ранньонеолітична буго-дністровська спільнота, генетично пов'язана з культурою Криш Молдови та Нижнього Подунав'я.

Не пізніше V тис. до н. е. анатолійсько-кавказька єдність Близького Сходу розпалася на західну — прахаттську та східну — прахуритську частини. З цього часу на базі південноанатолійського центру зародження відтворюючого господарства формувалася власне хаттська етнокультурна спільнота. Прахатти півдня Малої Азії в VII-VI тис. до н. е. створили протоцивілізації Хаджилар та Чатал-Гуюк, під впливом яких зародилися і розвивалися пізніші культури балкано-дунайського неоліту V-IV тис. до н. е. (Караново II, III, Вінча, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля та ін.) [Renfrew, 1985, Сафронов, 1989, Павленко, 1994].

Відомий радянський фахівець зі стародавньої історії Передньої Азії І.М.Д'яконов [1982, с. 16] вважав "археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібним до гірсько-периферійного суспільства стародавнього Близького Сходу". Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури, антропології носіїв неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної

України (Сескло, Старчево, Кереш, Караново, Криш, Вінча, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі [Титов, 1969, 1984, Археология Венгрии, 1980, с.109, Renfrew, 1985, Сафронов, 1989, Шнирельман, 1989, Павленко, 1994]. Про південноанатолійські витоки Балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин, доместикованих тварин [Шнирельман, 1989], типологія найдавнішої балканської кераміки [Титов, 1969], деякі дані балканської гідронімії [Иванов, 1984]. Більше того, можна говорити про кілька хвиль неолітичних мігрантів з Малої Азії на Балкани [Археология Венгрии, 1980, с.75, 158, 411].

Генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і культури Кукутені-Трипілля, з південно-анатолійським (прахаттським) центром неолітизації дає підстави для припущення, що згадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етномовному відношенні скоріш за все були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками, на нашу думку, пояснюється наявність в Балкано-Дунайському регіоні дуже архаїчної малоазійської гідронімії, відзначеної Т.Гамкрелідзе та В.Івановим [1984, с. 862-863]. Про це ж свідчать виразні сліди лінгвістичних контактів праіндоєвропейців з прахаттами [Старостин, 1988, с. 152-154], що, як вважають згадані автори, мали місце не пізніше V тис. до н.е. На нашу думку, індоєвропейці, які формувалися під сильним впливом балканського неоліту, саме від нього отримали разом з навичками землеробства і тваринництва деякі сільськогосподарські хатто-хуритські терміни. Докладніше про близькосхідну аграрну термінологію в індоєвропейських мовах буде сказано в наступному розділі.

Однак, як переконливо показав В.Ілліч-Світич [1964, с.3-12], в індоєвропейських мовах є значний пласт аграрної лексики не тільки хатто-хуритів, а й інших близькосхідних народів — прасемітів, шумерів, еламійців. Зазначимо, що на час мовно-культурних контактів автохтонів Європи — праіндоєвропейців, з тісно пов'язаним з Близьким Сходом балканським неолітом у VII — IV тис. до н. е. східне узбережжя Середземного моря населяли спільні пращури афразійської групи народів. З IV тис. до н. е. з цієї спільноти почали виділятися семіти (араби, євреї), єгиптяни, бербери, кушити тощо. Тобто, відзначені В.Іллічем-Світичем прасемітські запозичення в індоєвропейських мовах вірніше називати афразійськими. Адже говорити про семітів до IV тис. до н. е. науково некоректно.

Ця афразійська, шумерська та еламська термінології, схоже, перейшли до індоєвропейської прамови також з балкано-дунайського неоліту. Тому останній не був монолітно хаттським в етномовному розумінні. Очевидно, було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Вірогідно він був започаткований і розвивався під потужним впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але, очевидно, мали місце і прахуритські, афразійські, шумерські, еламські впливи. Сказане повною мірою стосується і трипільської культури Правобережної України, як крайнього північно-східного прояву балканської неолітичної протоцивілізації, під потужним впливом якої формувалися найдавніші праіндоєвропейські спільноти лісостепів та степів Південної України.

Зазначимо, що згадані близькосхідні етномовні спільноти довгий час розвивалися в умовах близьких контактів. Тому мовні особливості кожної з них мають багато паралелей з сусідами. Частина давньої лексики Близького Сходу взагалі могла бути універсальною і поширюватися в більшості мов регіону. Цим пояснюється віднесення В.Ілліч-Світичем та В.Старостіним одних і тих же лексем до різних мовних груп Близького Сходу - хатто-хуритської та прасемітської.

Отже, протягом VI-У тис. до н. е. балкано-дунайські землероби активно колонізували Центральну Європу та Правобережну Україну.

Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дозволив племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом V тис. до н. е. освоїти порослі лісом, родючі лесові грунти середньої смуги Європи. На півночі вони досягли заселених

автохтонними лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичних землеробів Середньоєвропейських низин (Німецької, Польської, Поліської) (Рис. 89). У Східній Європі трипільці, просуваючись з Нижнього Подунав'я в північно-східному напрямку, колонізували всі родючі чорноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н. е. вийшли в болота Полісся та плавні Дніпра (Рис. 90). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства в Європі. Подальше поширення відтворюючого господарства в степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства.

Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю та аборигенами Європи — лісовими мисливцями, на певний час стабілізувався по межі двох природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та Середньоєвропейських низин з їх порослими сосново-березовими лісами, заболоченими та піщаними грунтами. Непридатні для мотичного землеробства, вони не приваблювали неолітичних колоністів. З іншого боку, вкриті лісом, плавнями, озерами та річками Німецька, Польська, Поліська низини та Середнє Подніпров'я були багатим на дичину та рибу краєм, в якому законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство аборигенів.

Однак наростаюча криза мисливського господарства через зменшення чисельності промислових тварин штовхала мисливців до запозичення від своїх більш розвинених південних неолітичних сусідів різноманітних новацій. Перш за все, мисливці та рибалки лісової зони Європи запозичили неолітичну технологію виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд потрібний для зберігання в ньому зерна та приготування каші, то у суспільствах з привласнюючою економікою, що перебуває у стані кризи, глиняні горщики необхідні для варіння м'яса та риби з метою повнішого їх використання. Адже через активний мисливський промисел ставало все важче здобувати їжу в лісі чи в річці. Пізніше лісові суспільства Європи перейняли у неолітичних племен перші навички відтворюючої економіки, металургії, інші корисні новації. Причому, примітивне землеробство та скотарство були запозичені разом з культурними рослинами та свійськими тваринами близькосхідного походження (пшениця, ячмінь, вівця, коза).

Археологічні дані свідчать, що автохтонні мисливські та рибальські суспільства Німецької, Польської, Поліської низин та Середнього Подніпров'я протягом V-IV тис. до н. е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи, яка була далеким нащадком культурних традицій найдавніших землеробів та тваринників Малої Азії. Останнім часом встановлено, що згадані автохтонні мисливські суспільства Середньоєвропейських низин та Подніпров'я були поєднані між собою не тільки єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, але й належністю до одного антропологічного типу та етнокультурною спорідненістю [Залізняк, 1991, с. 39, 55, 1994, с. 97-99].

Слід зазначити, що мезоліт середньоєвропейських низин від Темзи до Десни відзначався дивовижною етнокультурною монолітністю (див. розділ 6, *19,20*). На цих теренах у мезоліті археологічно простежуються два послідовні, генетично пов'язані між собою історичні пласти: етнокультурні спільноти Дювенсі VIII-VI тис. до н. е. (Рис. 85) та Постмаглемезе VI – IV тис. до н. е. (Рис. 86) [Kozlowski, 1973, Залізняк, 1976, 1980, 1991, с.11, 12, 13, 38-41, 1997, с.117-125]. Це дві історичні стадії північноєвропейського мезоліту, на нашу думку, певною мірою були археологічними еквівалентами бореального та ранньоіндоєвропейського етапів формування праіндоєвропейської мови, за М.Д.Андреєвим [1986].

Постмаглемезька пізньомезолітична та неолітична спільноти займали рівнинні території від Нижнього Рейну та Ютландії на заході до Дніпра і навіть Сіверського Дінця на сході. Маємо певні наукові підстави говорити про участь цієї людності в етногенезі найдавніших індоєвропейців IV тис. до н. е. За археологічними матеріалами постмаглемезька культурна єдність склалася в VI – IV тис. до н. е. внаслідок міграції пізньомезолітичної людності Західної Балтії у південно-східному напрямку на Середній Дніпро та Лівобережну Україну [Залізняк, 1994, с.89, 97-99] (Рис. 86).

Як зазначалося в 15 та 19 підрозділах розділу 6 цієї книги, у VII тис. до н. е. в Західній Балтії (Ютландія, північ Німеччини) мешкали мисливсько-рибальські племена так званої культури Маглемезе. Внаслідок трансгресії Балтії значні території узбережжя були затоплені морем і маглемезьке населення після 6000 р. до н. е. почало мігрувати у південно-східному напрямку. З кінця VI тис. до н. е. на територію Польщі з південного заходу просувалося населення неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Під його тиском яніславицька мисливська людність Східної Польщі розселялася на схід в Полісся і навіть далі в басейн Сіверського Дінця. Близько 5000 р. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що більш як на 2 тис. км простяглася від Данії до Сіверського Дінця (Рис. 86). До неї входять археологічні культури Лейен-Вартен та Олдеслое (Данія, Північна Німеччина), хойницька (Польща), яніславицька (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Балтії.

Останнім часом у Польщі досліджені пам'ятки, матеріали яких переконливо свідчать за просування на межі VI-V тис. до н .е. людності культури Свадборг з території Північно-Східної Німеччини у межиріччя Одри та Вісли і далі на південний схід (Рис. 93, 94, 95).

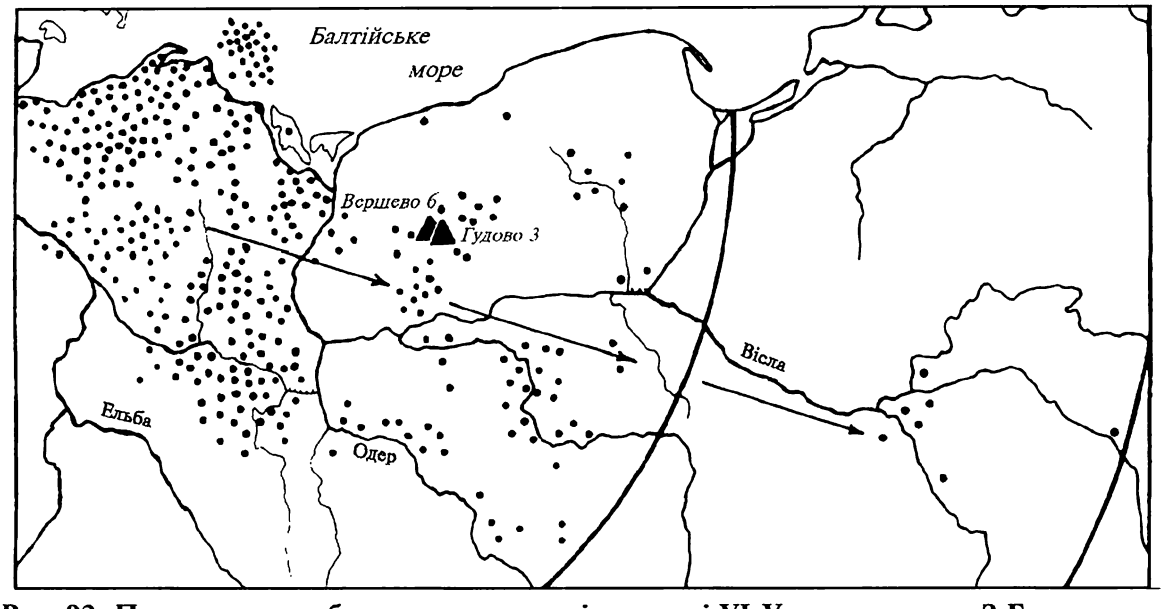

Рис. 93. Поширення свадборзьких трикутників на межі VI-V тис. до н.е.,за З.Багневським.

Плідні дослідження З.Багневського [1993] свідчать про дві фази розвитку в Польщі традицій західнобалтійської культури Свадборг (Маглемезе). Крем'яний комплекс Вершево 6 типологічно відповідає пізньосвадборзьким пам'яткам Західної Балтії, які датуються кінцем VII тис. до н. е. Типовими є довгі трикутники (Рис. 94) та ланцети маглемезького типу, окремі вістря типу Свадборг, сокири. Пізніше свадборзька індустрія в Польщі трансформувалася в комплекси типу Гудово 3 (Рис. 95), які типологічно нагадують матеріали культури Олдеслое Північної Німеччини та Ютландії V тис. до н. е. У Польщі такі пам'ятки виділяють в окрему культуру Хойнице-Пеньки. Довгі маглемезькі трикутники дрібнішають, поширюються симетричні, видовжені трапеції (Рис. 95, *42-57*) на перетинах правильних пластинок [Bagniewski, 1993].

На схід від Вісли пам'ятки західнобалтійської культури Свадборг невідомі. В Поліссі між Віслою і Дніпром у V тис. до н. е. поширилась яніславицька пізньомезолітична культура (Рис. 86). Близько двох десятиліть точилася дискусія про її генетичні корені. Останнім часом більшість дослідників визнали постмаглемезький характер яніславицького крем'яного комплексу, тобто генетично пов'язують яніславицьку людність з мезолітичними спільнотами маглемезького кола Західної Балтії [Зализняк, 1991, с. 38, 39].

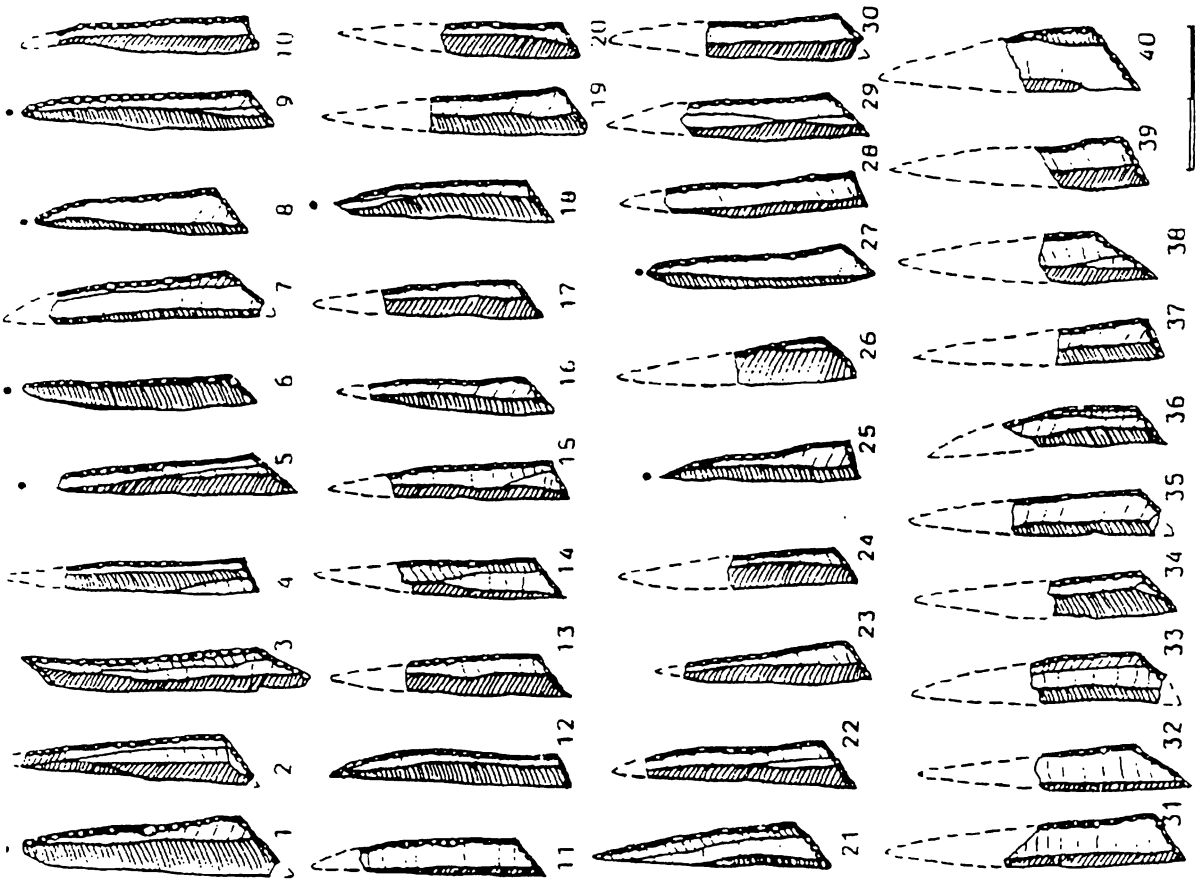

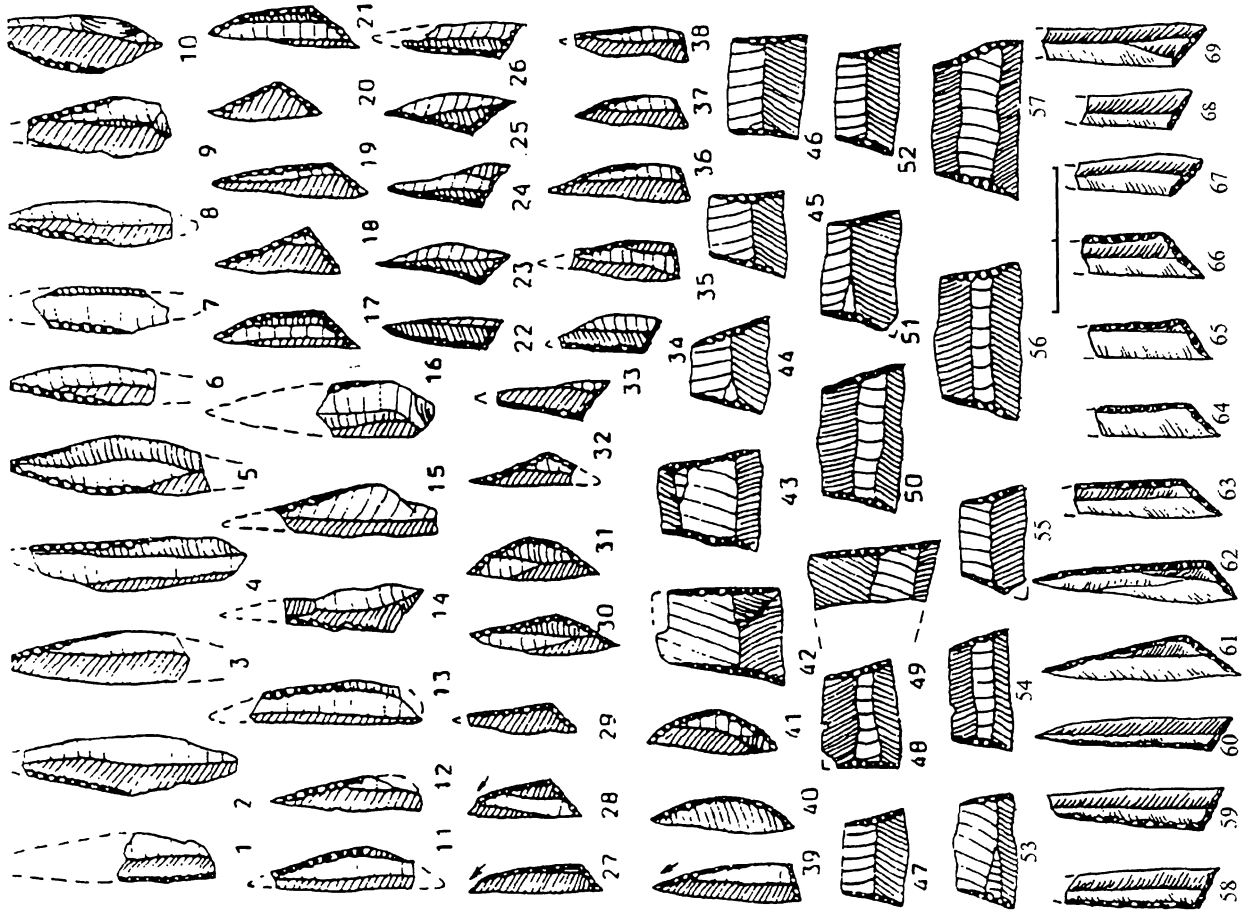

⇐Рис. 94. Трикутники типу Свадборг зі стоянки Вершево 6 у Польщі, за З.Багневським.

До маглемезьких рис яніславицьких комплексів Полісся належать характерні видовжені трикутники (Рис. 70, *15-24*), ланцети з мікрорізцевим сколом на кінці (яніславицькі вістря) (Рис. 70, *1-14*), розвиток мікрорізцевої техніки, характерний торцевий одноплощинний нуклеус для відтискних пластин (Рис. 70, *54*) тощо. Слід відзначити поступове згасання маглемезьких рис в крем'яному комплексі стоянок з просуванням із заходу на схід. Так, маглемезькі трикутники на яніславицьких стоянках басейну Вісли становлять половину всього мікролітичного комплексу, у Західному Поліссі — 10-20% (Рис. 72, *1-74*), а в Київському Поліссі вони представлені лише поодинокими екземплярами (Рис. 71, *20,21).*

Ще менше західнобалтійських рис маємо серед виробів донецької культури басейну Сіверського Дінця (яніславицькі вістря, мікрорізці) (Рис. 62, *44-49*). Однак переважна більшість дослідників визнають участь яніславицького населення Полісся в генезі донецької культури [Залізняк, 1978, Горелик, 1987, с. 159]. Тобто, визнано факт просування яніславицького населення у пізньому мезоліті з Київського Полісся в південно-східному напрямку аж до басейну Дінця (Рис. 63).

Отже, у V тис. до н. е. на низинних рівнинах від Рейну до Сіверського Дінця внаслідок міграційних процесів із Західної Балтії в південно-східному напрямку сформувалася група споріднених пізньомезолітичних культур. Знахідки характерних виробів з кременю, і перш за все яніславицьких вістер, у Надпоріжжі і навіть у Північному Донбасі свідчать, що мігранти з Балтії досягли Нижнього Дніпра та Сіверського Дінця (Рис. 86).

На цій постмаглемезькій основі в V-IV тис. до н. е. формується група неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, Струміль басейну Середнього Дніпра, німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (Рис. 86). Про це свідчить постмаглемезький крем'яний комплекс найдавніших неолітичних стоянок вказаних територій.

Так, на ранніх пам'ятках німанської неолітичної культури Західного Полісся та на дніпро-донецьких стоянках Київщини поряд з характерною керамікою з гребінцевим орнаментом (Рис. 91, 97) знаходять виразні серії типових яніславицьких вістер, трикутників, мікрорізців (Рис. 92,*19-24,* 96) [Залізняк, Балакін, 1985]. Складається враження, що яніславицька культура басейну Вісли та Прип'яті та донецька басейну Сіверського Дінця мали свої неолітичні фази [Kozlowski, 1975, s.147, Залізняк, 1984, с.105, Горелик, 1986, с.12], коли на стоянках з традиційним для даної культури кременем поширилась кераміка з гребінцевим орнаментом.

Наявність культурно-генетичної спільноти на теренах від Рейну до Дінця в VI-V тис. до н. е. підтверджують дані не тільки археології, а й антропології. Відома велика кількість неспростовних антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення в мезоліті з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я мешканців Північної Європи. Порівняння матеріалів з дніпро-донецьких могильників Подніпров'я V-IV тис. до н. е. з синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і про генетичну спорідненість населення, яке їх залишило. Подібними виявились не тільки поховальний обряд, а й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеоїди, поховані у випростаній позиції на спині [Потехина, 1992, с. 15]. В V тис. до н. е. ця людність просунулася лісостеповою смугою далеко на схід з Лівобережної України у Середнє Поволжя (С'єзже), а можливо ще далі на схід (могильник Тумек-Кичеджик у Приараллі) (Рис. 86).

До цього північного антропологічного типу належала людність найдавніших індоєвропейських спільнот V-III тис. до н. е.: середньостогівської та ямної культур лісостепової України і культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки Центральної Європи. Адже всі вони постали на генетичній основі згаданих балто-дніпро-донецької пізньомезолітичної та неолітичної спільнот. Таким чином, остання певною мірою була підгрунтям індоєвропейської сім'ї народів.

⇐Рис. 95. Мікроліти стоянки Гудово 3, за З.Багневським.

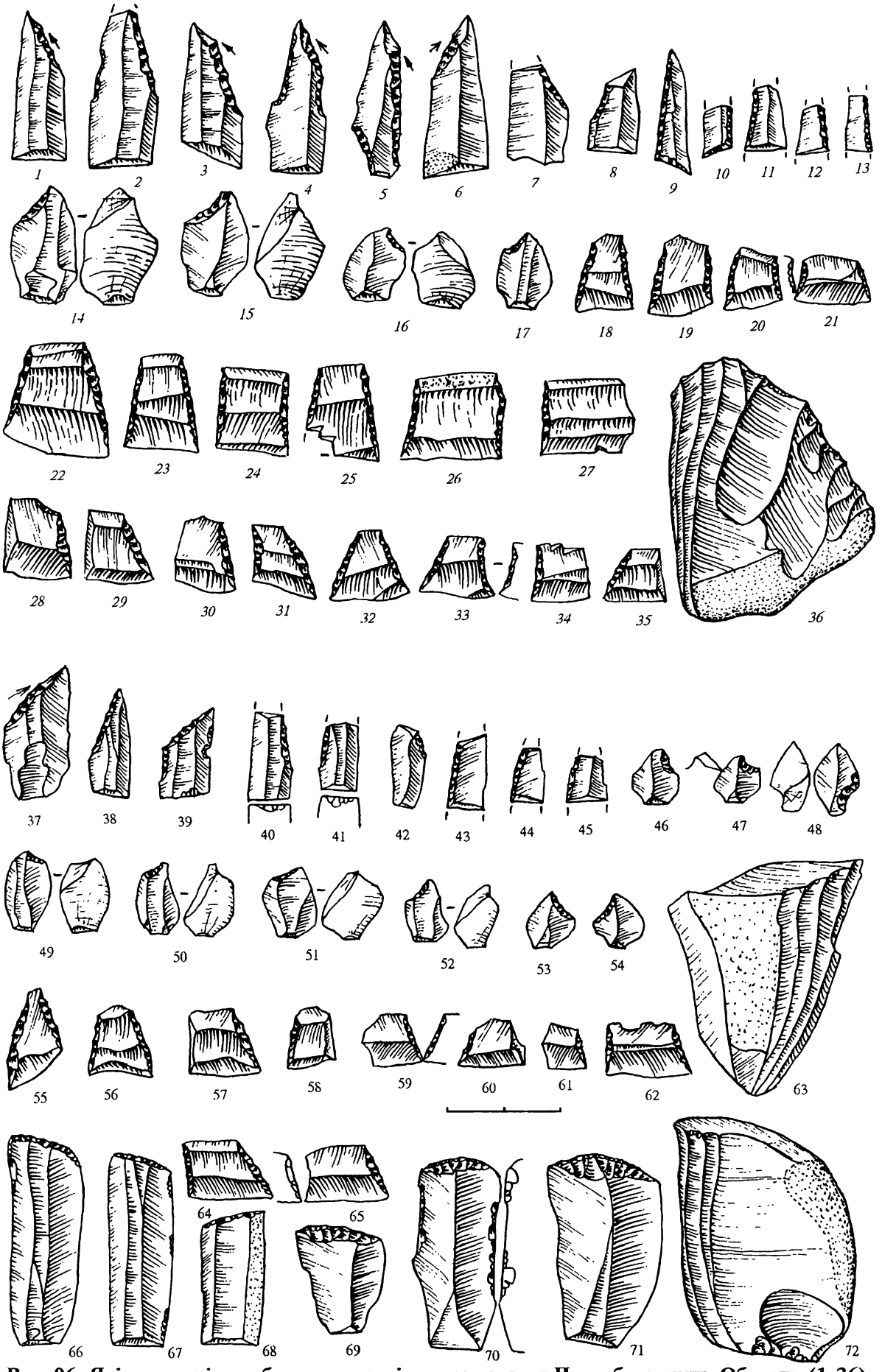

Рис. 96. Яніславицькі вироби ранньонеолітичних стоянок Чорнобильщини: Оболонь (1-36), Горки (37-63). Крем'яні вироби неоліту лінійно-стрічкової кераміки: вкладені серпів (64-66), трапеції (67-68), скребачки (69-71), нуклеус (72).

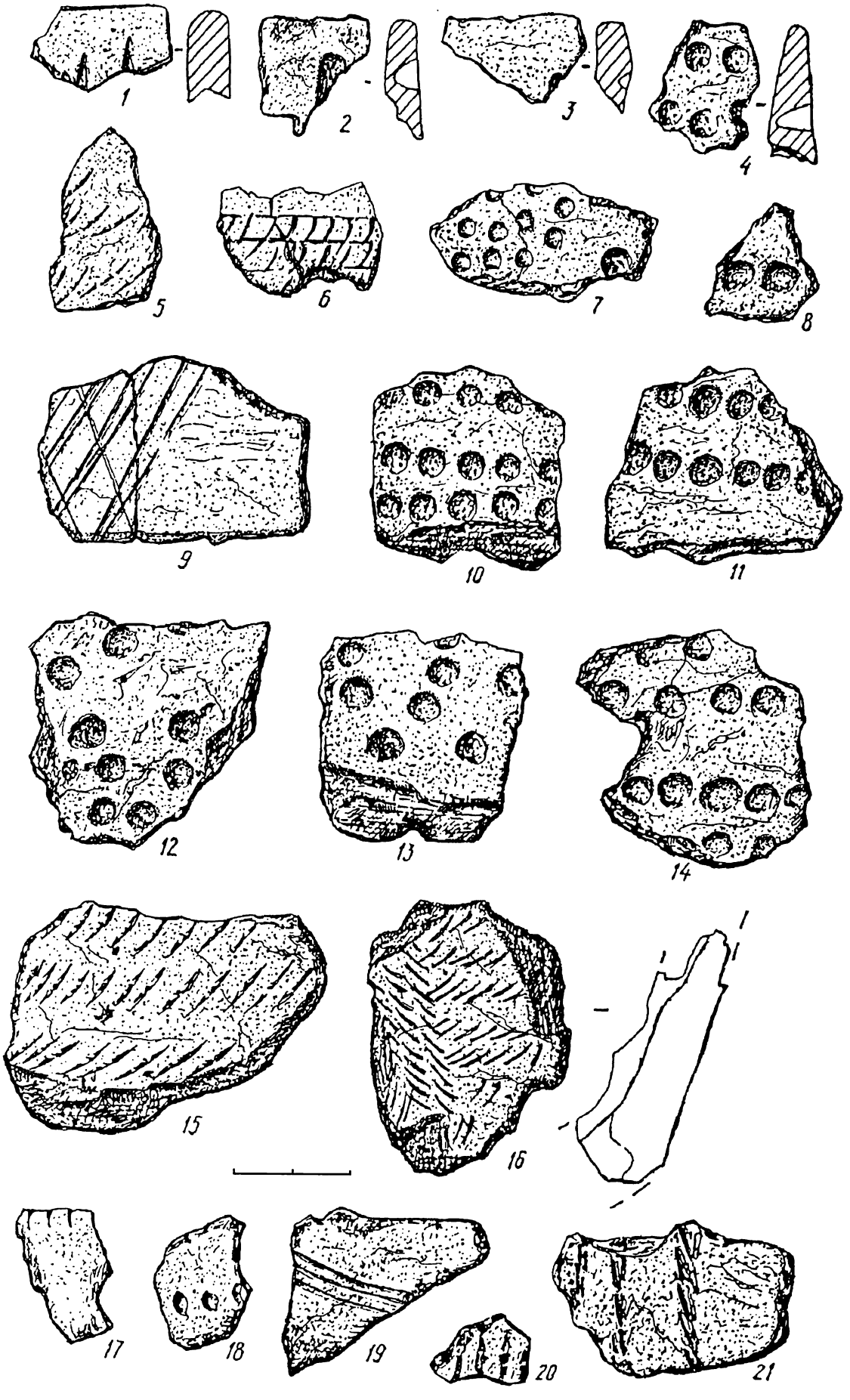

Рис. 97. Кераміка неолітичних стоянок Оболонь (1-16) та Горки (17-21) Київського Полісся.

Отже, північний кордон родючих лесових грунтів розділив неолітичну Європу на дві великі культурно-історичні зони. Ця межа проходила південним кордоном Німецької, Польської, Поліської низовин, далі на південний схід долиною Дніпра до Надпорожжя. На південь від неї розвивався класичний балканський неоліт, а на північ — так званий "керамічний мезоліт" (Рис. 86, 90). Першому властива відтворююча економіка та розвинена культура балканського неоліту, які поширювалися за принципом "набігаючої демографічної хвилі" балканськими нащадками найдавніших близькосхідних землеробів.

Автохтонна мисливсько-рибальська людність непридатних для землеробства лісових обширів Середньоєвропейських низин та долини Дніпра була носієм "керамічного мезоліту" (культури Ертебелле Західної Балтії, гжебекова Польщі, німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Середнього Дніпра та лісостепового Лівобережжя). Ці місцеві за походженням племена продовжували вести традиційне привласнююче господарство, поки не запозичили від більш розвинених південних сусідів глиняний посуд, елементи землеробства та скотарства разом з культурними рослинами та свійськими тваринами, перші навички металургії міді тощо разом з відповідною термінологією близькосхідного походження. Саме ці місцеві племена "керамічного мезоліту", схоже, були генетичним підгрунтям найдавніших індоєвропейських спільнот Європи кінця V-IV тис. до н. е.

Потужні впливи землеробського світу Подунав'я на автохтонів Європи праіндоєвропейців простежуються не тільки в їх матеріальній культурі, господарстві, лексиці, але і в духовній сфері. До таких запозичень в індоєвропейській міфології належить образ крилатого змія-дракона [Пропп, 1986, с.216-280], який у балкано-дунайському неоліті символізував небо, воду, чоловіче начало [Даниленко, 1969, с.222, 223, Збенович, 1991]. Його численні зображення у вигляді характерної спіралі маємо на трипільському посуді. Аналогічним шляхом через балканський неоліт в індоєвропейську міфологію, очевидно, потрапив з Близького Сходу і образ священного бика. Традиція скорчених поховань ранніх індоєвропейців IV – II тис. до н. е., схоже, також була запозичена через Балкани з Близького Сходу, де вона відома з найдавніших часів.

Важливо підкреслити, що "керамічний мезоліт" постав на місцевому грунті споріднених пізньомезолітичних культур балтійського походження. Ертебелле Західної Балтії формувалося на маглемезькій мезолітичній традиції. Гжебекова та німанська неолітичні культури виникли на яніславицькому пізньомезолітичному підгрунті басейнів Прип'яті, Німану та Західного Бугу. Дніпро-донецька неолітична спільнота Київщини сформувалася на яніславицькій підоснові за участю носіїв буго-дністровських неолітичних традицій, крем'яна індустрія яких мала виразні кукрекські риси (Рис. 91, 92). Генетичним підгрунтям дніпро-донецьких пам'яток Сіверського Дінця була донецька мезолітична культура. Генеза дніпро-донецького неоліту на строкатій базі споріднених, але все ж різних пізньомезолітичних культур балтійської традиції (яніславицька, донецька) при потужних впливах з півдня (буго-дністровська, кукрекська) зумовила певну неоднорідність дніпро-донецької спільноти. Сучасні дослідники бачать в ній кілька споріднених неолітичних культур. Строкатість неолітичного субстрату та складність культурно-історичного процесу в українських степах в V-IV тис. до н.е. зумовили неоднорідність найдавніших індоєвропейських спільнот півдня України. Так, в межах середньостогівської культури сучасні фахівці бачать кілька культурних груп: скелянську, квітянську, стогівську, дереївську. До того ж південніше ще В.М.Даниленко [1974] виділив окрему азово-чорноморську лінію розвитку степового енеоліту, яка охоплювала такі індоєвропейські спільноти IV-III тис. до н.е., як Нижня Михайлівка, Кемі-Оба, Майкоп (Рис. 105).

Таким чином, у VI-V тис. до н. е. в Європі мала місце екстраординарна подія. Північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової доби мешкала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2000 км і складалася із спо-

ріднених автохтонних культур мисливців та рибалок (Рис. 86). Вона розвивалася під сильним впливом своїх прогресивних південних сусідів — балкано-дунайських землеробських культур. Внаслідок потужного впливу з півдня та поширення степів через аридизацію клімату згадані мисливсько-рибальські суспільства північних європеоїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури IV тис. до н. е. (середньостогівська, нижньомихайлівська на сході та лійчастого посуду і кулястих амфор на заході).

Проблема походження та розселення індоєвропейців тісно пов'язана з питанням виділення скотарства в окрему галузь відтворюючої економіки. Передумови цьому почали складатися в суспільствах мотичних землеробів Центральної Європи ще в V тис. до н. е. Винищення лісу вело до збільшення ролі потенційних пасовиськ. В умовах поступового скорочення придатних для вирощування культурних рослин земель це сприяло збільшенню ролі скотарства в неолітичній економіці. Цей процес добре простежується на пізніх етапах розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля. Зокрема, деякі дослідники вважають, що довгі, прямокутні житла людності лінійно-стрічкової кераміки мали приміщення для стійлового утримання худоби.

Мотичні землероби пасли худобу неподалік від селищ. На час визрівання врожаю її відгонили на певний час подалі від посівів. Так зароджувалась найдавніша відгінна форма скотарства. Їй властиве випасання худоби в певні сезони (влітку) на пасовиськах, віддалених від постійних поселень. Саме цей архаїчний різновид скотарства дозволив суспільствам з відтворюючою економікою просунутися ще далі в ліси північної зони Європи. В IV тис. до н. е. людність культури лійчастого посуду, що постала внаслідок впливу на місцеві мисливсько-рибальські суспільства культури лінійно-стрічкової кераміки, колонізувала Німецьку та Польську низини до Балтійського узбережжя (Рис. 86). І сталося це не в останню чергу завдяки освоєнню ранніх форм спеціалізованого скотарства та його адаптації до середовища лісового.

Крім того, саме відгінне тваринництво створило умови для поширення і розвитку відтворюючої економіки на безмежних степах Євразії в IV-II тис. до н. е. Однак це сталося в наступну після неоліту енеолітичну добу, коли скотарство відокремилося в окрему галузь економіки, яка була рушійною силою розселення індоєвропейських племен.

Оскільки автохтонний "керамічний мезоліт" України (перш за все, дніпродонецька неолітична культура), був культурно-історичним підгрунтям пам'яток маріупольського типу, культур Середній Стіг, Новоданилово та ямної, маємо вагомі підстави стверджувати, що генетичне коріння найдавніших індоєвропейських спільнот в Україні сягає мезолітичної доби. Особливо значну роль у формуванні індоєвропейського підгрунтя на українських теренах відіграли такі пізньомезолітичні культури, як яніславицька, кукрекська та донецька.

2. УКРАЇНА ТА ПРОБЛЕМА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ

Немає потреби доводити наукову значимість проблеми походження індоєвропейської сім'ї народів для історії людства взагалі та для первісної історії України зокрема. Адже сучасний рівень розвитку людства значною мірою зумовлений культурними досягненнями європейської цивілізації, фундаторами і творцями якої були, передовсім, народи індоєвропейської мовної сім'ї. Більшість сучасних дослідників включає територію України до прабатьківщини індоєвропейців, звідки не пізніше IV тис. до н. е. вони почали розселятися на просторах Євразійського континенту. Отже, етнокультурні єдності мезоліту та неоліту України мали безпосереднє відношення до етногенезу праіндоєвропейців. Однак, щоб висвітлити участь мезолітичної людності України у складному процесі формування індоєвропейців, слід коротко познайомитися з сучасним станом проблеми пошуків їхньої прабатьківщини.

Таємниця походження народів індоєвропейської мовної сім'ї ось уже два сторіччя хвилює вчених різних країн. Головна складність її розв'язання полягає, перш за все, в комплексності та міждисциплінарності проблеми. Тобто, для її вирішення необхідно залучення різних наукових дисциплін: лінгвістики, археології, первісної історії, етнографії, антропології, міфології, палеогеографії, зоології, ботаніки та інших. Існує величезна література на багатьох мовах народів світу, присвячена питанням пошуків країни, звідки споріднені народи 5-4 тис. років тому заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні (Рис. 98). Не маючи ілюзій щодо остаточного вирішення проблеми, спробуємо проаналізувати наукові погляди на походження індоєвропейців з позиції археології та інших наук. Знайомство з сучасним станом наукової розробки проблеми конче необхідно для висвітлення ролі і місця стародавнього населення України у процесі індоєвропеїзації Євразії.

Чорнобильська катастрофа 1986 року збіглася у часі з 200-річчям великого відкриття члена верховного суду Індії в Калькутті сера Вільяма Джонса. Читаючи книгу релігійних гімнів арійських завойовників Індії Ригведу, він дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоєвропейських мов – санскриту, давньоперської, латини, давньогрецької, кельтської, готської. Справу англійського юриста підхопили німецькі лінгвісти. Ретельно вивчалися сучасні та мертві індоєвропейські мови, відомі з найдавніших пам'яток індоєвропейської писемності (священні гімни Ригведи середини II тис. до н. е. та Авести рубежу II – I тис. до н. е., протогрецька мова стародавніх Мікен XVI ст. до н. е., клинописи хеттів Анатолії початку II тис. до н. е., тохарські священні тексти Уйгурії).

Пошуки індоєвропейської прабатьківщини мають драматичну двохсотрічну історію [Сафронов, 1989]. Зразу ж після відкриття Вільяма Джонса прабатьківщиною була проголошена Індія, а санскрит Ригведи розглядався мало не як пращур усіх мов. Вважалося, що завдяки благодатному клімату в Індії відбувалися демографічні вибухи і надлишки індоєвропейського населення розселялися на захід в Європу та в Західну Азію. Однак дуже скоро виявилося, що мова іранської Авести не набагато молодша за санскрит Ригведи. Тобто, спільний пращур усіх індоєвропейських народів міг мешкати не в Індії, а в Ірані або десь на Близькому Сході, де саме у цей час були зроблені великі археологічні відкриття.

У 30-50 рр. XIX ст. індоєвропейців виводили з Центральної Азії, яку тоді вважали "кузнею народів". Ця версія живилася історичними даними про міграційні хвилі кочовиків, що періодично котилися з Центральної Азії в Європу протягом останніх двох тисячоліть. Маються на увазі прихід в Європу сарматів та тюрко-монгольських племен гуннів, болгар, аварів, хозарів, печенігів, половців, татар, калмиків та ін. До того ж саме у цей час зріс інтерес європейців до Центральної Азії, колонізація якої саме розпочалася росіянами з півночі та англійцями з півдня.

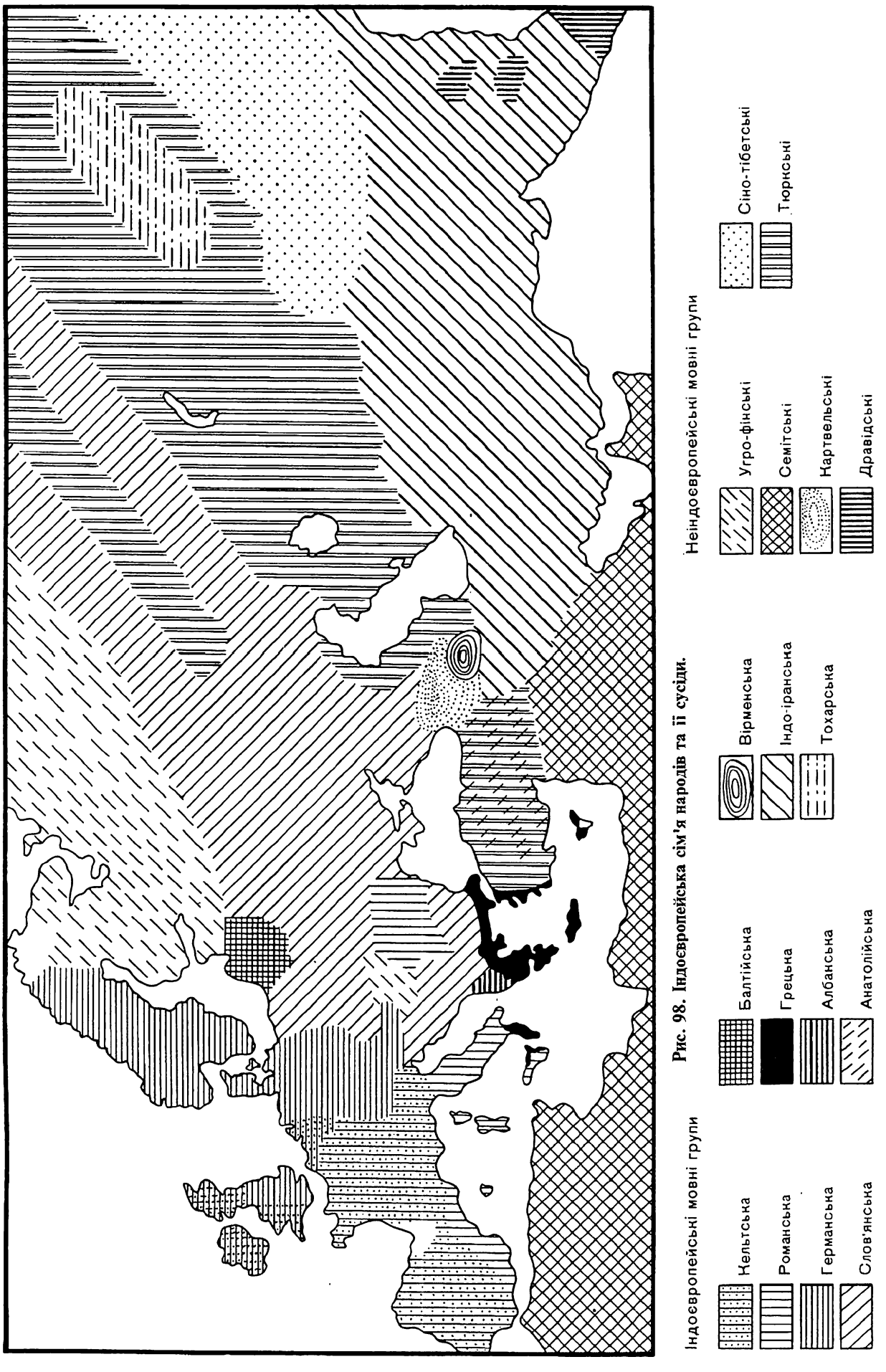

Рис. 98. Індоєвропейська сім'я народів та її сусіди.

Однак бурхливий розвиток лінгвістичної палеонтології в середині XIX ст. виявив невідповідність Азії природно-кліматичним реаліям прабатьківщини. Реконструйована лінгвістами спільна індоєвропейська прамова свідчила, що прабатьківщина розміщувалася в регіоні з помірним кліматом з відповідною флорою (береза, осика, сосна, бук тощо) і фауною (тетерев, бобер, ведмідь тощо). Крім того, виявилось, що переважна більшість індоєвропейських мов локалізувалися не в Азії, а в Європі. Між Рейном та Дніпром концентрується більшість давніх індоєвропейських гідронімів. Тому з другої половини XIX ст. більшість дослідників розміщувала батьківщину в Європі.

Вибух німецького патріотизму в другій половині XIX ст., зумовлений об'єднанням Німеччини Бісмарком, не міг не вплинути на долю індоєвропеїстики. Адже переважна більшість фахівців з цієї проблеми були на той час етнічними німцями. Посилаючись на встановлений палеолінгвістами помірний клімат прабатьківщини індоєвропейців, більшість науковців схиляються до думки, що остання розміщувалася на теренах Німеччини. Додатковими аргументами є північноєвропеоїдна зовнішність найдавніших індоєвропейців. Світле волосся і блакитні очі — ознака аристократичності як у арійців, за Ригведою, так і у стародавніх греків, судячи з їхньої міфології. Крім того, німецькі археологи дійшли висновку про безперервний етнокультурний розвиток на території Німеччини від археологічної культури лінійно-стрічкової кераміки V тис. до н. е. до сучасних німців.

Апогеєм цих досліджень стала книга німецького археолога Г.Косини "Походження і поширення германців у доісторичний та ранньоісторичний час", що вийшла друком 1926 р. і була використана нацистами для наукового обгрунтування своєї агресії на схід. Г.Косина називав індоєвропейців індогерманцями і прослідкував за археологічними матеріалами доби неоліту та бронзи "14 колоніальних походів мегалітичних індогерманців на схід через Середню Європу до Чорного моря". Зрозуміло, що ця псевдонаукова, заполітизована версія розселення індоєвропейців зазнала краху разом з Третім Рейхом.

Майже разом із центральноєвропейською концепцією походження індоєвропейців народилася і південноруська. Її прибічники вважали прабатьківщиною індоєвропейців степи від Нижнього Дунаю до Волги. Фундатором цієї версії по праву вважається видатний німецький вчений, енциклопедист індоєвропеїстики О.Шрадер. У своїх численних працях, що вийшли друком між 1880 та 1920 рр., він не тільки узагальнив усі досягнення лінгвістів, але й проаналізував та суттєво розвинув їх із залученням нових археологічних матеріалів, у тому числі зі степових курганів півдня України. Лінгвістична реконструкція скотарського суспільства стародавніх індоєвропейців була блискуче підтверджена археологією. О.Шрадер вважав праіндоєвропейцями скотарів східноєвропейського степу III – II тис. до н. е. Оскільки індоєвропейські мови поширені в Європі та Західній Азії, то, на думку О.Шрадера, прабатьківщина повинна була розміщуватися десь посередині, а саме - в степах Східної Європи.

Г.Чайлд у книзі "Арійці" 1926 р. суттєво розвинув концепцію О.Шрадера. На основі нових археологічних матеріалів він показав, що найдавніші індоєвропейські скотарі з'явилися у східноєвропейських степах і саме звідси почалося їхнє розселення в Євразії. Пізніше його погляди розвинули Т.Сулемірський, М.Гімбутас, В.Даниленко, Д.Меллорі, Д.Ентоні та інші. Саме ця степова версія походження індоєвропейців набула найбільшої популярності у наш час. Значно поступається їй кількістю прибічників концепція походження індоєвропейців з Близького Сходу. Головним аргументом на її користь є потужний міграційний потік з Східного Середземномор'я через Балкани на Європу у VII – V тис до н. е. Однак численні переконливі факти свідчать, що згадана хвиля ранніх землеробів у етнолінгвістичному відношенні не була індоєвропейською, про що докладніше говорилося у попередньому розділі.

Наслідком сторічних зусиль лінгвістів була класифікація індоєвропейських мов, що в основних рисах стала відома науці в кінці XIX ст. Індоєвропейська сім'я мов складається з 13 груп, в які входять як сучасні, так і мертві мови (Рис. 99).

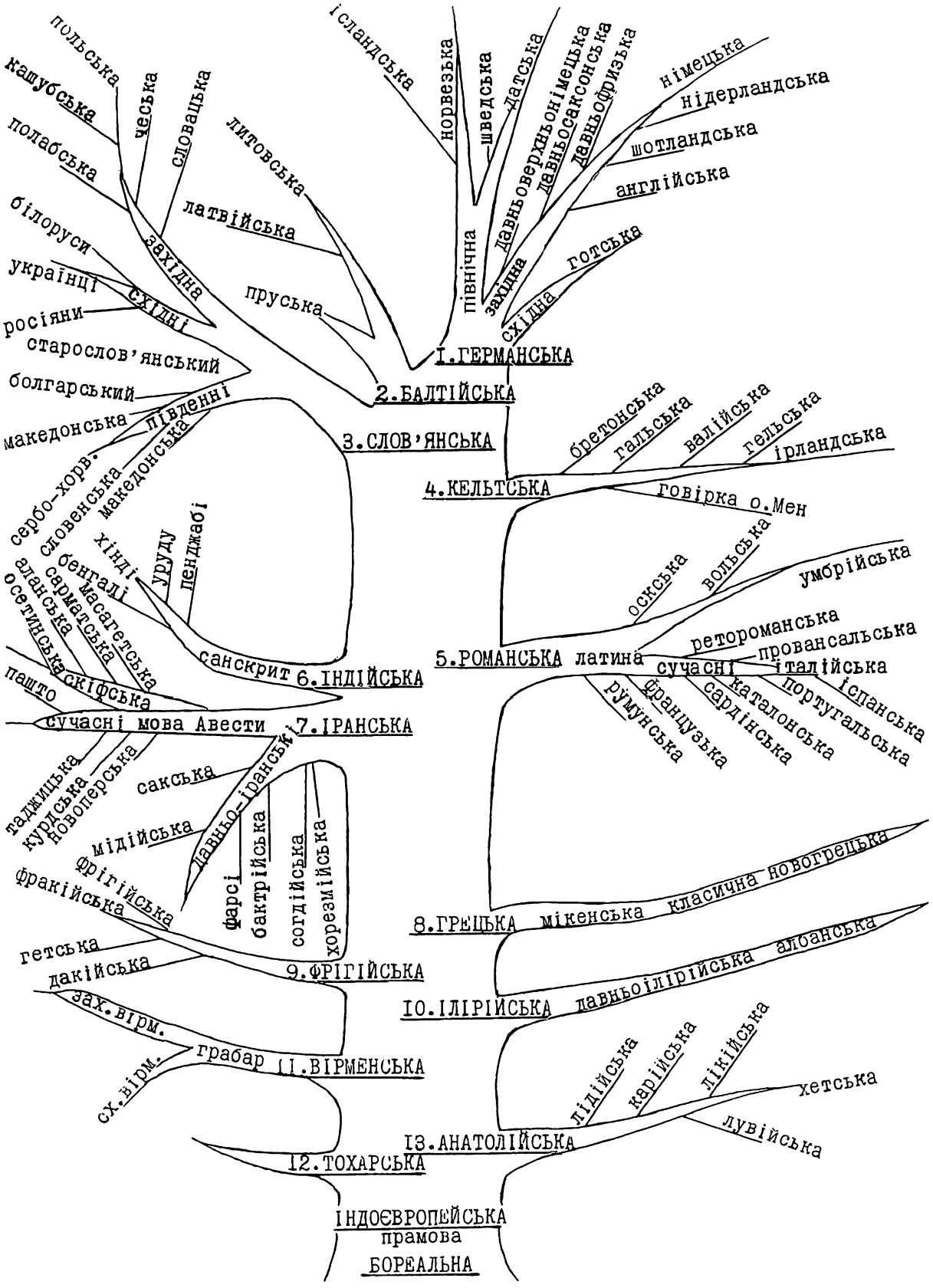

Рис. 99. Класифікація індоєвропейських мов.

1. Індійська: хінді, бенгалі, уруду, пенджабі, а також мертва мова санскрит.

2. Іранська: новоперська, афганська, таджицька, курдська, осетинська, а також мертві мови — давньоперська, хорезмійська, согдійська, бактрійська, парфянська, мідійська, скіфська, сарматська, аланська, сакська, масагетська, фарсі.

3. Слов'янська: польська, чеська, лужицька, кашубська, словацька, російська, українська, білоруська, сербо-хорватська, словенська, болгарська, македонська, а

також старослов'янська та полабська.

4. Балтійська: литовська, латиська, а також прусська.

5. Германська: норвезька, шведська, датська, ісландська, давньосаксонська, верхньонімецька, фризька, німецька, нідерландська, шотландська, англійська, а також готська.

6. Романська: португальська, іспанська, каталонська, сардинська, італійська французька, провансальська, румунська, реторомансьа, а також латина, вольська, умбрійська, оскська.

7. Кельтська: ірландська, бретонська, валлійська, гельська, а також галльська.

8. Грецька: новогрецька, а також класична грецька та мікенська.

9. Фрігійська: мертві мови фрігійська, фракійська, гетська, дакійська.

10.Анатолійська: мертві мови – хетська, палайська, лувійська, лідійська, карійська та лікійська.

11.Албанська та мертва іллірійська.

12.Вірменська.

13.Тохарська.

Високий ступінь спорідненості індоєвропейських мов вчені пояснюють їх походженням від єдиного генетичного предка — індоєвропейської прамови. Мається на увазі, що більше 6 тис. років тому в якомусь обмеженому регіоні Євразії мешкав народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови. Перед наукою постало завдання відшукати цю прабатьківщину всіх індоєвропейських народів та прослідкувати шляхи розселення останніх.

Під індоєвропейською прабатьківщиною лінгвісти мають на увазі регіон, який займали носії індоєвропейської прамови до її розпаду, що за даними палеолінгвістики та археології почався не пізніше IV тис. до н. е. Вона повинна відповідати природно-географічним, соціально-економічним та культурно-історичним характеристикам, відтвореним за допомогою лінгвістичного аналізу найдавніших спільних елементів різних індоєвропейських мов.

Методом так званої лінгвістичної палеонтології вченим вдалося реконструювати етапи формування індоєвропейської прамови. Спираючись на розробки Ф.Сосюра та А.Мейе, М.Д.Андреєв [1957, 1986] висловив припущення про три послідовні стадії її формування: бореальну, ранньо- та пізньоіндоєвропейську.

Бореальна прамова була спільною генетичною основою як індоєвропейської, так і алтайської та уральської мовних сімей. Її базовий словник свідчить, що носії бореальної прамови мешкали в помірній зоні серед хвойних лісів, річок та боліт. Були знайомі як з гірською місцевістю, так і з рівнинними степами. Вели рухливе мисливське господарство, полюючи на тварин методами колективного загону та індивідуального вистежування. Знали рибальство та збиральництво їстівних рослин. Помічником мисливця був собака.

Бореальну прабатьківщину М.Д.Андреєв розміщує в широкій зоні Євразії, що тягнеться вздовж 50 паралелі від Рейну на заході до Алтаю на сході. Пізніше на бореальному субстраті між Рейном та Дніпром сформувалися індоєвропейці, між Дніпром та Уралом — народи уральської сім'ї мов (фінно-угри), між Уралом та Алтаєм – алтайська мовна сім'я (тюрки, монголи). Важко погодитись з датуванням М.Д.Андреєвим бореальної спільноти пізнім палеолітом, оскільки природно-кліматичні та культурно-господарські реалії відповідають мезоліту (8-6 тис. до н.е.). Схоже, що бореальній спільноті Середньоєвропейських низин відповідає лісовий мезоліт, представлений спочатку культурною єдністю Дювенсі (Рис. 85), а пізніше постмаглемезькою спільнотою VI-V тис. до. н. е. (Рис. 86).

Ранньоіндоєвропейський словник свідчить, що його носії мешкали в помірній зоні з різко континентальним кліматом, холодними зимами і теплим літом. Жили як у гірській, так і в рівнинній місцевості, серед рік, боліт та хвойних лісів. Полювання з собакою, рибальство, збиральництво мали важливе значення у господарстві. Чітко простежуються ранні форми землеробства та скотарства. Серед свійських тварин фігурують корова, бик, вівця, коза, свиня. Спочатку їх утримували в загороді, потім з'явилося відгінне скотарство. Зароджується мотижно-підсічне

землеробство. Вирощували зернові культури. Носії ранньоіндоєвропейської прамови жили відносно осіло, знали човен, волокушу і навіть глиняний посуд. Все це дає підстави датувати цю епоху неолітом (6-5 тис. до н. е.), на відміну від М.Д.Андреєва, що відносив її до більш раннього мезолітичного часу.

Пізньоіндоєвропейську прамову на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н. е. на окремі мовні групи, реконструювали на основі аналізу спільної індоєвропейської лексики Т.В.Гамкрелідзе та В.В.Іванов [1984].

Економіка праіндоєвропейців на момент розпаду спільноти носила виразний скотарсько-землеробський характер. Однак значний розвиток скотарської термінології свідчить про домінування саме цієї галузі господарства. Серед свійських тварин фігурують кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака. Переважало архаїчне відгінне скотарство м'ясо-молочного напрямку. Праіндоєвропейці володіли досконалими методами обробки продуктів тваринництва: шкіри, вовни, молока. Культ коня та бика посідав важливе місце в ідеології.

Досить високого рівня досягло землеробство. Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства, що характеризується застосуванням рала чи сохи. Соху тягла пара волів. Вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Урожай збирали серпами, молотили. Зерно мололи зернотерками та жорнами. Пекли хліб. Знали садівництво (яблуня, вишня, виноград) та бджільництво. Праіндоєвропейці виготовляли різноманітний глиняний посуд. Були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль відігравав колісний транспорт. У візки запрягали коней та биків. Було відоме вершництво.

Значна роль скотарства зумовила специфіку суспільного устрою. Він характеризувався патріархальністю, домінуванням чоловіка у сім'ї, загальною войовничістю суспільства. Останнє поділялося на три прошарки: жерців, військову аристократію та простих общинників (пастухів, землеробів, воїнів). Мілітарний дух епохи відбився у будівництві перших укріплених поселень — фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога - воїна та пастуха. Поклонялися зброї, коню, бойовій колісниці, вогню, сонцю-колесу, символом якого була відома свастика.

Важливим елементом індоєвропейської міфології було світове дерево. До речі, це свідчить, що прабатьківщина була досить лісистим краєм. Точніше локалізувати її допомагають рослини і тварини, назви яких присутні у відтвореній лінгвістами пізньоіндоєвропейській мові. Рослини: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох. Тварини: вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, миша, воша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерів, дятел, гуска-лебідь, барс-леопард, лев, мавпа, слон. Останні чотири екзотичні тварини не типові для європейської фауни, хоча леви та барси мешкали на Балканах ще 2 тис. років тому. Встановлено, що слова, які позначають барса, лева, мавпу та слона в індоєвропейську прамову потрапили з Близького Сходу, схоже від афразійців [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 506, 510].

Отже, рослинний та тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи. Це дало підстави переважній більшості сучасних дослідників розміщувати її між Рейном та заході, Нижньою Волгою на сході, Балтією на півночі та Дунаєм на півдні [Bosh-Gimpera, 1961, Devoto, 1962, Grossland, 1967, Gimbutas 1970, 1985, Hausler, 1985, Gornung, 1964, Georgiev, 1966, Mallory, 1989, Anthony, 1991, Child, 1924, Sulemirski, 1968]. Саме тут концентрується архаїчна індоєвропейська гідронімія [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 945]. Виняток становлять лише східні території між Дінцем та Волгою, де найдавніші індоєвропейські гідроніми невідомі.

Точніше локалізувати прабатьківщину дозволяють виявлені в індоєвропейських мовах сліди контактів з фінно-уграми, картвелами та людністю Близького Сходу (прахаттами, прахуритами, афразійцями, шумерами, еламцями). Лінгвістичний аналіз свідчить, що прафінно-угри до їхнього розпаду у Ш тис. до н. е. запозичили у індоєвропейців значну кількість сільськогосподарської термінології (свиня, порося, коза, зерно, сіно, молот-сокира та ін.). Різноманітна індоєвропей-

ська лексика присутня у картвельських мовах (грузинській, менгрельській, сванській) [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с.877]. Особливо важлива для локалізації прабатьківщини індоєвропейців наявність у мовах останніх численних лексичних паралелей з мовами стародавніх народів Близького Сходу, про що пишуть різні лінгвісти останні сто років.

Український лінгвіст з Москви В.Ілліч—Світич [1964, 1971] відзначив, що певна частина загальноіндоєвропейської аграрної та тваринницької лексики була запозичена від прасемітів та шумерів. Як приклад таких запозичень з прасемітської дослідник називає слова: tauro — бик, gait — коза, agno — ягня, bar — зерно, крупа, dehno — хліб, зерно, kern — жорно, medu — мед, солодкий, sekur — сокира, nahu — посудина, корабель, haster — зірка, septm — сім, klau — ключ та ін. З мови шумерів індоєвропейці запозичили, за В.Іллічем-Світичем, слова: kou — корова, reud — руда, auesk — золото, akro — нива, duer — двері, hkor — гори та ін., а з єгипетської - bei - бджола [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 272 — 276].

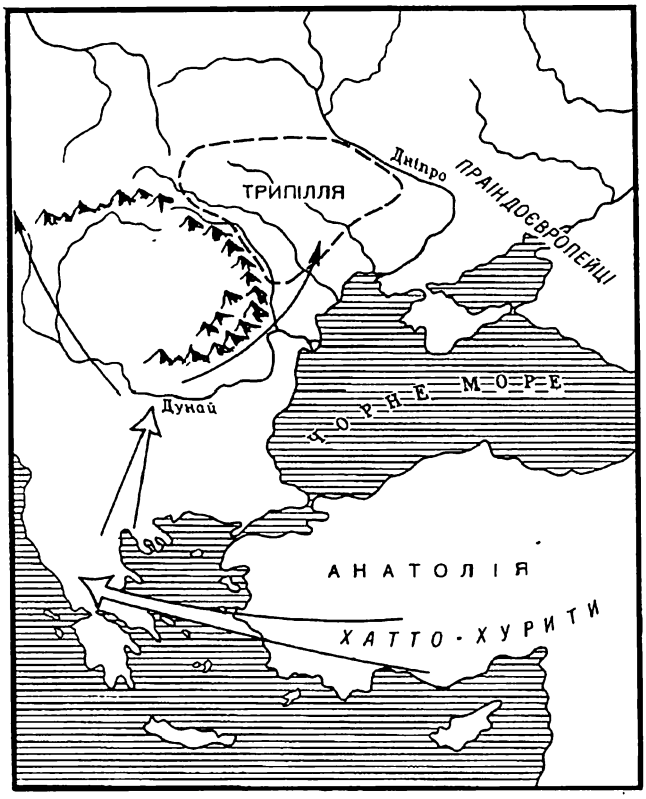

Рис. 100. Схема розселення пращурів хатто-хуритів з південноанатолійського центру відтворюючого господарства в VII-V тис. до н.е.

Однак особливо багато аграрної термінології, назв страв, предметів побуту тощо індоєвропейці запозичили у прахаттів та прахуритів, прабатьківщина яких розміщувалася в Анатолії та у верхів'ях Тигру та Євфрату (Рис. 88, 100). С.А.Старостін [1988, с. 112 — 163] вважає, що наведені В.Іллічем-Світичем корені klau, medu, akro, bar та деякі інші є не прасемітські чи шумерські, а хатто-хуритські. Крім того, він наводить додатково численні приклади хатто-хуритської лексики в індоєвропейських мовах. Ось лише деякі з них: ekuo — кінь, kago — коза, porko — порося, hvelena — вовна, хвиля, ouig — овес, hag — ягода, rughio — рож, жито, lino — льон, kulo — кіл, спис, gueran — жорно, sel — село, dholo — долина, arho — простір, ареал, tuer — творог, sur — сир, bhar — ячмінь, penkue — п'ять та багато інших. Аналізуючи ці лінгвістичні запозичення, дослідник дійшов висновку, що сталися вони в процесі безпосередніх контактів праіндоєвропейців з більш розвиненими носіями прахатто-хуритської лексики не пізніше V тис. до н. е. [Старостин, 1988, с. 112 — 113, 152 — 154].

Характер усіх цих виразних мовних паралелей між праіндоєвропейською, праугро-фінською, пракартвельською та мовами народів Близького Сходу свідчить, що зазначені мовні запозичення є наслідком тісних сусідських контактів праіндоєвропейської спільноти зі згаданими народами. Тобто, відшукувана прабатьківщина знаходилася десь між цими етносами. Це дає підстави точніше локалізувати прабатьківщину індоєвропейців. Адже відомо, що прабатьківщина фінно-угрів — лісостепи між Доном і Уралом, а картвелів — Центральний Кавказ. Щодо згаданих близькосхідних мовних запозичень у індоєвропейських мовах, то їх джерелом, на нашу думку, був балкано-дунайський неоліт, в тому числі трипільська культура Правобережної України. Про близькосхідні витоки неоліту Балкан та Подунав'я та їх особливо тісні зв'язки з хатто-хуритським світом Південної Анатолії вже писалося (Рис. 88, 100).

В наш час чотири регіони претендують на право називатися індоєвропейською прабатьківщиною: Центральна Європа між Рейном та Віслою (Є.Мейер, Г.Косина, П.Бош-Гімперо, Г.Девото), Близький Схід (Т.Гамкрелідзе, В.Іванов, К.Ренфрю), Балкани (І.Д'яконов) та лісостепова і степова зони між Дністром і Волгою (О.Шрадер, Г.Чайлд, Т.Сулемірський, В.Даниленко, М.Гімбутас, Д.Меллорі, Д.Ентоні, Л.Залізняк, Ю.Павленко). Частина дослідників об'єднують у прабатьківщину Центральну Європу зі східноєвропейськими степами до Волги на сході (А.Хейслер, В.Георгіев). Яка ж з цих версій більш правдоподібна?

Вже говорилося, що концепція походження індоєвропейців із Центральної Європи, а саме — з територій між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм, особливо поширилася в кінці XIX — першій половині XX сторіч серед націоналістично налаштованих німецьких лінгвістів та археологів. Важливу роль в цьому відіграв факт збігу основного регіону індоєвропейської гідронімії з територіями поширення кількох археологічних культур. Маються на увазі культури лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки, що з кінця VI до початку II тис. до н. е. послідовно змінювали одна одну на згаданих обширах Центральної Європи.

Індоєвропейський характер культур шнурової кераміки не викликає сумніву. Їх генетичними попередниками, за останніми даними, були культури кулястих амфор та лійчастого посуду. Однак ми не маємо підстав називати індоєвропейською культуру лінійно-стрічкової кераміки, оскільки в ній відсутні реконструйовані лінгвістами визначальні індоєвропейські риси: скотарський напрям економіки, домінування чоловіка в суспільстві та мілітарний характер останнього, наявність військової еліти, фортець, культу війни, поклоніння зброї, бойовій колісниці, коню, сонцю, вогню тощо. Носії традицій лінійно-стрічкової кераміки, на нашу думку, були тісно пов'язані з неолітичною протоцивілізацією Балкан, неіндоєвропейський характер якої показано вище.

Розміщенню прабатьківщини у Центральній Європі заважає наявність у індоєвропейській прамові слідів тісних лінгвістичних контактів з пракартвелами Кавказу та фінно-уграми, батьківщиною яких були лісостепи між Доном та Південним Уралом. Якщо праіндоєвропейці жили в Центральній Європі, то як вони могли контактувати з мешканцями Кавказу та Задоння?

Більшість сучасних вчених вважають Центральну Європу батьківщиною шнурових культур III — II тис. до н. е., що були пращурами північної гілки індоєвропейців: кельтів, балтів, германців, слов'ян. Однак батьківщиною всіх індоєвропейських народів Центральна Європа не могла бути через те, що неможливо вивести від шнуровиків ні археологічно, ні лінгвістично індоєвропейців півдня (іллірійці, фракійці, греки, хетти, вірмени) та сходу (індоіранці). Шнуровики III тис. до н. е. не могли бути легендарними праіндоєвропейцями ще й тому, що у лісостепах та степах України індоєвропейці з'явилися раніше, а саме — не пізніше кінця V - IV тис. до н. е. (середньостогівська спільнота).

Близький Схід також не міг бути прабатьківщиною індоєвропейців тому, що був батьківщиною неіндоєвропейських хаттської, хуритської, еламської та афразійської етнокультурних спільнот [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 880]. Картографування індоєвропейських мов показує, що цей регіон був південною периферією їх поширення. Індоєвропейці (хетти, лувійці, палайці, вірмени, фрігійці) з'являються тут досить пізно, не раніше 3 000 р. до н. е., тобто вже після розпаду праіндоєвропейської мови у IV тис. до н. е. На відміну від Європи, тут майже відсутня індоєвропейська гідронімія.

Холодний, континентальний клімат прабатьківщини, з морозною, сніжною зимою, не відповідає реаліям Близького Сходу. Немає тут майже половини рослин і тварин, назви яких фігурують у праіндоєвропейській мові (осика, граб, липа, верес, бобер, тетерів, рись тощо). З іншого боку, в останній відсутні назви типових представників близькосхідної фауни та флори (кипарис, кедр тощо). Що стосується лева, барса, мавпи та слона, то, як зазначалося раніше, їх назви виявилися запозиченнями з прасемітської. Якщо ці тварини були типовими для індоєвропей-

ської прабатьківщини, то навіщо було запозичувати їх назву у південних сусідів? Праіндоєвропейці не могли мешкати на Близькому Сході і тому, що сильний вплив їхньої мови простежено в угро-фінських мовах. А це вимагало тісних сусідських контактів з пращурами угро-фіннів, батьківщину яких вчені впевнено розміщують у лісостепах між верхів'ями Дінця та Уралом.

Припустивши, що індоєвропейці походять з Балканського півострова, ми проігноруємо не тільки їхні лексичні зв'язки з праугро-фіннами, але й з картвелами Кавказу. Неможливо вивести з Балкан і східну гілку індоєвропейців — індоіранців. Цьому суперечать дані як археології, так і лінгвістики. Індоєвропейські гідроніми відомі лише на півночі Балкан. Основна ж їх маса поширена північніше -- між Рейном та Дніпром. Походженню індоєвропейців від балканських неолітичних землеробів суперечить і той факт, що поява перших індоєвропейців на історичній арені у IV – III тис. до н. е. сталася одночасно з аридизацією клімату, виділенням скотарства в окрему галузь, поширенням його на гігантських просторах Євразії і, нарешті, з колапсом самого землеробського неоліту Балкан. Що ж дає підстави деяким дослідникам вважати останній безпосереднім пращуром індоєвропейської сім'ї народів?

Колін Ренфрю справедливо вважає, що грандіозному лінгвістичному явищу поширення індоєвропейських мов повинен відповідати не менш масштабний соціально-економічний процес. На думку відомого американського вченого, таким глобальним явищем у первісній історії континенту була неолітизація Європи. Мається на увазі розселення з Близького Сходу через Балкани в Європу найдавніших землеробів та скотарів.

Факт поширення надлишків раннєземлеробського населення з Близького Сходу на Балкани і далі в Європу не викликає заперечень. Однак чи було воно індоєвропейським? Адже археологія свідчить, що з перших осередків відтворюючої економіки на півдні Анатолії, в Сирії, Палестині, в горах Загросу виростають не індоєвропейська, а еламська, хаттська, хуритська, шумерська та афразійська цивілізації. Саме в останніх маємо прямі паралелі з матеріальною та духовною культурами, а також економікою неолітичних землеробів Балкан.

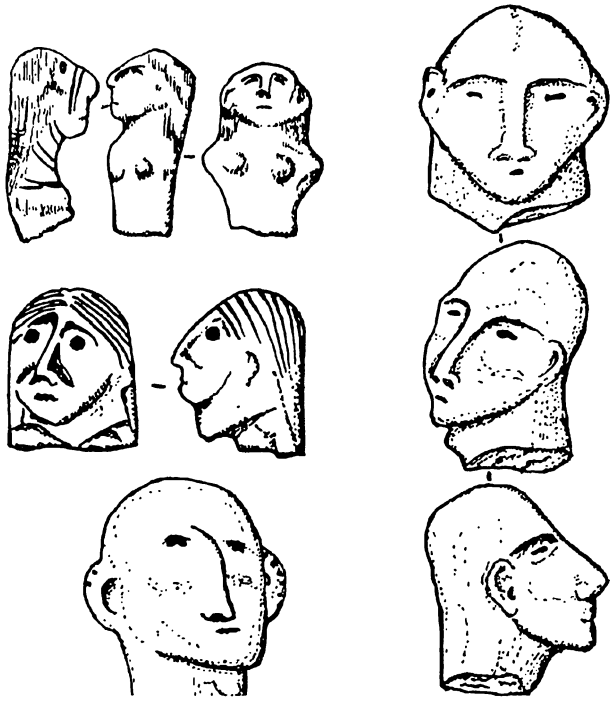

Рис. 101. Східносередземноморська зовнішність трипільців за глиняною пластикою.

Їх антропологічний тип дуже близький до типу неолітичних мешканців Близького Сходу і суттєво відрізняється від антропології перших достовірних індоєвропейців, що мешкали з IV тис. до н. е. у Центральній Європі (культури шнурової кераміки) та в лісостепах між Дністром і Волгою (середньостогівська та ямна культури). Якщо неолітичне населення Балкан та Близького Сходу було носієм південноєвропейського, або середземноморського, антропологічного типу (грацильні, низькорослі європеоїди) [Титов, 1984, с.75-78], то згадані індоєвропейці були масивними, високими північними європеоїдами [Потехина, 1992, с. 15]. Численні глиняні статуетки з Балкан, Подунав'я та Правобережжя Дніпра зображують людей з великим носом специфічної форми [Залізняк , 1994, с. 85], який є важливою визначальною рисою східносередземноморського антропологічного типу, за В.П.Алексеєвим [1974, с.224 — 225] (Рис. 101).

Прямим нащадком неолітичної протоцивілізації Балкан була мінойська цивілізація, що склалася на Криті близько 2 000 р. до н. е. За М.Гімбутас, мінойське лінійне письмо А походить від знакової системи неолітичних землеробів Балкан VI тис. до н. е. Дешифровка деяких текстів мінойців показала, що їх мова належала до групи семітських [Gimbutas, 1985, Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 912, 968, Renfrew, 1987, p. 50]. Оскільки мінойці — нащадки балканського неоліту, то останній ніяк не міг бути індоєвропейським. Як археологи, так і лінгвісти дійшли висновку, що задовго до появи перших індоєвропейців у Греції в III тис. до н. е. тут мешкали неіндоєвропейські неолітичні племена.

Таким чином, культурно, лінгвістично, антропологічно та генетично балканський неоліт був тісно пов'язаний з неіндоєвропейською неолітичною цивілізацією Близького Сходу. Схоже, що згадувана велика кількість сільськогосподарських та побутових термінів близькосхідного походження у різних індоєвропейських мовах пояснюється інтенсивними культурними впливами балканських землеробів, генетично пов'язаних з Близьким Сходом, на пращурів індоєвропейців — аборигенів лісової зони Європи (Рис. 100).

Останнім часом все більшого визнання в наукових колах отримують погляди О.Шрадера та Г.Чайлда [1926, 1950], які ще у кінці XIX – на початку XX сторіччя висловили думку, що перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії пішов від найдавніших скотарів північнонадчорноморських степів та лісостепів. Пізніше цю гіпотезу фундаментально обгрунтували та розвинули Т.Сулемірський [1968], М.Гімбутас [1970, 1985], Д.Меллорі [1989], Anthony [1991]. Основу джерелознавчої бази цієї концепції створили українські археологи, які протягом сторіччя плідно досліджують старожитності найдавніших індоєвропейських скотарів доби енеоліту-бронзи півдня України. Вагомий теоретичний внесок в її розробку зробив В.М.Даниленко [1969, 1974, с. 107-157]. З півдня України виводять найдавніших індоєвропейців переважна більшість сучасних українських археологів [Залізняк, 1994, с.78-117, Павленко, 1994, с.40-89].

За цією версією, яка нам здається найбільш переконливою і аргументованою, найдавніші індоєвропейці постали на півдні України внаслідок складних історичних процесів, що призвели до виділення скотарства в окрему галузь первісної економіки. В загальних рисах вони розглядалися у попередньому розділі. Там же показано, як внаслідок агарної колонізації мотичними землеробами Балкан були вичерпані резерви екстенсивного мотичного землеробства в Європі. Подальше поширення відтворюючої економіки у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства. Цьому сприяла прогресуюча аридизація клімату, що значною мірою зумовила кризу землеробської економіки Балкан, в той же час створюючи сприятливі умови поширенню різних форм тваринництва.

Усе це спричинило виокремлення скотарства із змішаної землеробсько-скотарської економіки в самостійну галузь. Вперше це сталося на півдні України, на кордоні зайнятих мотичними землеробами балкано-дунайського походження родючих чорноземів Правобережжя Дніпра та євразійських степів, які саме з цього часу стали домівкою рухливих і войовничих скотарських народів. Отже, з IV тис. до н. е. територія України стала порубіжжям між осілими, миролюбними землеробами Південної та Центральної Європи та агресивними номадами євразійського степу. Це значною мірою визначило її драматичну історичну долю на майбутні 5 тис. років аж по XVIII ст. включно.

Як показано у попередньому розділі, саме на півдні України землеробська протоцивілізація Балкан через її північно-східний форпост — трипільську культуру безпосередньо впливала на предків майбутніх найдавніших скотарів — мезолітичних та неолітичних мисливців і рибалок лісостепів басейнів Дніпра та Дінця. Останні отримали від балканських нащадків найдавніших землеробів та скотарів Близького Сходу не тільки навички відтворюючого господарства, але й згадувану близькосхідну сільськогосподарську лексику, яка простежена багатьма лінгвістами в мові індоєвропейців [Иллич-Свитыч, 1964, 1971, Старостин, 1988]. Їх локалізація в степах та лісостепах між Дністром, Нижнім Доном та Кубанню добре узгоджу-

ється з трьома головними напрямками праіндоєвропейських лінгвістичних контактів. На заході вони безпосередньо межували з носіями близькосхідної лексики (Трипілля), на північному сході — угро-фінської, а на південному сході — картвельської лексики Кавказу (Рис. 86).

М.Гімбутас розміщувала прабатьківщину скотарства та його індоєвропейських носіїв у Середньому Поволжі, з чим важко погодитись. Адже скотарство народжене комплексним господарством ранніх мотичних землеробів у процесі його відокремлення в самостійну галузь первісної економіки. Тобто, це могло статися тільки в суспільствах, що безпосередньо тісно контактували з великими аграрними спільнотами первісності, такими як балканська ранньоземлеробська протоцивілізація. Нічого подібного у Поволжі немає. Найближчий центр землеробства знаходився за 800 км на південь від Середнього Поволжя, за Великим Кавказьким хребтом у басейнах рік Кура та Аракс. Якби перші скотарі запозичили відтворююче господарство разом з аграрною термінологією від людності куро-аракського енеоліту, то ця лексика була б значною мірою картвельською. Однак значна кількість загальноіндоєвропейських скотарсько-землеробських термінів не кавказького, а анатолійського походження. Тобто, вони були прямо запозичені праіндоєвропейцями не з Кавказу, а у безпосередніх нащадків малоазійських землеробів – неолітичного населення Балкан та Подунав'я.

Отримані від трипільців скотарські навички прижилися і швидко розвинулися в сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та овець весь час пересувалися в пошуках пасовиськ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя. Це стимулювало винайдення та швидке поширення колісного транспорту, а також приручення у IV тис. до н. е. коня. Постійні пошуки пасовиськ призводили до збройних сутичок із сусідами, що мілітаризувало суспільство. У скотарів, на відміну від землеробів, не жінка, а чоловік є головною фігурою в сім'ї та родині, оскільки все життєзабезпечення лежить на пастухах та воїнах. Можливість накопичення худоби в одних руках створила сприятливі умови для майнового розшарування суспільства. З'являється військова еліта. Мілітаризація суспільства спричинила будівництво найдавніших фортець, поширення культів верховного бога — воїна та пастуха, війни, бойової колісниці, зброї, коня, сонця-колеса, вогню.

Рис. 102. Кам'яні стели індоєвропейських скотарів III тис. до н. е. Південна Україна.

Однак ці найдавніші скотарі півдня Східної Європи IV – III тис. до н. е. ще не були справжніми номадами, що проводили все життя на коні чи возі у постійних перекочівках за стадами худоби. Номадизм, як спосіб кочового життя і розвинена форма скотарської економіки, сформувався у євразійських степах лише на початку I тис. до н. е. В основі господарства степовиків IV – III тис. до н. е. лежало менш рухливе

відгінне скотарство. Воно передбачає більш-менш осіле мешкання сімей в долинах річок, де вирощували ячмінь, пшеницю, розводили свиней, полювали на дичину, ловили рибу. Разом з тим, чоловіче населення все більше часу проводило зі стадами корів, овець та коней на літніх степових пасовиськах. Навесні худобу у супроводі пастухів та озброєної охорони гнали далеко в степ і лише восени поверталися на зимівлю додому. Швидко цей напівосілий спосіб життя набував все більш рухливих форм через зростання ролі скотарства.

Ці ранні напівкочові скотарі залишили мало поселень, але величезну кількість могил. Археологи пізнають їх по так званому поховальному степовому комплексу. Його найважливішими елементами є курганний насип, покладення небіжчика на спині, з підігнутими ногами, посипання похованого червоною вохрою. В могили нерідко клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави), грубі глиняні горщики, орнаментовані наколами та відбитками шнура. Нерідко в кутах могильної ями клали колеса, які символізували поховальний віз. В курганах знаходять кам'яні антропоморфні стели, що зображують родового патріарха з відповідними атрибутами вождя воїнів та пастухів (Рис. 102). Важливою ознакою перших індоєвропейців півдня України є доместикація коня, сліди якої простежені у лісостеповому Подніпров'ї у IV тис до н. е. [Телегін, 1973].

Найдавнішими скотарями півдня України були племена конярів середньостогівської культури [Телегін, 1973] та споріднені з ними новоданилівці, нижньомихайлівці, що мешкали в кінці V - IV тис. до н. е. між Інгулом, Дніпром та Доном. Ще В.М.Даниленко [1974] згрупував їх у дві зони степового енеоліту: власне степову нижньомихайлівську та лісостепову середньостогівську (Рис. 103). Новітні дослідження вносять певні корективи в запропоновану згаданими вченими концепцію. В межах середньостогівської культури виділено кілька культурних груп (скелянська, квітянська, стогівська, дереївська) (Рис. 105). Від них походить ямна археологічна культура, носії якої у Ш тис. до н. е. просунулися з Північного Надчорномор'я по степовій зоні на захід у Подунав'я, на південь у Передкавказзя та на схід у Поволжя, в Північний Казахстан і навіть далі до Алтаю, де трансформувалися в афанасіївську культуру (Рис. 103). Серед фахівців поширена думка, що похідна від Середнього Стогу ямна та її нащадок андронівська культури були пращурами іранських народів. В.М.Даниленко вважав афанасіївців прототохарами.

Південна азово-чорноморська зона степового енеоліту, за В.М.Даниленком, мала власну лінію розвитку: від Нижньої Михайлівки до Майкопу, Новосвободного та Кемі-Оби. На думку Ю.Я.Рассамакіна, ця людність разом з південноямними племенами творить катакомбну культуру, в якій більшість сучасних фахівців бачить пращурів індоаріїв. Останні генетично пов'язані з катакомбниками через культури Синташта і багатопружкової кераміки. Витоки цих найдавніших індоєвропейських спільнот кінця V- III тис. до н. е. археологічно простежені в українських лісостепах та степах, звідки відбувалося їх поширення в інші регіони великого євразійського степу та прилеглих регіонів (Рис. 103).

Небувале за розмахом розселення споріднених етносів на безкраїх степових обширах від Середнього Дунаю на заході до Алтаю на сході пояснюється їх відносно рухливим способом життя, скотарською економікою та поширенням колісного транспорту (Рис. 104), тяглових тварин (кінь, бик), вершництва. Східна гілка ямників з часом трансформувалася в інші степові спільноти. На стадії андронівської культури II тис. до н. е. ця іранська, за В.В.Отрощенком, людність поширилася на південний схід і зайняла степи Казахстану, Центральну Азію. У цей же час у Південному Приураллі з'явилися праіндоарії (Синташта), яких одні дослідники вважають нащадками катакомбників, а інші андронівців [Кузмина, 1994]. В середині II тис. до н. е. носії синташтинських традицій під іменем аріїв просунулися в Індію, а протоіранці в Іран або Айріян, що значить країна аріїв. Тут їхні священні гімни були записані у найдавніших у світі книгах Ригведі та Авесті, з вивчення яких 200 років тому почалося дослідження індоєвропейської проблеми [Залізняк, 1994, с.78-117].

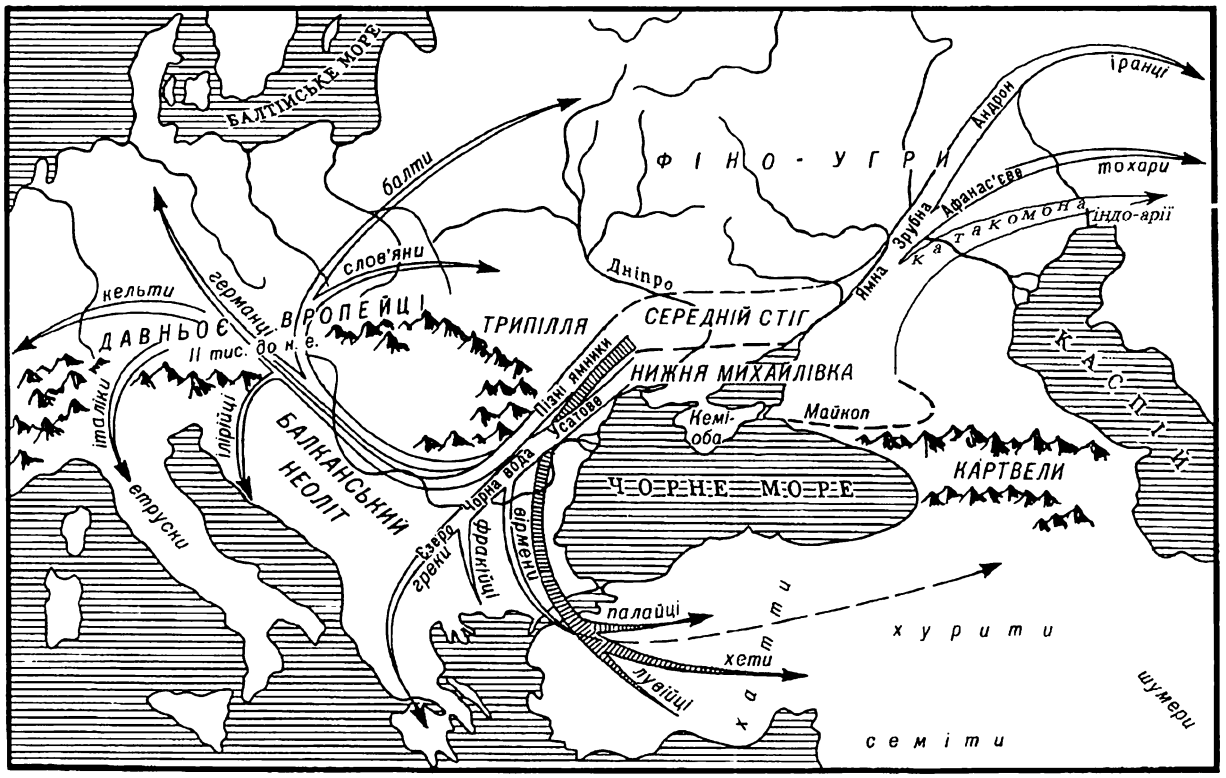

Рис. 103. Розселення індоєвропейців у IV-II тис. до н. е.

Ще недавно вважалося, що навала войовничих арійських номадів у басейн Інду зруйнувала Харапську землеробську цивілізацію. Просування перших індоєвропейських скотарів Північного Надчорномор'я у Подунав'я також уявляли як збройну експансію, яка знищила розвинені землеробські суспільства Балкан [Gimbutas, 1970]. В наш час набуває популярності думка, що варварські навали на цивілізації відбувалися вже після згасання чи загибелі останніх внаслідок іманентних законів їх саморозвитку [Тойнбі, 1995, с.409]. Певною мірою це стосується і просування, дифузії чи експансії індоєвропейських скотарів у зону найдавніших ранньоземлеробських протоцивілізацій Індії, Ірану, Анатолії, Балкан. Так, поширення скотарських суспільств на Правобережній Україні сталося вже фактично після розпаду трипільської культури [Черняков, 1993, с.13]. Як Харапська цивілізація Індії, так і неолітична протоцивілізація Балкан та Подунав'я (в тому числі Трипілля) своїм занепадом створили певні передумови для просування на їхню територію степовиків — індоєвропейців.

Балканський неоліт V – IV тис. до н. е. стояв на порозі цивілізації і характеризувався домінуванням землеробства, осілістю, немілітарним матрилінійним суспільством, високорозвиненою матеріальною та духовною культурою, що відображалося у досконалій та вишуканій кераміці, пластиці, образотворчому мистецтві. Типовий приклад цієї розвиненої культури дають трипільські пам'ятки Правобережної України. Однак певне погіршення природно-кліматичних умов (аридизація клімату) та екстенсивна, нединамічна економіка підірвали природні ресурси і зумовили кризу та колапс Балкано-Дунайської протоцивілізації.

Десь у IV тис. до н. е. на зміну миролюбним землеробам північних Балкан приходять войовничі та рухливі племена скотарів з патрилінійним суспільством та порівняно примітивною культурою [Телегин, 1990]. У Подунав'ї поширюються типові для надчорноморських степів підкурганні поховання зі скорченими і посипаними вохрою кістяками. Антропологічні дослідження свідчать, що прийшлі зі сходу степовики були високими на зріст, масивними північними європеоїдами. Морфологічно вони були споріднені з північнонадчорноморськими скотарями і в середньому на 10 см вищі від місцевих південних європеоїдів Подунав'я [Маllогу, 1989, p. 240]. Осіле населення ховається за стінами фортець, що саме у цей час вперше з'являються на Балканах.

Внаслідок тісних контактів місцевих розвинених землеробів з войовничими скотарями в Середньому Подунав'ї виникли синкретичні спільноти зі значною роллю скотарства в економіці і відносно примітивною культурою войовничих кочовиків (культури Баден, Усатове, Чернавода, Коцофені, Єзеро, Троя). З Подунав'я це населення просувалося у трьох основних напрямках: по Дунаю на захід рушили пращури кельтів, іллірійців, італіків, германців, балтів, слов'ян; на південь Балкан — предки греків, на південний схід у Малу Азію — палайці, лувійці, хетти (Рис. 103). Людність Балкано-Дунайської землеробської протоцивілізації стала субстратом, на якому під впливом найдавніших скотарів Надчорномор'я формувалися пращури індоєвропейських народів Балкан та Анатолії.

Однак обмеження індоєвропейської прабатьківщини лише лісостепами України не дає пояснення, чому основний масив індоєвропейської гідронімії лежить у Центральній Європі та між Віслою і Середнім Дніпром. Не в'яжуться з Південною Україною реконструйовані за праіндоєвропейським словником такі реалії прабатьківщини, як гори, болота, поширення осики, буку, тису, вересу, тетеруків та бобрів. Ці елементи природи властиві більш прохолодним і вологим регіонам Європи, ніж південь України.

Позбутися цих протиріч дозволяє припущення, що Україна була східним крилом індоєвропейської батьківщини. Очевидно, найдавніші індоєвропейці сформувалися в V - IV тис. до н. е. в лісостеповому Подніпров'ї та Надчорномор'ї на культурній спільноті, що, судячи з поширенням індоєвропейської гідронімії, охоплювала помірну зону Європи від Дніпра до Рейну. На користь виникнення такої єдності у VI тис. до н. е. внаслідок міграцій північних європеоїдів із Західної Балтії через Німецьку, Польську, Поліську низини до Лівобережжя Дніпра свідчать дані археології, про що вже згадувалося у попередньому розділі (Рис. 86).

Нащадками цих автохтонів Середньоєвропейських низин були найдавніші індоєвропейці IV – III тис. до н. е., що на сході виросли з дніпро-донецької та маріупольської культур (середньостогівці, нижньомихайлівці, ямники), а на заході – з культури Ертебелле (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки). Однак у останніх, як у середньостогівців та ямників, простежується деяка грацилізація кістяка (потоншення кісток) порівняно зі своїми неолітичними пращурами. Це свідчить про формування найдавніших індоєвропейців з місцевої мисливсько-рибальської людності VI-V тис. до н. е. в умовах культурних впливів та деякого припливу більш грацильного неіндоєвропейського населення з землеробських центрів Нижнього та Середнього Подунав'я.

Археологічні свідчення про північноєвропеоїдний антропологічний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, за Ригведою арійці характеризуються епітетом "Svitnya", що означає "світлий", "білошкірий". Герої відомого арійського епосу "Махабхарати", нерідко мають очі кольору "синього лотоса". За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся і сірі очі. Навіть зараз серед брахманів Індії трапляються світлошкірі люди з блакитними або сірими очима. За Авестою, арійці – високі, світлошкірі, світловолосі люди, а їхні жінки мають довгі світлі коси. Кафіри Гіндукушу, що вважаються нащадками праіндоаріїв часів їх переселення в Індію, часто мають світлі очі, волосся, вузьке обличчя. Дані антропології та археології переконливо свідчать про формування індоєвропейських народів Афганістану, Ірану та Індії за доби бронзи в процесі розселення з євразійських степів на південь скотарів з північноєвропеоїдною зовнішністю, зокрема людності андронівської культури [Кузмина, 1994, с.244 -247].

За Ілліадою, ахейці — золотоволосі блондини (Ахилес, Менелай). Ахейські жінки і навіть богиня Гера світловолосі. Золотоволосим зображували і бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420 — 1411 рр. до н. е.) хеттські колісничі (маріанну) мають виразну нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. до перського двору з Індії нібито приходили світловолосі нащадки аріїв [Лелеков, 1982, с.33].

Підводячи підсумок, можна припустити, що прабатьківщиною індоєвропейців, очевидно, були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. На кінець мезоліту в VI-V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеоїдами. В V тис. до н. е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під сильним прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан. Наслідком тісних контактів з останньою стала трансформація автохтонів праіндоєвропейців у ранньоскотарське рухливе суспільство. Виокремлення скотарства в самостійну галузь спочатку відбулося на південно-східному крилі територій, заселених праіндоєвропейськими племенами. Сталося це в зоні безпосередніх контактів балканської протоцивілізації (Трипілля) з євразійським степом, тобто у лісостепах та степах України та на Нижньому Дону. Тому перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії походить саме звідси. Рухливі скотарі поширилися по степовій зоні як на схід в Азію, так і на захід на Балкани. Вони принесли на колонізовані землі не тільки свою мову, але й увесь ранньоскотарський культурний комплекс (відгінний тип скотарського господарства м'ясо-молочного напряму, колісний транспорт (Рис. 104), тяглових тварин, вершництво, патрилінійний мілітаризований суспільний устрій, військову еліту, відповідні культи, степовий поховальний обряд тощо).

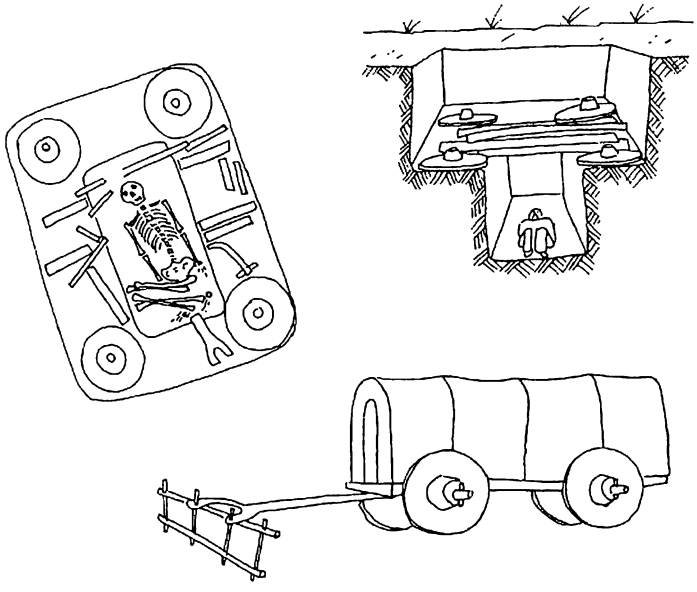

Рис. 104. Поховання скотаря ямної культури III тис. до н. е. з возом.

Однак, як зазначалося вище, не слід бачити цей процес як пряме завоювання північно-надчорноморськими скотарями степової зони Євразії разом з народами, що мешкали в ній. Розселення індоєвропейців у IV – II тис. до н. е. не було серією переможних завойовницьких походів чи короткочасних міграцій. Не виключаючи таких акцій, індоєвропейська експансія, передусім, була поступовою інфільтрацією скотарів у середовище сусідніх племен. Без сумніву, з проникненням на територію сусідів агресивні номади змішувалися з місцевим населенням. Так, для середньодунайських курганів III тис. до н. е. властивий степовий обряд поховань, однак знайдена в них кераміка суттєво відрізняється від посуду з курганів півдня України. Оскільки горщики ліпили жінки, то, схоже, жіноча частина суспільства прийшлих степовиків дуже швидко поповнилася місцевими представницями прекрасної статі. Це прямо вело до зміни антропологічного типу, хоч мова та культура прийшлого населення, очевидно, лишалися панівними.

Рушійною силою поширення індоєвропейців у помірній смузі Європи, схоже, були різні форми лісового тваринництва. Скотарський комплекс поширився у Центральній Європі пізніше, ніж у Надчорномор'ї. Це дає підстави припускати стимуляцію процесу індоєвропеїзації Центральної Європи і формування культур шнурової кераміки певним імпульсом, що надійшов долиною Дунаю з Північного Надчорномор'я. Справа полегшувалася певною спорідненістю північнонадчорноморських номадів з праіндоєвропейцями території Німеччини та Польщі, оскільки генетичною основою обох значною мірою була єдина культурно-антропологічна постмаглемезька спільнота V тис. до н.е (Рис. 86).

Отже, скотарство, як окрема галузь економіки, з'явилося у кінці V-IV тис. до н.е. в лісостеповій Україні. Це відразу поставило найдавніших скотарів на вістря історичного процесу. Останній визначався поширенням ранньої форми скотарства, а разом з ним і мови та культури його індоєвропейських носіїв. Особливо велику

роль відіграли надчорноморські скотарі IV – III тис. до н. е. у формуванні східної гілки індоєвропейців — індоіранців. Дещо менше вони вплинули на генезу південних індоєвропейців (греків, італіків, іллірійців, фракійців, хеттів, вірмен). Ще меншою була їхня роль у формуванні північних індоєвропейців (кельтів, германців, балтів, слов'ян).

За К.Ренфрю [1987, p.148-150], механізм розселення мотичних землеробів з Балкан був таким, що на зайнятих ними теренах аборигенне мисливське населення, очевидно зникало практично безслідно. Це пояснюється незрівнянно вищим рівнем розвитку прибульців порівняно з аборигенами Європи, щільність яких до того ж була в 50-100 разів нижчою. Тому регіони поширення близькосхідного за етнокультурними характеристиками балкано-дунайського неоліту слід виключити з територій зародження індоєвропейців. Останні мають глибоке європейське коріння, яке сягає мезоліту Середньоєвропейських низовин. Цьому періоду їх формування відповідає бореальна стадія розвитку праіндоєвропейської мови, за М.Д.Андреєвим [1986]. На Середньоєвропейських низовинах історичний розвиток аборигенів Європи з доби палеоліту не переривався вторгненням неолітичних мігрантів з Балкан та Подунав'я, оскільки вкриті густим лісом і болотами бідні піщані грунти непридатні для мотичного землеробства балкано-дунайського типу. Отже, індоєвропейська батьківщина була своєрідною варварською периферією балкано-дунайської неолітичної протоцивілізації. Автохтони мисливці та рибалки VI-IV тис. до н. е. мешкали вздовж північної та східної межі поширення балкано-дунайських колоністів, на лісових низинах від Рейну до Середнього Дніпра і Сіверського Дінця (Рис. 86).

Стосунки між неолітичною протоцивілізацією Балкан та аборигенами-мисливцями Середньоєвропейських низин, мабуть, дещо нагадували відносини між розвиненою греко-римською цивілізацією античності та її північною варварською периферією. Аборигени-варвари розвивалися під потужнім впливом цивілізації і в умовах певної залежності від неї. Після падіння останньої варвари захоплюють її терени і змішуються з її прямими нащадками, творячи синкретичні культури.

Іншими словами, індоєвропеїзація Карпатського басейну, Подунав'я, Балканського півострова, Правобережної України в IV-II тис. до н. е. дещо нагадувала своєрідну реконкісту – витіснення автохтонами Європи балканських неолітчиків, далеких нащадків найдавніших аграріїв Близького Сходу. Надалі носії традицій балканської неолітичної протоцивілізації відіграли роль етнокультурного субстрату, на якому у III-II тис. до н. е. за участю індоєвропейських прибульців з півночі формувалися пращури греків, латинян, фракійців, іллірійців, хеттів, вірмен та інших індоєвропейських народів Південної Європи та Малої Азії.

Вже зазначалося, що Колін Ренфрю вважає, що грандіозному лінгвістичному процесу поширення індоєвропейських мов відповідав не менш масштабний соціально-економічний процес у стародавній історії Євразії. Твердження слушне і не викликає заперечень. Однак, на нашу думку, з індоєвропейською експансією слід пов'язувати поширення не мотичного землеробства, як вважає американський вчений, а ранніх форм скотарства. Ефективна скотарська економіка, очевидно, зумовила різкий ріст населення у найдавніших його центрах. Це, а також незначна густота населення величезних просторів євразійських степів спричинили розтікання надлишків скотарської людності по зручних для тваринництва і мало заселених лісостепових та степових обширах Євразії. Тобто, "набігаюча демографічна хвиля" за К.Ренфрю виникла не тільки в момент зародження на Близькому Сході відтворюючої економіки. Вона також була демографічним механізмом поширення ранніх форм скотарства його першими носіями праіндоєвропейцями.

Таким чином, праіндоєвропейці формувалися з корінної мисливсько-рибальської людності помірної зони Європи в умовах тісних культурних контактів з північно-західною периферією близькосхідного за походженням неоліту Балкан та Подунав'я. Колапс цієї аграрної протоцивілізації стимулював небувале за розмахом поширення ранніх відгінних форм скотарства разом із індоєвропейською мовою та культурою його перших носіїв.

Підсумовуючи сказане в останніх розділах книги, можна зробити висновок про дві грандіозні хвилі міграцій, що прокотилися Південною Європою та Західною Азією у передісторичну добу. Перша сталася в неоліті у VIII -V тис. до н. е. Зародження відтворюючої економіки на Близькому Сході зумовило заселення з цього регіону всього узбережжя Середземного моря до Гібралтару включно, а також Балкан, Подунав'я, Центральної Європи та Правобережної України (Криш, БДК, ЛСК, Трипілля) (Рис. 89). Найдавніші землероби Близького Сходу також просунулися у Закавказзя (куро-аракський енеоліт), Середню Азію (енеоліт Південного Туркменістану), в басейн Інду (цивілізація Хараппи та її пращури)(Рис.88).

Розселення індоєвропейської людності сталося за доби міді-бронзи IV-II тис. до н. е. (Рис. 103). Розпочалося воно з півдня України внаслідок виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки. Найдавніші скотарі-індоєвропейці швидко заселили степову зону Євразії від Монголії на сході до Середнього Подунав'я на заході. З євразійських степів індоєвропейська експансія в Азії спрямовується в Індію, Іран, Курдистан. З Подунав'я індоєвропейці у III – II тис. до н. е. поступово заселяють майже усю Центральну та Західну Європу, посилюючи тиск на Середземномор'я, заселене у попередню добу прямими нащадками найдавніших мотичних землеробів Близького Сходу (Рис. 103).

Про індоєвропейську експансію II тис. до н. е. на південь у Велике Середземномор'я, в Індію та Іран свідчать найдавніші письмові джерела індоєвропейців (гімни Ригведи та Авести, тексти ахейської Греції, клинописи хеттів Анатолії та мітанійців Верхньої Месопотамії, численні близькосхідні та египетські тексти). В них містяться згадки про міграцію з півночі племен пеласгів, іонійців, ахейців, дорійців, які періодично котилися з Подунав'я на південь Балканського півострова; нашестя на Східне Середземномор'я з півночі "народів моря"; арійську навалу в Індію та Іран [Залізняк, 1994, с.102-117]. Нащадки близькосхідних землеробів мешкали на Півдні Європи ще в античні часи: мінойська цивілізація Криту, етруски Апеннінського та іберійці Піренейського півостровів. У кінці II – I тис. до н. е. вони були остаточно поглинуті індоєвропейськими прибульцями з півночі — греками, іллірійцями, італіками, латинянами, кельтами. Далекими нащадками східних середземноморців є сучасні баски Піренеїв.

Зародився цей грандіозний рух індоєвропейських скотарів у кінці V – IV тис. до н. е. на півдні України, де археологічно фіксуються найдавніші індоєвропейські спільноти (Середній Стіг, Новоданилове, Нижня Михайлівка тощо). Ці споріднені культури Нижнього Дніпра та Дону, очевидно, є археологічним відповідником праіндоєвропейської спільноти до її розпаду. Ямники кінця IV – III тис. до н. е. фіксують одну з початкових стадій розселення індоєвропейців. Безпосередні пращури цих найдавніших індоєвропейців (маріупольська єдність, дніпро-донецький неоліт) виросли з пізньомезолітичних культур України (яніславицька, донецька, кукрекська). Отже, пізній мезоліт України певною мірою є генетичним підгрунтям найдавніших праіндоєвропейців.

Відомий філософ К.Ясперс звернув увагу на збіг завершення процесу первинного розселення індоєвропейських племен зі вступом найдавніших цивілізацій Середземномор'я та Сходу у фазу «вісьового часу». Дослідник вважав її визначальною в історії людства. Саме тоді людська особистість почала виокремлюватися з деперсоніфікованих суспільних організмів східнодеспотичного типу. В них конкретна людина була клітинкою жорсткої суспільної структури, в межах якої вільне буття особистості було принципово неможливе [Ясперс, 1991, Павленко, 1996].

«Вісьовий час» у розвитку людства припадає на кінець II – I тис. до н. е. і характеризується, за К.Ясперсом, виходом на арену світової історії особи, як творчої індивідуальності. У цей час на цивілізаційному просторі від Греції на заході до Індії та Китаю на сході поширилися гуманістично спрямовані світоглядно-релігійні концепції. Вони у різних формах проголошували цінність людини як творчого, а тому вільного у своєму виборі суб'єкта історії. Першими носіями цих поглядів були старозавітні іудейські пророки, давньогрецькі філософи, проповідники зороастризму в Ірані, найдавніші філософи Індії та Китаю. Логічним результатом світо-

глядної революції «вісьового часу» є філософсько-релігійні концепції великих вчителів людства Будди, Заратустри, Ісуса Христа, Магомета.

Гуманістичні тенденції доби особливо глибоко вкорінилися в класичній Греції. В епоху середньовіччя вони бурхливо розвивалися в тілі західнохристиянської цивілізації за, А.Тойнбі, ставши в наш час загальнолюдськими. Певне відношення до їх формування і поширення мало грандіозне розселення індоєвропейських племен в Євразії, яке передувало «вісьовому часу» К.Ясперса.

Справа в тому, що продуктивне і рухливе скотарство та можливість накопичення худоби конкретними лідерами родових колективів індивідуалізували спосіб життя та світогляд індоєвропейських скотарів. Їх відносно індивідуалістичне буття та особистістне світовідчуття в ході розселення в Європі та Азії стимулювали поширення та закріплення ідеалу вільної, самодостатньої людини, який в наш час стає загальнолюдським. Терени України були колискою, де ще за доби мезоліту почав формуватися індоєвропейський етнокультурний комплекс і звідки його носії почали освоювати неозорі простори Євразії.

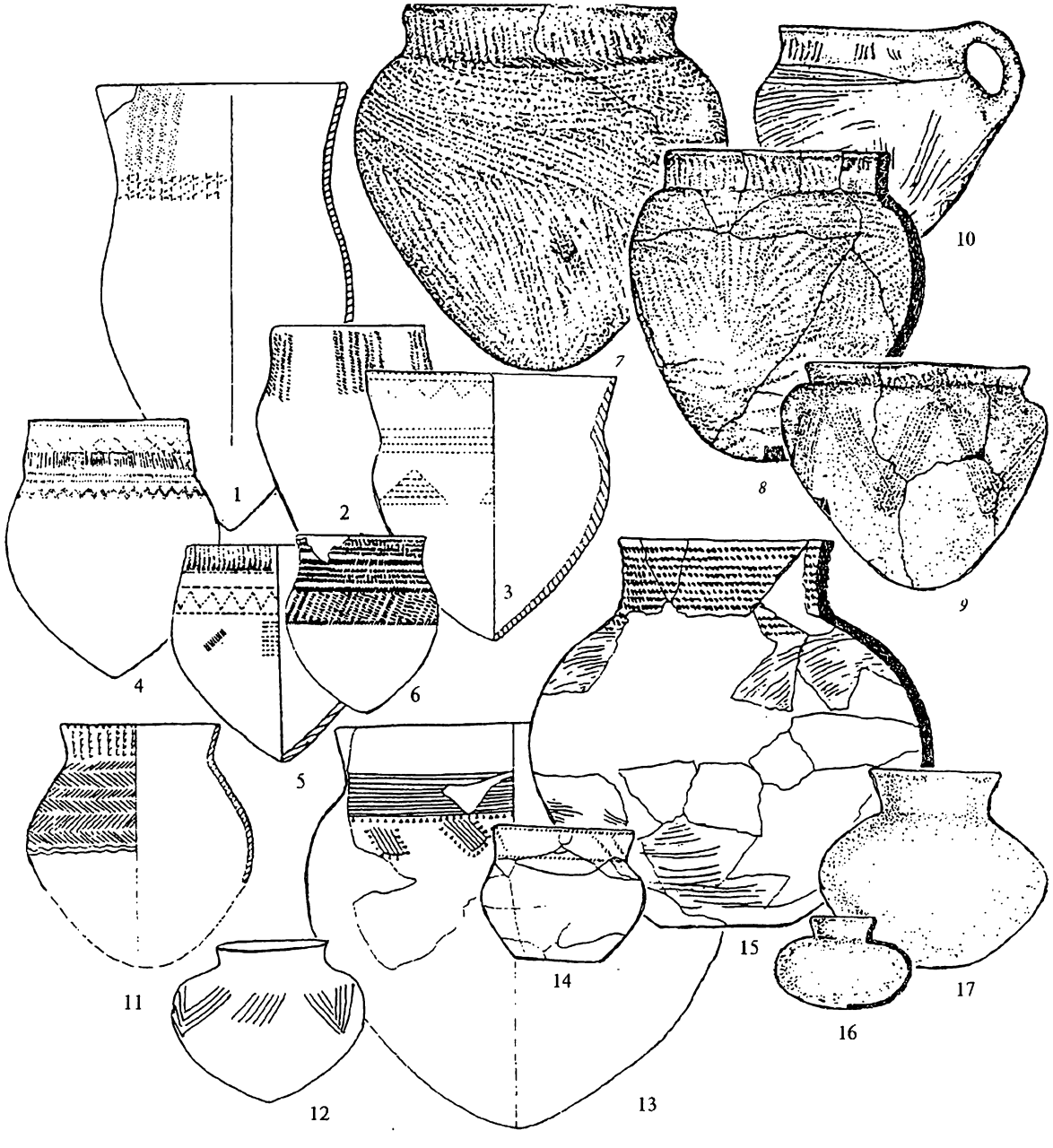

Рис. 105. Глиняний посуд найдавніших індоєвропейців півдня України IV-III тис. до н. е.: середньостогівський (1-6), ямний (7-10), скелянський (11-13), нижньомихайлівський (14-17).

Післямова

Межа плейстоцену і голоцену позначена в передісторії людства радикальними природно-кліматичними і соціально-економічними змінами. Ця революційна доба в давній історії Європи припадає на фінальний палеоліт та мезоліт за археологічною періодизацією і охоплює час приблизно від XI до початку IV тис. до н. е.

У цей час у помірній смузі Північної півкулі відбувся перехід від прильодовикових тундростепових ландшафтів з холодним і сухим кліматом до сучасних помірних природно-кліматичних умов. Величезні обшири Півночі звільнилися від криги і стали придатними для життя людини, що стимулювало грандіозні міграційні процеси у північному напрямку. Як наслідок, відбулися докорінні зміни на етнокультурній карті континенту. Радикальна трансформація природного оточення і особливо фауни, як об'єкта мисливського промислу, зумовила суттєві перетворення у первісній економіці, у способі життя мисливців та збирачів, в устрої та демографії суспільства.

Поширились принципово нові моделі господарської адаптації мисливських суспільств (господарсько-культурні типи), суттєвою особливістю яких було широке застосування луків та стріл у мисливському промислі. Це дуже ефективне індивідуальне мисливське озброєння різко скоротило поголів'я промислових тварин і зумовило остаточну кризу привласнюючого мисливського господарства. Людство було змушене шукати альтернативу привласнюючій економіці. Така альтернатива у вигляді примітивного мотичного землеробства, доповнюваного тваринництвом, була винайдена на Близькому Сході, звідки поступово поширилася в Європу.

У кінці плейстоцену Північна Україна входила в так звану мамонтову зону, яка охоплювала терени Моравії, Словакії, Південної Польщі, Північної України та Західної Росії до Верхнього Дону включно. Від 25 до 14 тис. років тому тут мешкали прильодовикові мисливці на мамонтів. Епоха фінального палеоліту в Україні, як і у всій помірній зоні Європи, розпочалася з вимирання мамонта і небувалого поширення північного оленя. Доба північного оленя в середній смузі Європи, або фінальний палеоліт, охоплює останні 3-4 тисячоліття льодовикового періоду.

У цей час у Північній та Центральній Україні жили спеціалізовані мисливці на північного оленя, у степовому Надчорномор'ї — мисливці на бізона та коня, в Карпатах та в горах Криму — гірські прильодовикові мисливці. Усі ці моделі гоподарської адаптації мисливців відкритих просторів базувалися на колективному загінному полюванні на сезонно мігруючих стадних травоїдних на постійних міграційних шляхах тварин. Основою життєзабезпечення мисливців прильодовиків'я був масовий забій стадних тварин під час їхньої осінньої міграції на південь та весняної — на північ.

Природно-ландшафтні зміни на межі плейстоцену та голоцену призвели до значного поширення лісів з відповідною лісовою нестадною фауною. Це зумовило поширення моделей господарської адаптації мисливців закритих лісових просторів у різноманітних модифікаціях. Від мисливців відкритих прильодовикових ландшафтів вони відрізнялися переважно індивідуальними способами полювання на нестадних лісових тварин (лось, тур, благородний олень, кабан) за допомогою луків та стріл. Їхній спосіб життя принципово різнився від поведінки мисливців на стадних степових та тундрових тварин. Якщо останні здійснювали мисливський контроль над міграційними шляхами стадних копитних, то лісові мисливці мезоліту, відповідно до способу життя лісових травоїдних, мешкали дисперсно на своїх мисливських угіддях. Більшу частину року (осінь, зима, весна) вони полювали в лісі невеликими мисливськими групами з 1-3 сімей за допомогою точної індивідуальної мисливської зброї, якою були лук, стріли, інша метальна зброя

(дротики). Лише влітку община збиралася у повному складі в общинному стійбищі на березі річки з метою колективного лову риби та шлюбних контактів з сусідніми екзогамними громадамим.

Індивідуалізація способу життя на межі палеоліту та мезоліту відповідала генеральній лінії розвитку людства. Творча людська особистість поступово звільнялася з-під нівелюючої влади первісного общинного колективу. Звільнення творчої енергії індивідуума прискорювало історичний прогрес, гуманізувало суспільство, роблячи людину головною суспільною цінністю.

Новий спосіб життя зумовив значну консолідацію малої сім'ї лісових мисливців мезоліту порівняно з прильодовиковими мисливцями пізнього палеоліту. Останні більшу частину року жили не в сімейних, а у великих общинних стійбищах, що, очевидно, сприяло згуртуванню громади, дещо розмиваючи контури первинної соціальної структури мисливського суспільства Homo sapiens — малої сім'ї. Процес формування останньої, за даними археології та етнографії, розпочався ще у пізньому палеоліті.

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні мисливські суспільства, незважаючи на певну різницю у способі життя та господарстві, мали схожий устрій. Головними структурними підрозділами були мала сім'я, община (громада) та плем'я. Основною функцією сім'ї було відтворення та виховання нащадків. Первісна община була, перш за все, виробничим об'єднанням, яке виконувало головні економічні функції. Плем'я мисливців та збирачів — це шлюбна спільнота сусідніх екзогамних общин, що забезпечувала їх шлюбними партнерами.

У ході шлюбних стосунків всередині племені між окремими його громадами відбувався обмін не тільки кров'ю, але й культурними та мовними надбаннями. Виникали територіальні спільноти споріднених колективів, які були носіями єдиного культурно-лінгвістичного комплексу. Так, екзогамія первісних колективів спричинила не тільки появу Homo sapiens, але й найдавніших етнічних спільнот. Отже, етнічна приналежність є обов'язковим атрибутом Homo sapiens, який відрізняє сучасну людину від тварин та попередніх форм людської еволюції.

У мезоліті на півночі України мешкали мисливці лісів помірної зони, в Карпатах та горах Криму — мисливці гірських лісів. У Надпорожжі розвивалася своєрідна модель господарської адаптації рибалок та мисливців узбереж великих рік. Їхня економіка базувалася на рибальстві та полюванні у прирічкових лісах (Ігрень 8). У надчорноморських та кримських степах зберігся господарсько-культурний тип степових мисливців, в раціоні яких роль лісових тварин дещо збільшилася порівняно з фінальним палеолітом (степові стоянки кукрекської культури). В лісостепах між лісовим Поліссям та степовим Надчорномор'ям у мезоліті поширилась лісова модель господарської адаптації з елементами степового господарства (В'язівок 4а, стоянки донецької культури), роль яких південніше дещо збільшувалася (Мирне).

Сучасна джерелознавча база дозволяє виділити у фінальному палеоліті та мезоліті України 16 етнокультурних спільнот, відомих вченим під назвою археологічних культур. На півдні та в лісостеповій смузі у фінальному палеоліті домінували спільноти граветтської культурної традиції: Східний Граветт, Пізньомолодовська, Осокорівка, Шан-Коба. Обличчя їхнього крем'яного комплексу визначають граветтські вістря з притупленим краєм, на базі яких постали ранні форми сегментоподібних (Шан-Коба, Білолісся, Боршеве 2) та трапецієподібних (Осокорівка) мікролітів (Рис. 36, 37).

Характерно, що різкий природно-кліматичний злам на межі палеоліту та мезоліту близько 10 тис. р. тому призвів до певного розриву культурно-історичної традиції. Простежується зникнення більшості фінальнопалеолітичних культур України і народження нових мезолітичних. Однак у степовому Надчорномор'ї та Надазов'ї природні зміни на рубежі льодовикової доби та голоцену не були такими суттєвими, як на північних теренах. Плейстоценовий степ трансформувався в суча-

сний, в якому дещо збільшилась роль лісової рослинності та фауни. Як наслідок, у ранньоголоценових степах Надчорномор'я в мезоліті продовжували мешкати нащадки пізньоплейстоценових мисливців на степових стадних копитних. Тому пізньопалеолітична граветтська технологічна традиція продовжувала розвиватися на півдні України у трансформованому вигляді і в добу мезоліту. Очевидно, слід погодитися з дослідниками, які вважають постграветтськими кукрекську культуру Надчорномор'я та шпанську Криму. Автохтонна кукрекська людність мешкала на півдні регіону протягом усього мезоліту і брала участь у неолітизації України в VI-V тис. до н. е. (Рис. 51, 63).

Перехід до неолітичної доби на території України відбувся під потужним впливом з Подунав'я носіїв традицій Балканського неоліту. Запровадженню кераміки та відтворюючої економіки з Балкан передувало поширення протонеолітичної відтискної техніки розколювання кременю. Зародившись на Близькому Сході, вона поширилась у VII тис. до н. е. у Східній Греції в докерамічному неоліті Фессалії (Аргісса, Неа Нікомедія тощо). З VII-VI тис. до н. е. відтискна техніка простежується в мезоліті Північно-Західного Надчорномор'я (Гребеники) та Криму (Мурзак-Коба), а в V тис. до н. е. поширюється в Поліссі (Яніславиця). Це була перша з чотирьох нині відомих хвиль впливу балканського неоліту на Правобережну Україну. Пізніше з Подунав'я на Правобережжя Дніпра просувалися носії культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. З останньою пов'язують остаточну перемогу відтворюючої економіки в регіоні, так звану неолітичну революцію (Рис. 63, 90).

Дуже давні зв'язки Південно-Західної України з Подунав'ям, Балканами, а через них з Великим Середземномор'ям, зумовлені місцем регіону на карті Європи. Прогресивні впливи Середземномор'я були спрямовані з Балкан на Правобережну Україну через ворота між Чорним морем та Південними Карпатами. Археологія дозволяє впевнено говорити про них починаючи з фінального палеоліту, мезоліту та неоліту. Простежуються вони і пізніше, у бронзову добу. Однак особливо інтенсивно Середземномор'я впливало на Україну в греко-римську та візантійську епохи, тобто аж до пізнього середньовіччя. Отже, специфіку Південно-Західної культурно-історичної провінції здавна визначали тісні зв'язки з Середземномор'ям, започатковані ще за доби фінального палеоліту та мезоліту, що є додатковим аргументом на користь саме дунайсько-балканського коріння гребениківської культури Одещини.

Ще одна велика культурно-історична провінція України не пізніше 12 тис. років тому почала формуватися на землях Північно-Західної України [Залізняк, 1995, 1997]. Полісся, Волинь, Прикарпаття традиційно і здавна розвивалися в умовах тісних контактів з Балтією. Археологічні матеріали дають підстави впевнено говорити про міграційні хвилі із заходу через басейн Вісли в Північно-Західну Україну в неоліті і пізніше. Цим шляхом прийшли на Волинь носії культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, поморсько-підкльошової, пшеворської, вельбарської культури готів та ін. Не випадково найближчими етнокультурними і мовними родичами слов'ян, прабатьківщиною яких є Північно-Західна Україна, виявилися їхні північно-західні сусіди – балти та германці Південної Балтії. В середньовіччя північно-західні впливи на Україну набули більш модерних форм культурно-економічної та військово-політичної експансії варягів, Литви, Польщі та Швеції.

Археологічні дослідження останніх років свідчать, що ці надзвичайно стійкі культурно-історичні зв'язки Полісся та Волині з Балтією розпочалися дуже давно, ще за доби фінального палеоліту та мезоліту. В X-IX тис. до н. е. Північна Україна входила до спільноти культур з наконечниками стріл на пластинах Південної Балтії. Маються на увазі культури прильодовикових мисливців на північного оленя Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля. Поставши в Ютландії близько 12 тис. р. тому, культура Лінгбі поширилася Середньоєвропейськими низинами далеко на

схід у басейни Одеру, Вісли, Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра, Десни, сягнувши витоків Волги (Рис. 81, 82). В останнє тисячоліття палеоліту на лінгбійській культурній традиції постали споріднені красносільська та свідерська культури Полісся, Східної Польщі та басейну Німану. Традиції красносільської фінально-палеолітичної культури розвивалися в басейнах Верхнього Дніпра, Десни та Верхньої Волги протягом мезоліту. Під назвою пам'яток пісочнорівської культури вони відомі на північному сході України в Подесенні, де доживають до кінця мезоліту (пам'ятки типу Студенок).

У мезоліті в Поліссі також мешкали носії різних культурних спільнот балтійського походження. На початку доби тут з'являються пам'ятки кудлаївської культури, яка є східним проявом великої культурної області Дювенсі раннього мезоліту Англійської, Північнонімецької, Польської та Поліської низин (Рис. 85). У пізньому мезоліті сталося переселення носіїв маглемезьких культурних традицій Західної Балтії у південно-східному напрямку. Внаслідок цієї міграції на низинах між Середньою Віслою та Київським Подніпров'ям сформувалася постмаглемезька яніславицька культура. Археологічні матеріали свідчать на користь просування цієї людності з Київського Полісся Лівобережжям Дніпра у Надпорожжя та на Сіверський Донець, де за участю яніславицьких переселенців постала донецька пізньомезолітична культура (Рис. 86).

За антропологічними матеріалами з численних могильників Надпорожжя, у фінальному палеоліті та ранньому мезоліті тут мешкали грацильні південні європеоїди. У пізньому мезоліті і особливо в неоліті в Середньому Подніпров'ї домінували масивні, високі північні європеоїди. Їхня поява і поширення в регіоні, очевидно, пояснюється згаданою міграцією пізньомезолітичних мешканців Балтії у південно-східному напрямку через Польщу в Полісся та Середнє Подніпров'я.

Пізніше саме на цьому балтійському за походженням пізньомезолітичному підгрунті постали неолітичні культури гребінцевого неоліту V-IV тис. до н. е. (німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та Лівобережної України). На генетичному субстраті дніпро-донецького гребінцевого неоліту в V-IV тис. до н. е. сформувалися перші скотарські спільноти лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя (маріупольська, середньостогівська, ямна та ін.). Ці найдавніші скотарі півдня Східної Європи, в процесі розселення степовою зоною Євразії рознесли свою індоєвропейську культуру та мову з півдня України далеко на схід до Монголії, Центральної Азії, Індії, Ірану та долиною Дунаю на Балкани і далі в Центральну та Західну Європу (Рис. 103).

Так, у V-IV тис. до н. е. з виділенням скотарства в окрему галузь первісної економіки на півдні України розпочалося формування своєрідного степового світу євразійських скотарів-номадів. Його західною периферією протягом останніх 6 тис. років була Південно-Східна Україна, що являє собою третю велику культурно-історичну провінцію нашої батьківщини, яку умовно можна назвати степовою.

Таким чином, новітні археологічні дослідження підтверджують думку Є.Маланюка про три головні складові або джерела (первні) української культури та історії, які образно названі ним середземноморською Елладою, варязькою Балтією та євразійським степом [Маланюк, 1992]. Отже, маємо вагомі підстави говорити про три головні культурно-історичні провінції на теренах України (Північно-Західна балтійська, Південно-Західна балканська та Північно-Східна степова), які здавна мали власний, постійний напрям культурно-генетичних контактів (Рис. 106). Останні були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих культурно-історичних зв'язків визначився дуже рано, ще у первісну добу (фінальний палеоліт, мезоліт, неоліт). Саме з цього часу археологічно простежується вплив зазначених регіонів на історичні долі мешканців України. Згаданим культурно-історичним регіонам первісної України відповідали три головні геополітичні провінції України-Руси та

козацької України. Така ситуація не є унікальною і властива всім великим країнам світу, в тому числі й тим, що розміщені в єдиній з Україною помірній зоні Європи. Наприклад, різний напрям культурно-історичних зв'язків традиційно мають окремі регіони Польщі, Німеччини, Франції [Залізняк, 1997, с.24-39].

Отже, Південно-Західна Україна здавна розвивалася під сильним впливом Подунав'я, Балкан, Середземномор'я. Традиційні західні зв'язки Північно-Західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на етногенез останніх. Більше 5 тис. років південно-східна провінція є західною периферією азійського степового світу скотарів-номадів. У пізньому середньовіччі останній породив у Східній Європі та Західній Азії кілька надцентралізованих деспотій східного типу: Золоту Орду, Османську та Російську імперії. Протягом української історії вони неодноразово руйнували українську державність, створюючи передумови і для агресії на українські землі із заходу. Історична доля України здавна значною мірою зумовлена її геополітичним місцем на карті Євразії. Драматизм української історії не в останню чергу спричинений сусідством з агресивним Степом. Етногенез українців був складним історичним синтезом культурних надбань згаданих цивілізацій в органічну і унікальну цілісність, відому під назвою української культури. Формування зазначених культурно-історичних провінцій України розпочалося задовго до появи самих українців ще за доби фінального палеоліту, мезоліту та неоліту (Рис. 106).

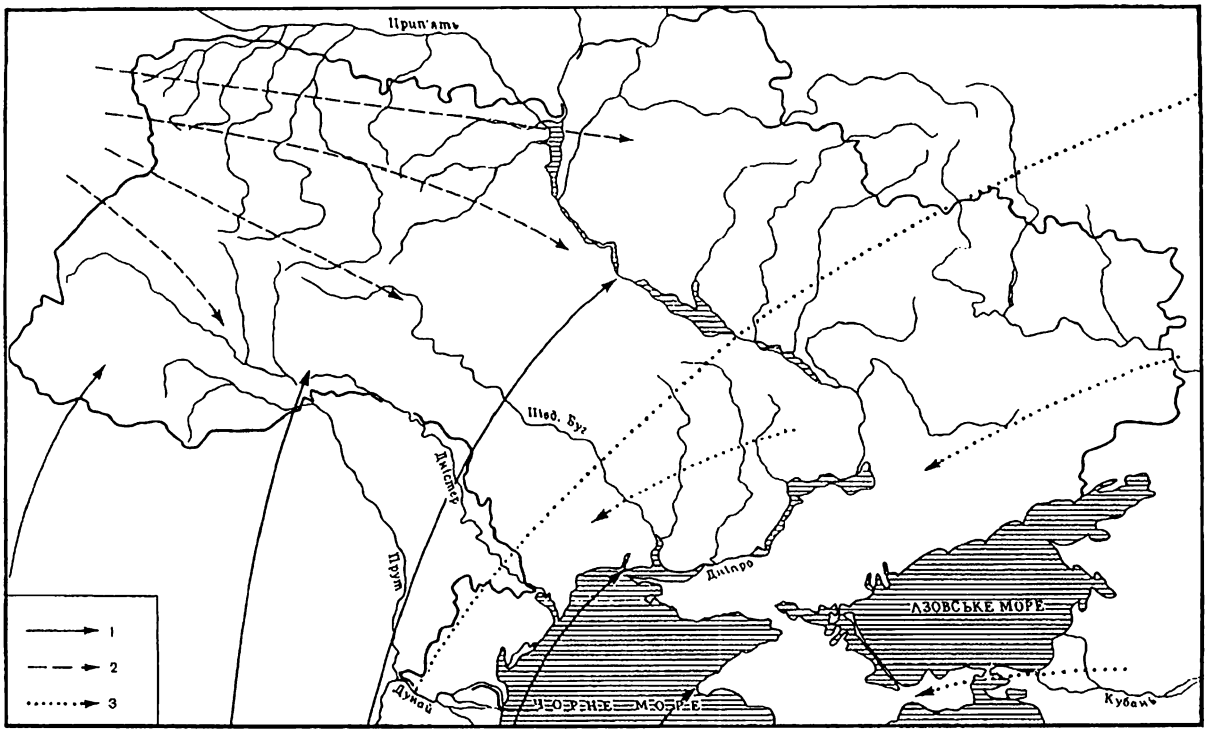

Рис. 106. Напрямки культурних зв'язків головних історичних провінцій України протягом останніх 10 тис. років. Впливи балкано-дунайські (1), балтійські (2), степові (3).

Археологічні дані дозволяють в загальних рисах визначити етнокультурний субстрат, якого сягають своїм генетичним корінням слов'янські народи, в тому числі українці. Вірогідно, це була індоєвропейська людність культур лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки, яка в IV-II тис. до н. е. просувалася з заходу в Полісся, на Волинь та Поділля (Рис. 103). Ця єдність була спільним пращуром германців, балтів та слов'ян. Дуже популярна нині версія походження українців безпосередньо від трипільців не витримує критики з двох головних причин. По-перше, близько 3 тис. р. до н. е. простежується колапс і зникнення трипільського етносу на теренах майбутньої батьківщини слов'янства (Верхній Дніс-

тер, Волинь, Поділля), куди у цей же час з північного заходу просувалися носії культури кулястих амфор. По-друге, за всіма своїми етнокультурними ознаками трипільці взагалі не належали до народів індоєвропейської мовної сім'ї і були генетично тісно пов'язані через балкано-дунайський неоліт з етносами Малої Азії та Близького Сходу (Рис. 100).

Нещодавно висловлена думка про генезу балтів та слов'ян у IV - III тис. до н.е. на грунті гребінцевого неоліту Південного Полісся та Середнього Подніпров'я [Телегін, 1996, с.30-40]. Цьому висновку суперечить археологічно простежена зміна населення зазначеного регіону в III тис. до н. е. у зв'язку з просуванням із заходу згаданих культур кулястих амфор та шнурової кераміки. Крім того, археологія переконливо свідчить, що з гребінцевого неоліту виростають не балто-слов'яни, а найдавніші іранські спільноти. Мається на увазі генетичний зв'язок протоіранської ямної культури III тис. до н. е. через Середній Стіг та Маріуполь з дніпро-донецькою культурою лісостепового Подніпров'я.

Таким чином, щодо культурно-генетичних витоків слов'янства то, очевидно, мають рацію автори, які вбачають їх в культурах шнурової кераміки, а не трипільській чи дніпро-донецькій. Аналіз культурного розвитку від шнуровиків Полісся, Волині та Поділля до найдавніших слов'янських культур Північно-Західної України останнім часом дав Є.В.Максимов [1994].

Наголосимо ще раз, що з теренами України пов'язана надзвичайно важлива подія в історії людства - початок формування перших відомих сучасній науці індоєвропейців. На думку переважної більшості сучасних індоєвропеїстів, цей складний процес розпочався в V - IV тис. до н. е. на теренах Південно-Східної України. Однак підгрунтя найдавніших індоєвропейських спільнот України почало формуватися ще в неоліті і навіть у мезоліті.

Розселення найдавніших землеробів Близького Сходу на Балкани зумовило формування в Європі двох різних кульутурно-історичних світів: балкано-дунайського землеробсько-скотарського та автохтонного мисливсько-рибальського. Експансія балканських аграріїв зупинилася на південному кордоні вкритих густим лісом Середньоєвропейських низин, де з палеолітичних часів мешкали автохтонні мисливці та рибалки. Розвиваючись під прогресивним впливом балкано-дунайської неолітичної протоцивілізації, вони утворили її своєрідну варварську периферію. Остання простяглася вздовж північного кордону розселення балкано-дунайських землеробів і охоплювала лісові низини від Рейну на заході до Дніпра і далі до Сіверського Дінця на сході.

Вже зазначалося, що в межах Середньоєвропейських низин здавна домінували міграційні процеси із заходу на схід. У кінці мезоліту сталося розселення з басейнів Вісли та Прип'яті в Середнє Подніпров'я масивних північних європеоїдів, антропологічний тип та культура яких мали паралелі в мезоліті Південної Балтії. Це населення дніпро-донецького неоліту Полісся та Дніпровського Лівобережжя розвивалося під потужним впливом балкано-дунайського неоліту Правобережжя (культури Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля). Колапс землеробської системи останніх у IV тис. до н. е. зумовили іманентні закони розвитку балканського неолітичного суспільства, а також прогресуюча аридизація клімату. В умовах поширення степів східні сусіди трипільців — нащадки людності дніпро-донецької неолітичної спільноти, перейшли до найдавніших примітивних форм скотарства. Це створило винятково сприятливі умови для скотарського освоєння безмежних степів та лісостепів Євразії. Археологічно фіксується експансія найдавніших скотарських спільнот України IV-III тис. до н. е. (Середній Стіг, Новоданилове, Нижня Михайлівка, Ямна) на схід до Алтаю і на захід у Подунав'я. Так скотарство стало потужним економічним двигуном небувалого розселення індоєвропейських племен, які почали формуватися у V-IV тис. до н. е. на теренах Південно-Східної України (Рис. 103).

Таким чином, у Європі в ранньому голоцені мали місце дві великі хвилі міграцій. Перша пов'язана з розселенням з Близького Сходу через Балкани в Європу у VIII - V тис. до н. е. найдавніших мотичних землеробів (Рис. 89). Поширення народів індоєвропейської етномовної сім'ї (Рис. 103) було своєрідною реконкістою автохтонного населення Європи, яке під тиском землеробської колонізації з півдня збереглося лише на лісовій півночі континенту. Грандіозний процес розселення індоєвропейців був зумовлений поширенням архаїчних форм скотарства, зародження якого відбулося в Південно-Східній Україні в кінці V-IV тис. до н. е. Тому процес індоєвропеїзації Євразії почався в зазначений час саме з півдня України. Однак передумови формування найдавніших індоєвропейців почали складатися ще в мезоліті.

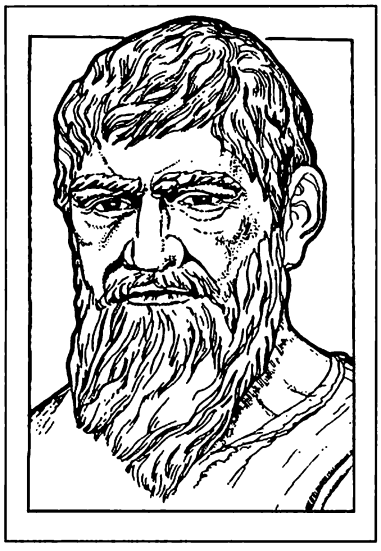

Рис. 107. Праіндоєвропеєць мезолітичної доби з Надпорожжя. Реконструкція за черепом з могильника Василівка II.

SUMMARY

The verge of Pleistocene and Holocene marked in the history of mankind with the grate climate and social-economic changes. According to archeology periodization this epochs named Final Paleolithic and Mesolithic and dated X-V mil. b.c.

At the end of Paleolithic the natural conditions in periglacial Europe were characterised by specific open landscape (cold and dry tundra-steppe and forest-steppe) with large herds of herbivorous animals. The gregarious way of life of the object of hunting was directly related to the spread of the open woodless biotopes and had predetermined the specific character of the periglacial hunting economy. The economy of the open-country hunting societies of Final Paleolithic was based on collective modes of hunting for gregarious herbivorous animals. This open-country hunters controlled the paths of periodical seasonal migrations of gregarious animals. Such similar in many respects way of life had the hunters of four upper paleolithic models of adaptation – mammoth-hunters, bison-hunters, reindeer-hunters and mountain periglacial hunters.

As a result of worming and moistening of the climate, in the place of comparatively uniform periglacial landscapes Final Pleistocene there were formed clearly defined Holocenic zones such as tundra, forest, steppe. At that time, the natural conditions were developed in the direction of increasing the part of the closed landscapes at the expense of the spread of wood vegetation. Appropriate changes also took place in the animal world where can be traced changes of the periglacial gregarious fauna for a non-gregarious forest and forest-steppe Early-Holocenic variety of fauna. However, the intensity of these processes was different to the varieties of zones of Early-Holocenic Europe.

The most pronounced changes took place in the territories of the present forest temperate-climate belt. For a few hundreds of years, nearly the whole of the periglacial tundra and forest-tundra territory populated mammoth and reindeer herds was covered by birch-pine forests, and this was responsible for the occurrence of the model of adaptation of forest-hunters. The economy of this closed-country hunters was based on individual modes of hunting with bow and arrows for non-gregarious animals and on dispersing through the accessible hunting territory in order to yield maximum productive effects.

So, the Upper Paleolithic was an epoch of collectively specialised hunting modes for big gregarious herbivorous animals under conditions of an open periglacial space. The Mesolithic was en epoch of individual non-specialised hunting by means of bows and arrows for non-gregarious mammals in the forest closed-country landscapes.

There were four mesolithic models of economy adaptation on the territory of Ukraine – forest hunters, hunters and fishers of grate river banks, hunters of mountain forests, hunters of Holocene steppes. The latest stages of this universal models of economy adaptation preserved to our time and has been thoroughly studied by ethnografers. It makes possible to reconstruct the way of life the final paleolithic and mesolithic hunters with consideration for not only archeological but also ethnographic materials.

The periglacial hunters lived in large communal settlements on the seasonal-migration paths of herbivorous animals for the most part of the year. The mesolithic forest hunters gathered in their communal settlements only for a short reach on a food time and manly they hunted by small groups of 1 – 4 families. Therefore, the communities of final-paleolithic periglacial hunters and mesolithic forest-hunters did not essentially differ each other by their structure or quantity, but they had different ways of life.

The society of final paleolithic and mesolithic hunters included the following three main structural subdivisions: nuclear family (5-7 persons), a band or community (about 25-35 persons) and tribe (on the average about 20 bands — 500-800 persons). Each of the families in the body of small group of 2 or 3 families could keep house independently for comparatively long periods by migrating over the hunting area of their community. However, periodically, the community gathered together in full (5-7 families) for hunting

collectively. Therefore, mesolithic camps often consist of 1-3, rarely of 5-7 families flint concentrations of archeological materials about 6-10 m in diameter.

Taking into account the average population density of primitive hunters (less 1 person per 100 sq km in Upper Paleolithic and about 3 person per 100 sq km in Mesolithic) one can define that in Final Paleolithic community of about 30 persons and tribe of 500 persons controlled a territory of 60 and 300 km in diameter. In Mesolithic the same size communities and tribes exploited a territory of about 35 and 160 km in section correspondingly. So, the tribal territories are in agreement with the local variants of the Final Paleolithic and Mesolithic cultures, each reflecting the traces of numbers of cultural and genetical related tribes.

It's known 16 ethno-cultural unites in Final Paleolithic and Mesolithic of Ukraine: East Gravette, Late Molodova, Osokorivka, Shan -Coba, Krasnosillya, Swider, Pisochny Riv, Zimovniky, Kudlayivka, Shpanska, Murzak -Coba, Kukrek, Grebeniky, Janislawitsa, Donetska, Platovo Stav.

In the Final Paleolithic the Middle-European lowlands from Low Rhine to the Upper Volga represented a region populated bearers of cultures with arrow-points on blades. In the Allerod period, above mentioned territory was populated by reindeer hunters of the Lyngby culture from Yutland. This unity included except of Lyngby culture its descendants — Krasnoselye, Ahrensburg and Swidry cultures, whose bearers hunted reindeer in the periglacial forest-tundra (Fig. 45, 81, 82).

At the beginning of Dryas III on the Late-Lyngbian culture basis arised three related cultures with tanged points: Ahrensburg, Swidre, Krasnosilya. The last one is also known as East Ahrensburg or Proto-Ahrensburg. The consolidation of the Swidrian culture in the Upper Vistula, Pripet and Nieman basins was responsible for the breaking the bonds between proper German Ahrensburg and so called Eastern Ahrensburg or Krasnoselye culture of Pripet, Nieman and Upper Dnipro basins (Fig. 46-49).

The bearers of the Post-Lyngbian or Krasnoselian traditions seems to have lived in the Upper-Dnipro basin through the whole of the Dryas III. In the very beginning of Preboreal, they were transformed through the monuments of the Borovka type in the Upper-Dnipro into the postlingbian Pisochny Riv culture (Fig. 52, 53) with an Ienevo-type local variant in the Volga-Oka interfluve. The Zimovniky culture (Fig. 54- 57) of East Ukraine took part in this process. The resemblance of Pisochny Riv flint inventory with the Mesolithic artefacts of Fosna and Komsa in Scania may be explained by a common Lyngbian genetic subbase. The Early Holocenic cultures of Scandinavia were formed with an assistance of the Ahrensburgian population of the North-German lowland migrated northwards following reindeer at the Pleistocene-Holocene verge.

On the Pleistocene-Holocene verge the giant territory of the North became free of ice. This stimulated migration processes to the north direction. As a result there were large changes on the ethno-cultural map of Eurasia continent about 10 thousand years ago. In the last millennium of the Pleistocene the swidrien and arensburgian hunters of Polissya, Polish and North-German lowlands represented the most northern inhabitants of Middle Europe. Therefore, during the Early Holocene, they played a leading role in the populating of vast territories of North Europe released from glacial processes.

On the verge of the Pleistocene and Holocene, the Swidrian population followed reindeer in the northward direction to the territories of Lithuania, Latvia, Estonia and to the upper reach of the Western Dvina and the Upper Volga. During the Preboreal, the Kunda culture was formed in East Baltic (Pully), and the most ancient stage of the Butovo culture was formed on the Upper Volga. Thereafter, the Post-Swidrian population peopled throughout the north of East Europe and penetrated into Carelia, the Onega-lake areas, Finland and further to the North Ural (Зализняк, 1989, с.80-89).

In mesolithic epoch post lingbian culture tradition developmented in basins of Desna, Upper Dhipro and Upper Volga (Pisochny Riv, Grensk, Ienevo, Studenok). But during Early Holocene there were two waves of population of Baltic culture traditions. In Preboreals and Boreals the monuments of Kudlayivka culture spread out in Polissya. This culture was east part of cultural unity Duvensee which spread out in early mesolithic trough Middle Europe lowlands from England to the basin of Desna river (Fig. 85,58-60).

In late Mesolithic there was a migration population of Maglemeze culture tradition from West Baltic to the south-east direction (Fig. 86, 93-95). Us a result postmaglrmeze Janislawitsa culture had formed between Middle Vistula and Kiev region (Fig. 70-73). This population moved to the left bank Ukraine. Under this influence Donets culture formed in the basin of Donets river (Fig. 74-76).

The changes in the natural environment were less pronounced at the verge of the Pleistocene and the Holocene in the steppe zone of East Europe. The gradual character of changes in nature in the Pontic steppes defined the transition of the Late-Paleolithic models of adaptation of the steppe-hunters to the Early-Holocenic stage of development. This way in steppe zone of Ukraine the continuation of economy and cultural development on the border Plaistocene and Holocene preserved.

In Final Paleolithic on the south of Ukraine there were four cultures: Late Molodova, East Gravette, Osokorivka, Shan Coba (Fig. 36). Late Molodova culture of Dnistro basin is version of Central European Gravette (Fig. 40). East Gravette, Micro-gravette or Epigravette (Fig. 38, 39) developed on South Ukraine about 20-10 thousand years ago. On this genetic base arose finalpaleolithic Osokorivka (Fig. 41, 42) and Shan Coba (Fig. 43) cultures.

On the border of Pleistocene and Holocene on east gravettian base formed Kukrek culture (Fig. 66-68). In Ukrainian steppes it developed from the very beginning of Mesolithic to the early Neolithic. Kukrekian population mixed with Balkan newcomers Grebeniky (Fig. 69) and Bug-Dnistro cultures and moved to the north and east directions to Kiev Polissya and Left Bank Ukraine (Fig. 63). Kukrek population took part into neolitization of forest-steppe and forest zone of Ukraine. At the second part of Mesolithic in the basin of Donets river developed Donets culture which had neolithic stage. On the verge of Mesolithic and Neolithic the monuments of Platovo Stav type appeared in Donets region from the North Caucuses (Fig. 63).

According to modern archeology data a food producing economy came on the territory of Ukraine from Balkan Peninsula through Danubian basin. The very popular at the post war time Caucuses version of neolitization of Ukraine has not convincing arguments now. Instead of it the archeology data evidences about four waves of the migrants which rolled from Danubian region to the Right Bank Ukraine from VII mil. b.c.: 1) Grebeniky, 2) Boh-Dnistro, 3) Linear Band Pottery, 4) Cucuteny-Tripillya. According to archeology, antropology and linguist data this first agriculture population was closely genetic connection with Near East neolithic protocivilization VIII - V mil. b.c. and first of all with Proto-Hattics and Proto-Hurrians of South Anatolia (Fig. 89, 100, 101). Under the strong influences of this neolithic newcomers from Balkan region on mesolithic autochthonous the local neolithic cultures arose in North and East Ukraine (Surska, Dnipro-Donets, Nieman cultures) (Fig. 88, 89, 90).

The border between neolithic newcomers from the Danubian region and local hunting tribes in V mil. b.c. stabilised on the south edge of Middle European lowlands. It was unfit for mattock agriculture and did not attract for neolithic colonists. But North Germany, Poland, Polissya lowlands with their forests, rivers and lakes was the very rich with the game and the fish. Therefore the archaic hunting and fishing economy had been conserved here. However the crisis of a hunting economy forced of the hunters and fishers to adopt from more developed south neolithic neighbours different innovations. First of all they assimilated the neolithic technique of pottery production, the first experience of an agriculture and a stock breeding.

So, in V-IV mil. b.c. to the north from the descendants of the first Balkanic farmers which was a population Linear Band Pottery and Tripilya cultures, in North Germane, Polish, Polisya lowlands and Dnipro valley lived autochthonal hunters and fishers (Fig. 86, 90). This was some kind of barbarian periphery of Balkanic farmer protocivilization which was the subbase of first indoeuropeans. Modern archeological and anthropological data from Middle European lowlands allows to reconstruct the protoindoeuropean substrata of VI -V mil. b.c. which was a genetic base of the first real indoeuropeans [Zaliznyak, 1994a, 1994,s. 89, 97-99].

The hunting mesolithic population of the Maglemose (Svaerdborg) culture VII mil.

b.c. lived in the West Baltic region. As a result of Baltic sea transgression about 6000 b.c. this population began to migrate to the East and South East. The Post Maglemese late mesolithic unity spread from North Sea to the Siversky Donets (Fig. 86). It consisted of the cultures Leien Warten, Oldesloe, Choinice-Penky, Janislavica, Donetska. The flint implements of those cultures testify about their relationship and genesis on the base of the West Baltic mesolithic [Zaliznyak, 1991, 1997, p.117-125].

So, in V mil.b.c. because of migration process from West Baltic region to the south-east direction had been formed group related late mesolithic cultures. The numerous finds specific flint artefacts (janislawitsa points) in the Dnipro rapids region and even into Crimea testify the migrants from Baltic region reached Black sea coast. On this post-maglemose base in V-IV mil. b.c. formed group relationship neolithic cultures: Ertebolle, Dubichay, Strumil, Nieman, Dnipro-Donets in South Baltic region, Polissya, the Middle Dnipro and the basin the Donets river (Fig. 86).

There are anthropological evidences about an existence of culture-genetic unity between the Rhine and the Donets in VI – IV mil. b.c. The anthropological materials from the cemeteries of the Dnipro Basin provides evidences about moving mezolithic population from Baltic area to the Low and Middle Dnipro. If in the burials near Voloske and Vasilivka villages (X-VIII mil. b.c.) was buried south europoids, the neolithic cemeteries of Low Dnipro (Vovnigy I,III, Volnyanka, Jasinovatka, Mikilske) (VI-V mil. b.c.) contain remains very massive north europoids [Telegin, Potekhina, 1987] (Fig. 107). This neolithic materials and the materials from synchronically burials of Denmark (Vedbeak, Ertebolle etc.) provides evidences about certain cultural and genetic relationship between the population which had lived them. There were similar northeuropean anthropological type.

The oldest indoeuropeans, stock breeding unites arose in the end of V-IV mil.b.c. in these territories (Mariupol, Seredny Stig, Novodanilovo, Kemy-Oba cultures etc.). In the west part of neolithic protoindoeuropean zone of Europe the first real indoeuropean unity was Funnel Beaker culture of South Baltic region which is dating the second part of IV-III mil.b.c. According to archeological data the spreading of the indoeuropeans in the steppe zone of Eurasia began in the beginning of IV mil. b.c. from Left Bank Ukraine (Fig. 103) [Zaliznyak, 1997, 117-125].

So, in VI-V mil. b.c. the some kind of barbarian periphery of Balkanic-Danubian neolithic protocivilization arose to the north of it in the lowlands from the Rhine to the Donets river (Fig. 86). It had formed on the base of the autochthonal mesolithic population which moved from the West Baltic region to the South-East through the Oder, Vistula, Pripyat, Middle Dnipro basins to the forest-steppe zone of Left Bank Ukraine. This related cultures of aboriginal hunters and fishers developed under strong progressive influence from Balcanic neolithic. Because of this south influence and the spreading of the steppes through the aridization of a climate the above mentioned local hunting-fishing society of the northeuropoids became to transform in oldest stock-breeding indoeuropean cultures IV mil. b.c. (Mariupol, Seredny Stig, Novodanilovo, Funnel Beaker etc.).

The stock breeding caused the spreading of indoeuropean culture and languages in the steppe zone of Europe and Asia in IV-II mil. b.c. [Mallory, 1989]. It happened in eneolithic epoch the very favourable for a stock breeding conditions of the aridization of climate [Kremenetsky, 1991]. The aridization caused to the spreading of the steppes and to the collapse of Balcanic neolithic civilisation. It stimulated formed stock breeding us the separate brunch of economy and the populating the steppes by oldest stock breeding tribes with the indoeuropean culture and languages from the Danube to Mongolia, India and Iran (Fig. 103) [Zaliznyak, 1994 b, s.78-117].

Література

Абрамова З.А., Гречкина Т.Ю. Об охоте и охотничьем вооружении в позднем палеолите Восточной Сибири // КСИА. – № 181. – 1985. – С. 44 – 50.

Алексашина К.С. Стоянка Покровщина (Пушкари VII) // Ископаемый человек и его культура на территории СССР. – Ученые записки МГУ. – Вып. 158. – Изд. МГУ, 1952. – С. 133 – 144.

Алексеев В.П. География человеческих рас. – М., 1974. – 350 с.

Алексеев В.П. Антропогеоценозы – сущность, типология, динамика // Природа.. – № 7. – 1975. – С. 18 – 23.

Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека. – Изд. МГУ, 1986. – 216 с.

Алексеенко Е.А. Кеты: историко – этнографические очерки. – М.: Наука, 1967. – 260 с.

Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. – М.: Наука, 1986. – 280 с.

Андрианов Б.В. Хозяйственно – культурные типы и исторический процесс // СЭ. – № 2. –1968.

Андрианов Б.В. К методологии исторического исследования проблем взаимодействия общества и природы // Общество и природа. Исторические этапы и формы взаимодействия. – М., 1981.

Андрианов Б.В. Неоседлое население мира. – М.: Наука, 1985. – 280 с.

Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972. – С. 3 – 16.

Андрианов Б.В., Доскач А.Г. Хозяйственно-культурная дифференциация и географическая среда // Природа. – № 4. – 1983.

Антропова В.В. Культура и быт коряков. – Л., 1971. – 215 с.

Арсеньев В.К. Сочинения. T.V. – Владивосток.: Примиздат., 1948. – 2 – 212 с.

Артамонов М.И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК. – Вып. 29. – 1949. – С. 3 – 6.

Артюшенко А.Г. Растительность лесо-степи и степи Украины в четвертичном периоде. – К., 1970. – 174 с.

Арутюнов С.А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982. – С. 55 — 88.

Арутюнов С.А., Хазанов А.М. Археологические культуры и хозяйственно-культурные типы: проблема соотношения // Проблемы типологии в этнографии. – М.: Наука., 1979. – С. 140-147.

Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. – М., 1981. – 146 с.

Археология Венгрии. – М., 1980. – 420 с.

Археология Украинской ССР. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1985. – 566 с.

Бадер О.Н. Изучение эпипалеолита крымской яйлы // СА. – № 5. – 1936. – С. 93 – 100.

Бадер О.Н. Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгири // Сунгирь. Антропологическое исследование. – М.: Наука, 1984. – С. 6 – 13.

Бадер Н.О. Раскопки 1957 г. в гроте Буран-Кая в Крыму // Тезисы доклада IV Всесоюзной археологической студенческой конференции. – М.: Изд. МГУ, 1959. – С. 11.

Бадер Н.О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА. – № 4. – 1961. – С. 9 – 25.

Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурного типа (современное состояние и перспективы применения в археологических исследованиях) // Археология и методы исторических реконструкций. – К., 1985. – С. 91 – 105.

Баран-Бутович М.Г. Передісторичні розшуки в межах Чернігівськоїокруги // Антропологія. – № 2. – К., 1929. – С. 233 – 240.

Баскин Л.М. Северный олень. Экология и поведение. – М.: Наука, 1970. – 149 с.

Баскин Л.М. Поведение копытных животных. – М.: Наука, 1976. – 296 с.

Бахта В.М., Сенюта Т.В. Локальная группа, семья и узы родства в обществе аборигенов Австралии // Охотники, собиратели, рыболовы. – 1972. – С. 68 – 90.

Австралии // Охотники, собиратели, рыболовы. – 1972. – С. 68 – 90.

Безусько Л.Г. История растительности Малого Полесья в четвертичное время по данным споро-пыльцевого анализа. – К., 1981.

Белан Н.Г. Позднеплейстоценовый северный олень Приднепровья // Вестник зоологии. – № 5. – К., 1983. – С. 20 – 26.

Беляшевский Н.Ф. Следы пребывания первобытного человека на берегах р. Днепр и вблизи г. Киева // Труды VIII АС. – Т. III – М., 1897.

Бибиков С.Н. Предварительный отчет о работе Крымской експедиции 1935 г. // СА. – № 1. – 1936. – С. 195 – 212.

Бибиков С.Н. Грот Мурзак-Коба, новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА. – № 5. – 1940. – С. 159 – 178.

Бибиков С.Н. К вопросу о неолите Крыма // КСИИМК. – Вып.IV. – М.,1940. – С.26 –31.

Бибиков С.Н. Позднепалеолитические поселения в навесе Шан-Коба и гроте Мурзак-Коба в Крыму // КСИА АН СССР. – Т. XIII. – 1946.

Бибиков С.Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // Уч. зап. ЛГУ. Серия исторических наук. – Вып. 13. – 1949.

Бибиков С.Н. Поздний палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. – Вып. – 5. – М., 1950.

Бібіков С.М. Деякі вузлові питання археологічноє науки на Україні // Вісник Академії наук УРСР. – Вип. 6 (247). – К., 1957.

Бибиков С.Н. Раскопки в навесе Фатьма-Каба в 1956 г. // КСИА АН УССР. – Вип. – 8. – 1959. – С. 114 – 126.

Бибиков С.Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. – № 126. – М., 1966. – С. 138 – 143.

Бибиков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – № 4. – 1969. – С. 5 – 23.

Бібіков С.М. Перспективні теоретичні розробки в радянській археології // Вісник АН УРСР. – № 4. – 1973. – С. 26 – 38.

Бибиков С.Н. Рецензия на монографию В.М. Массона "Экономика и социальный строй древних обществ". – Л., 1976 // СА. – № 1. – М., 1979. – С. 294 – 299.

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. – Одесса: Весть, 1994. – 240 с.

Бибикова В.И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП Отд. биологии. – Вып. 6. – 1975. – С. 24 – 25.

Бибикова В.И. Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 17 – 29.

Бибикова В.И. Фауна и охотничий промысел в позднем плейстоцене — раннем голоцене на юге Европейской части СССР // Тез. докл. XI конф. ИНКВА. – Т. 3. – М., 1982. – С. 47.

Бибикова В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. – Вып. 181. – 1985. – С. 17, 18.

Блон Т. Следы бизонов // Великие кочевья. – М., 1975.

Богораз Т.В. Чукчи. – Т. 1., 2. – Л., 1934.

Бодянський О.О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому // АП УРСР. – Т II. – К., 1949. – С. 253 – 263.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международной конференции АИЧПЕ. – Вып. V – М.- Л., 1934. – С. 114 – 183.

Борисковский П.И. Разведки памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. // КСОГАМ 1962 – Одесса, 1964. – С. 12 – 17.

Борисковский П.И. Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964. – С. 1 – 8.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – Вып. 1 – 5. – М.- Л., 1964. – С. 56.

Борисковский П.И. Разработка вопросов мезолита Северо-Западного Причерноморья //

АО. – 1966. – М., 1967. – С. 189 – 190.

Борисковский П.И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии. – М., 1975. – С. 55 – 62.

Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1982. – 412 с.

Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952. – 260 с.

Брюсов А.Я. Археологическая культура и этнические общности // СА. – № 29. – 1956.

Будыко М.И. Изменение климата. – Л., 1974.

Будько В.Д. Памятники свидерско-гренской культуры на территории Белоруссии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 35 – 46.

Бунак В.В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемих людей и современних рас // Труды Института етнографии СССР. – Новая серия. – XI. – 1959.

Бутинов Н.А. Первобытнообщинный строй // ПИДО. – Кн. 1. – М., 1968. – С. 68 – 154.

Буров Г.М. Древний Синдор. – М.: Наука, 1967. – 220 с.

Бучинский И.Е. О климате прошлого Русской равнины. – Л.: Гидро-метеоиздат, 1957.

Вангенгейм Э.А. Перегляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биогеоценозов СССР в голоцене. –М.:Наука, 1976. –С.92 –101.

Василевич Г.М. Сымские Тунгусы // Современный Север. – № 2. – 1931.

Василевич Г.М. Эвенки: историко – этнографические очерки (XVIII – нач. XX в.). – М., 1969. – 304 с.

Василевский Р.С. Происхождение и древняя культура коряков. – Новосибирск, 1971.

Василевский Р.С. Становление и развитие приморского хозяйства северной части Тихого океана // Тез. докл. XI конгресса ИНКВА. – Т. 3. – М., 1982. – С. 67, 68.

Васильев С.А. Проблемы реконструкций позднепалеолитических обществ // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 48 – 54.

Векилова Е.А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (Сюрень II) // КСИА. – Вып. 82. – 1961.

Векилова Е.А. Мезолитическая стоянка Сюрень II // КСИА УССР. – Вып. – 7. – 1957. – С. 7 – 8.

Векилова Е.А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. – № 126. – М., 1966. – С. 142 – 154.

Векилова Е.А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. – № 173. – Л., 1971. – С. 117 – 162.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. – К.: Наукова думка, 1968. – 238 с.

Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М.: Наука, 1973. – 256 с.

Величко А.А., Морозова Т.Д. Основные черты палеогеографии// Лесс –перигляциал –палеолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж,1969. – С. 577 – 589.

Верещагин Н.К. Гибель мамонтовой фауны в плейстоцене // Природа. – № 9. – 1977. – С. 27 – 41.

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. – Л., 1979. – 195 с.

Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млакопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. – Труды Зоол. Ин-та – Т. 1. — 1985. – С. 3 –38.

Виноградов А.Д. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 172 с.

Воеводский М.В. К вопросу о развитии эпипалеолита в Восточной Европе // СА. – № 5. – 1934. – С. 144 – 150.

Воеводский М.В. К вопросу о ранней (свидерской) стадии эпипалеолита на территории Восточной Европы // МАЧПЕ. – Вип.V. – М., 1934. – С. 230 – 245.

Воеводский М.В. Важнейшие итоги деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. – Вып. XX. – М. – Л., 1948. – С. 36 – 44.

Воєводський М. Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945 – 1946 р.р. // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 277 – 283.

Воеводский М.В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК. – Вып. XXXI. – 1950. – С. 96 – 120.

Воеводский М.В., Формозов А.А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне // КСИИМК. – Вып. XXXV. – 1950. – С. 42 – 54.

Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. – Полтава, 1989. – С. 22 – 26.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т. 1 и 2. – Тбилиси, 1984. – 1330 с.

Гемуев И.Н. Семья у селькупов (XIX – нач. XX). — Новосибирск: Наука, 1984. – 155 с.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. – Свердловск, 1970. – 126 с.

Генинг В.Ф., Павленко Ю.В. Институт племени как орган зорождения политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 60 – 109.

Генинг В.Ф., Петрин В.Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.

Гвоздовер М.Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. – Вып.1 –5. – М. – Л., 1964.

Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993. – С. 21 – 31.

Герасимов И.П., Величко А.А. Проблема роли природного фактора в развитии первобытного общества // Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 7 – 16.

Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с.Таценки на Киевщине // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып. II. – 1968. – С. 99 – 102.

Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследования в пещере Молочный Камень // Палеоґрафия древнего человека. – М., 1977. – 110 с.

Гладких М.І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія. – № 9. – 1973. – С. 15 – 21.

Гладких М.И. Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1973. – 22 с.

Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурого типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. – Ч. 1. – К., 1975. – С. 56, 57.

Горелік О.Ф. Нові пам'ятки мезоліту і неоліту на Сіверському Дінці // Археологія. – № 29. – 1979. – С. 73 – 79.

Горелик А.ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники 1 в Северо – Восточном Приазовье // СА. – № 2. – 1984. – С. 117 – 132.

Горелик А.ф. Мезолит Северо – Восточного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 4 – 23.

Горелик А.ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо – Восточного Приазовья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.и.н. – Л. – 1986. – 16 с.

Горелик А.ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. – № 3. – 1987. – С. 146 – 160.

Горелик А.ф. Некоторие итоги предварительного пространственно-функционального анализа Рогаликской группы местонахождений позднего палеолита //История, политология, економическая теория. – Луганск, 1993. – С. 112 – 119.

Горелик А.ф., *Духин А.О.* Раскопки мезолитических памятников Миньевский Яр и Рубцы // Новые археологические исследования на Одесчине. – К.: Наукова Думка, 1984.

Горелик А.ф., Манько В.А. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо – Восточном Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990. – С. 29, 30.

Горелик А.ф., *Выборный В.Ю.* Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р.Ольховой // Археологический альманах, – № 4. – Донецк, 1995. – С.105 – 126.

Гохман И.И. Антропологические материалы из неолитического могильника Васильевка II в Днепровском Надпорожье // Советская Этнография. – N2. – 1958. – С. 24 — 38.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк).– М., 1966. – 180 с.

Грачева Г.Н. Традиционное мировоззрение охотников Таймыра. – Л.:Наука, 1983. – 173 с.

Грибович Р.Т. Некоторые данные о природной среде мезолитического времени Западной Волыни // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 129 – 134.

Грибович Р.Т. Мезолітична стоянка Нобель 1 на Волині // Археологія. – № 35. – 1980. – С. 53 – 62.

Грибович Р.Т. Мезолит Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 66 – 74.

Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. – Л., 1968.

Григорьев Г.П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 11 – 25.

Григорьев Г.П. Проблематика палеолитических поселений как археологического источника // Реконструкция древних обществ по археологическим материалам жилищ и поселений. – Л., 1974. – С. 12, 13.

Григорьева Г.В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. – Вып. III. – М., 1967. – С. 86 – 90.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо – Западного Причерноморья и Северного Приазовья. – Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1968. – 19 с.

Григорьева Г.В. Новые данные о тарденуазкой стоянке Гребеники в Нижнем Приднестровье // ЗОАО. – Т. 1. (34). – Одесса, 1960. – С. 226 – 230.

Григорьева Г.В. Палинологические и радиоуглеродные данные о многослойной стоянке Корпач // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 202 – 206.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами в Северном Причерноморье // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. – Херсон, 1992. – С. 11 – 20.

Гурина Н.Н. Оленеостровский могильник // МИА. – № 47. – 1956. – 429 с.

Гурина Н.Н. Новые данные о каменном веке Северо – Западной Белоруссии // МИА. – № 131. – 1965. – С. 141 – 203.

Гурина Н.Н. К вопросу о позднепалеолитических и мезолитических памятниках Польши и возможности сопоставления с ними памятников Северо – Западной Белоруссии // МИА. – № 126. – 1966. – С. 14 – 35.

Гурина Н.Н. Кремнедобывающая мастерская с верховьев р. Днепра // МИА. – № 85. – Л., 1972. – С. 244 – 251.

Даниленко В.М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // Археологія. – Т. III. – К., 1950. – С. 119 – 147.

Даниленко В.Н. Волошский эпипалеолитический могильник// СЭ. –№3. –1955. –С.56 -61.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969. – 260 с.

Даниленко В.М. Сурсько-дніпровська культура // Археологія УРСР. – Т. 1. – К., 1971. – С. 104 – 112.

Даниленко В.М. Кам'яна могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 150 с.

Дворянинов С.А. К проблеме кукрекской культуры // Тез. науч. конф. ИА АН УССР. – Одесса, 1972. – С. 80 – 82.

Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 32 – 35.

Дворянинов С.О., Сапожников И.В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо – Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. – Тез. конф. – К., 1995. – С. 16 – 18.

Дебец Г.Ф. Тарденуазкий костяк из навеса Фатьма-Коба в Крыму // Антропологический журнал. – №2. – 1936. – С. 132 – 169.

Дебец Г.Ф. Черепа из эпипалеолитического могильника у с.Волошского// СЭ.– №3. – 1955. – С.62 – 73.

Дебец Г.Ф. Физический тип людей днепро-донецкой культури // СА. – N1. – 1966. –

С.14 – 22.

Дзенискевич Г.И. О культовых элементах в орнаменте из игл дикообраза атапасков Аляски // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1976. – С. 166 – 175.

Дзенискевич Г.И. Атапаски Аляски. – Л.: Наука, 1987. – 152 с.

Добровольский А.В. Восьма Ігріньська неолітична стоянка // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 243 – 252.

Добровольский А.В. Могильник біля с.Чаплі // Археологія. – № IX. – 1954. – С.106 – 119.

Долгих Б.О. Кеты. – Иркутск, 1934. – 135 с.

Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVIII в. –М.–Л.,1960. –362 с.

Долуханов П.М. Палеогеография мезолита Северной Европы // МИА.– №126.– М.-Л.,1966. – С. 64 – 74.

Долуханов П.М. История Балтики. – М.: Наука, 1969. – 115 с.

Долуханов П.М. Географические условия в неолитическую эпоху на территории Европейской части СССР // МИА. – № 172. – Л., 1973. – С. 32 – 39.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеографические рубежи верхнего плейстоцена-голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 134 – 146.

Долуханов П.М. Мезолит – экологический подход // КСИА. – № 149. – М., 1977. – С. 13 – 17.

Долуханов П.М., Хотинский Н.А. Палеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Человек и природная среда первобытности. – М., 1974. – С. 211 – 217.

Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. – № 4. – 1982. – С. 11 – 25.

Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста // Русский антропологический журнал. – Т.13. — Вып. 3 – 4. – М., 1924. – С. 211 – 228.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: Изд. АН УССР, 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы // СА. – № XXVI. – 1955.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. – № 4. – 1960. – С. 14 – 25.

Ермолов Л.Б. Охотничья деятельность и экология в каменном веке Северной и Центральной Азии // КСИА. – № 181. – 1985. – С. 40 – 44.

Ермолова Н.М. Формирование мезолитической культуры в связи с природной обстановкой // КСИА. – № 149. – М., 1977. – С. 17 – 20.

Ермолова Н.М. Охотничья деятельность человека // КСИА. – № 181. – 1985. – С. 9 – 12.

Жилин М.Г. Костяное вооружение древнейшего населения Вехнего Поволжья. – М., 1993. – 67 с.

Жилин М.Г., Кравцов А.Е. Ранний комплекс стоянки Усть-Тудовка I // Археология Верхнего Поволжья. – Ниж. Новгород, 1991. – С. 3 — 18.

Заверняев Ф.М. Гравировка на кости и камне Хотылевской верхнепалеолитической стоянки // СА. – № 4. – 1981. – С. 141 – 158.

Загорска И.А. Ранний мезолит на территории Латвии // Известия АН Лат.ССР. – № 2. – 1981. – С. 53 – 65.

Загорска И., Загорскис Ф. Мезолит Латвии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 69 – 75.

Зализняк Л.Л. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа // АО 1974. – М., 1975. – С. 280 – 282.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976а. – С. 60 – 66.

Зализняк Л.Л. Новое в исследовании мезолита территории Польши // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1976 б. – С. 6 – 8.

Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. – К.: Наукова думка, 1977а. – С. 23 – 44.

Зализняк Л.Л. Исследование мезолитических памятников в Киевском Полесье // АО 1976. – М., 1977б. – С. 295 – 296.

Залізняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. – № 25. – 1978 а. – С. 12 – 21.

Зализняк Л.Л. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. – К., 1978б. – С. 89 – 97.

Зализняк Л.Л. Неолитические поселения у г. Бородянка// АО 1977. – М., 1978 в. – С. 325 – 326.

Зализняк Л.Л. Памятники типа Журавка культурной области Федермессер // Археологические исследования на Украине в 1976 – 1977 г.г. – Ужгород, 1978г. – С. 27 – 28.

Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1979а. – С. 5 – 14.

Залізняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. – № 31. – 1979б. – С. 54 – 65.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1979 в. – 19 с.

Залізняк Л.Л. До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я // Археологія. – №30. – 1979. – С. 47 – 50.

Зализняк Л.Л. Мезолитического культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 109 – 124.

Зализняк Л.Л. К проблеме определения мезолита как эпохи // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 г.г. – Днепропетровск, 1981.

Зализняк Л.Л. О генетической подоснове Таценки-Кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 5 – 12.

Зализняк Л.Л. Опыт типолого-статистического анализа крамневого инвентаря мезолитических культур Восточной Европы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. респ. конф. молод. ученых. – К.,1981. – С. 15 – 16.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984 а. – 120 с.

Залізняк Л.Л. Деснянська мезолітична культура// Археологія. –№ 46. – 1984б. – С. 1 – 17.

Зализняк Л.Л. Культурно – хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 74 – 142.

Зализняк Л.Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 59 – 71.

Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Европи в кінці плейстоцену на початку голоцену // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 11 – 21.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.: Наукова думка, 1989а. – 182 с.

Зализняк Л.Л. Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. д. и. н. – К., 1989 б. – 32 с.

Залізняк Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. – № 2. – 1989в. – С. 11 – 20.

Залізняк Л.Л. Про багатоваріантність розвитку привласнюючої економіки // Тез. докл. конф. ИА АН УССР. – Одеса, 1989г. – С. 74 – 75.

Залізняк Л.Л. Типы экономики населения Новгород-Северского Полесья в финальном палеолите и мезолите // Тез. докл. конф. «Новгород-Северскому – 1000 лет.» – Чернигов – Новгород-Северский, 1989д. – С. 9 – 11.

Зализняк Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. – Элиста, 1990а. – С. 4 – 13.

Залізняк Л.Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія. – № 1. – 1990б. – С. 3 – 9.

Залізняк Л.Л. Реконструкція первісних суспільств за їх культурно–господарським типом // Археологія. – № 4. – 1990в. – С. 3 – 12.

Зализняк Л.Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век территории Украины. – К., 1990г. – С. 70 – 81.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова Думка, 1991. – 172 с.

Залізняк Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993а – С. 4 – 21.

Залізняк Л.Л. Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті // Археологія. – № 4. – 1993б. – С. 5 – 13.

Зализняк Л.Л. Красносельская и песочноровская культуры // Тез. докл. конф. «Час, помнікі, людзі». – Менск, 1993в. – С. 47 – 50.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994а. – 254 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994б. – С. 231 – 244.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт України // Археологія. – № 1. – 1995. – С. 3 – 12.

Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України // Археологія. — №3. – 1995. – С. 3 – 16.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. – №4. – 1995. – С. 3 — 16.

Залізняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – №3. – 1996. – С.29-39.

Залізняк Л.Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія. – Київ, 1996. – С. 182 – 188.

Залізняк Л.Л. Спосіб життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. – N1. – 1997а. – С. 17 — 28.

Залізняк Л.Л. Найдавніше минуле України. – К.: Наукова Думка, 1997б. – 83 с.

Залізняк Л.Л. Україна в системі світових цивілізацій // Пам'ять століть. –№1. – 1997. – С. 4. – 10.

Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.— 250 с.

Залізняк Л.Л., Балакін С.А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. – № 49. – 1985. – С. 41 – 48.

Залізняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 64 – 73.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологический альманах. – №4. – Донецк, 1995. – С. 97 – 103.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. – №1. – 1996. – С. 3 -15.

Зализняк *Л.Л., Неприна В.И.* Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО. – 1979. – М., 1980. – С. 221.

Залізняк Л.Л., Нужний Д.Ю. Мезолітична стоянка Прибірськ 3 // Археологія. – № 35. – 1980. – С. 111 – 113.

Залізняк Л.Л., Охріменко Г.В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – № 52. – 1985. – С. 86 – 98.

Залізняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія. – № 60. – 1987. – С. 6 – 16.

Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури// Археологія. – Т.XVII. –1964. –С.12 - 42.

Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. – К.: КДУ, 1961.

Збенович В.Г. Дракон в изобразительной традиции культури Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украини. – К.: Наукова Думка, 1991. – С. 20 – 34.

Зеров Д.К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. – К., 1938. – 130 с.

Зеров Д.К. Основные черты послеледниковой истории развития растительности Украинской ССР // Труды конф. по спорово-пыльцевому анализу 1948 г. – М., 1950.

Иванова И.К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – М.: Наука, 1977. – С. 126 – 181.

Ильич-Свитыч В.М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 3 – 12.

Ильич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Введения // Сравнительный словарь. – Т. 1 – 2. – М., 1971 – 1976.

Иохельсон В.И. По рекам Ясачной и Коркодону // Известия Императорского Русского географического общества. – Т. XXXIV. – Вып. III. – СПБ, 1898. – С. 255 – 290.

Исаенко В.Ф. Мезолит и неолит Припятского Полесья // Древности Белоруссии. – Минск, 1966. – С. 22 – 53.

Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Исаенко В.Ф. Мезолит Припятского Полесья // КСИА – № 149. – 1977. – С. 53 – 59.

История первобытного общества (ИПО). – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – 572 с.

Историко-этнографический атлас Сибири. – М. – Л., 1961. – 499 с.

Кабо В.Р. Каменные орудия австралийцев // Проблемы истории и этографии народов Австралии, Новой Гвинеи и Гавасйких островов // Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Новая серия. – Т. LXXX. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1962.

Кабо В.Р. Первобытная община охотников и собирателей (По австралийским материалам) // Проблемы истории докапиталистических обществ. – К. I. – М., 1968. – С. 223 – 265.

Кабо В.Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. – М., 1969.

Кабо В.Р. История первобытного общества и этнография // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 53 – 67.

Кабо В.Р. Тасманийцы и тасманийская проблема. – М., 1975. – 198 с.

Кабо В.Р. Теоретические проблемы рекоструккции первобытности // Етнография, как источник реконструкции первобытного общества. – М.: Наука, 1979. – С. 60 – 107.

Кабо В.Р. Первобытное общество и природа // Общество и природа. М.: Наука, 1981. – С. 149 – 158.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука, 1986. – 303 с.

Кайгородов А.М. Эвенки в Трехречье // СЭ. – № 4. – 1968. – С. 124 – 130.

Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1987. – 156 с.

Каменецкий И.С. Археологическая культура – ее интерпретация // СА. – № 2. – 1970. – С. 18 – 36.

Карлов В.В. Эвенки в XVII – начале XX в. – М., 1982. – 143 с.

Кетрару И.А. Памятники эпох палеолита и мазолита // Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. I. – Кишинев, 1973. – 176 с.

Кибальчич Т. О находках предметов каменного периода на левом берегу Днепра. – СПБ, 1880. – С. 3 – 16.

Кизь Г.В. Экспериментальное изучение функции кремневых орудий мезолитической стоянки Белолесье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С. 17 – 18.

Клапчук М.Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА. – № 4. – 1983. – С. 103 – 117.

Клапчук М.М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // Археологія. – № 34. – 1980. – С. 65 – 74.

Кларк Г. Доисторическая Европа. – М., 1953. – 280 с.

Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // СА. – № 2. – 1970.

Клепнин Н.Н. Находки орудий каменного века в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 54. – Симферополь. – 1918. – С. 360 – 361.

Ковалевская В.Б., Погожев И.Б., Погожева А.П. Количественный метод оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала // СА. – № 3. – 1970. – С. 26 – 39.

Коен В.Ю. Финальный палеолит горного Крыма // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1991. – 21 с.

Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в азово-черноморском регионе в XI – X тыс. до н. е. // РА. – № 2. – 1992. – С. 5 – 19.

Козодоев И.И. О необходимом и прибавочном продукте в первобытной экономике // СЭ. – № 3. – 1977. – С. 59 – 63.

Колосов Ю.Г. Новые неолитические стоянки Крыма // КСИА АН УССР – Вып. 7. –

1957. – С. 13 – 16.

Колосов Ю.Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР – Вып. 10. – 1960. – С. 17 – 22.

Колосов Ю.Г. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові // Археологія. – Т. XVII. – 1962.

Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // П.И. Борисковский, Н.Д. Праслов Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – САИ. – № 1 – 5. – М. – Л., 1964. – С. 42 – 49.

Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія УРСР. – Т. I. – 1971.

Колосов Ю.Г., Телегин Д.Я. Вивчення кам'яного віку на Україні (деякі підсумки та завдання) // Археологія. – № 26. – 1978. – С. 20 – 33.

Кольцов Л.В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР // Памятники древнейшей истории Евразии. – М.: Наука, 1975. – С. 63 – 67.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. – 216 с.

Кольцов Л.В. Мезолитические поселения Верхнего Поволжья // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984. – С. 82 – 91.

Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении археологической культуры и этноса в современной зарубежной литературе // СА. – № 3. – 1959.

Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материали из мезолитического могильника Васильевка I // Советская антропология. – №2. – 1957. – С. 66 – 97.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украини мезолита, неолита и епохи бронзи. – М., 1973. – 127 с.

Копытин В.Ф. Позднепалеолитическая стоянка Печенеж // КСИА. – № 141. – 1975. – С. 63 – 67.

Копытин В.Ф. Мезолит Юго – Восточной Белоруссии // Автореферат дис. на соиск уч. степ. к. и. н. – Л., 1977. – 25 с.

Копытин В.Ф. Мезолит Юго – Восточной Белоруссии // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 60. – 66.

Копытин В.Ф. Мезолитическое поселение Горки в Посожье // КСИА. – № 157. – 1979. – С. 27 – 32.

Копытин В.Ф. Поздний мезолит Посожья // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 44 – 51.

Копытин В.Ф. Каменный век на территории Белоруссии (учебное пособие). – Минск, 1990. – 96 с.

Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с.

Корисеев С.С. Рельеф Припятского Полесья. – М., 1960.

Коробкова Г.Ф. Тарденуазкая стоянка Гребеники в Нижнем Поднестровье // КСИИМК. – № 67. – 1957. – С. 59 – 62.

Косарев М.Ф. Экологические аспекты социально-экономического развития Западной Сибири в эпоху бронзы// Вопросы археологии Приобья. – Тюмень,1979. – С.26 –27.

Косвен М.О. Об историческом соотношении рода и племени // СЭ. – № 2. – 1951. – С. 182 – 186.

Косменко М.Г. Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье // СА. – № 3. – 1972.

Косменко М.Г. Мезолит Среднего Поволжья // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 94 – 100.

Костенко Ю.В., Тітова О.М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. – №64. – 1988. – С. 56 – 68.

Кравцов А.Е. О хронологии мезолитических и ранненеолитических памятников Мещерской низменности // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Калуга, 1987. – С. 14 – 17.

Кравцов А.Е. К вопросу о хронологии памятников иеневской культуры // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья. – Боровск, 1988. – С. 8 – 11.

Кравцов А.Е. О хронологии бутовской и иеневской мезолотических культур в Волго – Окском междуречье // Актуальные вопросы археологии Верхне – Окского между-

речья. – М., 1991 – С. 38 – 59.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка "Замиль-Коба № 1" // Сборник статей по археологии СССР. – М., 1938. – С. 7 – 32.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш Аир 1, как основа периодизации палеолитических культур Крыма // МИА. – № 91. – М., 1960. – 187 с.

Крайнов Д.А., Кольцов Л.В. Стоянка Староконстантиновская VI // Археологические исследования в Верхневолжье. – Калинин, 1983. – С. 11 – 28.

Красковский В.И. Эпипалеолитическое местонахождение Скосаревка // МАСП. – Вып. 4. – 1962. – С. 133 – 135.

Красковский В.И. Тарденуазкая стоянка Доброжаны // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ за 1963. – Одесса, 1965. – С. 8 – 16.

Красковский В.И. Эпипалеолитимческие местонахождения Васильевка и Барабой IV // ЗОАО. – Т. 2. – 1967. – С. 151 – 154.

Красковский В.И. Карпово – новый памятник каменного века в долине р. Свинной // МАСП. – Вып. 8. – 1976. – С. 157 – 162.

Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – 70 с.

Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо – Западного Причерноморья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К, 1992. – С. 18.

Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки с приложением рапортов, донесений и других неопубликованых материалов // М. – Л. – 1949. – 840 с.

Кребер Т. Иши в двух мирах. — М.: Прогресс, 1970. – 207 с.

Крайнович Е.А. Из жизни тундровых юкагиров на рубеже XIX и XX в.в. // Страны и народы Востока. – Вып. XIII. – М., 1972. – С. 56 – 92.

Кременецкий К.В. Палеоэкология древнеших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М., 1991. – 193 с.

Кремер А.М. Материалы разведок памятников каменного века на р.Сарате // ЗОАО. – Т. 1. – 1960. – С. 224 – 225.

Кричевский Е.Ю. Ранній неоліт і походження трипільськоє культури // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – 1949. – С. 323 – 406.

Кротова О.О. Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'є // Археологія. – № 45. – 1984. – С. 47 – 61.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 6 – 64.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степовоє зони Східної Европи // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 1 – 11.

Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – № 1. – 1994. – С. 19 – 31.

Крупник И.И. Арктическая этноэкология. – М.: Наука, 1989. – 271 с.

Круц С.И. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 527 – 535.

Ксензов В.П. Позднемезолитическе поселиние Береговая Слобода на Днепре (по раскопкам 1977 г.) // СА. – № 3. – 1979а. – С. 227 – 232.

Ксянзоу У.П. Новые помнікі позняга мезаліту усходняй Беларусі // Весці Акадэміі навук БССР. – № 6. – Мінск, 1979б. – С. 83 – 94.

Ксензов В.П. Поздний мезолит Белорусского Правобережья Днепра // СА. – № 1. – 1986. – С. 11 – 28.

Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.

Ксензов В.П. Мезолитические культуры Белорусского Падвинья и Поднепровья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. д. и. н. – Минск. – 1994. – 33 с.

Кудряшов В.Е., Липницкая О.Л. К вопросу о кудлаевской культуре эпохи мезолита на Могилевщине // Дняпроускі край. – Тез. конф. – Могилеу, 1992. – С. 27 – 29.

Кузмина Е.Е. Откуда пришли индоарии ? – Москва, 1994. – 414 с.

Кулемзин В.М., Лукина Н.В. Васюганско-ваховские ханты в конце XIX – нач. XX в.в. // Этнографические очерки. – Томск, 1977. – 121 с.

Кучугура Л.И. Каменный век поселения Врублевцы (Среднее Поднестровье) // Бюлетень комиссии по изучению четвертичного периода. – № 54. – 1985. – С. 66 – 90.

Ларькин В.Г. Удегейцы. – Владивосток, 1959. – 42 с.

Ларькин В.Г. Орочи (Историко-этнографический очерк с середины XIX в. до наших дней). – М., 1964. – 175 с.

Левенок В.П. Мезолит среднерусского днепро-донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 88 – 98.

Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – Л.: Атеист. – 337 с.

Левин М.Г. О происхождении и типах упряжного собаководства // СЭ. – № 4. – 1946. – С. 75 – 108.

Левин М.Г. К проблеме исторического соотношения хозяйственно-культурных типов Северной Азии // КСИЭ. – Вып. 11. – 1947.

Левин М.Г., Чебоксаров М.М. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ. – № 4. – 1955. – С. 3 – 17.

Леви-Строс К. Структурная антропология. – 1983. – 536 с.

Левицький І.Ф. Стація в ур. Піщаному біля Народич // Антропологія. – №. IV. – 1931. – С. 191 – 232.

Левицький І.Ф. Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокорівській в 1946 // АП УРСР. – Т. 2. – 1949. – С. 289 – 291.

Левицький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП. – Т. IV. – К., 1952. – С. 191 – 237.

Левицький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський Яр на Сіверському Дінці // АП. – Т. VI. – К., 1956. – С. 183 – 188.

Леонтьев В.В. Этнография и фолькльор коряков. – М.: Наука, 1983. – 130 с.

Линдблад Я. Человек – ты, я и первозданный. – М.: Прогресс, 1991. – 262 с.

Линь Яо-Хуа, Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы Китая // Восточноазийский сборник. – М., 1961. – С. 160 – 182.

Липницкая О.Л. Мезолитическая стоянка Криничная // КСИА. – № 157. – М., 1979. – С. 32 – 36.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк Средней Донетчины. – Луганск, 1930.

Локтюшев С.О. Кремінна мікролітична індустрія, зібрана на дюнах сточищі р. Дінця на Луганщині // Антропологія. – Т. І. – К., 1928. – С. 95 – 108.

Локтюшев С.О. Палеолітична стоянка Якимівська Балка на р. Євсуг Ворошиловоградської області // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – К., 1947.

Лукъяненко Т.В. Жилища саамов (лопарей) Кольского полуострова XIX – нач. XX // СЭ. – № 6. – 1966. – С. 3 – 16.

Лукьяненко Т.В. Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX – XX в.в. – М.: Наука, 1971. – 132 с.

Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III - I тис. до н. е. // Археологія — № 4. – С. 69 – 83.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – 80 с.

Малеев В.П. Основные этапы развития растительности Средиземноморья и горных областей юга СССР (Кавказа и Крыма) в четвертичном периоде // Труды Никитского бот. сада. – Т. 25., № 1/2. – 1948. – С. 14, 15.

Манько В.А. Место зимовниковской культуры в финальном палеолите – раннем мезолите Восточной Европы // История, политология, економическая теория. – Луганск, 1993. – С. 143 – 150.

Мареев М.Г. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 147 – 158.

Маринич А.М. Геоморфология Южного Полесья. – К.: КГУ, 1963. – 145 с.

Маринич О.М. Українське Полісся. – К.:Радянська школа, 1962. – 163 с.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976. – 188 с.

Матюшин Г.И. Мезолит Южного Урала. – М., 1976. – 367 с.

Мацкевой Л.Г. Мезолитические стоянки Крыма // КСИА. – Вып. 117. – М., 1969. – С. 44 – 53.

Мацкевой Л.Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К., 1977. – 180 с.

Мацкевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – 145 с.

Мацкевой Л.Г., Адаменко О.М., Пашкевич Г.А. Природная среда и мезолит запада Украины // СА. – № 1. – 1983. – С. 5 – 29.

Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – 352 с.

Мелентьев А.Н. Мезолит Северного Прикаспия (Памятники сероглазовской культуры) // КСИА. — № 149. – С. 100 – 108.

Меновщиков Г.А. Дикие растения в рационе коренных жителей Чукотки // СЭ. – №2. – 1974. – С. 93 – 99.

Миньков Е.В. Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – М.: МГУ, 1991. – 19 с.

Моисеев А.С. Каменный век на Крымской яйле // Природа. – №7 –12. – 1923. – С. 122 – 125.

Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности // Народы Азии и Африки. – № 1. – 1967.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век.– Т.1. –М.:Наука,1973. –355 с.

Мордкович В.Г. Степные экосистемы. – Новосибирск: Наука, 1982. – 204 с.

Моуэт Ф. Люди оленного края. –М.: Издательство иностранной литератури, 1963. – 315 с.

Моуэт Ф. Следы на снегу. – М.: Мысль, 1985. – 240 с.

Мушкет М. Передісторичні розшуки в Північній Київщині (узбережжя Тетерева) // Антропологія. – №1. – 1928. – С. 109 – 118.

Мушкет М. Коротке справоздання за передісторичні розшуки р. 1928 // Антропологія. – № 2. – 1928. – С. 107 – 117.

Народы Америки. – Т. 1. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – 672 с.

Нейштадт М.И. Некоторые итоги изучения голоцена // Палеогеография и хронология верхнего плейтоцена и голоцена по данным радиоуглеродного метода. – М., 1965. – С. 87 – 102.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.

Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4А // РА. – № 3. – 1992. – С. 136 – 146.

Непріна В.І. Неолітичне поселення в гирлі р.Гнилоп'яті// Археологія. – № XXIV. – К., 1970.— С. 100 – 111.

Нужный Д.Ю. Деякі питання "мікрорізцевоє техніки" // Археологія. – № 32. – 1979. – С. 35 – 43.

Нужный Д.Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // Материалы каменого века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 23 – 36.

Нужный Д.Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.– К.:Наукова думка, 1986.– С.26 – 36.

Нужный Д.Ю. Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР // Авртореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1988. – 17 с.

Нужный Д.Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 145 – 154.

Нужний Д.Ю. Дистанційні мисливські знаряддя у кам'яному віці // Археологія. – № 3. – 1991. – С. 3 – 14.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичноє техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 185 с.

Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА. – № 189. – С. 38 – 41.

Общественный строй у народов Северной Сибири XVII – XX в.в. – М., 1970. – 612 с.

Оленківський М.П. Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині // Археологія. – № 34. –

1980. – С. 114 – 116.

Оленковский Н.П. Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 77 – 88.

Оленковский Н.П. Позднемезолитические и неолитические стоянки в Нижнем Поднепровье // Материалы каменного века в на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 75 – 90.

Оленківський М.П. Сергіївка II – неолітична пам'ятка у Північному Присивашші // Археологія. – № 64. – 1988. – С. 68 – 73.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1989. – 16 с.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.– Херсон, 1991. – 200 с.

Оленківський М.П. Пам'ятки мезоліту та неоліту. Археологічна карта нижньодніпровського регіону. – Вип. 2. – Херсон, 1992. – 91 с.

Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. II. – Луцьк, 1993. – 127 с.

Охріменко Г.В. Неоліт Волині. – Ч. I. – Луцьк, 1994. – 119 с.

Ошибкина С.В. Мезолитический могильник Попово на р. Кинема // СА. – № 3. – 1982. – С. 122 – 138.

Ошибкина С.В. Деревянные изделия стоянки Нижнее Веретье // Arceologicke rozgledy. – XXXIV. – 4. – Praga: Akademia, 1982. – S. 414 – 429.

Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. – М.: Наука, 1983. – 293 с.

Ошибкина С.В. Искусство эпохи мезолита // Искусство каменного века. – М.: Наука, 1992. – С. 7 – 40.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті.– К.:Фенікс, 1994. — 400 с.

Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К.: Либідь, 1996. – 358 с.

Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас – монография. – М.: Наука, 1982. – С. 154. Табл. 91.

Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – 384 с.

Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону. – Л.: Наука, 1982. – 285 с.

Панкрушев Т.А. Мезолит и неолит Карелии. – Т. 1, Мезолит. – Л., 1978. – 135 с.

Пашкевич Г.О. Історія рослинності Житомирського Полісся в голоцені за данними спорово-пилкових досліджень // Український ботанічний журнал. – Т. XX. № 6. – К., 1963. – С. 52 – 62.

Пелих Г.И. Происхождение селькупов. – Томск, 1972. – 392 с.

Пелих Г.И. Селькупы XVII в. – Новосибирск: Наука, 1981. – 177 с.

Першиц А.И. Этнография как источник первобытноисторических реконструкций // Этнография как источник реконструкции первобытного общества.– М.,1979. – С.26 – 42.

Петрунь В.Ф. Петрографо-минералогическое определение материаов из Гиржевской стоянки // ЗОАО. – № 2. – 1967. – С. 168 – 173.

Петрунь В.Ф. О геологической позиции и обработанном кремне мезолитической стоянки Белолесье // МАСП. – Вып. 7. – 1971. – С. 110 – 117.

Пидопличко И.Г. О ледниковом периоде. – Т. 2. – К., 1951. – 264 с.

Пидопличко И.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА. – Вип. 2. – К., 1953. – С. 65 – 69.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из кости мамонта на Украине. – К.: Наукова думка, 1969. – 162 с.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.:Наукова думка, 1976. — 142 с.

Пика А.И. Гомеостаз в демографической истории народов Севера (XVII – XIX в.в.): реальность или история // СЭ. – № 3. – 1986. – С. 36 – 46.

Попов А.А. Тавгийцы // Труды института этнографии. – Т.. 1. – Вып. 5. – М.- Л., 1936. – 111 с.

Попов А.А. Нганасаны. – Вып. 1. Материальная культура. – М.- Л., 1948. – 122 с.

Попова У.Г. Эвены Магаданской области. – М.: Наука, 1981. – 304 с.

Потехина И.Д. Население Укаины в эпоху неолита и раннего энеолита по антрополо-

гическим данным // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1992. – 19 с.

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986. – 365 с.

Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші // Археологія. – №16. – 1975. – С. 61 – 64.

Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. – № 32. – 1979. – С. 46 – 60.

Пясецький В.К., Залізняк Л.Л. Неолітичне поселення в гирлі р.Злобич на Житомирщині // Археолоргія. – № 34. – 1980. – С. 75 – 82.

Равдоникас В.И. История первобытного общества. – Ч. 1. – Л., 1939. – 286 с.

Расмуссен К. Великий санный путь. – М.: Географиз, 1958. – 181 с.

Ригведа. – М.: Наука, 1989. – 768 с.

Римантене-Яблонските Р.К. Периодизация мезолитических стоянок Литвы // МИА. – № 126. – 1966. – С. 75 – 87.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.

Римантене Р.К. Основные черты мезолита Литвы // КСИА. – № 149. – 1977. – С. 66 – 69.

Римантене Р.К. Рыболовные сооружения на берегу Балтийского моря (Швянтои 9) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.: Наука, 1983. – С. 73 – 78.

Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенко – Боршевского раена на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. – № 59. – 1957.

Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки у Північно – Східній Чернігівщині // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925. – К.: ВУАК, 1926. – С. 13 – 26.

Рудинський М.Я. Матеріали до вивчення неолітичноє доби сточища р.Ворскли. – К., 1926.

Рудинський М. Смячка. Коротке звідомлення за р. 1926. – К.:ВУАК., 1927. – С. 118 – 122.

Рудинський М.Я. До питання про культури мезолітичноє доби на Україні // Антропологія. – № 1. – 1928. – С. 73 – 91.

Рудинський М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропологія. – № 4. – 1931. – С. 145 – 184.

Рудынский М.Я. Стоянка с микролитическим инвентарем на о. Кизлевом // АП. – Т. II. – К., 1949. – С. 264 – 274.

Савватеев Ю.А. Залавруга. – Л.: Наука, 1970. – 442 с.

Савватеев Ю.А., Верещагин Н.К. Охотниче-промысловые животные в мезолитических памятниках Карелии // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л., 1983. – С. 175 – 183.

Савчук А.П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія. – № 13. – 1974. – С. 41 – 54.

Савчук А.П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. – № 4. – 1975. – С. 92 – 98.

Савчук А.П. Мезолітичні знахідки на Горині // Археологія. – N 30. – 1979. – С. 51 – 57.

Савчук А.П., Слюсар В.И. Мезолитические стоянки на р. Трубеж // АО 1974. – М., 1975. – С. 350.

Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. – Вып. 206. – 1992. – С. 43 – 48.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Проблемы раннего мезолита Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Тез. докл. конф. – Ч.1. – Херсон, 1990. – С. 25 – 26.

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Картографування пам'яток палеоліту в степах Нижнього Подністров'я // Археологія Південного Заходу України. – К.: Наукова думка. – 1992. – С. 49 – 62.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в Позднем палеолите и мезолите. – Одесса – СПб., 1995. – 198 с.

Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. – Горький, 1989. – 400 с.

Сем Ю.А. Нанайцы: Материальная культура (вторая половина XIX – XX в.в.). – Владивосток, 1973. – 23 с.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. – Л., 1968. – С. 360 с.

Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – 576 с.

Семенов Ю.И. О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // СЭ. – № 4. – 1973. – С. 52 – 65.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. – М.: Мысль, 1974. – 308 с.

Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука, 1986. – С. 73 – 130.

Семенов-Тянь-Шаньский О.И. Северный олень. – М.: Наука, 1977. – 91 с.

Сергин В.Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. – № 1. – 1974. – С. 3 – 11.

Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // Тез. докл. XI конгр. ИНКВА. – М., 1982. – С. 282.

Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. –М.:Наука, 1987. –104 с.

Сергин В.Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА. – №3. – 1988. – С. 5 – 20.

Сергин В.Я. Скопление костей мамонта на палеолитических поселениях // СА. – №4. – 1991. – С. 9 – 24.

Серебрянная Т.А. О мобильности границ леса и степи в голоцене // Тез. докл. XI конг. ИНКВА. – Т. 2. – М., 1982. – 258 с.

Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. – Вип. I – IV. – 1926 – 1930.

Социальная организация и культура народов Севера. – М., 1974. – 292 с.

Симченко Ю.Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии. – М.: Наука, 1976. – 310 с.

Синицына Г.В. Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – С. Петербург, 1996. – 51 с.

Скалон В. В тундре верхнего Таза // Советский Север. – №3. – 1930. – С. 129 – 139.

Смирнов К.Ф., Кузмина Е.Е. Происхождение индоевропецев в свете новых археологических открытий. – М. 1977.

Смирнов С.В. Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту // Археологія. – Т. XXIII. – К., 1970. – С. 12 – 19.

Смирнов С.В. Палеолитическое местонахождение Кайстрова Балка IV // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса. – 1971.

Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наукова думка, 1973. – 163 с.

Смирнов С.В. Позднепалолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л.: Наука, 1977. – С. 149 – 157.

Смирнов С.В. Становление основ общественного производства. – К.: Наукова думка, 1983. – 259 с.

Смоляк А.В. Ульчи. – М.: 1966. – 78 с.

Смольянинова С.П. Новые позднепалеолитические памятники лесостепной полосы междуречья Днестра и Южного Буга // МАСП. – Вып. 8. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 144 – 154.

Смольянинова С.П. Позднепалеолитическая стоянка Ивашково IV // Археологические исследования Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 120 – 129.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1985. – 20 с.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.,Наук. думка,1991. –105 с.

Соколова З.П. Современные селения и жилища Ваховских Хантов // Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера. — ГИЭ. — Т. 56. – 1960. – С. 178 – 198.

Сорокин А.Н. Новые данные по мезолиту бассейна Десны // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – Тез. докл. конф. молодых ученых. – К., 1981. – С. 14.

Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура. – М., 1990. – 215 с.

Сорокин А.Н. К вопросу о периодизации и хронологии иеневской культуры // Археологические памятники Волго –Клязминского междуречья.– Иваново, 1990. – С. 31 – 35.

Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене – голоцене.—М., Наука, 1991.—221 с.

Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Мирное // КСОГАМ 1963. – 1965. – С. 17 – 20.

Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962 – 1964 г.г.) // СА. – № 2. – 1966. – С. 96 – 103.

Станко В.Н. Мезолит Северо – Западного Причерноморья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1967. – 20 с.

Станко В.Н. Мезолит Днестро – Дунайского междуречья // МАСП. – Вып. 7. – 1971. – С. 93 – 110.

Станко В.Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА. – № 185. – Л., 1972. – С. 252 – 261.

Станко В.Н. Периодизация памятников мезолита Северного Причерноморья // МАСП. – Вып. 8. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 15 – 21.

Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА. – № 149. – М., 1977. – С. 46 – 52.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 90 – 109.

Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо –Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 5 – 21.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982. – 173 с.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья // Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д. и. н. – К., 1983. – С. 54.

Станко В.Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья (По материалам поселения Белолесье) // Новые материалы по археологии Северо – Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 31 – 45.

Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо – Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 137.

Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо -Западного Причерноморья // Северо – Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наукова думка: 1991. – С. 5 – 17.

Станко В.Н., Суботін Л.В. Мезолітичне місцезнаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї // Археологія. – 29. – С. 80 – 82.

Старкова Н.К. Ительмены. Материальная культура XVIII – 60-е г.г. XX в.в. – М.: Наука, 1976. – 166 с.

Стефенсон В. Гостеприимная Америка. – М., 1948. – 310 с.

Степаненко В.А. Кукрекский комплекс стоянки Балин – Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине.– К.:Наукова думка, 1978.– С.5 – 23.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. – М., 1976. – С. 300 – 322.

Столяр А.Д. Могильник мезолитического времени у с. Васильевки на Днепре // Советская антропология. – № 2. – 1957.

Столяр А.Д. Первый Васильевский мезолитический могильник // АСГЭ. Вып. 1. – Л., 1959. — С. 78 – 165.

Столяр А.Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА. – № 84. – М., 1961. – С. 38 – 44.

Таксами Ч.М. Нивхи. Современное хозяйство, культура и быт. – Л., 1967. – 115 с.

Таксами Ч.М. Охотники, рыболовы и собиратели Амурского бассейна и Сахалина // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 187 – 197.

Телегин Д.Я. Мезолитические стоянки в окресностях Киева // КСИИМК. – Вып. 65. – М., 1956. – С. 74 – 77.

Телегин Д.Я. Третий Васильевский могильник // КСИА АН УССР. – Вып. 7. – 1957. – С.

9 – 12.

Телегін Д.Я. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі// Археологія. –Т.XIII. – К., 1962. – С. 3 – 19.

Телегин Д.Я. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. – № 126. – М. – Л. – 1966. – С. 99 – 107.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

Телегин Д.Я. Поздний мезолит – опыт культурно-хронологического членения памятников // The mesolithic in Europe. – Warsawa, 1973. – С. 531 – 549.

Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР в эпоху неолита. – МИА. – № 172. – М., 1973б. – С. 173 – 184.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973в. – 168 с.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982а. – 243 с.

Телегін Д.Я., Охріменко Г.В. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – № 39. – 1982б. – С. 64 – 76.

Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.

Телегин Д.Я. Новые раскопки поселения Каменная могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – С. 31 – 33.

Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Полдунавье в неолите-энеолите // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 6 – 17.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 92 с.

Телегин Д.Я. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. – № 2. – 1996. – С. 131 – 141.

Телегин Д.Я., Тарасенко Н.И. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик (Ворошиловградская область) // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. – Л.,1983. – С.35 –39.

Титов В.С. Неолит Греции. Периодизация и хронология. – М., 1969. – 254 с.

Титов В.С. Некоторые проблемы возникновения производящего хозяйства в Юго-Восточной Европе и на юге Средней Европы // КСИА № 180. – М.,1984. – С. 71-79.

Титова Е.Н. Неолит Среднего Поднепровья // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – К., 1985. – 18 с.

Тодд Л.С. Исследование скопления остатков бизонов из раннеголоценовой стоянки Хорнер, парк Каунти, Вайоминг, США // Исследование четвертичного периода (избранные доклады XI конгресса ИНКВА). – М.: Наука, 1986. – С. 168 – 176.

Тойнбі А.Д. Дослідження історії. – Т. 1, 2. – К.: Основи, 1995. – 1014 с.

Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей // ВФ. – № 11. – 1964. – С.43 – 53.

Трусова С.А. Раскопки в пещере Аджи – Коба в 1933 г. // СА. – № V. – 1940.

Туголуков В.А. Экондские евенки // Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера. – ТИЭ. — Т. 56. – 1960. – С. 148 – 177.

Туголуков В.А. Кто вы, юкагиры. – М.: Наука, 1979. – 151 с.

Файнберг Л.А. Общественный строй ескимосов и алеутов. – М., 1964. – 258 с.

Файнберг Л.А. Очерки этнической истории Зарубежного Севера: Аляска, Канадская Арктика, Лабрадор, Гренландия. – М., 1971.

Федоровский А.Н. Древности окрестности с. Райгородка Изюмского уезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Т.1. – Харьков, 1902.

Фоменко В.М. Знахідки мезолітичного часу поблизу села Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія. – № 11. – 1979. – С. 46 – 53.

Формозов А.А. Исследование стоянок каменного века в Крыму // КСИИМК. – Вып. 54. – 1954. – С. 62 – 70.

Формозов А.А. Периодизация мезолитическх стянок Европейской части СССР // СА. – Т. XXI. – 1954. – С. 38 – 51.

Формозов А.А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА. – Т.1. – 1957. – С. 13 – 25.

Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М.: Из – во АН СССР, 1959. – 125 с.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР. – М.: Наука, 1977. – 141 с.

Формозов А.Н. О фауне палеолитичесих памятников Европейской части СССР // Природа и развитие первобытного общества. – М., 1969. – С. 70 – 73.

Фрайсон Д.С. Добыча бизонов и анализ каменных орудий на палеолитической стоянке Хорнер, парк Каунти, Вайоминг. США. // Исследования четвертичного периода (избранные доклады XI конгресса ИНКВА). – М.: Наука, 1986. – С. 176 – 183.

Фролов А.С. Иеневская позднемезолитическая культура в бассейне р. Оки // Археологические памятники Европейской части РСФСР. – М., 1985. – С. 135 – 141.

Хеннес В. Охотники на мамонтов в США И СССР // Берингия в Кайнозое. – Владивосток, 1976. – С. 427 – 438.

Хелм Д., Ликкок Э. Охотничьи племена субарктической Канады // Североамериканские индейцы. – М.: Наука, 1978. – С. 361 – 397.

Хлобыстин Л.П. Проблемы социологии неолита Северной Евразии // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 26 – 48.

Хомич Л.В. Некоторые особенности хозяйства и культуры лесных ненцев // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 199 – 214.

Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. – М. Наука, 1977. – 200 с.

Хотинский Н.А. Палеогеографические основы датировок и периодизации неолита лесной зоны Европейской части СССР // КСИА. – № 153. – М, 1978. – С. 7 – 14.

Цвейбель Д.С. Материалы мезолитической стоянки Кременная Гора в Добассе // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С.58 – 68.

Чебоксаров Н.Н. О древних хозяйственно-культурных связях народов Прибалтики // СЭ. – № 3. – 1960.

Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972. – С. 21 – 38.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М.: Наука, 1985. – 271 с.

Черныш А.П. Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре // КСИИМК. – Вып. N32. – 1950. – С. 26 – 39.

Черниш О.П. Володимирська палеолітична стоянка. – К., 1953. – 75 с.

Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Наукова думка, 1961. – 174 с.

Черныш А.П. Хронология мазолитических памятников Поднестровья // СА. – №1. – 1970. – С. 9 – 18.

Черныш А.П. Исследование стоянки Оселивка I в 1966 – 1967 г.г. // КСИА. – № 126. – М., 1971. – С. 68 – 77.

Черныш А.П. Палеолит и мезолит Поднестровья. – М.: Наука, 1973. – 126 с.

Черниш О.П. Стародавнє населеня Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наукова думка, 1975 – 165 с.

Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.– М.:Наука,1977. –С.7 -77.

Черныш А.П. Многослойная палеолотическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М.:Наука, 1982. – С. 6 – 102.

Черныш А.П. Мезолит Поднестровья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова думка, 1987 – С. 89 – 98.

Черняускі М.М. Неоліт Беларусскага Понямоння. –Минск:Навука і Техніка, 1979. – 141 с.

Черняков І.Т. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. – N3. – 1993. – С. 5-19.

Чеснов Я.В. О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно-культурных типов // СЭ. – № 6. – 1970. – С. 15 – 26.

Чеснов Я.В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982. – С. 109 – 123.

Шатилов М.Б. Ваховские остяки: (Этнографические очерки). – Томск, 1931. – 176 с.

Шнирельман В.А. Некоторые проблемы происхождения и распространения животноводства // СА. – №3. – 1974. – С. 41 – 52.

Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства. – М.: Наука, 1980. – 332 с.

Шнирельман В.А. Проблема доклассового и раннеклассового общества в зарубежной этнографии // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982. – С. 207 – 252.

Шнирельман В.А. Этнография – 70-е годы // СЭ. – № 2. – 1984. – С. 100 – 113.

Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – С. 236 – 426.

Шнирельман В.А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – Т. 2. – М.: Наука, 1986. – С. 427 – 490.

Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М, 1989. – 442 с.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль// Археолгія. –Т.XVI. –1964. –С.89 –102.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К., 1965. – 326 с.

Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. – № 3. – 1971. – С. 13 – 21.

Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине // МИА. – № 185. – М. – Л., 1972. – С. 177 – 188.

Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКПИЧП. – № 47. – М., 1977. – С. 115 – 120.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Издание 2. – Т.21. – С. 25 – 45.

Юдин Э.Г. Системные идеи в этнографии // Природа. – № 7. – 1975. – С. 23 – 28.

Юкагиры (Историко-этнографический очерк). – Новосибирск, 1975. – 241 с.

Яковлева Л.А. Орнамент в изобразительном творчестве позднепалеолитического человека Поднепровья как исторический источник // Автореферат дис. на соиск. уч. степ. к. и. н. – Л., 1988. – 16 с.

Яковлева Л.А. Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 8 – 19.

Яневич О.О. Нові дослідження стоянок Аджи-Коба в Криму // Археологія. – № 46. – 1984. – С. 97 – 100.

Яневич А.А. Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69 – 73.

Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – № 58. – 1987. – С. 7 – 18.

Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 102 – 111.

Яневич А.А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первбытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1992. – С. 20 – 31.

Яневич О.О. Шпанська мезолітична культура // Археологія. – N1. – 1993. – С. 3 – 15.

Янитс Л.Ю. Новые данные по мезолиту Эстонии // МИА. – № 126. – М. – Л., 1966. – С. 114 – 123.

Ясперс К. Смысл и постижение истории. – М., 1991.

Aaris-Sorense K., Brinch Petersen E. The Prejlerup aurochs – an archaeozoological discovery from Boreal Denmark // Archaezoologia. – Grenoble, 1986. – P. 99 – 109.

Althin C.A. The chronology of the stone age settlement of Scania, Sweden. The mesolithic settlement // Acta archeologica Lundensia. – T.1. – 1954. – P 311.

Andersen K., Jorgensen S. Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng. – Kobenhavn,1982. – 175 p.

Anthony D. The «Kurgan culture», Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration // Current Antropology. – № 27. – 1986. – P. 291 – 313.

Anthony D. The Archaeology of Indo-European Origins // The Journal of Indo-European Studies. – Vol. 19. – № 3 - 4. – 1991. – P.193 – 222.

Bagniewski Z. Das mesolitikum in Niederschlesien // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – Rys. 7.

Bagniewski Z. Zagadnienie obecnosci i zasiegu kultury janislawickiey w Polsce poludniowo – zachodniei // Archeologia Polski. – T. XX. – Z.I. – 1975. – S. 57 – 81.

Bagniewski Z. Mezolityczne obiekty mieszkalne i gospodarcze z terenu polski poludniowo zahodnige // Archeologia Polski. – T XXII. Z.I. – 1977. – S. 35 – 72.

Bagniewski Z. O mesolicie Pojerza Dranskego // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1509. – Studia archeologicne XXIV. – Wroclaw, 1993. – S. 33 – 55.

Balikci A. Demographic Adaptation // Man the hunter. – Chicago, 1968. – P. 78 – 83.

Barta J. Vyskum na swiderskom sidliscu vo Wielkom Slavkove v rokoh 1975 a 1976 // Arheologicke vyskumy a nalezy na Slovensku v roku – 1976. – Nitra, 1977. – S. 33 – 36.

Barta J. Wielki Slawkow – pierwsza osada kultury swiderskiej na Slowacij // Acta arheologica Carpathica. – T. XX. – 1980. – S. 6 – 17.

Bengt S. Decouverte d'une habitation du Tardi – glaciaire a Segebro, Scanie, Suede // Acta archaeologica XXXV. – Kabenhavn, 1964. – S. 1 – 28.

Becker C.J. Maglemosekultur paa Bornholm // Aarboger. – 1951. – S. 96 – 177.

Blytte A. On the variations of climate in the course of time // Christiania Vidensk selsk, forh. – V.5. – 1896.

Binford L.B. The Magik Numbers "25" and "500". Determinants of Group size in Modern and Pleistocene Hunters // Man the hunter. – Chicago, 1968. – P. 247 – 248.

Binford L.B. Post-pleistocene adaptations // An archeological perspective. – N.Y. and London, 1972. – P. 421 – 449.

Binford L.B. Nunamiut Ethnoarchaeology. – N.Y., 1978. – 509 p.

Binford L.B. Willow smoke dog's tails: hunter – gatherer settlement systems and archaeological site formation // American Antiquity. – № 45. – 1980. – P. 4 – 20.

Binford L.B. In pursuit of the past // Thames and Hudson. – 1983. – 256 p.

Birdsell J.B. Some predictions for the pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter – gatherers // Man the hunter. – Chicago, 1968. – P. 229 – 241.

Birket-Smith K. The Caribou Eskimos . Report of the fifthe Thule expedition 1921 – 1924, 1925. – V 1-2. – Copenhagen, 1929.

Birket-Smith K. The Eskimos. – London, 1936. – 250 p.

Bokelmann K. Ein ephemerer mesolithischer lagerplatz aus dem Duvenseer Moor // Offa. – № 43. – 1986. – S. 149 – 163.

Bokelmann K. Duvensee, Wohnplatz 9. Ein praborealzeitlicher la gerplatz in Schlezwig – Holstein // Offa. – № 48. – 1991. – S. 75 – 114.

Bongt A. Running Down and Driving of game in Noth America // Studia Ethnodraphica Uppsalensia XXX. – 129 p.

Bosh-Gimpera P. Les Indo – Europeens: problems arheoloques. – Paris, 1961.

Brondsted J. Danmarks Oldtid. – V. 1. – Kobenhavn, 1938. – 451 p.

Bryan G. Wild Rangifer communal hunting // Hunters of the Recent Past. – London, 1989. – P. 277 – 303.

Brian G., Reeves *O.K.* Communal bison hunters of the Nothern Plains // Hunters of the Recent Past. – London, 1990. – P. 169 – 194.

Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej czesci polydniowego Wolynia. – Lwiw, 1928.

Butzer K.W. Archaeology as human ecology: method and theory for contextual approach. – Cambridge, 1982. – 364 p.

Campball J.M. Territoriality among Hunters // Anthropological Archeolgy in the Americas. – Washington, 1969.

Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. – Cambridge, 1936. – 215 p.

Clark G. Excavation at Star Carr. – Cambridge university Press, 1954. – 200 p.

Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia.–Cambridge university press,1975.–282p

Clark J.G. Archeological theories and interpretation: Old world anthropology today. – Chicago, 1957.

Clark J.G. Blade and trapeze industries of the European stone age // Proceedings of the prehistoric society. – № 24. – Cambrige, 1958. – P. 24 – 42.

Child G. The aryans. – N.Y., 1926.

Child G. The prehistory of European Society. – London, 1950.

Chmielewska M., Chmielewski W. Stratigraphie et chronologie de la dune de Witow, distr. de Lsczyca // Biuletyn peryglacjalny. – № 8. – Lodz, 1960.

Chmilewska M. Pozny paleolit pradoliny warszawsko-berlinskej. – Wroclaw, etc.: Osolenium, 1978. – 276 s.

Cohen M.N. The food crisis in prehistory. – London, 1977. – 340 p.

Cook S., Heizer R. The Quantittative Approach to the Relation between population and settlement size // Reportrs of the University of California archeological survey. – № 64. – 1965. – P. 1 – 97.

Cook S., Heizer R. Relationship among Houses, settlement areas and population in aboriginal California // Settlement archeology netional prass. – Palo – Alto, 1968. – P. 79 – 116.

Cyrkowie M., Cyrkowie K. Nowy sposob produkscji zdrojnikow // Sprawozdania arheologiczne. – T. XXX. – 1978. – S. 275 – 279.

David N. On upper paleolithic society. Ecology and Technological change: the noallian case // The explanation at culture change. – London, 1973.

Devoto G. Origini Indoeuropee. – Firenze, 1962.

Domanska L. Przyczynek do studiow nad kultura Maglemoze // Archeologja Polski. – T. XXII. – Z.2. – Gdansk, 1977. – S. 327 – 351.

Domanska L. Kaukasko-Nadczarnomorzkie wzorce kulturowe w rozwojy poznomezolitycznych Spoleczenstw nizu strefu pogranicza Europy Wschodniej i Srodkowej.–Wroclaw,1990.–127s.

Domanska L. Obozowisko kultury janislawickiej w Debach Woj. Wloclawskie. – Stanowisko 29. – Poznan – Inowroclaw, 1991. – 121 s.

Fisner A., Nielsen F. Senistidens bopladser ved Bromme. – Kobcnhavn, 1987. – 70 p.

Fisher A. The late Glacial in North – West Europe: Human adaptation and environmental change at the end of the pleistocene // Concil for British archaeology. – Report 77. – 1991. – P. 100 – 121.

Fitzhugh W. Environmental Archaeology and Cultural Systems in Hamelton inlet. Labrador Coast from 3000 b.c. to Present. – Washington, 1972.

Freundt C. Komsa – Fosna – Sandarna // Acta archaeologika. – Kobenhavn, 1948. — P.1 – 68.

Frison G. The Casper site. – New York: Academic press, 1974. – 192 p.

Frison G. Prehistoric hunters of the High Plains. – New York: Academic press, 1978.

Frison G. Experimental use of weaponry and tools in hunting on African elephants // American antiquity. – № 54. – 1989. – P. 766 – 784.

Georgiev V. Introduzione alla storia delle linque Indoeuropee. – Roma, 1966.

Gimbutas M. The kurgan culture // Actes du VII CIPP. – Prague, 1970.

Gimbutas M. Primary and secondery of the Indoeuropeans // Journal of Indo – Europian stadies. – № 13. – 1985. – P. 185 – 202.

Ginter B. Dwa stanowiska mezolityczne z miejscowosci dzierzno, pow. Gliwice // Rocznik muzeum Gornoslaskiego w bytomiu. // Archeologia, Z. 10. – 1970. – S. 76.

Ginter B. Remarks on the Origin of some mesolithic cultures in Poland // Mesolithic in Europe.– Warsaw, 1973. – P.177– 186.

Ginter B. Stanowisko mezolityczne odkryte we wsi Dabrowka, pow. Wloszczowa // Swiatowit. – T.XXXIV. – Warzawa, 1975. – S. 246 – 285.

Gramsch B. Das mesolitikum in Flachland zwischen Elbe und Oder // Veroffentlichugen des museums fur Ur – und Fruches chichte. – T. 7. – Potsdam, 1973. – 146 s.

Gross H. Das Rennter in der Ostpreussen Vorgeshichte // Altpreussen, B, 5, H 1. – 1940.

Gron O. Seasonal variation in maglemosian group size and structure // Carrent Antropology. – № 28. – 1987. – P. 283 – 302.

Grossland R.A. Immigrants from the North // Cambrige Ancient History. – V.1. – Pt.2. – 1967. – S. 284 – 276.

Gubser N. Nunamiut Eskimos. Hunters of Caribou. – New Haven-London, 1965. – 384 p.

Hassan T. Demographic arhaeology. – New York: Academic press, 1981. – 300 p.

Hausler A. Kultyrbeziehungen zwishen Ost und Mitteleuropa in Neolitikum // Jahresschrift fur mitteldeutsche Vergeschichte. – N 68. – 1985. – S. 21 – 70.

Hunter-gatherer foraging strategies: Ethnography and archaeology analysis. – Chicago, London:

University of Chicago press, 1981. – 268 p.

Hunter-gatherer economy in prahistory. – Cambrige, 1983. – 247 p.

Hunters in transition. – Cambrige: Cambrige university press, 1986.

Indreko R. Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stokholm, 1948. – 427 s.

Jaanits L., Jaanits K. Fruhmesolithische sielung in Pulli// Известия АН ЭССР.–1975.–С.65–70.

Jaanits L., Jaanits K. Ausgrabungen der fruhmesolithischen siedlung von Pulli // Известия АН ЭССР. – № 27. – 1978. – С. 56 – 63.

Jaanits K. Die mesolithischen Siedlungsplatze mit Feuersteininventar in Estland // Neroffentlichungen des Museums fur Ur und Frungeschihte Potsdam. – Band 14/15. – Berlin, 1981. – S. 389 – 400.

Jablonskyte-Rimantiene R. Paleolitines titnago dirbtuves Ezerynu Kaime (Alitaus raj.Raitininku apul.) // Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai, Serija A, 2(21), 1966. – S.87-109.

Jablonskyte-Rimantiene R. Kai kurie Lietuvos Paleolito klausimai // Lietuvos TSR Mosklu Akademijos Darbai, Serija A, 1(16), 1964. – S.35 – 51.

Jacobi R.M. The late weichselian peopling of Britain and Noth *West Europe* // Prehistorie de La Grande Plaine de L'europe. – Krakow – Warsawa, 1981. – P. 57 – 76.

Jacobs K. Human postkcranial variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic // Current Antropology. – № 34. – 1993.

Jelinek J. Strecha nad hlavou. – Brno, 1986. – 60 s.

Jochim M. Hunter – getherer subsistems and settlement. Apredictive model. – New York: Academic press, 1976. – 206 p.

Kehoe T. The Gull Lake Site: a prehistoric bison drive in Southwestern Saskatchewan. – Milwakes, 1973. – 207 p.

Kozlowski L. Die epipalaolithischen kulturen in Swidry und Chwalibogowice // Praehistorische Zeitchrift. – T.26. – 1936.

Kozlowski J. Stone industries and ceramic cultures in the neolithic // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw, 1985. – S. 559 – 566.

Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1985. – 220 s.

Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Panstwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 388 s.

Kozlowski J.K., Kozlowski S.K. Upper paleolithic and mesolithic in Europe. Taxonomy and Paleohistory. – Wydawnictwo polskej akademij nauk, 1979. – 220 p.

Kozlowski S.K. Z problematyki polskego mezolity // AP. – T. X. — Z.1 – 1965. – S. 151 – 177.

Kozlowski S.K. Z problematyki polskego mezolitu // Archeologia Polski. – T. XIII. Z. 2. – 1967. – S. 219 – 254.

Kozlowski S.K. Zespoly typy Kudlajewka // Swiatowit. – T. XXXIII. – Warszawa, 1972. – S. 107 – 120.

Kozlowski S.K. Pradzieje ziem polskih od IX do V tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1972. – 126 s.

Kozlowski S.K. Introduction to the history of Europe in carly holocene // The mezolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – S. 331 – 366.

Kozlowski S.K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b.c. – Warsaw, 1975. – 259 p.

Kozlowski S.K. Quelques remaroues sur le Brommien // Acta archaeologica. – Vol. 46. – Kopenhavn, 1975. – S. 134 – 142.

Kozlowski S.K. Stadies on the Europea mesolithic K-points // Archaeologia Polona. – № XVII. – Wydawnictwo polskej akademii nauk, 1976. – S. 8 – 25.

Kozlowski S.K. Jednorzedowe harpuny typu hawelanskiego w basenie morza Baltyckogo // Archeologia Polski. – T. XXII. — Z.1. – 1977. – S. 73 – 95.

Kozlowski S.K. Single barbed harpoons of Havel type in the Baltik sea basin // Prahistoria de la Grande Plaine de L'europe. – Krakow, Warsawa, 1981. – P. 77 – 88.

Kozlowski S.K. The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Chipped stone ihdustries of the early farming cultures in Europe. – Warsaw Uhiversity, 1985. – P. 9 – 18.

Kozlowski S.K. Mezolithic in Poland. A new approach. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytety Warszawskiego, 1989. – 245 p.

Krasnokutsky G. Bison Hunting and Human Adaptation. – Polis Press. – Odessa, 1996. – 223 p.

Kravtsov A.E. Concerning the dating of Ienevo culture // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – P. 22.

Kroeber A. Handbook of the indians of California // Smitsonian institution. Bureau of amerikan ethnology. – Bull. 78. – Washington, 1925.

Krotova A.A., Belan H.G. Amvrosievka. A unique upper paleolithic site in Eastern Europe // From Kostenky to Clovis. Upper paleolithic paleo indian adaptations. – New York: Plenum Press, 1993. – P. 125 – 142.

Krukowski S. Sprawozdanie z dzijalnosci Panstwowego Urzedu Konserwatorskego na Okreg Poludniowy. – Wiad. arheol. – T. 6. – 1921. – S. 156 – 167.

Krukowski S. Paleolit Polski. – Krakow, 1939.

Kudryashov V.E., Lipnitskaja O.L. Sites with tanged points in Byelorussian part to Nieman river Basin // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – S. 21.

Larson L. Some problems of the mesolithic Based Upon the Finds from the Raised Bog Agerods Mosse // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 367 – 380.

Lee R.B. What Hunters Do fof a living, or, How to make out on Skarse Resources // Man the hunter. – Chicago, 1968. – P. 30 – 49.

Mallory J. In search of the Indo – Europeans. – London, 1989. – 286 p.

Marshack A. Upper paleolithic Symbol systems of the Russian plain: a cognitive and comparative analysis of complex ritual marking. // Current antropology. – 20. – 1979. – P. 271 – 311.

Mathiassen T. Gudenaa – kulturen // Aurbogger. – 1937. – S. 132 – 151.

Mathiassen T. En Senglacial Boplands ved Bromme. – Aarboger 1946. – 121 s.

Mellaart J. The neolithic of the Near East. – London: Thames and Hudson, 1975. – 200 p.

Naroll K. Floor area and settlement pattern// American Antiquity. – 27/4/.–1962.– P.587 – 589.

Newell R.R. The post-glacial adaptations of the Indigenous Population of the Northwest European plain // The mesolithic in Europe. – Warsaw,, 1973. – P. 399 – 440.

Nikolaescu-Plopsor C.S., Paunesku A., Mogosanu F. Le paleolithique de Ceahlau // Dacia. – T. X. – 1966. – 215 s.

Nygaard N.N. Mesolithic hunting in Denmark illustrated by bone injuries caused by human weapons // Journal of archaeological science. – N. 1. – 1974. – P. 217 – 248.

Nygaard N.N. Two sholder dlades with heald lesions from Star Carr // Proccedings of the prehistoric society. – Vol. 41. – 1975. – P. 10 – 16.

Olbrethen S.E., Petersen E.B. Excavation of a mesolithic cemetery at Vedbak, Denmark // Acta Arhaeologica. – Vol. 47. – Kobenhavn, 1976. – P. 1 – 28.

Paunesku A. Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Nedithique moyen de cette contrec // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw uniwersity, 1985. – S. 75 – 94.

Perles C. Les industries du neolithique "preceramique" de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Chipped stone indastries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw Uniwersity, 1985. – S. 19 – 40.

Petersen E. Klosterlund – Sonder Habsund-Bollund // Acta archaeologica. – Vol. XXXVII. – Kobenhavn, 1966. – S. 77 – 185.

Petersen E. Svardborg II – a maglemose hut from Svardborg bog, Zealand, Denmark // Acta archaeologica. – Vol. XLII. – Kobenhavn, 1971. – S. 43 – 77.

Petersen E. A survey of the late paleolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P 77 – 127.

Potekhina I. and Telegin D. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition // Current Antropology. – Vol.36. – 1995.

Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. – T.1. – Warszawa: PAN, 1975. – 475 s.

Price T.D. A proposed model for procurement systems in the mesolithic of Northwestern Europe // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 455 – 476.

Price T.D. Regional approaches to human adaptation in the mesolithic of the Noth European Plain // Veroffentlicbungen 14/15. – Berlin, 1981. – S. 217 – 234.

Renfrew J. Archaeology and language. – N.Y., 1987. – 340 p.

Rimantiene R. Sventoj I. – Vilnius: Mokslas, 1979. – 190 s.

Rimantiene R. Akmens amzius lietuvoje. – Vilnius, 1996. – 342 s.

Roberts Fr.H. Additional information on the Folsom complex: Report of the second season's investigation at the Lindenmeier site in Nothern Colorado. – Part 10. – Washington, 1936

Rust A. Das altsteinzeitlich renteierja gerlager Meiendorf. – Neumunster, 1937.

Rust A. Mittelsteinzeitliche Hausgrundrisse und Graber aus der Grabung Pinnberg (Ahrensburg-Holstein) // Nachr. fur Deutsche vorzeit. – H. 1. – 1938. – S. 13 – 15.

Rust A. Die Alt und Mittelsteinzetliche Funde von Stelmoor. – Neumunster, 1943.

Rust A. Die Funde von Pinberg // OFFA – Bucher. – T. 14. – Neumunster. – 66 s.

Rust A. Die jungpalaolitischen Zeltanlahgen von Ahrensburg. – OFFA – Bucher. – T. 15. – 1958. – Ric. 18.

Sawicki L. Przemysl swiderski i stanowiska Wydmowego Swidry Wielkei // Przeglad archeologiczny. – T. V., Z. I. – Poznan, 1935.

Schild R. Extension des elements de type tarnovien dans les industries de l'extreme fin du pleistocene // Archaeologia Polona. – T. III. – Wroclaw, 1960.

Schild R. Paleolit concowy i schylkowy // Materialy do prahistorii ziem Polskich. Paleolit i mezolit. – Warszawa, 1964. – 211 s.

Schild R. Pozny paleolit Krymy a cykl mazowszanski. – AP. – T. 11. – 1966. – S. 431 – 473.

Schild R. Wieloprzemyslowe stanowisko Rydno IV/57 (Grzybowa Gora, pow. Starachowice) // Materialy do prahistorii plejstoceny i wczesnego holocehu Polski. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1967. – 194 s.

Schild R., Marczak M., Krolik H. Pozny mezolit. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk: Wydawnictwo polskej akademii nauk. – 1975. – 262 s.

Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. – T. I. – Paleolit i mezolit. – Warszawa. – S. 159 – 338.

Schild R. Terminal Paleolithic of the Noth European Plain: a review of lost chances, potentional and hopes // Advances in wold archaeology. – Vol. 3. – 1984. – P. 193 – 274.

Schuldt E. Hohen Vicheln // Deutsche akademie der wissenschaften zu Berlin schriften er sektion fur vor – und Fruheschichte. – Band 10. – Berlin, 1961. – 156 s.

Schwabedissen H. Die mittlere steinzeit im westlichen Norddeuschland. — Neumunster, 1944.

Sinitsyna G. Problems of the mesolithic of Valdaya// Tanged points cultures.– Lublin, 1993. - P.34.

Soffer O. The upper paleolithic of the Central Rassian Plain. – N.Y.: Academic press. – 1985.

Soffer O. Upper paleolithic of the Central Rassian Plain // Prehistoric hunter – gatherers. – New York: Academic press, 1985. – P. 235 – 270.

Steward J.H. The economic and social basis of primitive bands // Essays in anthropology presented to A.L. Kroeber. – Berkeley: University of California press, 1936.

Steward J. Theory of culture change. – Urbana, 1955.

Stone V. Athapaskan adaptation hunters and fishermen of the subarctic forests. – Chicago, 1974. – 172 p.

Stoczkowski W. The mesolithic society // New in stone age archaeology. – Wydawnictwo Uniwersytety Warszawskego, 1987. – P. 85 – 114.

Sturdy D.A. Some reindeer economies in prehistoric Europe // Palaeoeconomy. – Cembrige University press, 1975. – P. 55 – 95.

Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schylku pleistocenu. – Warszawa, 1989. – S. 255.

Sulimirski T. Corded ware and globular amphorae Noth East of the Carpathians. – London, 1968.

Szymczak K. Perstunian culture – the eastern equivalent of the Lingby culture in the Nieman basin // Late Glacial in Central Europe. – 1987. – S. 267 – 276.

Szymczak K. Polnocno – Wschodnia prowincja surowcowa kultury swiderskej. – Lodz: Wydawnictwo uniwersytetu, 1992. – 176 s.

Taute W. Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Koln – Graz,1968. – 326 s. – 190 tafl.

Telegin D., Potekhina I. Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin. – Oxford, 1987. – 224 s.

Weyer E. The Eskimos. – New Haven and London, 1932. – 229 p.

Wheat J. A paleo-Indian bison kill // Scientific American. – Jaunuary, 1967. – P. 44 – 52.

Wieckowska H. Problem mezolitu na Mazowszu. – AP. – T. IX. — Z. I. – 1964. – S. 30 – 38.

Wieckowska H., Marczak M. Proba podzialu kulturowogo mezolitu Mazowsza // Materialy do prahistorii pleistocenu i wczesnogo holocenu Polski. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1967. – S. 28 – 40.

Wieckowska H. Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe. – Warsaw, 1973. – P. 595 – 612.

Wieckowska H. Spolecznosci lowecko – rybackie wczesnego holocenu // Prahistoria ziem polskich. – T.I. – Paleolit, mesolit. – Warszawa, 1975. – S. 339 – 438.

Williams B.J. The Birhor of India and some comments on band organization // Man the hunter. – Chicago, 1977. – P. 126 – 131.

Winterhalder B. Canadian fur bearer cycles and Cree – Ojibwa hunting and trapping practices // American naturalist. – V. 115. – N. 1 – 6. – 1980. – P. 870 – 879.

Winterhalder B. Foraging strategies in the boreal forests: an analysis of Cree hanting and Gathering // Hunter – gatherer foraging strategies: Ethnografphy and archaeology analysis. – Chicago, London: University of Chicago press, 1981. – P. 68 – 99.

Wormington M. Ancient man in North America. – Denver, 1957.

Zagorskis F. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Riga: Zinatne, 1987. – 131 s.

Zaliznyak L.L. Rudoi Ostrov, Kukhary // Early man news. – 3/4. –Tubingen,1978/79.–S.35 –36.

Zaliznyak L. Tanged points cultures in Eastern Europe // Tanged points cultures. – Lublin, 1993. – P. 40.

Zaliznyak L. About the function late paleolithic reindeer antler harpoons // Industries in hard animal matherials. – Treignes, 1993.

Zaliznyak L. The late mesolithic and neolithic subbase of Indo-Europeans // The Indo – Europeanization of Nothern Europe. – Vilnus, 1994. – P. 32.

Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. –152 p. – TF.62.

Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. – Oxford, 1997. – 140 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	- Археологические открытия
АИУ	- Археологические исследования на Украине
АИЧПЕ	- Ассоциация по изучению четвертичного периода на Украине
АП	- Археологічні пам'ятки
АСГЭ	- Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП	- Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВУАК	- Всеукраїнська Академія
ЗОАО	- Зписки Одесского археологического общества
ИА	- Институт археологии
ИПО	- История Первобытного общества
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ	- Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАСП	- Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЧПЕ	- Материалы по археологии четвертичного периода Европы
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
РА	- Российская археология
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
СЭ	- Советская этнография
ТИЭ	- Труды Института этнографии АН СССР

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Балін-Кош. Кам'яні "чуринги" 6
Рис. 2. Мурзак-Коба. Мезолітичне поховання. 9
Рис. 3. Родовища кременю в Україні. 18
Рис. 4. Грот Тейет (Франція). Зображення стада мігруючих оленів. 21
Рис. 5. Грот Фон де Гом (Франція). Зображення мамонта 22
Рис. 6. Стоянка Кеслерлох (Швейцарія). Зображення оленя на роговій платівці. 22
Рис. 7. Стоянка Ла Мадлен (Франція). Зображення бізона на кістяній платівці 26
Рис. 8. Стратиграфія фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток України 28
Рис. 9. Стратиграфія фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток України. 30
Рис. 10. Фінальнопалеолітичні та мезолітичні пам'ятки Криму 31
Рис. 11. Зображення жінки на сланцевих плитках зі стоянки степових мисливців Рогалик II на Луганщині, за М.І.Тарасенком та О.О.Гореліком 34
Рис. 12. Мисливець пізнього палеоліту. 39
Рис. 13. Прибір 13. Крем'яниця А. План розкопа стоянки сім'ї свідерських мисливців. 44
Рис. 14. Скупчення однокультурних стоянок Ігрень 8 у гирлі Самари, за Д.Я.Телегіним (1), Студенок під Новгород-Сіверським, за Л.Л.Залізняком (2), Корма на Житомирщині, за В.К.Пясецьким (3), Рогалик на Луганщині, за О.О.Гореліком (4). 46
Рис. 15. Прибір 13. План стоянки общини свідерських мисливців, яка складалася з п'яти скупчень археологічних матеріалів на місці мешкання окремих сімей. 49
Рис. 16. Скупчення свідерських стоянок Прибір (1), Смячка (2), Березно (3). 56
Рис. 17. Печера Фон де Гом (Франція). Зображення оленів на пасовиську 63
Рис. 18. Сунгирь (Верхня Волга). Поховання дорослого та підлітків зі списами, кинджалами та прикрасами з бивня мамонта на рештках одягу глухого типу 68
Рис. 19. Межиріч. Реконструкція житла з кісток мамонта. 70
Рис. 20. "Венери" з бивня мамонта.1-Вілендорф (Австрія), 2-Дольні Вестониці (Моравія).73
Рис. 21. Грот Лортет (Франція). Зображення на кістці оленів, які перепливають річку 74
Рис. 22. Полювання на північних оленів на річковій переправі у фінальному палеоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка. 75
Рис. 23. Мотики типу Лінгбі (3,4) та гарпуни з рогу оленя аренсбурзьких (1) та свідерських (2) мисливців. 76
Рис. 24. Грот Комбераль (Франція). Зображення пораненого стрілами оленя. 77
Рис. 25. Амвросіївка (Донбас). Кістяні наконечники списів з крем'яними вкладенями до них з місця масового забою бізонів, за О.О.Кротовою. 79
Рис. 26. Полювання на бізонів у кінці пізнього палеоліту. Реконструкція О.О.Кротової та П.Л.Корнієнка за матеріалами Амвросіївки (Донбас). 82
Рис. 27. Печера Ляско (Франція). Зображення коней, вражених списами та стрілами. 84
Рис. 28. Вальторта (Іспанія). Полювання на оленів загоном на мисливську засідку. 88
Рис. 29. Полювання в зимовому лісі на лосів. Зображення на скелях Карелії. 91
Рис. 30. Зимове полювання на лося в мезоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка. 93
Рис. 31. Ігрень 8. План стоянки (1), план (2) та профіль (3) житла N I, за Д.Я.Телегіним..95
Рис. 32. Полювання на тура в гирлі річки Самари в мезоліті. Реконструкція Л.Л.Залізняка та П.Л.Корнієнка за матеріалами стоянки Ігрень 8 97
Рис. 33. Кістяні пазові наконечники мезолітичної доби України 100
Рис. 34. План розкопів стоянки В'язівок 4а з контурами жител за І.М.Гавриленком. 103
Рис. 35. План та профіль житла 4 стоянки В'язівок 4а під Лубнами, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком. 105
Рис. 36. Фінальний палеоліт України (XI-IX тис. до н.е.). Мікроліти шанкобинської (1-8), осокорівської (9-18), молодовської (19-27) культур та Східного Граветту (28-41).. 115
Рис. 37 Карта пам'яток фінального палеоліту України (XI - IX тис. до н. е.). 118
Рис. 38. Східний Граветт. Володимирівка, шари 1 (1-15) та 3 (16-53), за О.П.Чернишом. 120
Рис. 39. Східний Граветт. Крем'яні вироби стоянки Янісоль, за О.О.Кротовою 121
Рис. 40. Пізньомолодовська культура. Крем'яні вироби зі стоянок Молодове V, шар 1 (1-8), шар 1а (9-16) та Молодова 1, шар 1 (17-32), за О.П.Чернишом. 123
Рис. 41. Осокорівська культура. Крем'яні вироби стоянки Рогалик, за О.О.Гореліком 125

Рис. 42. Осокорівська культура. Крем'яні вироби стоянок Царинка (1-30), за В.Н.Станко, Леонтіївка (31-43), за М.П.Оленківським, Осокорівка 3В (44-47), за М.Ф.Левицьким. 127
Рис. 43. Шанкобинська культура. Крем'яні вироби стоянки Фатьма-Коба, шари 5-6, за С.М.Бібіковим. 129
Рис. 44. Крем'яні вироби стоянки Білолісся, за В.Н.Станко. 130
Рис. 45. Наконечники стріл свідерської (1-8), красносільської (9-15) та лінгбійської (16-18) культур з пам'яток Українського Полісся. 132
Рис. 46. Лінгбійська культура. Наконечники стріл зі стоянок Красносілля (1), Прибір 4 (2), Рудня (3), Гораймівка (4), Рудня (5, 6), Нененково (7), Невір (8), Лютка (10-12). 134
Рис. 47. Красносільська культура. Крем'яні вироби стоянок Бугри (1-17), Заказанка (18-23) та Красносілля Є (24-30). 137
Рис. 48. Свідерська культура. Крем'яні вироби стоянки Лютка С. 139
Рис. 49. Смячка 14 Б. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком. 141
Рис. 50. Ранній мезоліт України (VIII-VII тис. до н. е.). Мікроліти кукрекської (1-9), шпанської (10-20), кудлаївської (21-34), зимівниківської (35-48), пісочнорівської (49-57) культур. 143
Рис. 51. Пам'ятки раннього мезоліту України (VIII-VII тис. до н.е.). 144
Рис. 52. Пісочнорівська культура. Крем'яні вироби стоянок Пісочний Рів на Десні (1-31) та Староконстянтинівська IV на Верхній Волзі (32-40). 146
Рис. 53. Пам'ятки типу Студенок пісочнорівської культури. Крем'яні вироби стоянки Студенок, за Л.Л.Залізняком. 148
Рис. 54. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянок Зимівники (1-28), за О.О.Гореліком, та Сурський У (29-57), за О.О.Бодянським та Д.Ю.Нужним. 151
Рис. 55. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки В'язівок 4а, житло 4, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком. 153
Рис. 56. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки В'язівок 4а, житло 4, за І.М.Гавриленком та Л.Л.Залізняком. 155
Рис. 57. Зимівниківська культура. Крем'яні вироби стоянки Загай І, за А.П.Савчуком. 156
Рис. 58. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Кудлаївка, за М.Я.Рудинським. 158
Рис. 59. Кудлаївська культура. Крем'яні вироби стоянки Люботинь 3, за Л.Л.Залізняком. 160
Рис. 60. Кудлаївська культура. Мікроліти стоянки Люботинь 3, за Л.Л.Залізняком. 162
Рис. 61. Шпанська культура. Крем'яні вироби стоянок Шпан-Коба, середній шар (1-37) та Шан-Коба, шар 4 (38-59), за О.О.Яневичем. 166
Рис. 62. Пізній мезоліт України (VII - V тис. до н.е.). Мікроліти мурзаккобинської (1-16), кукрекської (17-25), гребениківської (26-33), донецької (34-60), яніславицької (61-74) культур та пам'яток типів Платівський Став (75-79) і Студенок (80-88). 169
Рис. 63. Пам'ятки пізнього мезоліту України (VII-V тис.до н.е.). 170
Рис. 64. Мурзаккобинська культура. Вироби стоянки Ласпі 7, за Д.Я.Телегіним. 172
Рис. 65. Мурзаккобинська культура. Кістяні гарпуни з Мурзак-Коби (1-4, 6, 7), Ласпі 7 (5) та Кара-Коби (8). 173
Рис. 66. Кукрекська культура. Вироби стоянок Кукрек (1-33), за Г.А.Бонч-Осмоловським та Кам'яна Могила (34-51), за В.М.Даниленком. 174
Рис. 67. Кукрекська культура. Інвентар стоянок Ігрень 8 (1-34) та Велика Андрусівка (35-57), за Д.Я.Телегіним. 176
Рис. 68. Кукрекська культура. Кістяні та рогові вироби зі стоянки Ігрень 8, за Д.Я.Телегіним. 178
Рис. 69. Гребениківська культура. Крем'яні вироби стоянок Гребеники (1-40) та Познанка (41-71), за П.Й.Борисковським та В.Н.Станко. 183
Рис. 70. Яніславицька культура. Вироби стоянки Сенчиці 5А, за Л.Л.Залізняком. 184
Рис. 71. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Протереб, за Л.Л.Залізняком. 186
Рис. 72. Яніславицька культура. Мікроліти стоянки Рудня на р.Горинь, за Л.Л.Залізняком та Г.В.Охріменком. 188
Рис. 73. Яніславицька культура. Крем'яні вироби стоянки Кам'яниця І (1-16), за Л.Г.Мацкевим, та Журовичі (17-43), за В.М.Коноплею. 190
Рис. 74. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Шевченкове (1-45) та Тепла (46-72), за О.О.Гореліком. 193
Рис. 75. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Петрівська 28 (1-49) та Петрівська 4 (50-76), за М.В.Сібільовим. 195
Рис. 76. Донецька культура. Крем'яні вироби стоянки Ольхова 5, за О.О.Гореліком. 197
Рис. 77. Волоський могильник. Загальний план та мікроліти з поховань. 200

Рис. 78. Могильник Василівка І. Загальний план та мікроліти з поховань. 201
Рис. 79. Могильник Василівка ІІІ. Загальний план, мікроліти та уламок кістяного наконечника дротика з поховань. 202
Рис. 80. Василівка ІІІ. Скорчене поховання протоєвропеоїда. 203
Рис. 82. Область культур з наконечниками стріл на пластинах Х-ІХ тис. до н. е. 209
Рис. 83. Синхроністична таблиця фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур України.211
Рис. 84. Протонеолітична техніка обробки кременю в мезоліту України. 213
Рис. 86. Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоєвропейців (VI-IV тис. до н. е.).217
Рис. 87. Тальковий «човник» зі стоянки Студенок (5), крем'яна конкреція з Пісочного Рову (1) на Новгород-Сіверщині та «чуринги» зі схожими прокресленими схематичними зображеннями з мезолітичних стоянок Верхньої Волги: Староконстантинівська IV (4), за Л.В.Кольцовим, та Замостя 2 (2, 3, 6, 8), за В.М.Лозовським.222
Рис. 88. Розселення найдавніших землеробів і тваринників з палестинського, анатолійського та загрозького центрів доместикації тварин та рослин у VII-IV тис. до н. е. 228
Рис. 89. Карта поширення відтворюючої економіки в Європі у VIII-V тис. до н. е 229
Рис. 90. Неолітичні культури України VI-IV тис. до н. е. 231
Рис. 91. Неолітична кераміка зі стоянок Київщини Лазарівка (1-6) та Бородянка 3В (7-12), за Л.Л.Залізняком. 233
Рис. 92. Мікроліти ранньонеолітичних стоянок Київського Полісся Лазарівка (1-18) та Бородянка 3В (19-42), за Л.Л.Залізняком. 234
Рис. 93. Поширення свадборзьких трикутників на межі VI-V тис. до н. е., за З.Багневським. 241
Рис. 94. Трикутники типу Свадборг зі стоянки Вершево 6 у Польщі, за З.Багневським....243
Рис. 95. Мікроліти стоянки Гудово 3, за З.Багневським. 243
Рис. 96. Яніславицькі вироби ранньонеолітичних стоянок Чорнобильщини: Оболонь (1-36), Горки (37-63) та крем'яні вироби неоліту лінійно-стрічкової кераміки (64-72)....244
Рис. 97. Кераміка неолітичних стоянок Оболонь (1-16) та Горки (17-21) Київського Полісся. 245
Рис. 99. Класифікація індоєвропейських мов. 251
Рис. 100.Схема розселення пращурів хатто-хуритів з південноанатолійського центру відтворюючого господарства в VII-V тис. до н.е. 254
Рис. 101.Східносередземноморська зовнішність трипільців за їх глиняною пластикою. 256
Рис. 102.Кам'яні стели індоєвропейських скотарів ІІІ тис. до н. е. Південна Україна....258
Рис. 103.Розселення індоєвропейців в IV-II тис. до н. е. 260
Рис. 104.Поховання скотаря ямної культури ІІІ тис. до н. е. з возом. 262
Рис. 105.Глиняний посуд найдавніших індоєвропейців півдня України IV-III тис. до н.е.265
Рис. 106.Напрями культурних зв'язків головних історичних провінцій України протягом останніх 10 тис. років. Впливи балкано-дунайські (1), балтійські (2), степові (3). 270
Рис. 107.Праіндоєвропеєць мезолітичної доби з Надпорожжя. Реконструкція за черепом з могильника Василівка ІІ. 272